

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України

Державний вищий навчальний заклад
«Переяслав-Хмельницький державний педагогічний
університет імені Григорія Сковороди»

На правах рукопису

КАЗЬМИРЧУК МАРІЯ ГРИГОРІВНА

УДК94(477):330.341(477.41)«18/19»

**СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)**

Спеціальність 07. 00. 01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Науковий консультант
Коцур Анатолій Петрович,
доктор історичних наук,
професор

Переяслав-Хмельницький – 2012

ЗМІСТ

ВСТУП	5-11
РОЗДІЛ 1 ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1. Стан наукової розробки проблеми	12-39
1.2. Джерельна база дослідження	39-66
1.3. Теоретико-методологічні засади	66-77
РОЗДІЛ 2 ЕТНОСОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА НАСЕЛЕННЯ	
2.1. Формування станів та станова стратифікація	78-93
2.2. Основні соціальні, професійні та сімейні групи	93-116
2.3. Особливості етнорелігійного складу станів	116-145
РОЗДІЛ 3 ЕКОНОМІЧНА АКТИВНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ	
3.1. Формування власності на землю та земельні відносини станів	146-165
3.2. Організація господарств	165-186
3.3. Форми та основні напрями підприємницької та торговельно-фінансової діяльності станів	187-210
РОЗДІЛ 4 МАТЕРІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАСЕЛЕННЯ	
4.1. Трудове життя та заробітна плата станів	211-235
4.2. Рівень життя та розвиток житлово-побутової сфери	235-254
4.3. Міграційні процеси зумовлені матеріальними потребами	254-270

РОЗДІЛ 5	
СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК	
5.1. Охорона здоров'я та соціальне забезпечення	271-282
5.2. Культурно-освітня інфраструктура губернії	283-304
5.3. Благодійність та меценатство станів	304-319
ВИСНОВКИ	320-330
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	331-459
ДОДАТКИ	460-469

Перелік умовних скорочень

ДАКО – Державний архів Київської області

НБУВ – Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

РДІА – Російський державний історичний архів

ЦДІАК України – Центральний державний історичний архів м. Києва

ВСТУП

Актуальність теми. Соціально-економічна проблематика на сьогоднішній день залишається одним із пріоритетних напрямків в історичній науці. Нині багато істориків намагаються висвітлити соціально-економічний розвиток українських земель другої половини XIX – початку XX ст., досліджуючи лише окремі стани або їхніх представників, розвиток одного міста або села. Друга половина XIX – початок XX ст. – бурхливий період соціально-економічного розвитку всіх українських земель і, зокрема Київської губернії, коли суспільство переживає новий час, прогресивні та суперечливі зміни. Однією з найбільш розвинутих адміністративно-територіальних одиниць Російської імперії була Київська губернія, вивчення сутності й перебігу соціально-економічних процесів у якій, дає змогу висвітлити багаторівневий взаємозв'язок суспільних і регіональних проблем пореформеного періоду. Без дослідження соціально-економічного розвитку Київської губернії, котра є складовою історії України, важко зрозуміти процеси, що відбувалися в Російській імперії загалом. Актуальність дослідження визначається також наявністю значної кількості джерел і маловивченістю соціально-економічного розвитку Київської губернії пореформеного періоду. Нині українські історики вважають визначальними критеріями поступу будь-якого суспільства економічні та політичні процеси, які неможливо розглядати без ґрунтовного аналізу соціальних проблем. Наукове й практично-пізнавальне значення теми полягає в залученні до наукового обігу значного зрізу історичного досвіду, що залишався недостатньо актуалізованим, переосмисленні його уроків. Сучасний стан розвитку української історичної науки характеризується розширенням дослідницьких напрямів, переглядом багатьох концептуальних положень вітчизняної історіографії, утвердженням нових світових тенденцій при вивченні історико-соціальних тем. У цьому контексті дослідження соціально-економічного розвитку Київської губернії другої половини XIX – початку XX ст. з позицій антропологізації історичної науки, її орієнтованості на мікро- і макрорівневі дослідження, дають широкі перспективи теоретичного і

практичного застосування, посилення зацікавленості до суто історичних, соціальних та економічних аспектів серед науковців та громадськості України.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертація виконана у межах наукової теми «Соціально-політичне життя України ХХ – ХХІ століття» кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» та науково-дослідної теми «Історія української державності нової та новітньої доби» (№ державної реєстрації 06БФ046-01), включеної до тематичного плану історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Мета роботи полягає у всебічному дослідженні на основі архівних матеріалів, опублікованих джерел та наукових розвідок місця, значення і ролі Київської губернії у соціально-економічному розвитку України другої половини ХІХ та початку ХХ ст.

Для досягнення поставленої мети визначено такі основні дослідницькі **завдання**:

- виявити, систематизувати й проаналізувати архівні та опубліковані джерела;
- розглянути та об'єктивно оцінити стан наукової розробки проблеми;
- висвітлити процес формування станів, їхню соціальну стратифікацію;
- дослідити основні професійні та сімейні групи і прошарки у структурі населення, з'ясувати етнічно-релігійний склад населення;
- встановити особливості формування власності на землю та земельні відносини станів;
- дослідити організацію господарств станів та визначити форми й напрямки підприємницької і торговельно-фінансової діяльності різних соціальних груп;
- висвітлити матеріальне забезпечення та рівень життя населення, окреслити соціально-демографічну ситуацію в губернії;

– охарактеризувати заходи з охорони здоров'я та соціального забезпечення, розглянути культурно-освітню інфраструктуру, основні прояви благодійності й меценатства окремих представників станів;

– сформулювати висновки та рекомендації щодо подальшого розвитку наукових досліджень у цьому напрямку.

Об'єктом дослідження є соціально-економічна система Київської губернії пореформеного періоду, особливості процесу її функціонування і розвитку.

Предмет дослідження – чинники соціально-економічного розвитку Київської губернії, рушійні сили еволюції соціальної системи, закономірності та зв'язок із змінами у станово-класовому середовищі регіону в досліджуваний період на основі висвітлення матеріально-побутових умов життя, етнічних та демографічних процесів, господарсько-економічних чинників та статусно-стратифікаційних детермінантів.

Хронологічні рамки дослідження – друга половина XIX – початок XX ст. У зв'язку із складністю охоплення всіх сфер соціально-економічного розвитку Київської губернії пореформеного періоду хронологічні рамки дещо розширювалися задля того, щоб висвітлити цілісну картину соціально-економічного розвитку. Нижня межа – друга половина XIX ст., тобто 1861 р., обумовлена соціальним, економічним та політичним переворотом у житті суспільства у зв'язку із скасуванням кріпосного права, що вплинуло на формування подальших особливостей соціального розвитку, як Російської імперії в цілому, так і Київської губернії зокрема. Верхня межа даного дослідження – початок XX ст. – період до 1917 р., тобто до кардинальних змін, які відбулися з розпадом Російської імперії, – період Української революції 1917 – 1920 рр. та утвердження більшовиків при владі.

Географічні рамки дослідження обумовлені об'єктом і предметом дослідження, його метою й завданнями та охоплюють в основному територію Київської губернії, формально йдеться про 8 її повітів та окремі населені пункти – міста, села, слободи, хутори. Частково розкриваються соціально-

економічні процеси і в сусідніх губерніях – Подільській та Волинській, аби навести факти для порівняння та зрозуміти зв'язок між губерніями, які також входили в так званий Південно-Західний край і управлялися єдиним генерал-губернатором.

Методи дослідження. Методологічною основою дисертації стали загальні принципи об'єктивності, науковості та історизму, а також логічні й діалектичні методи, які дозволяють використовувати системний і комплексний підходи для докладного, поглибленого й диференційованого дослідження окремих процесів соціально-економічного розвитку Київської губернії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. та їх узагальненого висвітлення. Для глибшого розуміння соціально-економічного розвитку Київської губернії у контексті історичного процесу і причинно-наслідкових зв'язків загальнонаукові принципи поєднуються з проблемно-тематичним (розмежовано тему дослідження на періоди, кожен з яких розглядався у послідовній історичній зміні), хронологічним (використано під час дослідження), порівняльно-історичним (досліджено соціально-економічні процеси у Київській, Подільській та Волинській губерніях; проведено порівняння змін у соціально-економічних процесах протягом досліджуваного періоду у Київській губернії), історико-генетичним (визначено причинно-наслідкові зв'язки різних періодів соціально-економічного розвитку Київщини), аналітичним (визначено склад соціальної структури населення Київщини, розглянуто його соціально-економічні форми діяльності), описовим (з'ясовано загальні та особливі риси соціально-економічної активності населення Київської губернії) методами. У роботі використано також методи джерелознавчого аналізу (проаналізовано джерела, виділено їхні групи), статистики й кількісного аналізу (для вивчення різних за характером і значенням кількісних показників) з залученням преси та мемуарної літератури, а також авторських підрахунків стандартизованого обліку та звітності українських ломбардів, що дозволило комплексно висвітлити досліджувані процеси для досягнення поставленої мети. Обов'язковим під час дослідження автор вважав залучення специфічних

методів інших наук: економіки, юриспруденції, соціології та політології. Поєднання цих принципів і методів дослідження сприяло уникненню суб'єктивних оцінок, дало змогу наблизитися до наукової достовірності результатів дисертаційної роботи, викласти матеріал у послідовній і логічно завершених формі та ґрунтовніше відобразити суть історичних процесів.

Наукова новизна одержаних результатів обумовлена, як сукупністю визначеної теми і поставлених завдань, так і засобами їх розв'язання. Дисертація є одним із перших в українській історіографії ґрунтовним дослідженням соціально-економічного розвитку Київської губернії другої половини XIX – початку XX ст. Вперше в історіографії зроблено комплексний та фактологічний аналіз процесу формування й становлення станів у Київській губернії у визначених в дисертації хронологічних межах. Виявлено, систематизовано й проаналізовано комплекс джерел про соціально-економічний розвиток Київщини, основу яких склало широке коло архівних матеріалів. Здійснено ґрунтовний аналіз наявних друкованих джерел, в яких соціально-економічний розвиток Київської губернії пореформеної доби розглядався попередниками, головним чином побіжно й неточно. Визначено проблеми, що виникли в процесі соціально-економічного розвитку в Україні, встановлено його особливості у Київській губернії. Розкрито механізми й основні напрямки економічної активності, комплексно досліджено матеріальне становище та життєвий рівень населення Київської губернії. Крім того, вперше досліджено основні етнічні та соціальні джерела формування станів, вивчено благодійну та меценатську діяльність представників різних етнічних груп та станів, внесено доповнення в дослідження проблем культурно-освітнього розвитку Київської губернії та сформульовано конкретні пропозиції й рекомендації щодо подальшого розвитку наукових досліджень у цьому напрямку.

Практичне значення одержаних результатів дисертації визначається сформульованими в ній висновками, положеннями, теоретичними узагальненнями, їх науковою новизною. Матеріали дослідження можуть бути

використані при написанні праць з історії України зазначеного періоду, методичних посібників, підручників, а також у формуванні основних положень і фактичного матеріалу дослідницьких статей. У подальшому вони можуть стати основою для підготовки курсів лекцій та спецкурсів для студентів історичних і економічних факультетів, практично сприяти подальшому реформуванню України в соціально-економічній галузі.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійно виконаною науковою працею, в якій викладено авторські ідеї, концепції та підходи, реалізовані під час розробки основних положень дослідження. Опубліковані 3 монографії, 20 наукових фахових статей є одноосібними.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та матеріали дисертації апробовані у виступах автора на наукових конференціях, у тому числі: Міжнародна науково-практична конференція молодих учених «Шевченківська весна» (Київ, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011), Науково-практична конференція «Проблеми історії та історіографії України» (Київ, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011), Міжнародна науково-практична конференція «Розвиток етнокультури в умовах трансформаційних та глобалізаційних процесів» (Київ, 2008), V Всеукраїнська конференція, присвячена Павлу Чубинському (Бориспіль, 2007), Міжнародна науково-практична конференція «Європейський вимір української полоністики» (Умань, 2007), VII та VIII Науково-практичні конференції «Сіверщина в історії України» (Глухів, 2008, 2009), Міжнародна науково-практична конференція «Постновітні реалії: виклики для України» (Київ, 2008), Всеукраїнський «круглий стіл» «Сарбейвські читання» (Київ, 2008), Міжнародна науково-практична конференція «Розвиток етнокультури в умовах трансформаційних та глобалізаційних процесів» (Київ, 2008), IV Міжнародна науково-практична конференція «Věda a vznik-2008/2009» (Прага, 2009), V Міжнародна науково-практична конференція «Strategiczne pytania światowej nauki» (Пржемисл, 2009), V Міжнародна науково-практична конференція «Aplikované vědecké novinky – 2009» (Прага, 2009), II та IV Міжнародні наукові конференції молодих учених (Київ, 2009, 2011), VII

Буковинська Міжнародна історико-краєзнавча конференція (Чернівці, 2009), Всеукраїнська наукова конференція «Історія повсякденності: теорія та практика» (Переяслав-Хмельницький, 2010), Міжнародна наукова конференція присвячена пам'яті П. П. Чубинського (Київ, 2009), V та VI Міжнародні наукові конференції «Українство у світі: Україна є там, де живуть українці» (Чернігів, 2009, 2010), Науково-краєзнавча конференція «Із роду Грушевських» (Васильків, 2010), Міжнародна наукова конференція «Українська державність: історія та сучасність» (Київ, 2011), Міжвузівський «круглий стіл» «Моделі глобалізації і перспективи трансформації сучасних етносів» (Київ, 2011), VII Міжнародна наукова конференція «Знаки питання в історії України: парадигми соціальної історії» (Ніжин, 2011).

Дисертація та її окремі проблемні питання розглядалися й обговорювалися на засіданнях кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Публікації. Основні положення та висновки дисертаційної роботи відображено у 3 монографіях, 20 статтях, опублікованих у фахових наукових виданнях, а також матеріалах 32 конференцій та інших публікаціях.

Структура дисертації обумовлена метою, завданнями та характером дослідження. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, поділених на 15 підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (138 с., 1226 позицій) та 10 додатків. Загальний обсяг дисертації становить 330 с.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми

Дослідження соціальної історії завжди було актуальним серед науковців. У вітчизняних бібліотеках та приватних збірнях залишилося багато праць, розвідок і статей статистів, економістів, громадських діячів, професіоналів-істориків. Розглянувши найбільш дотичні до теми праці, можна умовно виділити три періоди в історіографії досліджень щодо соціально-економічного розвитку Київської губернії другої половини XIX та початку XX ст.: дорадянський (від 1861 до 1917 рр.), радянський (1917 – 1990 рр.) та сучасний (1991 р. – триває нині). Потрібно відзначити, що в ці періоди відбулося значне накопичення матеріалів щодо різних аспектів соціально-економічної сфери українського суспільства, проте ґрунтовного та всеохоплюючого аналізу соціально-економічного розвитку найбільш розвинутої губернії Російської імперії не було зроблено. Вітчизняні та зарубіжні дослідники піднімали певні теми, що якоюсь мірою стосуються піднятої проблеми, їх зручно об'єднати хронологічно і тематично. Також доцільно буде виділити й розглянути у сучасному періоді окремо українські та зарубіжні розвідки, виявлені автором. Зарубіжну історіографію сучасного періоду поділимо на далеке і близьке зарубіжжя.

Для дорадянського періоду характерним було видання загальних праць щодо розвитку Російської імперії вцілому. Соціальними проблемами в Росії опікувався Одеський міський голова, становий представник у судовій палаті Сенату від Одеси М. А. Новосельський, розглядаючи соціальне через призму законності. Його цікавили питання організації поліції, дії Міністерства фінансів, кредит, вітчизняна промисловість, державницькі ідеї серед молоді та боротьба з поганими впливами. Окрім перелічених аспектів, автор висвітлює соціальне питання, виділяючи у ньому селянський та робітничий компоненти, а також відносини буржуазії та робітників, вплив привілейованих станів на

державну політику [741]. М. А. Новосельський відзначає, що соціальні питання вже здобули в науці пріоритетні позиції. Проте у його праці теж помітна прихильність до монархічної влади, хоч інколи проглядаються й ліберальні погляди.

У XIX ст. стало популярним збирати статистичні відомості з актуальних галузей економічного життя Російської імперії, видавати ґрунтовні статистичні розвідки. Цілий ряд земських діячів та відомих дослідників, зокрема і Павло Чубинський, працювали з науково-статистичними джерелами, досліджуючи актуальні й прибуткові галузі економіки. Павло Чубинський як член Російського географічного товариства здійснював експедиції з метою проведення етнографічних та статистичних досліджень. Протягом двох років він досліджував, крім інших, Київську, Волинську, Подільську губернії, результатом чого стало видання цілого ряду статистичних праць, присвячених промисловості Південно-Західного краю, за них Павло Чубинський отримав медаль за дослідження з етнографії та статистики. Дослідник навіть мав проект по складанню щорічника з цукрової промисловості, де розмішувалися б необхідні статистичні відомості, проте через брак коштів цього зробити не вдалося. Натомість було видано офіційні дані по цукрових заводах за 1871 – 1872 рр., де представлено стисло інформацію по кожному заводу, адміністрація якого подала звіти. Праця П. Чубинського про цукрові заводи Російської імперії дає змогу виділити актуальні проблеми, проаналізувати та відтворити соціальну базу цукрової промисловості Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. [953].

Ще задовго до утвердження радянської влади в дорадянській історіографії велика увага приділялася робітничому питанню. З початку 1870 р. увага до робітників як до політично неблагонадійної верстви зростала пропорційно до їх чисельності. Однією з найцікавіших у 90-х рр. XIX ст. є дисертація на здобуття ступеня доктора медицини Ксенофонта Платоновича Сулими. Він – син священника Подільської губернії, здобув середню освіту у Подільській духовній семінарії, закінчив Харківський університет, здобувши

ступінь лікаря та звання повітового лікаря. Як державний стипендіат мусив відпрацювати кілька років об'їзним лікарем Бійського округу на Алтаї, але одержав призначення Горецьким сільським лікарем Могильовської губернії (сучасна Білорусь), а згодом Летичівським (до 30 листопада 1881 р.) і Ямпільським (після 30 листопада 1881 р.) сільським лікарем Подільської губернії. Маючи 11-тирічний лікарський досвід, автор «Свеклосахарного производства в санитарном отношении» описує становище робітників у 1892 р. під кутом зору їхніх фізичних можливостей, оцінює їхнє здоров'я при виснажливій праці на цукроварнях, перераховує сумні наслідки – в багатьох випадках каліцтва та хронічні хвороби [967]. У 1900 р. Сулима став Київським інспектором лікарів. Продовжуючи свої історико-соціальні дослідження, вже у 1903 р. він порине у проблему впорядкування сільськогосподарського відхожого промислу в Київській губернії [968].

На початку ХХ ст. робітничим питанням зайнявся М. Рашевський: висвітлив становище робітників-цукровиків українських губерній, зокрема і Київської, «які тільки годуються цукровою промисловістю». Цукроваріння – одна із найрозвинутіших галузей промисловості у Київській губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. М. Рашевський описує жахливі, нелюдські умови праці та проживання робітників, спираючись на власні спостереження, статистичні дані, періодику. М. Рашевський висвітлює недоліки системи вербування, харчування, умови проживання та відносини з начальством робітників різних професій. Він захищає робітничий клас, який експлуатується цукрозаводчиками, а тому представляє їх як баришників та катів [942].

У дослідженні Г. Наумова про бюджети робітників міста Києва, автор звертався до найбільш вживаного статистичного методу на той час – анкетного опитування [739]. До анкет, заповнених щоправда у 1918 р., були включені питання про національну приналежність, безробіття, зарплату станом на 1912 р. Раніше збір даних про заводи та фабрики здійснювався полісменами, а з 1870 р. ввели анкетування, згодом самі фабрики мусили надсилати дані. Г. Наумов скористався допомогою Київського товариства економістів та ремісничою

секцією при Київській виставці, члени яких власноруч зареєстрували відповіді опитуваних. Треба віддати належне дослідникам анкетного матеріалу, оскільки деякі власники заводів просто не надсилали відповідей, що ставить під сумнів об'єктивність цих статистичних відомостей [225, арк. 1–15]. Сам автор відзначає: «Настоящая анкета произведенная по методу, который неоднократно применялся на практике, но до сих пор не вполне признан теорией. Этот метод субъективных показаний рабочих об их бюджете за известный период времени» [739, с. 1]. Завдяки таким даним Г. Наумов робить спробу дослідити сімейний стан робітників, житлові умови, витратні статті, зв'язки з землею та вплив статевих відмінностей у середовищі робітників на промисловість. Проте акцент робився на важкому становищі робітників на заводах і фабриках, розглядалася заробітна плата та її достатність. На початку ХХ ст. тривали дослідження розвитку побутової сфери, зокрема зросло зацікавлення якістю харчування та життєвого рівня населення у великих містах та загалом по Київській губернії [995].

Селянське питання також перебувало у центрі уваги дореволюційних дослідників. На початку ХХ ст. проблеми селянської общини розглядав російський вчений І. В. Чернишов, який, використовуючи анкету Вільного Економічного Товариства [1182], висвітлив землеустрій Росії у невивідному для царату світлі ще під час Першої світової війни (при написанні певних розділів брали участь співавтори). Аграрні проблеми аналізував секретар Київського товариства сільського господарства Т. І. Осадчий, який зробив спробу статистико-економічного дослідження земель і землевласників у Південно-Західному краї (в цілому по Україні, та окремо на Поділлі і Волині) [1125].

У дореволюційний період видавалися збірники, де висвітлювалися проблеми етнонаціональних взаємин, розвиток освіти та сільського господарства Російської імперії, зокрема і в Київській губернії. У 70-х роках ХІХ ст. В. Шульгін надрукував у збірці «Древняя и новая Россия» матеріал про етнонаціональну ситуацію на Правобережній Україні у другій чверті ХІХ ст. Наголос робив на розв'язанні національних питань у сфері шкільної освіти,

зокрема про співвідношення та доцільність в Росії існування польських і єврейських шкіл. Ця праця репрезентує великоросійські настрої, а, отже, автор є досить суб'єктивним у своїх висновках. Проте помітно, що він, представляючи промонархічну партію, знає свою тему досконало [991, с. 10, 19–21].

Збірник праць Київського обласного сільськогосподарського з'їзду включає статті практиків і теоретиків цієї галузі. Щодо соціального розвитку Київської губернії у збірці представлено статті, які починають розглядати проблеми жіночої освіти. Так, один із авторів збірки В. Є. Країнський досліджував жіночу освіту та її користь для сільського господарства [1083]. Капіталістичні впливи на ринку сільськогосподарських продуктів вивчав М. Ф. Анненський [638]. Його праця була опублікована у двотомній збірці творів за редакцією професорів Московського університету О. Чупрова та А. Постнікова. Велика кількість статистичного матеріалу, використаного у збірці, ставить під сумнів об'єктивність висновків, а вибіркковість та сумнівна якість матеріалу, про що зазначається у вступі, насторожує.

Загальнокультурні проблеми пореформеної доби знайшли відображення у ряді дореволюційних видань. На початку ХХ ст. проблемами освіти в Україні висвітлював П. Копецький, який у своїй «Исторической записке...» розглядає стан Першого Київського жіночого училища за 1861 – 1911 рр., яке перебувало у відомстві імператриці Марії Федорівни. Він точно змалював передумови здобуття жінками освіти в Росії, зокрема жіночі рухи. П. Копецький обстоював жіночу освіту як необхідну суспільству пореформеної доби, відзначаючи, що, насамперед, зацікавленими були у ній священики і купці, які піклувалися про кращу долю для своїх доньок. Загалом автор звертає увагу саме на духовне відомство та його кроки для розвитку освіти в Києві, ставлення до цього проблемного на той час питання митрополитів та священиків [697].

Дорадянські дослідження зосереджувалися на статистичних даних без їх належного аналізу, зокрема й самі автори зізнавалися у необ'єктивності своїх методів, через що їхні висновки слабо обґрунтовані, а згадки про соціально-

економічний розвиток Київської губернії другої половини XIX – початку XX ст. мали радше випадковий, загальний, поверхневий характер. Загалом, зростаюча увага до гострих соціальних проблем у дорадянських дослідників, втілювалася, насамперед, у збиранні та накопиченні теоретичного матеріалу, не знаходячи належного аналізу. У цей період були написані праці науковцями – представниками різних громадсько-політичних напрямків.

Потрібно також відзначити, що у добу Української революції (1917 – 1920 рр.) також досліджувалися соціально-економічні проблеми. Так, громадський діяч та провідний член Революційної Української партії М. В. Порш, вивчаючи актуальні на той час проблеми автономії та соціал-демократії, присвятив кілька сторінок розгляду України, її населення та території наприкінці XIX – на початку XX ст. Попри те, що автор у дослідженні робить наголос на обґрунтуванні переваг автономії для щойно народженої у буремні роки революції української державності, використовуючи дані перепису 1897 р., він також з'ясовує земельні та людські ресурси 8 губерній, у тому числі й Київської. Звертає увагу М. В. Порш і на національні та етнічні особливості українських земель наприкінці XIX ст., що враховувалися Центральною Радою [1134].

У радянський період цілий ряд тем було заборонено вивчати, натомість актуальними стали наукові розробки з позицій марксистсько-ленінської ідеології, що супроводжувалося перенесенням ленінських оцінок на всі події і позбавляло дослідження науковості та об'єктивності. Соціально-економічний розвиток розглядався виключно із класових позицій, де головним була боротьба робітничого класу з буржуазією. У цей період вирізняються цілі блоки проблем, піднятих або осуджених радянськими дослідниками. Так, у ракурсі соціально-економічних процесів, радянські дослідники цікавилися питаннями церковної освіти, зокрема і в Київській губернії, яка знаходилася під патронатом Київської духовної єпархії. Вона зображалася як пережиток, з яким боролася радянська влада. Так, праця Б. Кандідова про церкву та селянський рух написана вже з антицерковних позицій, розкриваючи вороже ставлення автора

не тільки до сектантства, а й до православної церкви. Про Київську губернію у ній мало відомостей, а важливим став розгляд еволюції законодавчих нормативів щодо церковного життя у революційний період [1071].

Радянська історіографія зробила великий внесок у дослідження робітничого питання, проте разом з тим відрізнялася від попередніх робіт своєю ідеолого-пропагандистською спрямованістю. Були написані загальні праці щодо формування та становища робітничого класу другої половини XIX – початку XX ст., які відзначаються заідеологізованістю та пропагандистським характером, що проте не зменшує їхньої фактичної бази. Стали популярними загальні праці, побудовані на статистичних джерелах. У 50-х рр. XX ст. радянський вчений А. Г. Рашин дослідив динаміку чисельності робітників у капіталістичній Росії, процеси формування робітничого класу та процеси освіти у його середовищі. Також цей вчений цікавився статистичними дослідженнями, що дало змогу простежити демографічні процеси населення Росії за 1811 – 1913 рр., зокрема і українського [1142; 1143].

Якщо загальні статистико-історичні роботи намагалися дати характеристику всього загалу робітників, то київський дослідник О. О. Нестеренко зосередився у своїй праці на дослідженні умов праці та висвітлив динаміку заробітної платні промислових робітників України наприкінці XIX – на початку XX ст., проте слід наголосити на недостатності джерельного матеріалу. Автор також видав ряд загальних праць, серед яких є монографія, присвячена економічному становищу українських робітників, економічній політиці царату в 90-х рр. XIX – 1914 рр., де акцентовано увагу на нерозривному зв'язку формування робітничого класу і промисловості з розвитком капіталізму в Російській імперії [1120; 1121; 1122]. Серед дослідників історії робітничого класу слід згадати також Ф. Є. Лося, праці якого неодноразово перевидавалися, починаючи з кінця 1940-х років, що висвітлювали проблеми капіталістичного розвитку промисловості, чисельність та національний склад і джерела формування робітничого класу [1108; 1109; 1110].

Наступною важливою проблематикою стало робітниче питання ХХ ст., розглянуте у праці А. В. Шестакова, де побіжно висвітлюється також історія найманої праці від ХVІ ст., бо даються взнаки занадто широкі хронологічні та географічні межі. Автор зосереджується на селянській боротьбі 1904 – 1905 рр., поступовому формуванні робітництва, його участі у партіях. Проявляється його прихильність до селян-робітників та негативне ставлення до царського режиму. А. В. Шестаков висвітлює трудове законодавство ХІХ ст., заробітну плату, житлові умови. Проте у праці дуже мало відомостей про Київську губернію, загалом же багато уваги приділено просто «Малоросійському району». У І. Дроздова згадується Київська губернія один раз лише для порівняння статистичних даних, загалом же автор послуговується абстрактним терміном «Малоросійський район» [1046; 1187].

Радянські історики зверталися до питання охорони здоров'я та соціального забезпечення населення, але у їхніх дослідженнях переважало звернення до «найважливішого класу» – російського пролетаріату або ще так званого промислового робітництва. Серед багатьох загальних праць про соціально-матеріальні умови життя робітництва можна виділити працю О. Парасунька, який цікавився побутовими і робочими проблемами пролетарів [1129]. У 70-х рр. ХХ ст. російський дослідник Ю. Кір'янов висвітлив житлові умови робітників у Російській імперії, використовуючи інколи статистичні матеріали по Київській губернії. Він також звернув особливу увагу на спосіб харчування пролетарів різних регіонів імперії, та найбільше звертаючи увагу на життя шахтарів Донбасу [1075].

У 80-х рр. ХХ ст. до питань взаємовідносин царської влади, торгово-промислової буржуазії та робітників звернувся російський дослідник Л. Є. Шепелев, розглядаючи торгово-промислову політику як складову частину економічної політики, а також правові умови розвитку підприємницької діяльності в Росії. Він висловив думку, що на початку ХХ ст. стає помітною відмова від «насадження» промисловості та зосередження уваги на аграрному секторі, що вплинуло на формування робітництва як класу [1186].

З початком радянської доби почало активно досліджуватися селянське питання, яке ще з 20-х рр. ХХ ст. з'являється в загальних працях, але поступово зникає. Найбільш відомими стали праці, присвячені селянській реформі 1861 р. та становищу селянства в пореформену добу. Так, одна із найпомітніших є двотомна праця академіка М. Слабченка, другий том якої висвітлює проблеми другої половини ХІХ ст. Автор дуже широко трактує економіко-соціальну історію, переважно розглядає політичні течії та ідеології, проте важливість цієї праці незаперечна, оскільки вона започаткувала дослідження соціальних проблем і дала поштовх розгляду соціального розвитку Київської губернії у пореформений період [1155]. Серед загальних праць, де декілька разів згадується Київська губернія, можна відзначити монографію радянської дослідниці Є. Карнаухової. У цій праці використано багато статистичних даних, проте всі вони приводяться з конкретною ідеологічною метою, аби показати успіхи радянської влади та промахи російського царату [1073].

З 50-х рр. ХХ ст. вийшов ряд ґрунтовних праць з історії селянства. У них до наукового обігу введено нові архівні джерела, порушено такі проблеми, як зміст місцевого положення про селян після скасування кріпацтва, специфіку поземельних відносин поміщиків і селян, а також благодійність селянських волосних зборів [1003; 1106; 1107; 1174]. У 60 – 80-х рр. ХХ ст. зростає кількість загальних праць з селянської проблеми, найвідоміші з них О. М. Анфімова, І. Д. Ковальченка [995; 996; 997; 1079], де можна знайти статистичні викладки про Київську губернію. Загалом, російські радянські дослідники історії селянства звертали увагу більше на російські губернії. Більше інформації про українські губернії можна знайти лише у працях дослідника історії України М. Н. Лещенка, який досліджував класову боротьбу в українському селі наприкінці ХІХ ст. та брав участь у підготовці багатотомних праць «Історія Української РСР» [1106; 1107]. Проблемами аграрного розвитку Правобережжя України у ХІХ і на початку ХХ ст. займалися дослідники Л. Г. Мельник та Л. І. Гайдай, розглядаючи певні аспекти капіталістичної еволюції селянських господарств [1015; 1016; 1112].

У 60 – 80-х роках ХХ ст. вийшов ряд загальних праць та збірок статей, які допомагають зрозуміти соціально-історичний розвиток наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., серед них слід виділити статті Л. М. Іванова та М. А. Рубача щодо аграрних відносин, становища селян та поміщиків [1050; 1150]. У 80-х рр. ХХ ст. була видана тритомна «Історія народного господарства УРСР» за редакцією І. Лукінова, де перший том присвячений економіці досоціалістичних формацій, розглядався стан сільського господарства та аграрні відносини 60 – 90-х рр. ХІХ ст., проблеми промислового перевороту, зародження перших монополістичних об'єднань у промисловості, аналізується становище робітничого класу, транспорт, торгівля, фінанси [1053].

У радянський період зростає увага дослідників до питань формування буржуазії, розвитку капіталізму у ХІХ – на початку ХХ ст. У 60-х роках ХХ ст. І. О. Гуржій вивчав розвиток промисловості, сільського господарства, транспортної системи, внутрішньої і зовнішньої торгівлі, висвітлив вітчизняну систему у складі всеросійського ринку другої половини ХІХ ст. [1023]. Він розглядав питання кількісного зростання ярмарків, їх товарного асортименту. Оскільки до наукових завдань автора не входило висвітлення соціального розвитку Київської губернії, то він подав загальноукраїнський фон економічного стану суспільства кінця ХІХ ст. Цю проблему продовжив вивчати у 80-х роках ХХ ст. сизранський дослідник Б. А. Кругляк, який зосередився на висвітленні питань розвитку класу буржуазії, створюваних і очолюваних нею промислових монополій і внутрішньої торгівлі в Україні на матеріалах важкої промисловості [1087; 1088; 1089; 1090; 1091; 1092].

Особливо популярною в радянський час була проблема жіночого рівноправ'я і то лише з відзначенням переважного впливу на звільнення жінок від «домашнього рабства» радянською владою. Так, у повідомленні О. М. Титової на сторінках «Українського історичного журналу» розглядалися питання вищої жіночої освіти у другій половині ХІХ ст. у Києві. Використовуючи архівні та опубліковані джерела, О. М. Титова зосередила увагу на розгляді жіночого руху, бажаннях жіноцтва здобути вищу освіту і рівні

з чоловіками права, їхньому практичному втіленні за допомогою прогресивно налаштованих дівчат, дружин професорів Київського університету, матеріальній підтримці цих заходів та на подальшому працевлаштуванні жінок. Проте у її статті не можна знайти узагальнюючих висновків щодо досліджуваної проблеми, авторка обмежується лише викладом фактичного матеріалу [1177].

Наукове значення праць радянського періоду залишається досить великим, проте слід констатувати, що поза увагою тоді залишалися соціальні проблеми різних станів. Праці радянських істориків, дослідників та науковців були спрямовані в економічне і політичне русло радянської ідеології. Зрозуміло, що робітничому питанню присвячено багато праць, розвідок та статей, проте багато проблем навіть у цьому, здавалося б розробленому питанні, не було вивчено. Так, система вербування робітників у Київській губернії, проблеми створення та становища робітничого класу наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. вони майже не торкалися. До того ж радянські дослідники, як і їхні попередники, радше нагромаджували, аніж аналізували архівні та опубліковані матеріали, інколи застосовуючи для обґрунтування своїх думок зовсім ненаукові твердження «вождів пролетаріату», а тому не роблячи наукових висновків. У радянській історіографії питання соціального розвитку Київської губернії розглядалися фрагментарно і часто у зв'язку з дослідженнями інших соціально-економічних проблем історії Росії доби імперіалізму.

З розпадом Радянського Союзу та постановом незалежної України науковці отримали змогу застосовувати нові методи, використовуючи значно ширше коло матеріалів і враховуючи нові підходи в історичній науці. Стає актуальним вивчення соціальної та економічної історії. Негативним чинником для деяких праць є забуття, свідоме категоричне та скептичне ставлення до напрацьованих попередніх поколінь істориків. Більшість дослідників активно досліджують історію окремих станів. Таким чином, наявна історіографія фіксує дослідження лише певних фрагментів соціально-економічного розвитку

Київської губернії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Сучасна історіографія проблеми небагата і залишається ще в процесі становлення. Зміст та специфіка соціально-економічних процесів і комплексне вивчення проблеми залишалися поза увагою істориків.

У 90-х роках ХХ ст. акценти у науці почали зміщуватися від історії політичної до історії соціальної, розгляду гендерних проблем, історії повсякденності, мікро- та макроісторії, регіоналістики, етнополітичної історії. Після проголошення незалежності України відбулися зміни у підходах до вивчення становища різних верств населення. Досить новими та мало розробленими для сучасних науковців є проблеми формування станів та особливостей їхнього етнічного складу [1058; 1059; 1060; 1061; 1062; 1063; 1064; 1065; 1066; 1067; 1068]. Серед них виділяються праці, присвячені окремим станам, та загальні, що стосуються більшою мірою селянства й аграрної проблеми.

Слід відзначити, що зросла актуальність досліджень української буржуазії, до якої за радянських часів ставилися негативно. Так, цю «білу пляму» в історичній науці намагався ліквідувати В. В. Крутіков [1098], який вказав на недостатність дослідження вітчизняної буржуазії. О. Донік вивчає основні аспекти формування і діяльності купецтва в українських губерніях Російської імперії у ХІХ ст. як верстви з окремим соціально-правовим статусом, становою і професійною організацією. Він, як і його попередники, досліджуючи окремі класи, зосередився на етнічно-релігійній структурі, динаміці чисельності, участі в органах місцевого самоврядування, благодійності купецької верстви. Проте незважаючи на вагомі дані, О. Донік використовував мало архівних джерел, загалом у монографії було використано переважно опубліковані праці попередніх дослідників [1031; 1032; 1033; 1034; 1035; 1036; 1037; 1038]. Індустріальний розвиток України і процес формування торгово-промислової буржуазії, її кількісний і соціальний склад наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. дослідила Т. І. Лазанська [1103]. Донецька дослідниця Н. Р. Темірова у ряді статей та монографії дослідила клас поміщиків України

пореформеної доби, специфіку їхнього господарства після «серйозного удару», завданого реформою 1861 р. Вона відзначила домінування польського та російського поміщицького господарства на Правобережжі, зазначаючи особливість походження та національну приналежність цього класу [1172; 1173]. В. Тимошенко продовжив досліджувати підприємницьку та громадську діяльність дворянства як класу Правобережжя в пореформений період [1175; 1176].

У період незалежності України з'явилися монографії, присвячені забороненим раніше темам щодо суспільно-політичної активності інтелігенції, в яких аналізувалися раніше недоступні архівні матеріали та зарубіжна історіографія. Н. А. Шип підкреслює, що у соціальній структурі суспільства у ХІХ ст. українська інтелігенція зайняла своєрідне місце, поступово сформувалася її психологія та юридичне становище. Проте, якщо система підготовки фахівців розглядається протягом ХІХ ст., то їхня професійна та суспільна діяльність охоплює лише другу половину ХІХ ст. Поза увагою автора залишилися офіцерські кадри та духівництво, тому проблема не була розкрита повністю, але у наступних працях автора ця вада певною мірою була виправлена [1188; 1189; 1190; 1191]. Суспільно-політичну ситуацію в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., роль інтелігенції, студентства та інших станів у політичному та громадському житті Наддніпрянщини досліджують сучасні історики та політологи О. Голобуцький, Г. В. Касьянов, В. Кулик, А. І. Павко, О. М. Федько [1018; 1074; 1126; 1181].

Загалом, на початку ХХІ ст. пріоритетним стало селянське питання, недостатньо досліджуване за радянської доби. Проблемами аграрної історії України і селянства переймався у численних працях П. П. Панченко [1127; 1128]. І. Десятников розглядав і продовжує працювати над історією селянства, зокрема його трудовими відносинами на Правобережжі наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. У одній із статей автор відзначає загальний розвиток сільського господарства на ринкових засадах, обґрунтовуючи особливості умов найму-продажу робочої сили у той період [1028]. Київський дослідник

В. М. Щербатюк, використовуючи фонди ДАКО, висвітлював передумови розгортання селянського руху України у 1917 – 1920 рр. У його статті, проте, також зачіпаються питання умов праці та протестів селян Київської губернії на початку ХХ ст. [1196]. В. В. Бочаров підвів підсумки серії своїх публікацій, присвячених столипінській аграрній реформі в Україні. Ця тема не нова, її розробляють і досліджують досить довго, але вона ще й досі викликає ряд дискусій на сторінках наукових видань. В. В. Бочаров висвітлює проблеми селян, які спроможні змінити соціально-економічні умови свого існування, аграрну свідомість, традиції [1006; 1007]. Капіталістичну еволюцію селянських господарств у пореформену добу було розглянуто у працях О. Краснікової та М. Якименко, які побіжно торкалися розгляду Київської губернії [1084; 1197; 1198]. Селянському самоврядуванню присвятила чимало статей кандидат історичних наук І. Г. Верховцева, яка розглядала волосні земства Правобережжя [1012; 1208]. О. В. Михайлюк розглядав селянство як «уявну спільноту», намагаючись простежити його еволюцію як стану протягом всього його існування [1116].

Знаковою подією для дослідження селянського питання став вихід двотомної «Історії українського селянства», що, ґрунтуючись на широкому матеріалі, висвітлювала соціальну диференціацію, кількість, національний склад, матеріальні умови селянства у різні періоди історії України, перший том якої був присвячений ХІХ – початку ХХ ст., зокрема підготовці і здійсненню селянської реформи 1861 р., повсякденному життю селян зокрема і Київської губернії [1054]. У 2011 р. було видано підсумкове двотомне синтетичне видання «Економічна історія України», де великим колективом авторів, академічних і вузівських фахівців, подано економічний аналіз всіх історичних періодів історії України, висвітлено соціально-економічні процеси на всій території розселення українців [1047]. Проте великим недоліком таких видань є їхня абстрактність та подеколи уривчаста насиченість окремими явищами, подіями, фактами, і як результат – втрата комплексності дослідженням та фрагментарність.

На земельних відносинах і формі землеволодіння в Україні у ХІХ ст., звичаєво-правовій традиції селян зосередилась М. В. Гримич. Проте авторка не використовувала неопубліковані джерела, аналізуючи тільки опубліковані законодавчі акти та подвірні описи, ґрунтуючи своє дослідження лише на працях не багатьох дослідників соціальної історії, хоч дехто з них взагалі не досліджував ХІХ ст. [1020]. В історико-економічному дослідженні Л. М. Горенко та Ю. П. Присяжнюка із аграрної історії Правобережної України ХІХ ст. не використано жодної інформації з «Пам'ятних книжок», хоча дослідники аналізують соціально-економічне становище Правобережної України, проникнення капіталістичних відносин у села Київщини, Поділля, Волині впродовж другої половини ХІХ ст. [1019].

Питання заробітчанства серед селян Правобережної України вивчав В. Пашук, який виділив серед розмаїття соціальних проблем ті, що пов'язані із формуванням нових соціальних груп, класів, станів у період нової доби. Проте В. Пашук шукаючи нові підходи у вивченні соціальної структури українського суспільства, обмежився у дослідженні лише явищем заробітчанства. До того ж джерельна база дослідження дуже мала, особливо для такого великого завдання, яке поставив для себе автор – переосмислення соціальних процесів другої половини ХІХ ст. Попри невідповідність завдань праця виявляється корисною у з'ясуванні соціальних і національних коренів заробітчанства як явища [1130].

На сьогодні активно вивчаються процеси селянської кооперації на Правобережжі в пореформену добу, її національні цінності та існування в умовах утвердження капіталізму на селі [1026; 1179]. Особливості розвитку сільського господарства України та його інтеграції в світовий продовольчий ринок у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. висвітлили О. П. Реєнт та О. В. Сердюк. Використовуючи нові архівні джерела та опубліковані матеріали, вони проаналізували структуру землеробства і товаровиробництва у пореформений період [1144].

Актуальними нині залишаються теми, які вже аналізувалися у дореволюційну та радянську добу. Дослідники вивчають питання особливостей формування та взаємозв'язків робітничого класу та духовенства, робітничого класу і торговельної буржуазії, соціального становища робітництва Київської губернії. О. П. Реєнт досліджує робітниче питання XIX – XX ст., розкриває відносини пролетарів з буржуазією, відзначаючи умови їхньої праці [1145; 1146]. Використовуючи нові методи дослідження, Б. Кругляк також висвітлює становище робітничого класу в Україні [1091]. В. Меша проаналізував зв'язки православної церкви і робітників, їхні взаємини, стисло охарактеризував духовенство як уже давно сформований прошарок і робітників як нову соціальну групу [1113].

Одними із актуальних є проблеми урбаністорії, досліджень міст, містечок та міського прошарку, промисловості України пореформеного періоду. Урбанізаційні процеси, соціальну і національну структуру, життєвий рівень міського населення України, зокрема Києва та Київської губернії другої половини XIX – на початку XX ст. вивчають українські історики Л. А. Гладиш, А. О. Гуменюк, В. П. Ієвлева, Д. В. Малаков, В. Б. Молчанов, О. Б. Шляхов [1017; 1021; 1052; 1114; 1117; 1192; 1193]. О. Комарніцький у праці про добу Української революції (1917 – 1920 рр.) висвітлив історію містечок Київщини у другій половині XIX ст. Проте автор зробив кілька помилок, розглядаючи передісторію банківсько-кредитної діяльності у містечках Київщини XIX – XX ст. Так, О. Комарніцький, перераховуючи деякі банківсько-кредитні установи містечок, вважає, що вони в економічному житті містечкових населених пунктів відігравали ще порівняно незначну роль, що не є зовсім точним, хоча б з огляду на те, що далі він наводить доволі великі цифри різноманітних кредитних установ [1080]. На основі архівних документів та історико-економічної літератури І. Е. Новікова досліджує проблеми формування банківської системи на території підросійської України, не оминаючи і Київську губернію пореформеного періоду: розкриваючи економічну сутність та основи банківської системи, банків та кредиту,

визначаючи роль цієї системи у становленні вітчизняного ринкового господарства [1123].

М. Москалюк дослідив стан переробної промисловості наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. та участь у ній різних верств населення Правобережжя. Він висвітлює роль українських губерній у сільськогосподарському виробництві Російської імперії, стан матеріально-технічної бази та участі у ній різних прошарків, особливу увагу звертаючи на технічну інтелігенцію і робітників в умовах ринку. Проте у праці відсутня систематизація, багатий архівний матеріал необроблений належним чином [1119]. Г. Д. Казьмирчук проаналізував проблеми, пов'язані з селом Кальником, зокрема питання місцевого винокурного підприємництва на початку ХІХ ст., а також робітничого питання, пов'язаного з ним [1055; 1057].

Нині є чимало досліджень економічного характеру, де згадується Київська губернія другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Так, становище промисловості та пов'язаних із нею станів Київської губернії висвітлено у монографії О. С. Зайця. Автор намагається розглянути династичні впливи у цукровій промисловості та формування сучасного цивілізованого соціально-орієнтованого ринку цукру. Але він більше звертає уваги на близький за фахом техніко-технологічний стан сучасного виробництва цукру України [1049].

Ще однією актуальною темою після років замовчування стало висвітлення й аналіз проблем церковних інституцій. Вітчизняні історики активно почали досліджувати проблеми історії церкви, зокрема розглядаючи й Київську губернію у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Проте ретельний аналіз найновіших праць з історії церкви виявив недостатність висвітлення цілого ряду нерозкритих питань. Багато дослідників зупинялися на вивченні основних періодів церковно-релігійного життя України. Новим у методологічному та науковому плані є вивчення соціального життя й діяльності священнослужителів окремого парафіяльного причту, зокрема церкви Різдва Пресвятої Богородиці села Кальника наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ ст. [1056]. Молоді дослідники звертаються до вивчення окремих аспектів

церковної історії. Б. О. Опря досліджує сімейне життя православних священиків, зосереджуючи увагу на Поділлі у XIX – XX ст. та інколи використовуючи джерела про Київську губернію [1124]. У 2006 році вийшла монографія Т. В. Кузнець про Православне духівництво Уманщини XIX – початку XX ст. [1099]. Вона встановила імена священнослужителів та інших членів причтів усіх парафій Уманського повіту, висвітлила участь православного кліру в громадсько-політичному житті населення регіону пореформеної доби. Проте автор не використала усього спектру архівних джерел, зокрема скарги парафіян на священиків, які зберігаються у великій кількості у вітчизняних архівах, показуючи церковників тільки з позитивного боку.

Етнорелігійні взаємини та проблеми національних меншин України пореформеного періоду розглядали Ю. М. Поліщук, який висвітлив етнічну політику російського царату щодо населення Правобережжя, та І. А. Фареній, який дослідив національні цінності українців Наддніпрянщини на початку XX ст. [1133; 1180]. Проблеми україно-німецьких відносин в Україні у XVIII – XXI ст. дослідив у монографії В. М. Васильчук, який застосував новаторські методи та значний джерельний матеріал для вивчення становлення німецького етносу в Україні. Проте у монографії присутня певна непропорційність у висвітленні проблеми історії німців в Україні, немає довідки про минулі історичні зв'язки українців та німців, невірним є твердження автора, що німецькі колоністи з'явилися в Україні тільки в період австро-угорського та російського панування, адже німецькі впливи були й у добу існування Галицько-Волинського князівства [1011]. Національний склад та демографічні процеси в Україні у різні історичні періоди досліджують В. О. Романцов та С. Чорний, використовуючи Всеросійський перепис населення 1897 р., а також Н. О. Щербак, яка дослідила національне питання в політиці царату на Правобережжі [1148; 1183; 1195]. Україно-польські відносини аналізував Р. Г. Симоненко [1152]. Проте праці щодо етнорелігійного складу населення

носять загальний характер, а про етнорелігійні проблеми у Київській губернії досліджень не проводилося.

Багато праць сучасних дослідників рубежу XIX – XX ст. присвячено культурно-освітньому життю в Україні імперської доби. На сучасному етапі багато науковців звертаються у низці праць до проблем освіти в Російській імперії, зокрема і в Київській губернії, де помітно формування нових теоретичних підходів. З позицій гендерної історії було написано працю М. Д. Богачевської-Хом'як [1001], яка дослідила жіноче питання та боротьбу жінок за можливість здобути освіту, зокрема торкнулася й проблем розвитку освіти у Київській губернії. Вищу жіночу освіту Правобережної України та її сприйняття у суспільстві Російської імперії вивчає О. Драч, який у своїх численних статтях використовує широке коло архівних джерел [1039; 1040; 1041; 1042; 1043; 1044; 1045]. Вплив європейської університетської системи на вищу освіту Росії XIX ст. досліджує І. Даценко, хоча її тези будуються на «російському ґрунті», оминаючи український, польський та інші не менші на той час за площею і силою «ґрунти» Росії. У її статті робиться наголос на державному замовленні російської влади, яка стала пріоритетом по створенню університетів, оминаючи увагою суспільні рухи (тут таки довелось згадати і про українців), які докладали чимало зусиль для їхнього створення і мали неабиякий зв'язок з європейськими ідеями і системами, сприяли перетворенню університетів у наукові центри [1025]. Жіночу освіту в містах та вплив на неї процесів урбанізації у XIX – на початку XX ст. аналізувала Л. Буряк, відзначаючи, що це не лише вплинуло на формування вигляду міст, його нових культурно-цивілізаційних ознак, але й зумовило формування ряду історичних, соціальних та етнокультурних трансформацій в українському суспільстві. Проте автор спирається переважно на праці своїх попередників, взагалі не віддаючи переваги архівним джерелам [1010]. Історію створення жіночих духовних шкіл в Україні пореформеної доби дослідила Г. В. Степаненко [1159].

У 2005 р. вийшла монографія Ю. Присяжнюка, де українська освіта розглядалася як традиційне явище, з-поміж численних питань, на які дає

відповідь автор, звертається увага переважно на еволюцію поглядів селянства щодо здобуття освіти, їх упередженість та прогрес [1140]. Проте не можна цілком погодитися з його висновками про те, що «Революційного руйнування ментально-світоглядного універсуму української хліборобської людності в умовах пришвидшеної модернізації суспільних відносин не відбулось» [1139, с. 637], адже не слід забувати про джерела формування робітництва та буржуазії, якими було селянство. Також негативним є те, що у його дослідженнях використовуються переважно опубліковані джерела. Історико-антропологічне дослідження про українську освіту Ю. Присяжнюка має лише 4 позиції «Пам'ятних книжок» чотирьох з дев'яти українських губерній, зокрема Волинської, Катеринославської, Таврійської та Херсонської [1138].

Надзвичайно велику увагу дослідники приділяють продовженню досліджень вищого духовного закладу України – Київській Духовній Академії. Так, питаннями особливості її освітньої системи, трансформаційних процесів наприкінці ХІХ та на початку ХХ ст., викладання церковної археології як передової науки навіть для західних університетів займається К. Коберник [1077]. Особливості навчального процесу у Київській Духовній Академії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., матеріальне становище студентів вищих навчальних закладів підросійської України другої половини ХІХ ст. з використанням їхніх спогадів вивчає М. Кругляк. У її статтях висвітлюється матеріально-побутове становище студентства, його національний склад, висвітлюється навчальний процес та ставлення до його організації студентів. Проте належного висновку зроблено не було, тому, як саме сприяла освітня система Київської духовної академії підготовці висококваліфікованих кадрів, залишилося незрозумілим, адже про випускників цього закладу, які працювали на терені духовної та світської освіти та науки немає жодного слова, а це було б неспростовним доказом успіху особливостей і результатів навчального процесу [1093, 1094, 1095]. Становлення та історія розвитку жіночих духовних шкіл у ХІХ – на початку ХХ ст. стало предметом досліджень і Г. В. Степаненко, де було використано широке джерельне коло архівних матеріалів [1159].

У 2006 – 2008 рр. вийшли дві монографії Г. Казьмирчука і М. Казьмирчук «Роде наш красний: Село Кальник», де було проаналізовано та досліджено на основі архівних та опублікованих джерел розвиток освіти у селі Кальнику в середині XIX – на початку XX ст., зокрема проаналізовано маловивчені питання життя і педагогічної діяльності педагогів церковнопарафіяльної школи, сільського однокласного та двокласного народного міністерського училища [1057].

Історію вищих жіночих курсів було проаналізовано К. Кобченко на основі архівних матеріалів. Дослідниця висвітлила створення, відновлення та здобуття курсами прав вищого навчального закладу, розкрила роль університетських професорів у становленні вищої школи для жіноцтва, показано умови життя та навчання жіночого студентства, а також початки наукового шляху перших жінок-вчених, випускниць Київських курсів [1078].

Початок XXI ст. став для дослідників освіти періодом справжнього розквіту. Продовження досліджень, присвячених жіночій освіті, було покладено монографією В. В. Вірченко і А. П. Коцура «Жіночі навчальні заклади у м. Києві (1861 – 1920 рр.)». Докладно розглянуто ланки початкової, середньої і вищої жіночої освіти, поступове набуття жінками прав на самостійну професійну трудову освіту, проте дослідження обмежилось лише містом Києвом [1013]. У 2011 р. вийшла монографія А. П. Коцура та О. В. Гордійчука, де висвітлено роль Київського товариства грамотності в національно-культурному житті українців наприкінці XIX – на початку XX ст. Автори використали широке коло джерел та проаналізували вітчизняну та зарубіжну літературу щодо товариства грамотності у Києві [1082]

У 2008 р. вийшла монографія В. Перерви про розвиток шкільної справи в містах і селах Київщини XIX – початку XX ст., де автор відзначав, що в пореформену добу Київщина стала центром запровадження масового шкільництва, насамперед церковнопарафіяльного, адже абсолютну більшість шкіл склали саме церковнопарафіяльні школи. Він відзначає неабияку роль церковного духовництва у поширенні знань та освіти серед населення, його

боротьбі за освітній вплив у XIX – на початку XX ст. із школами інших відомств – державними, повітовими, земськими. Використовує майже чотири тисячі документальних актів із архівосховищ Києва та Санкт-Петербурга, а тому надає перевагу саме цим матеріалам при висвітленні проблеми [1131].

Проблеми ремісничої освіти в Україні пореформеного періоду висвітлювала С. М. Ситняківська, зокрема, навчального процесу, діяльності ремісничих шкіл, теоретичних засад їхнього розвитку, місця цих закладів у системі освіти, ролі у соціальному захисті неблагополучних груп дітей. Водночас вона відзначає, що «ремісничі навчальні заклади входили до структури відновлення кваліфікованої робочої сили» [1153]. Питаннями української професійної освіти у XIX ст. та її особливостями у ранньокласовому суспільстві зацікавилися О. Ткаченко, Т. Соловйова та О. Б. Шляхов [1178, 1193]. Однак збільшення масового зацікавлення минулим і сучасним освіти не сприяло відтворенню цілісної картини освітньої системи Київської губернії у другій половині XIX – початку XX ст.

Популярною на сьогодні темою, що висвітлює соціально-економічний розвиток українських земель у другій половині XIX – на початку XX ст., стало дослідження благодійництва як культурного явища [1100, 1101]. Ці проблеми поєднуються з іншими мало розробленими, але не менш популярними темами, присвяченими кредитно-фінансовій проблематиці в історії, зокрема представникам банків, ломбардів, кредитних товариств [1069]. Праця фахівця медичного профілю Ф. Ступака висвітлює благодійність українських земств у період їх існування [1161]. Суспільну значущість, моральне заохочення та благодійну діяльність київських купців у XIX ст. дослідила І. О. Гуржій [1022; 1024]. Меценатство єврейських громад в Україні пореформеної доби висвітлила Т. М. Курінна, проте розглядаючи тільки пожертви євреїв на освіту [1100; 1101]. Благодійність видатних грецьких підприємців України XIX – XX ст. дослідив О. Пилипенко, загальну соціальну соціокультурну атмосферу України проаналізував М. Борисенко [1004; 1132]. Нині виходить чимало праць

щодо благодійності в Україні, зокрема вийшов посібник В. І. Савицького, де в загальних рисах окреслена генеза благодійності [1151].

У незалежній Україні захищені різноманітні сучасні дисертаційні роботи, які сприяють висвітленню певних аспектів розвитку України загалом у XIX – XX ст., включаючи й Київську губернію. Серед них слід назвати праці В. Дубінського, С. Богатчука, А. Гуз, О. Обметенко, В. Студинського та інших. Так, у дисертації М. Сколуба розглянуто етнокультурні зміни, соціально-економічне життя та політичний режим на українських землях під владою Російської імперії. Дисертантом було відзначено, що товарно-грошове господарство сприяло розширенню економічних зв'язків і зміні соціальної структури населення підросійських губерній України [1208–1221].

Окремо слід виділити іноземні видання, які іноді дають змогу знайти інформацію про соціально-економічний розвиток Київської губернії другої половині XIX – початку XX ст. Завдяки їм можна відновити канву подій, але тільки канву, бо іноземні автори здебільшого пишуть насамперед про історію власного народу. Тому в їхніх творах згадуються події з історії Росії або іншої держави, а про Україну немає й згадки або є незначна кількість інформації, тим більше годі шукати там Київську губернію. Більш того, навіть якщо така інформація міститься у працях іноземних авторів, то, безсумнівно, вона подається в інтерпретації інтересів того народу, до якого належить автор. Тому, зібравши матеріал по краплинах, вітчизняний дослідник має його повністю переосмислити. Особливо це стосується праць російських істориків, які є найчисленнішими і найдоступнішими. Сучасні російські автори написали достатньо праць щодо соціально-економічної історії Російської імперії XIX – XX ст. Безсумнівно, вони становлять значний інтерес і в жодному разі не можуть бути відкинуті.

Сучасні російські дослідники вже мають достатньо критичного досвіду аби сперечатися з класиками марксизму, щоправда поки що не досить впевнено, адже їм нині мало хто суперечить. Двотомна праця російського історика Б. М. Миронова із великою кількістю статистичних викладок, різних

таблиць, широким переліком літератури висвітлює процеси перетворення станового суспільства на класове. Справляє велике враження масштаб дослідження, проведеного одним істориком. Його висновки порушують традиційні уявлення про дореволюційну російську історію, адже автор ставить за мету висвітлити раніше недосліджувану соціальну історію. В його праці соціальна історія Росії розглянута в ракурсі багатоформатної суспільної модернізації країни. Б. М. Миронов вважає, що наприкінці XVIII ст. в Росії утворилися стани, що мали такі ознаки, як права, станові організації, самосвідомість, ознаки станової приналежності. Дискусійним, на нашу думку, є твердження російського дослідника про те, що стани в Росії виникли під західноєвропейським впливом, хоча висновок автора, з яким можна погодитися, про асинхронний розвиток Росії порівняно з Європою та негативні прояви цього у суспільстві щодо природних втрат розвитку, видається правильним і підтверджується попередніми дослідженнями [1114; 1115]. Дуже коротким і мало проаналізованим з точки зору соціальної історії залишився розгляд революційних подій 1905 і 1917 рр. Загалом, хоч соціальна траєкторія України мала свої параметри історичного, економічного й культурного розвитку, праця Б. М. Миронова дала значний поштовх для подальших вітчизняних розробок у сфері української соціальної історії, дала змогу глибше зрозуміти соціальний розвиток України у XIX – XX ст.

У наш час російські історики видали збірки документів XIX – XX ст., де є чимало архівного матеріалу по Київській губернії. Так, у 1998 р. видана збірка документів за редакцією А. М. Анфімова щодо селянського руху початку XX ст. [1085], де опубліковані матеріали про обстоювання прав селянами. Також активно видаються російські енциклопедичні праці та словники, де можна знайти довідку про стани, титули та чини Російської імперії [1014]. У Росії виходять збірники статей, серед яких можна знайти небагато інформації про Київську губернію [1149; 1157]. Аграрними відносинами в українському селі до 1917 р. проаналізував М. А. Рубач, капіталістичну та відробіткову систему в сільському господарстві поміщиків України наприкінці XIX ст.

вивчав Л. М. Іванов, формування інтелігенції, її соціальні та духовні засади дослідив московський дослідник І. В. Сучков [1051; 1150; 1169]. Етнічні проблеми також почали активно досліджуватися сучасними російськими істориками. Питання соціальних особливостей єврейських погромів у Російській імперії наприкінці XIX ст. висвітлив російський дослідник О. Безаров [999]. Єврейську підприємницьку діяльність та її законодавче врегулювання в Росії, зокрема і у Київській губернії вивчила І. В. Поткіна [1135]. О. М. Боханов дослідив клас буржуазії, якому присвячено багато праць статистико-історичного характеру [1005].

Ґрунтовне соціально-економічне дослідження Правобережної України другої половини XIX – початку XX ст. проведене польським дослідником Д. Бовуа, який проаналізував проблему поляків у соціо-етнічних конфліктах за землю в Україні. Він відзначав, що вивчення суспільства Правобережної України зроблено не було, але він висвітлює, насамперед, проблеми польської спільноти, діяння видатних поляків та процвітання їхніх маєтків, намагається довести їхню рівність з росіянами на українських теренах, показати боротьбу за українську землю [1000].

Більш конкретно інформацію про діяльність дворянсько-шляхетського роду Понятовських на Київщині у XIX ст. проаналізувала польська дослідниця Е. Орман. Вона використала архівні матеріали Києва та Київської області, Варшави, Кракова та приватні архівні колекції при дослідженні родового маєтку Понятовських у Таганчі [1202]. Її праця «Таганча Понятовських. З історії шляхти на Україні в XIX ст.» загалом торкається проблеми ролі шляхти в соціально-господарському розвитку Київщини у XIX ст., докладно розглядаючи долі двох дворянсько-шляхетських родин польської – Понятовських та російської – Бутурліних, висвітлює мотивацію багатії шляхти, її політичні побоювання змін, що принесло XIX ст. у політичному, соціальному, господарському та національному сферах у Київській губернії. Проте дослідниця не висвітлює взаємозв'язків Понятовських і Бутурліних із іншими промисловцями Київщини, хоча від цього цінність її праці не

втрачається для висвітлення соціально-економічного розвитку Київської губернії другої половини XIX – початку XX ст.

Щодо історіографії далекого зарубіжжя, то спеціальних праць про соціально-економічний розвиток Київської губернії не виявлено. Можна виділити загальні і популярні роботи зарубіжних дослідників про соціальний розвиток Російської імперії. Соціально-економічний розвиток підросійської України, особливо зростаючі впливи російського та іноземних капіталів відзначав у своїй праці професор Кельнського університету, швейцарець А. Каппелер, який дослідив національні рухи народів Російської імперії, у праці «Россия – многонациональная империя: Возникновение. История. Распад». Проте гучна назва не відповідає досить описовому характеру подій в історії Росії, хоч позитивом її є використання зарубіжної літератури щодо національних проблем Російської імперії. Кілька розділів праці А. Каппелера стосуються національних проблем всередині Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст., але щодо українських земель загалом автор висвітлює кілька аспектів цієї проблеми, зосереджуючись переважно на росіянах, поляках і євреях [1072]. Вчений з Норвегії Вікторія Тевліна написала чимало праць присвячених історії Російської імперії XIX – XX ст., акцентуючи увагу на соціальних аспектах реформ [1205].

Праця «Занепад Російської імперії 1881 – 1914 рр.» англійського вченого Х. Сетона-Ватсона, відомого експерта із східноєвропейських відносин, написана у добу «хрущовської відлиги» спрямована на висвітлення розпаду Російської імперії та обстоювання антирадянських точок зору, доведення неприйнятності ідеології після імперської доби. Предметом цієї роботи є висвітлення та аналіз стадій занепаду Російської імперії в період між Кримською та Першою світовою війнами. Сетон-Ватсон, виділивши три періоди – ліберальне правління Олександра II (1855 – 1881), реакції (1881 – 1905) та розгортання революційного руху (1905 – 1914) – розглядає структуру держави та суспільства, політичні рухи та зовнішні відносини [1204]. Більше уваги автор приділяє політичному і економічному розвитку держави, але щодо

національного питання в імперії відзначає тільки утиски інтересів поляків, українців, фінів, євреїв, прибалтів, кавказців, татар тощо. Дослідженням підприємництва та буржуазії в Російській імперії займалися американці Г. Гуров та А. Рібер, порівняльною характеристикою повсякденного життя, культури та економіко-політичної активності англійської, німецької та російської аристократії займається американець Домінік Левін, над тлумаченням реформ в Російській імперії працювали американці Е. Глен та Е. Куртіс [1199; 1200; 1201; 1203]. Сучасна праця С. І. Жука видана в Америці, витримала багато перевидань, висвітлює актуальну тему реформ другої половини XIX ст. в Російській імперії. Проте на відміну від решти подібних книжок охоплює дослідження радикальних сект в Україні [1207]. Проте всі американські автори як і переважна більшість зарубіжних авторів не виділяли й не виділяють окремо українських губерній, тим більше не звертали уваги на Київську губернію.

Отже, історіографію соціально-економічного розвитку Київської губернії пореформеної доби висвітлено в межах трьох періодів: дорадянського, радянського та сучасного. Проблеми суспільно-економічних змін другої половини XIX – початку XX ст. знайшли деяке висвітлення ще за часів Російської імперії, зокрема робітниче питання, умови життя та господарська діяльність селян. У рамках радянського періоду, з посиленням партійного контролю над історичною наукою, короткими періодами лібералізації політичного життя, дослідники зуміли ввести до наукового обігу нові архівні матеріали та розробити актуальні проблеми вітчизняної історії, різні аспекти соціального розвитку Російської імперії, зокрема й України. Зростає інтерес радянських дослідників до соціально-економічних перетворень імперської доби, накопичуються матеріали та статистичні дані. Новітній період у розробці соціально-економічних проблем, що розпочався після 1991 р., характеризується утвердженням принципів ідейного та наукового плюралізму; змінами в методології досліджень, орієнтацією на українську проблематику. Водночас у цей період у зарубіжній історіографії зростає інтерес до проблем соціально-

економічного розвитку Російської імперії, де наявна інформація по Київській губернії, розглядаються становий поділ суспільства, землеволодіння, церковні та освітні питання. Проте у всіх трьох історіографічних періодах проблема соціально-економічного розвитку Київської губернії другої половини XIX – початку XX ст. ще не знайшла належного висвітлення.

1.2. Джерельна база дослідження

Джерела вивчення соціального розвитку Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. можна поділити на опубліковані та неопубліковані (архівні). Серед опублікованих джерел виділяються блоки документальних (законодавчі і нормативно-правові акти, діловодство), статистичних та періодичних видань другої половини XIX – початку XX ст. До опублікованих джерел належать правові акти: основні закони, маніфести, положення, а також матеріали, надруковані у збірниках, та нарративні джерела (мемуари, епістолярії, щоденники).

Серед найважливіших опублікованих законодавчих джерел, які поширювалися на всю Російську імперію, є «Повне зібрання законів Російської імперії», де регламентуються відносини державного, адміністративного, характеру, а також цивільного і кримінального права [914; 915; 916; 917]. Значну групу опублікованих джерел складають актові документи, серед них статути, правила, постанови, розпорядження, стандартні за формою [918; 922; 923; 924; 925]. Питання розвитку освіти, методів її організації, правил для навчальних закладів, розроблених і схвалених міністерствами по Київській губернії, висвітлюються завдяки друкованим статутам навчальних закладів, що являють собою програмові засади організації навчального процесу [644], два статути Київського комерційного жіночого училища [982; 983; 984], а збірка правил та положень про стипендії, існуючі при навчальних закладах Київського учбового округу подає перелік стипендій у XIX – XX ст., джерел їхнього формування та умов здобуття, що може пролити світло на матеріальне становище студентів вищих, середніх, державних та духовних навчальних

закладів [949; 950]. Збірка постанов та розпоряджень про іспити на посади викладачів, де надруковано статuti навчальних закладів Міністерства народної освіти, правила і програми для іспитів на різні викладацькі звання: викладача мусульманського закону, міських вчителів училищ, вчительок початкових шкіл, приватного вчителя тощо [954].

Велику групу діловодних джерел розвитку освіти та меценатства у Київській губернії становлять звіти, огляди, нариси та збірки. Окремі звіти попечителів учбового округу за різні роки стосуються розвитку німецьких та єврейських шкіл у Південно-Західному краї, де подаються розлогі відомості про становище викладачів, рівень підготовки учнів, кількісні характеристики, шкільні умови, джерела утримання тощо [858]. Окремо друкувалися також звіти попечителя Київського учбового округу з питань розвитку жіночої середньої освіти. Так, за 1889, 1890, 1891 і 1893 рр. такі звіти охоплюють відомості про жіночі гімназії, прогімназії та Острозьке жіноче графа Д. М. Блудова училище, де зокрема вираховувалася вартість утримання на одну вихованку жіночих шкіл, загальні дані по утриманню службовців, положення, якими керувалися при відкритті жіночих шкіл, загальні витрати на утримання гімназій. Як і для інших звітів попечителя, додавалися короткі статистичні таблиці, дані яких використовувалися попечителем для звіту [841; 842; 843]. Звіти про єврейські початкові училища вражають лаконічними відомостями про склад і кількість викладачів, учнів, джерела утримання, стан бібліотек та навчальних посібників, результативність навчання, розгорнутими додатковими статистичними відомостями в таблицях [661; 838; 839; 840]. Звіти попечителя Київського учбового округу з перевірки початкових шкіл за різні роки дають схожу звітну інформацію [855; 856]. Багато звітів попечителя Київського учбового округу за різні роки стосуються міських і приватних, іновірських навчальних закладів.

Звіти про стан комерційних училищ, зокрема Київського Другого комерційного училища за 1902 – 1903 рр. містять короткий історичний нарис заснування училища, в них перераховується і аналізується особовий склад,

учнівське середовище, програми занять, що дає змогу висвітлити питання розвитку приватної освіти у Київській губернії [793]. Друкувалися також окремі грошові звіти комерційних училищ, зокрема того ж Київського Другого комерційного, за 1901 – 1902 рр. [651].

Звіти земського управління дають відомості про земські школи Київської губернії за окремі роки створені на основі ґрунтовної «земської статистики». У них – присутня кількісна характеристика земських шкіл, заробітної плати викладачів, їхньої компетентності, статистичний аналіз вечірніх класів для дорослих та ін. [767, с. 1–15]. Окремі звіти про земські школи та позашкільні заходи Київського земства за 1908, 1910, 1911 рр. продовжують розгляд їхнього розвитку. У них висвітлюється значення земських шкіл і наводяться статистичні відомості, подається їх перелік, вартість утримання, персонал, шкільні розваги, додаткові предмети, навчальні посібники, шкільні садиби, нагляд за школами тощо [787; 788; 789; 790].

Інформативними джерелами є й огляди розвитку початкової освіти у Київській губернії за різні роки [749; 750]. Так, в «Обзоре начального народного образования в Киевской губернии за 1912 г.» на основі анкетного опитування було вперше широко змальовано соціальний стан народної школи всіх категорій (міністерського і духовного відомств), зокрема час відкриття, господарча основа (будівлі, земля, угіддя), гігієнічні умови, забезпечення шкіл партами, підручниками, стан бібліотек, причини відходу учнів із шкіл, подальша доля тих, хто закінчив школи, сімейне становище вчителів, тривалість їхньої педагогічної служби, допомога учням, гуртожитки при школах [750].

Частина короткого нарису про народні училища Київського учбового округу Південно-Західного краю за різні роки подеколи доповнює, а іноді й слугує першоджерелом для підрахунку за типологією подачі, наявними статистичними даними розвитку шкільної системи, висвітлення матеріального становища вчителів та учнів [738]. Цей нарис за подачею матеріалу скоріше нагадує звіт або розлогу статистику, притаманну кращим зразкам кінця XIX –

початку ХХ ст., а не щось незакінчене в загальних рисах, бо, окрім ґрунтового вступного повідомлення, містить загальні статистичні відомості в таблицях до звіту про стан народних училищ Київської, Подільської і Волинської губерній у 1889 р. До них також можна віднести короткі історичні записки різних навчальних закладів (Київської жіночої гімназії за 10 років її існування, де поіменно перераховуються вихованці, подаються результати навчання, Першої київської приватної жіночої гімназії О. Т. Дучинської за 25 років) [649; 699], а також історичний нарис першого п'ятдесятиріччя Київських дворянських зібрань [696]. Важливим опублікованим матеріалом є невелика історична довідка про «Кассу жертв долга», створену на початку ХХ ст. з метою допомоги особам, які постраждали, виконуючи обов'язки на державній і суспільній службі, та їхнім сім'ям. Можливо, діяльність такого не надто відомого товариства була б зайвою подробицею при дослідженні соціальних процесів у цілому, проте у списку його членів наприкінці довідки значаться прізвища благодійників, що дає змогу доповнити біографії відомих благодійників Київської губернії [689].

Матеріали виставок, у яких брали участь навчальні заклади, становлять неабиякий інтерес для дослідника. Для Катеринославської виставки 1910 р. були надруковані «Краткие сведения о состоянии и деятельности частного женского коммерческого училища Л. М. Володкевич в г. Киеве», де подавалася історія цього жіночого навчального закладу [701]. Вельми важливим джерелом при вивченні жіночої освіти може стати пояснювальна записка до експонатів на виставці з влаштування та устаткування школи жіночого комерційного училища Л. М. Володкевич у Києві. У ній подається коротка історія створення цього приватного навчального закладу та відомості за кожен рік існування, перелік приладів, якими користуються учениці на уроках фізики та хімії, коротка бібліографія представлених на виставці учнівських робіт та журналів, перелік фотографічних знімків тощо [758]. Статистичні дані про розвиток шкільної справи Київського учбового округу за десятиріччя в таблицях подаються у матеріалах, представлених на Всеросійській виставці 1913 р. в

Києві, складених асистентом кафедри статистики Київського комерційного інституту. Відомості подаються як по містах, так і по селах, у різних губерніях, у тому числі по Київській, Полтавській, Волинській, Чернігівській, Подільській, що уможливило їхнє порівняння [961].

Діловодні джерела дають змогу простежити видатки на народну освіту з боку держави. Певною мірою можна віднести до цієї групи «Отзиви профессорів університета Св. Володимира» про письмові відповіді на випускних іспитах учнів гімназій Київського учбового округу [763; 764; 765].

Основна маса опублікованих джерел – публікації органів статистики. Головне значення статистичних джерел полягає у масовості їхніх даних, необхідних для виявлення закономірностей історичних явищ, при порівнянні або співставленні. Проте статистичні дані не є беззаперечно достовірними, а їхнє використання можливе лише за умови критичного підходу і співставлення з іншими групами джерел. У Російській імперії не було єдиного статистичного центру, статистикою займалися кілька установ, що призводило до різниці у повноті та подачі матеріалу, а інколи застосовувалися й різні облікові одиниці. Так, існували розбіжності між статистиками у питаннях про характер промислових підприємств, які з них вважати фабриками, заводами тощо. Проте дані статистики можна і потрібно використовувати для характеристики динаміки соціально-економічних процесів у Київській губернії другої половини XIX – початку XX ст. Увесь комплекс статистичних джерел щодо соціально-економічного розвитку Київської губернії пореформеної доби умовно можна поділити на три основні групи: офіційну (промислову, транспортну, освітню, соціальну, демографічну тощо), земську та статистику представницьких організацій буржуазії.

Офіційна статистика являє собою відомості про промислові та громадські об'єкти, де вказувалися повні дані про власників, місце розташування, технічні потужності підприємств та устаткування, ресурси, а також описувалося становище робітників та працівників. Вона збиралася губернськими статистичними комітетами – місцевими органами статистики Міністерства

внутрішніх справ, підпорядкованими губернаторам. Наприкінці XIX ст. вони існували у кожній губернії Російської імперії, адже закон вимагав, аби губернатори мали достовірні відомості про губернії: населення, кількість та якість землі, лісів і полів, заводи й фабрики, заняття населення, ріки, лікарні, податки, монастирі. Ці відомості потрапляли також до щорічного губернаторського звіту. Частину своїх матеріалів губернські статистичні комітети отримували від казенних палат, від начальства навчальних закладів, установ. Основними постачальниками статистичних даних для офіційної статистики були поліція та духовенство.

Загальний огляд промисловості подавався в «Указателях», де статистичні дані згрупувалися по виробництвах. Видання на основі відомостей, які розсилалися власникам фабрик, заводів, а також освітнім закладам, називалися «Своды» (Збірки). Промисловість та природні багатства Київської губернії наприкінці XIX ст. досліджували спеціалісти різних профілів та рівнів, подаючи відомості до статистичних збірок. Так, праця В. Є. Тарасенка дає уявлення про робітників та умови праці у Радомисельському повіті [969]. Важливі статистичні матеріали щодо кількості та потужностей фабрик і заводів Південного краю, Санкт-Петербурга та Варшави містить вказівник, спеціально розроблений Х. Б. Грацем із Вільни (тепер м. Вільнюс у Литві) [976]. Випускалися збірки статистичних відомостей по середніх навчальних закладах Київського учбового округу. Вони висвітлювали кількість, матеріальне забезпечення учнів, особовий склад шкіл, результати навчання, дані про хвороби та смертні випадки тощо [955].

Важливим джерелом при дослідженні соціального розвитку Київської губернії є «Список населенных мест Киевской губернии» (далі – «Список»). Їх виявлено два – за 1895 р. та 1900 р. [963; 964]. «Списки» відрізняються один від одного тим, що у 1895 р. описово розповідається про стан Київської губернії, загалом розглядається адміністративний поділ, географічне положення, відомості про населення, сировинні багатства та інфраструктура. Населені пункти за «Списком» 1895 р. перераховуються за повітами з короткими

примітками. У «Списку» 1900 р. усі населені пункти подано в алфавітному порядку від А до Я, наводяться відомості щодо кожного населеного пункту Київської губернії, зокрема кількість мешканців та землі, відстані між населеними пунктами, станції. Важливим є те, що відзначається власник, якщо такий є, або орендар. В окремих випадках подано дані про землеволодіння різних станів, перераховується кількість заводів, шкіл, млинів та інших промислових об'єктів. У розповіді про великі міста Київської губернії на початку статистичного матеріалу подається коротка історична довідка.

Загалом переважала офіційна статистика, в якій друкувалися статистичні таблиці про стан міст Російської імперії, зокрема і Київської губернії. Міністерство внутрішніх справ, якому було підпорядковане міське господарство та управління, слідкувало за їхнім станом і у 1862 р. готувалося до реформи міського самоуправління. Адміністративний інтерес і зумовив появу книг «Города России» за різні роки. У них вміщувалися таблиці, де вказувався перелік міст певної губернії відповідно до географічного розташування. Центральний статистичний комітет при Міністерстві внутрішніх справ збирав відомості щодо кожного міста з урахуванням кількості мешканців, станового та релігійного складу, кількості та вартості будинків, лавок і трактирів, розміру міських доходів та ціни на товари першої необхідності [645; 646]. Проте ці книги мають ряд вад, оскільки якість інформації неоднорідна: буває, коли наводяться відомості щодо одного міста, а бракує для іншого.

До кінця XIX ст. облік народонаселення проводився поліцією та завдяки метричним книгам, дані яких бралися за основу Центральним статистичним комітетом при Міністерстві внутрішніх справ. Та неточність цих цифр, визнана всіма статистами імперії, поклала початок проведенню всезагального перепису населення. Перший всеросійський перепис відбувся – 1897 р., коли одночасно по всій Російській імперії проводився за однаковими анкетами, де зазначався географічний розподіл, віковий, релігійний та етнографічний склад населення. Ускладнює висвітлення соціально-економічного розвитку Київської губернії пореформеного періоду брак соціального компонента кожної професійної

категорії при укладенні статистичних таблиць щодо занять населення. Професійний компонент сформульований так: «Обробка дерева», що не дає змогу визначити, який прошарок саме цим займався: підприємець, робітник чи службовець. Таким чином, професійна характеристика населення приховувала його соціальний компонент. Також слід відзначити, що не для робітників класифікувалася лише одна графа – «Доходы с капиталов и недвижимых имуществ», куди включалися особи, які жили за рахунок батьків та родичів [690].

Земська статистика становить великий інтерес для вивчення соціального розвитку Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. Вона містить багатий і різноманітний матеріал, здобутий у результаті досліджень, проведених земськими статистичними органами. Земською статистикою займалися відомі спеціалісти, частина інтелігенції, яка у 70-х рр. XIX ст. прагнула сприяти поліпшенню становища селян збиранням та публікацією анкетних даних. Земська статистика поділялася на два види: основну (створену на матеріалах переписів та експедицій) та поточну (на матеріалах діяльності земських установ та свідчень кореспондентів). Вона має ряд етапів: перший (70-ті рр. XIX ст. і до 1893 р.) характеризувався прагненням збільшити контроль за земською статистикою, проведенням суцільних переписів з метою виявлення причин об'єднання селянських господарств, на другому (1894 – 1904) провадився вже вибірково перепис і змінилася методика дослідження, на яку вплинув розвиток капіталізму на селі, на третьому (1905 – 1914) відбулося вдосконалення вибіркового дослідження в поєднанні з суцільним переписом, більше уваги приділялося процесу розвитку капіталізму та соціальній диференціації селянства. Та у 1914 р. у зв'язку з початком Першої світової війни земські дослідження припинилися.

На відміну від сучасних сухих статистичних цифрових даних статистика земств Київської губернії була ще й справжнім краєзнавчим дослідженням, де використовувалися анкетні дані, урядові документи, архівні джерела, історичні довідки, усні свідчення, статистика. Особливої уваги заслуговували звіти

агрономів, які надавали селянам агрономічну та технічну допомогу. До їхнього завдання входило: сприяння раціоналізації сільського господарства, поради у застосуванні різних технік господарювання та покращенні посівного матеріалу у селянських господарствах, дослідно-наукові дослідження сортів рослин для їхнього вирощування в умовах губернії [714, с. 3–5].

Матеріали земської поточної статистики публікувалися як «Огляди», де автори аналізували розвиток певного виробництва чи сфери Київської губернії. Так, старший спеціаліст із тваринництва у Київській губернії В. В. Букраба зробив огляд земських заходів з покращення вирощування великої рогатої худоби та свиней, а інструктор із шовківництва Н. А. Пусеп розглянув земські заходи з розповсюдження і вдосконалення цієї галузі» [705; 748]. Щодо основної статистики, складеної за переписом та опитуванням населення, виділяються «Итоги переписи скота у сільського крестьянского населения в 1912 году», де наводяться таблиці та картограми, але без їх належного опису Київським губернським земством [686]. «Огляди» практикувалися і у сфері освіти. Так, І. Посадський на доручення попечителя Київського учбового округу зібрав і опублікував дані по середніх навчальних закладах [955]. Асистент кафедри статистики Київського Комерційного інституту Н. А. Волжин керував відбиранням таблиць і діаграм про стан Київського учбового округу з 1901 по 1911 рр. для Всеросійської виставки 1913 р. у Києві [961]. Губернський агроном В. Сазонов у 1907 р. представив свій ґрунтовний звіт про сільськогосподарські умови в Київській губернії, так само, як і його попередники на цій посаді, щоправда з тією відмінністю, що його праця збереглася [783]. Дуже відомим кореспондентом земської управи був Андрій Ярошевич, який займався аграрними проблемами [994]. Земські видання висвітлювали соціально-економічний розвиток Київської губернії досліджуваного періоду у «Группировках данных» [647; 648], які показували графічно кількість земельного наділу селянських господарств, проте не поділяли на збіднілих і багатих селян.

Статистика представницьких органів російської буржуазії другої половини XIX ст. являє собою статистику місцевих органів влади та підприємницьких організацій буржуазії Київської губернії. Це передусім «Записки сенатора О. Половцова о состоянии общественного управления и хозяйства в городах Киевской губернии», де висвітлюються відомості про населення міст Київської губернії, наводиться склад, кількість, освіченість та класова структура мешканців як потенційних виборців до органів міського урядування, розглядається склад міських дум і управ, їхня діяльність, міське господарство та фінанси [668]. Широкомасштабною статистико-економічною роботою, проведеною за наказом графів Бобринських, є «Смела. Краткое статистико-экономическое описание имений и заводов графов Льва Алексеевича, Алексея, Андрея и Григория Андреевичей Бобринских в Киевской губернии, для Всероссийской выставки 1913 года в Киеве» [959], де поряд із статистичними таблицями, описано усі напрямки діяльності графів та їхньої адміністрації. У праці було використано звіти маєтків, заводів та головної контори, архівні й приватні матеріали.

Загалом, численні опитування та анкетування у Київській губернії, які згодом публікувалися з додаванням коментарів за однаковою схемою, були малопродуктивними, бо не полишали теоретичної сторони справи. Статистика була лише додатком до звітів та статей з проблем сільського господарства, де фіксувалося наявне становище без висновків та висвітлення необхідних змін. Висновки обговорювалися та поновлювалися, але не втілювалися на практиці. Селяни з підозрою ставилися до експериментальних дослідів з землею, неохоче застосовували новітні зразки культур, техніки та системи господарювання. Неузгоджені зусилля уряду, земств та різних сільських організацій поглиблювали теоретичне безсилля. Не було ніякого центрального керівного органа, який міг керувати збиранням однотипних відомостей та перевіряти їх. Статистичні матеріали, зібрані під впливом того чи іншого відомства не завжди об'єктивно оцінювали та аналізували реальний стан губернії.

Важливе значення для дослідження соціально-економічних процесів мають «Пам'ятні книжки» – офіційні універсальні статистично-довідкові видання, що повідомляють відомості по окремих губерніях Російської імперії, зокрема і Київській, за певний рік. Різні типи «Пам'ятних книжок» були створені з розвитком засобів масової інформації другої половини ХІХ – початку ХХ ст. залежно від комунікативних цілей та аудиторного попиту. Вони за важливістю інформації стоять в одному ряду з губернськими і єпархіальними відомостями, оглядами губерній та областей, працями різних наукових комісій. «Пам'ятні книжки» Київської губернії дають змогу в усіх дрібницях відтворити картину повсякденного життя губернії, отримати статистичні відомості про розвиток освіти. Вони були розповсюдженим типом видань, стабільно видавалися місцевими видавництвами і збереглися майже за кожен рік – це дозволяє з'ясувати динаміку соціально-економічного поступу в Київській губернії у ХІХ – ХХ ст. Проте систематизація цих джерел ускладнюється тим, що їхні конкретні заголовки були різними, часто починалися як «Пам'ятна книжка», «Календар», «Адрес-календар» [632, с. 70].

За сферою вживання «Пам'ятні книжки» поділялися на три групи: світські, церковні та змішані; за цільовим призначенням – наукові, популярні, практичні, учбові, довідкові, релігійні. Велика кількість світських та змішаних «Пам'ятних книжок» зберігається у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського [884; 885]. Змішані «Пам'ятні книжки» надавали інформацію щодо громадських, військових, учбових закладів та духовних відомств [633]. Світські «Пам'ятні книжки» поділялися на близькі за структурою, оформленням, змістом офіційні та приватні типи. Офіційні «Пам'ятні книжки» видавалися тільки російською мовою. Секретарем Київського губернського статистичного комітету В. Г. Мозговим було складено кілька «Пам'ятних книжок», зокрема «Сборник сведений по Киевской губернии и адрес-календарь на 1887 год», де розміщувалися короткі відомості майже з усіх галузей господарства та особливостей станів губернії [703, 880]. У «Пам'ятній книжці» В. Г. Мозгового подано розгорнуту характеристику статевих, вікових та

професійних груп населення Київської губернії [915]. Офіційні «Пам'ятні книжки» Київської губернії наводять дані про особовий склад урядових та суспільних установ, подають алфавітні списки населених пунктів Київської губернії з повідомленням кількості жителів, повіту, волості. Так, видавалися «Пам'ятні книжки» учбових округів, які склалися з кількох частин, кожна з них присвячувалася певній губернії [898]. У «Памятных книжках Киевских городских училищ» зосереджується увага на міських навчальних закладах, а також наводилися матеріали щодо розвитку освіти у Київській губернії [882; 883]. «Пам'ятні книжки» випускали приватні навчальні заклади. На відміну від «Пам'ятних книжок» міських училищ, у «Пам'ятних книжках» приватних закладів майже 90 % інформації присвячено програмам, планам та організації викладання певних предметів. Так, жіноче комерційне училище Л. М. Володкевич друкувало навчальні програми для різних класів, пояснювальні записки щодо викладання різних предметів, інструкції для вихователів, витримки із статуту тощо [881].

У ХХ ст. «Пам'ятні книжки» відрізнялися за змістом від книжок другої половини ХІХ ст.: додатки стають обов'язковим елементом, вміщуються адрес-календарі губернії, де інформація подається за рубриками [899]. Окремо у НБУВ зберігаються довідковий адрес-календар початку ХХ ст., що також містить додаток – карту Київської губернії [694]. У 1913 – 1917 рр. «Пам'ятні книжки» Київської губернії з шкільної справи почали видаватися в двох частинах: перша – присвячувалася вищим та середнім навчальним закладам, а друга – народній освіті [884–898].

У Російській національній бібліотеці імені Салтикова-Щедріна у Санкт-Петербурзі збереглися світські [633; 635] та церковні «Пам'ятні книжки» та адрес-календарі [900; 901]. Церковні «Пам'ятні книжки» висвітлювали церковне життя Київської єпархії, їх немає у вітчизняних бібліотеках. Так, за даними пам'ятної книжки Київської єпархії за 1882 р. можна скласти чітке уявлення про кількість церковнопарафіяльних шкіл та церковних будівель, парафіян, їхній національний склад, а також з'ясувати кількість церковного

землеволодіння, визначити матеріальне становище сільських викладачів по повітах Київщини. Цінними статистичними відомостями є матеріали про віросповідання та кількість їхніх прихильників по різних повітах [901].

Відомості про духовні навчальні заклади Київської єпархії, стислі відомості про Київську Духовну Академію, Київську духовну семінарію, про предмети, викладачів ат їхніх вихованців подаються у «Адрес-календарях», які випускалися Київською єпархією. У них є також короткі повідомлення про духовні училища, а саме: Києво-Подільське, Києво-Софійське, Богуславське, Черкаське та Уманське, що існували у 1890 р. Важливими є дані про Київські жіночі училища духовного відомства, незважаючи на суху подачу матеріалу, схожу за стилем на статистику [634]. Проте, за кожен рік такі церковні календарі не збереглися, а тому, щоб відтворити повну картину соціально-економічного розвитку Київської губернії треба звертатись до інших джерел.

Таким чином, статистичні джерела та «Пам'ятні книжки» дуже цінні та інформативні опубліковані джерела, за допомогою яких більш повно висвітлюються проблема соціального розвитку Київської губернії кінця XIX та початку XX ст. Проте стан статистичних і довідкових джерел не дає змогу використовувати їх без спеціальної перевірки, проте не слід зневажати та оминати статистичні джерела лише через складність їхньої обробки.

До опублікованих джерел відноситься також значний масив періодики, що є не менш важливим джерелом інформації про соціально-економічний розвиток Київської губернії другої половини XIX – початку XX ст. Розвиток капіталістичних відносин сприяв зростанню прошарку інтелігенції і службовців, грамотності серед населення, яке починає цікавитися новинами, купує газети і журнали. Серед зростаючої кількості міського населення, дрібної та середньої буржуазії, професійних робітників, зростав попит на періодичні видання. Це стимулювало їхній випуск, а редактори для залучення читачів публікували матеріали на актуальні соціально-економічні теми. Проте, до періодичних джерел теж треба ставитися з обачністю, пам'ятаючи, що загальна

та й галузева періодика інколи слугувала інструментом для агітації різних політичних напрямків.

Періодику можна умовно поділити на світську і духовну. До духовної відносяться зокрема й церковний часопис «Киевские епархиальные ведомости», де подаються статистика, біографії, розвідки, звіти по церковнопарафіяльних школах [677]. Унікальні дані можна отримати проаналізувавши статті, присвячені ювілеям сільських священиків, серед них протоієрея С. Левицького із села Жадани Київської губернії, де подається багата історична довідка про створення та існування народних училищ [992]. У часопису є цікава інформація про побут і матеріальне становище вчителів і духівництва Київської єпархії [733], розпорядження єпархіального начальства [941], короткі історичні огляди церковнопарафіяльних шкіл [712] тощо. Світська періодика представлена насамперед журналом «Київська старовина», на сторінках якого протягом XIX – XX ст. вміщувалися статті насичені архівними матеріалами про розвиток освіти в Київській губернії іноземних авторів [718]. Також важливим джерелом при дослідженні соціально-економічного розвитку Київської губернії другої половини XIX – початку XX ст. є газета «Земледелие», де розміщувалися статті про стан землеробства у різних губерніях Російської імперії, а також про сільськогосподарську освіту [717; 1158].

До опублікованих належать і джерела особового походження, зокрема це спогади М. Стороженка, інспектора народних шкіл на Київщині (1892 – 1895). Автор – випускник Київської першої гімназії та університету Св. Володимира, людина інтелектуальна, від діда і батьків успадкував любов до рідного краю. Як інспектор народних шкіл 4-го учбового округу Київської губернії (Звенигородський, Липовецький, Таращанський і Уманський повіти) він багато подорожував, інспектуючи школи, турбувався про їхнє виживання, якість викладання тощо. У його спогадах – яскраві характеристики викладачів, учнів, їхніх батьків, вартість навчального процесу, культурне середовище [1160].

Неопубліковані архівні матеріали щодо соціально-економічного розвитку Київської губернії другої половини XIX – початку XX ст. представлені великим

масивом різнорідної документації, що зберігається в українських та зарубіжних архівах. Багато неопублікованих архівних матеріалів, які висвітлюють питання соціально-економічного розвитку Київської губернії другої половини XIX – початку XX ст. зберігається у Центральному державному історичному архіві України у місті Києві (далі – ЦДАК України).

Значна кількість інформації про соціально-економічні процеси у Київській губернії другої половини XIX – початку XX ст. міститься у Ф. 442 (Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора). У ньому слід виділити звіти генерал-губернаторів за різні роки про губернське господарство [138, арк. 530–538], де можна знайти роз'яснення найбільш гострих етно-соціальних питань Київської губернії, в тому числі приватної власності євреїв. Поряд з цим розглядалися також перспективи землеробства у Київській губернії [91, арк. 5зв.–7зв.]. У звітах також подавалися статистичні дані-огляди показників народжуваності та смертності населення, стану доріг, торгівлі, промисловості із статистичними даними по заводах і фабриках, розрахунки податків та повинностей, прибутків і видатків міст, величини акцизних зборів у Київській губернії. На сторінках звітів – статистичні відомості про народну освіту за декілька років. Друкувалися й дані про кількість міських і сільських шкіл та їхніх учнів, є характеристика тогочасного рівня освіти. У звітах розкриваються проблеми розвитку цукрової промисловості Київської губернії та її вплив на сільське господарство [103, арк. 2–4зв.]. У звітах міститься інформація про нові галузі промисловості, що з'являлися у Київській губернії. Так, у 1881 р. вперше були засновані шоколадна та фортепіанна фабрики у Києві [100, арк. 30–31]. Окрім цього, у звітах друкували відомості про заробітну плату найманих робітників, про ціни на внутрішньому ринку, що дає змогу вирахувати життєвий та споживацький рівень кожного окремого стану [60, арк. 5зв.].

Велику групу матеріалів, які зберігаються у Ф. 442, становлять статистичні джерела, зокрема відомості по Київській губернії про кількість сільського населення та сільських товариств за 1885 – 1887 рр. і 1889 –

1896 рр. [114, арк. 5–30]. Також збереглися статистичні дані по Київській губернії за 1862 р., де наводиться кількість міст і сіл, чисельність станів, приналежність за національною і релігійною ознаками, перелік промислових об'єктів, освітніх закладів [42, арк. 14–17]. Також слід відзначити статистичні відомості про кількість населення Київської губернії із зазначенням станової приналежності за 1890 р. [89, арк. 60–61].

Значну інформацію при дослідженні соціально-економічного розвитку Київської губернії пореформеного періоду дають «Ведомости о происшествиях» за різні роки, які зберігаються у Ф. 422. У них розміщено короткі блоки повідомлень-рубрик про підпали, смертні випадки, самогубства, крадіжки, випадки згвалтування, напади на громадян за кожен місяць у Київській губернії. У кожній рубриці – стовпчики у кілька рядків, де зазначалося місце події, соціальний стан потерпілого, можлива причина події та оцінка збитків у рублях. Великі рубрики відводилися під повідомлення про підпали маєтків великих землевласників та євреїв. У «Ведомостях о происшествиях» можна знайти звітні та пояснювальні записки, надіслані міністрові внутрішніх справ, дані про заняття різних верств населення та стан охорони здоров'я, свідчення про початок використання сільськогосподарських машин селянами. У «Ведомостях о происшествиях» значна увага відводилася рубриці «святотатство»: пограбуванню церков та псуванню церковного майна у Київській губернії [126, арк. 71–123].

Значну кількість матеріалів ЦДІАК України становлять скарги, доповідні, кримінальні справи, що стосуються формування пореформених відносин селян, поміщиків та новоствореної буржуазії. Так, у Ф. 442 міститься справа про вбивство сільською сторожею у містечку Богуславі Канівського повіту селянина Ляшенка, поміченого при порубці поміщицького лісу [49, арк. 1–5] та доповідна про утиски з боку місцевого цукрового заводу селян Яроповичів Сквирського повіту [108]. У таких справах, як правило, присутні офіційні документи з проведених розслідувань з найдрібнішими деталями, що дає змогу відтворити обставини виникнення, хід справи, але у небагатьох випадках

прочитати також резолюцію начальства про розв'язання проблеми. Серед скарг, підписаних окремими людьми та групами осіб, є також анонімні доповідні [113, арк. 24–25зв.].

Взаємини між сільськими властями та поміщиками пореформеного села можна простежити у заяві-скарзі сільського старости села Кантеліна Липовецького повіту на місцевого поміщика [117, арк. 2–2зв.]. Земельні суперечки між міщанами, селянами та поміщиками після аграрної реформи 1861 р., особливо за розмежування пасовиськ та сіножатей можна знайти у рапортах та матеріалах допитів, проведених справниками [49, арк. 1–2]. Становище селянської молоді, процеси урбанізації, складання відносин робітників і роботодавців, а також політику підприємців у робітничому питанні можна простежити за матеріалами прохання-скарги селян села Ксаверів Черкаського повіту на Скомороський цукровий завод у 1912 р. [162].

Дослідження скарг висвітлює також проблему взаємовідносин церковнослужителів і селян, засвідчує ступінь релігійності селянства, діяльність вищого духовенства в залагодженні конфліктних ситуацій у Київській губернії другої половини XIX – початку XX ст. До того ж це певною мірою спростовує тезу про «релігійну забитість» селянства, довірливість, пасивність, несвідомість та аморфність цього стану [67].

Важливими джерелами Ф. 422 є облікові документи, що дають статистичні відомості про кількість населення по класах, наявні у Київській губернії заводи та фабрики [89]. До облікових джерел також відносяться реєстри, описи, матеріали ревізій. Щодо умов праці робітничого класу вагомі свідoctва залишилися у санітарних висновках фабричних інспекцій, що відвідували заводи та фабрики [199]. Розширюють уявлення про розвиток промисловості та становище робітників звіти Київського губернатора за різні роки [104].

Окремо потрібно виділити групу архівних джерел діловодного характеру, куди можна віднести прохання і скарги робітників, їхніх сімей на тяжкі умови праці [162] та на не вигідне для селян сусідство з цукровими заводами [160]. До

рук дослідника цілком завершена справа рідко потрапляє, але трапляються випадки, коли можна відстежити всі перипетії скарг та урядових постанов щодо них. Такою є справа про орендатора-єврея А. Фердмана та робітників-селян. У ній присутня характеристика самого орендатора-роботодавця, відомості про заробітну плату, умови роботи та реакція на них робітників. Окрім цього, у справі є урядові розпорядження з приводу скарг робітників на роботодавців [101].

Значна кількість архівних джерел Ф. 442 – це прохання. Так, було використано вимоги з надання додаткових прав цукрозаводчикам у 1864 – 1865 рр. Вони дають змогу з'ясувати становище заводського керівництва і порівняти його із становищем робітників, а також з'ясувати причини зростання обсягів виробництва та прибутку цукроварень [48].

Великим за обсягом справ про соціально-економічний розвиток Київської губернії другої половини XIX – початку XX ст. у ЦДІАК України є Ф. 127 (Київська духовна консисторія). Цікаві відомості про матеріальне становище священиків та церковнослужителів Київської єпархії можна знайти в актах про кількість землі, яка їм належала [3, арк. 22]. Суперечки у справах по розмежування церковних земель, призводили інколи до справжньої судової тяганини [15]. У цьому фонді – відповіді на питання розвитку жіночої освіти, матеріального становища і розміру державного утримання однокласних міністерських народних шкіл, статистичні відомості про статеву приналежність учнів тощо [8; 9].

Проблеми освіти у Київській губернії другої половини XIX – початку XX ст. висвітлюють «Клірові відомості», зокрема вони збереглися за різні роки по Липовецькому повіту [8; 9; 10; 11; 12]. Ф. 127 зберігає дані не лише про кількість учнів, але й повідомляє про джерела фінансування від громади та держави, прізвища вчителів та священиків, які працювали у школах, відзначається подеколи їхній сімейний стан, оплата праці, матеріальне забезпечення шкіл і педагогів.

Відомості про соціальне становище дворян і поміщиків у Київській губернії другої половини XIX – початку XX ст. дають описи майна, відібраного за борги. Так, у Ф. 486 (Київська палата цивільного суду) міститься опис майна 1862 р. у місті Кагарлику, селі Кагарлицькій Слободі, селах Янівці та Тернівці поміщика Д. А. Трощинського. Дуже докладно перераховуються будівлі, сади та природні багатства маєтку, побутові, особисті речі господаря [192, арк. 1–133зв.]. Кількість та обсяги боргів можна встановити за результати розслідувань боргів поміщиків [185]. У Ф. 422 також багато матеріалів щодо проблем з поверненням боргів дворянами, найчастіше вони висвітлювалися у скаргах, проханнях і доповідних записках [73, арк. 1–3; 38, арк. 2–3]. Цінним матеріалом при дослідженні соціально-економічного життя у Київській губернії другої половини XIX – початку XX ст. можуть слугувати фінансові претензії священиків до поміщиків. Зокрема скарги священиків про повернення боргів надходили на поміщиків Сквирського повіту Хамця, Таращанського повіту Свейковського та поміщика із села Махедон Абрамовича [79, арк. 11–13зв.; 81; 85].

Досліджуючи матеріальне становище дворянства Київської губернії 1861 – 1917 рр., варто звернути увагу на наказ Сенату від 28 лютого 1862 р. «Про заходи полегшення поміщикам у сплаті боргів кредитним установам, в облаштуванні їхніх господарств», що є у Ф. 442 [169, арк. 34–35]. Це переконує, що зміни в земельних відносинах після 1861 р. зачепили не лише селянське господарство, але й докорінно змінили господарський уклад, статус і матеріальне становище поміщиків.

Висвітлення питань ведення господарства та життєвого рівня буржуазії Київської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. стало можливим завдяки рапортам про виробництво на промислових об'єктах, які зберігаються у Ф. 442. Це рапорт інженера Барсукова, який провадив дослідження цукрової промисловості у 1875 р., підраховуючи кількість заводів, технічну оснащеність, прибутки та видатки [63, арк. 2–2зв.]. У Ф. 830 (Терещенка) є рапорт щодо технічної оснащеності цукрових заводів Ф. А. Терещенка [232, арк. 16–17зв.], а

також правила внутрішнього розпорядку на них, що доповнюють дослідження соціально-економічного розвитку Київської губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. матеріалом щодо умов праці робітників та ставлення власників до них [236]. Значно розширює висвітлення соціальних питань огляд збірки звітів за 1877 – 1891 рр. про прибутковість та відомості про прибутки та збитки маєтків Терещенків [233; 234].

Суттєвий інтерес становлять неопубліковані наративні джерела або джерела особового походження, а саме листи за 1889 – 1890-ті рр. службовців маєтків та заводів Ф. А. Терещенка про роботу заводів та з особистих питань. Так, із листів можна довідатися про заробітну плату, умови праці, тривалість робочого дня та вільного часу, житлові умови, розвиток охорони здоров'я тощо. Саме у цих листах найбільше прохань та скарг [235].

Джерела, що висвітлюють формування, становище та діяльність підприємців та робітників дуже різноманітні. У ЦДІАК України містяться прохання-проекти власників заводів, адресовані урядові, звернення про підтримку виробництва, відомості та опис окремих заводів, позови за невиконання контрактних зобов'язань, орендні договори, листування цукрових заводів, документи про створення лабораторій для цукрових заводів, статистика Міжнародної спілки працівників цукрової промисловості [48].

У Ф. 574 (Старший фабричний інспектор Київської губернії) містяться звіти діяльності фабричних інспекторів Київського фабричного округу за різні роки. Ці матеріали дають змогу дізнатися про стан медичного обслуговування робітників, організації їхнього відпочинку, види оплати праці, визначення ступеня шкідливості робіт на цукрових, тютюнових і сірникових фабриках, питання тривалості робочого дня. Звіти свідчать, що робітники на початку ХХ ст. все ще залишалися прив'язані до землі, зокрема часто відлучалися із робочого місця місцеві робітники цукрових заводів у власних справах, а восени були зайняті на своїх полях [199]. У Ф. 574 є матеріали, що висвітлюють проблеми становища найманих робітників, організацію їхньої праці та встановлення робочого часу (листування з власниками промислових

підприємств Київської губернії про дозвіл нічних та понаднормових робіт [198, арк. 2–23], відомості про технічний стан, кількість робітників та умови їхньої праці на винокурних заводах Київської губернії, відомості про кількість робітників, зарплату, чисельності застрахованих робітників на ряді винокурень Київської губернії) [200, арк. 8–22; 201, арк. 120; 155–157].

У Ф. 574 та Ф. 575 (Киевский окружной фабричный инспектор) знаходяться «Подорожні журнали фабричних інспекторів», які містять в собі дуже рідкісну інформацію про промисловий розвиток Київської губернії другої половини ХІХ ст. «Подорожні журнали» є неопублікованими джерелами, складеними фабричними інспекторами різних рангів, які повідомляють про події в окремих повітах та містах Київської та Волинської губерній. Описуючи промислові об'єкти повітів Київської губернії, фабричні інспектори концентрували свою увагу на найбільш прибуткових для держави приватних заводах та фабриках: цукрових, рафінадних, тютюнових, винокурних, пивоварних, цегляних, дріжджових. «Подорожні журнали» Київської губернії дають змогу в усіх подробицях відтворити картину життя робітників губернії, отримати статистичні відомості про розвиток промисловості, технічний стан, склад та кількість робітників, умови праці на підприємствах Київської та Волинської губерній [202, арк. 4–191зв.; 203, арк. 6, 16]. Фабричні інспектори фіксували договори вербувальників та робітників, що дає змогу порівняти умови, які ставилися підрядчику, та відстежити, як він їх виконував, що робив аби нажитися на робітниках [200, арк. 116–120].

Матеріали про промисловий розвиток Київської губернії містяться у «Циркуляре о предоставлении сведений об вредных работах в Киевской губернии» за 1900 р., листуванні з власниками промислових підприємств Київської губернії щодо дозволу нічних та понаднормових робіт у 1898 р. [198, арк. 16; 199, арк. 88] та типових «Описах майна» заводів [196, арк. 81–86].

У Ф. 730 – Київського відділення Російського технічного товариства – зберігаються статистичні джерела звітного характеру про кількість приладів і машин, встановлених на цукрових заводах, які дають змогу оцінити робочі

умови на них [231], а описи окремих цукрових заводів – простежити історію створення, налагодження виробництва, впливи процесів капіталізації підприємств і пов'язані з цими подіями утворення класу буржуазії [224; 228; 230]. Також є проекти з підвищення кваліфікаційного рівня робітників, особливо потрібних для однієї із найприбутковіших галузей промисловості Київської губернії – цукроваріння [223].

Загальні дані про цукрові заводи, їхнє технічне оснащення та потужності, а також патентні свідоцтва на право виробляти цукор містяться у Ф. 619 (Головна контора Смілянських заводів графів Бобринських) [208]. Фінансові справи довкола будівництва та придбання цукроварень, ревізії фінансового стану власників маєтків і заводів за 1862 – 1866 рр. знаходяться у Ф. 486 (Киевская палата гражданского суда) [193; 186, арк. 28–29зв.; 188, арк. 112; 189, арк. 1–3], переважно це приватні актові документи. У цьому фонді також міститься цікава інформація щодо купівельної активності селян у пореформений період, зокрема свідоцтво викупу 336 дес. землі селянами села Жидоставів у поміщиць Є. Преснухіної та В. Подобидової [187, арк. 23, 44].

Матеріали з питань освіти та соціокультурного розвитку Київської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. збереглися у Ф. 707 (Управління попечителя Київського учбового округу) про відкриття шкіл та училищ [212; 213] та у Ф. 712 (Київська семінарія), де можна знайти список учнів семінарії за різні навчальні роки, відомості про успіхи та поведінку учнів [218; 219; 220]

Цілий ряд унікальних матеріалів, розпорошених по різних фондах, має відношення до висвітлення соціальної еволюції української інтелігенції у другій половині XIX – на початку XX ст. Так, у Ф. 317 (Прокурор Київської судової палати) міститься опис речових доказів, вилучених у 1898 р. брошур Маркса та Енгельса під час обшуку у С. А. Огорелової [31, арк. 1–3зв.]. У Ф. 274 (Киевское Гражданское жандармское управление) можна відшукати справи початку XX ст. із обвинуваченнями селянина містечка Липовця К. Перебийноса за розповсюдження нелегальної літератури та

обвинуваченнями київського дворянина К. Єрмолаєва у зберіганні статей В. І. Леніна [23, арк. 3–4зв.; 24, арк. 1, 22–33, 120].

У Державному архіві Київської області попри великі складнощі для дослідника, створювані браком належних робочих умов та відмовами у виданні справ через складнощі з їхнім зберіганням, у каталозі можна відшукати заголовки потрібних справ. Так, для дослідження питання про робітничий клас Київської губернії цікавими будуть Ф. 1 (Киевское губернское правление. Строительное отделение), Ф. 2 (Канцелярия Киевского гражданского губернатора) та Ф. 804 (Киевский губернский статистический комитет). У цих фондах зберігаються справи з неопублікованими статистичними джерелами про ярмарки та їхні обороти [240, арк. 1–13], кількість фабрик і заводів [246, арк. 30], показники цукрової промисловості [241, арк. 18]. Державний архів Київської області зберігає матеріали Всеросійського перепису у Ф. 384 (Київська губернська переписна комісія Першого загального перепису населення 1897 р.), що дають змогу простежити віковий та сімейний склад учнів однокласних і двокласних шкіл, визначити альтернативні джерела освіти і кількість, сімейний, класовий стан осіб, які отримували приватну та домашню освіту. Щоправда, таких відомостей за кожен рік немає, а є лише за 1897 р. [245, арк. 133, 158, 172].

З Державного архіву міста Києва було використано для висвітлення робітничого питання у Київській губернії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Ф. 279 (Товарищество Киевского сахарно-рафинадного завода) та Ф. 202 (Администрация по делам купца Вайнштейна). У цих фондах містяться цінні матеріали щодо планів і креслень будівлі Київського рафінадного заводу [257]. У Ф. 16 (Київський університет) є справи Канцелярії інспектора студентів університету Св. Володимира, де містяться списки студентів, рапорти, розпорядження ректора, свідоцтва, записки про студентів тощо [247; 248]. Протоколи засідань ради університету за 1905 р., матеріали яких дають уявлення про організацію і діяльність цього вищого навчального закладу, розгляд питань про дозвіл друкувати книги на «Малороссийском наречии»

тощо [249]. Також вагомими при дослідженні стану вищої освіти у Київській губернії будуть «Послужні списки викладачів та службовців університету» [249]. У Ф. 16 містяться твори студентів історико-філологічного відділення, особові документи та інші свідчення інтенсивності розвитку освіти Київської губернії.

Архівні джерела Російського державного історичного архіву щодо соціально-економічного розвитку Київської губернії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. містяться у різних фондах. Справи із цих фондів висвітлюють економічне, соціальне і політичне становище Київської губернії пореформеної доби і загалом Південно-Західного краю Російської імперії. У Ф. 20 (Департамент торгівлі та мануфактур) можна знайти матеріали про використання праці малолітніх на заводах, фабриках і мануфактурах, частково відстежити законодавчу політику уряду Російської імперії щодо праці неповнолітніх у Київській губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. [267; 268]. У цих справах можна знайти недосліджене досі питання отримання елементарної шкільної освіти при фабриках і заводах, тобто безпосередньо на виробництві [269]. Щодо праці жінок на промислових підприємствах Київщини пореформеного періоду, то це питання перебувало у полі зору фабричних інспекторів губернії і потрапляло у їхні зошити-журнали щороку [270; 271]. Окремі справи стосуються натуральної зарплати та охорони здоров'я робітників, які фінансово лягали на промисловців, а отже є численні скарги фабрикантів до уряду на це у 1897 – 1898 рр. [283; 284].

Питання повсякденного життя мешканців Київщини другої половини ХІХ – початку ХХ ст., розкривають матеріали Ф. 23 (Міністерство торгівлі та промисловості). Там є справа, де робітники зобов'язуються за неякісну роботу віддавати частину зарплати на будівництво церков, шкіл, де конкретно називаються прізвища винуватців та фіксується вирок губернських у фабричних та міських заводських справах присутствій за 1899 – 1913 рр. [280]. Цікавими при висвітленні соціальних проблем стануть справи про збільшення вирахувань із зарплат робітників за прогули у 1905 – 1915 рр. [292; 293]. У

цьому ракурсі буде незайвим використати також справу про дозвіл понаднормових робіт на промислових підприємствах Київщини у 1908 – 1915 рр. [294; 295]. Загалом, інформацію щодо питань рівня заробітної плати та її впливу на умови життя робітників Київської губернії можна отримати із скарг робітників у 1902 – 1909 рр., розпоряджень про встановлення порядку видачі зарплати на промислових підприємствах Київської губернії у 1910 – 1911 рр. [296]. Благодійність та опіка над каліками та хворими робітниками висвітлюється у двох справах, за якими штрафні капітали були віддані Київському фабричному округу на добрі справи [298; 299]. Багато інформації про повсякденне життя на Київщині пореформеного періоду може дати статистико-діловодна «Ведомость отдела промышленности» щодо страйків по губерніях за 1915 рік, а також доповідні діловодні документи старшого фабричного інспектора Київської губернії про страйки у 1916 р. [289; 290]. Щодо страйкового руху, його учасників та розгортання у 1902 – 1907 рр. статистичну інформацію подає «Книга реєстрації страйків Київської губернії» [291].

У Ф. 40 (Всепоподданнейшие доклады по торговле и промышленности) знаходяться доповідні записки з різних проблем великих посадовців Російської імперії, зокрема і щодо повсякденного життя Київщини у другій половині XIX – на початку XX ст., а саме теми праці неповнолітніх [303; 305; 306; 307; 308; 310]. Так, є доповідь міністра фінансів М. Х. Бунге від 30 грудня 1881 р. про дозвіл внести до Державної Ради пропозицію про обмеження дитячої праці на підприємствах [302, арк. 87–88зв.]. Також, у доповідях державних чиновників можна знайти інформацію про надання допомоги робітникам-калікам, про нагороду різних осіб, які сприяли покращенню умов праці та життя робітників [304; 309].

Ф. 505 (Департамент Государственного казначейства Министерства финансов) містить справу щодо становища сільських вчителів Південно-Західного краю, в тому числі і Київської губернії у 1893 – 1894 рр., де зазначено рівень їхнього життя та зарплати [324]. Ці матеріали можуть стати ґрунтовним

доповненням до вітчизняних архівних даних з приводу жалюгідного становища сільських викладачів.

У Ф. 583 (Особая канцелярия по кредитной части Министерства финансов) збереглися справи дворянства Київської губернії, які свідчать про втрату ними у другій половині XIX – на початку XX ст. економічної та соціальної першості, потрапляння у боргові перипетії у зв'язку з розвитком капіталізму і народженням нових соціальних класів. Справа про надання цукровикам права користуватися кредитами у Київській банківській конторі у 1861 р. висвітлює проблеми формування нових класів і розвитку капіталістичних відносин, їхньому впливу на пересічних киян [343, арк. 388–391]. Навіть могутній та впливовий граф В. О. Бобринський у 1861 р. прохав у банку позику під заставу маєтків батьків у кількох губерніях, зокрема і в Київській, де працювали п'ять цукрових заводів [344, арк. 44–46]. Таке саме звернення було спрямоване 27 червня 1869 р. князем Лопухіним до Київської контори державного банку про заставу його Корсунського маєтку, що в Київському повіті [345, арк. 113–118]. Позику отримував і дворянин польського походження, значного та впливового роду – граф А. Потоцький, який 24 лютого 1878 р. заклав маєтки дружини, доньки князя А. Сангушка у Київській, Подільській та Волинській губерніях [347, арк. 87–89зв.].

У Ф. 796 (Канцелярия Синода) є матеріали про будівництво та ремонт церковних споруд Київської єпархії, що дозволяє висвітлити внутрішні, духовні потреби парафіян [387; 392; 393]. Одна із справ висвітлює місію священика Стефана Синявського по виправленню будівлі в селі Рубенсівці Київської єпархії у 1892 р., на що йому було відпущено синодальним обер-прокурором 416 руб. [389] Така сама справа стосується й графа Германа Красицького, будівника парафіяльних споруд, який у 1895 р. отримав 555 руб. за будівництво їх у селі Христинівці [391]. Трапляється багато справ про заборону релігійних сект, які здобули популярність у Київській губернії, зокрема секти штундистів (баптистів) у 1894 р. [390]. Особлива увага приділялася документації про спорудження православних церков [397]. Соціально значущою є справа про

видачу священику містечка Тального Уманського повіту І. Клецьковському 1000 руб. на придбання будинку та 900 руб. священику села Трубнявки Сквирського повіту на облаштування нового дому [394].

У Ф. 1263 (Комитет Міністрів), 1281 (Совет министра внутренних дел), 1282 (Канцелярия министра внутренних дел), 1284 (Департамент общин дел МВД) зберігаються звіти генерал-губернатора Київської, Подільської і Волинської губернії. У звітах містяться дані про події у Київській губернії, де лаконічно у стислій формі описуються нещасні випадки, смерті та умисні підпали власності пересічних громадян та іноземців за кожен місяць. Наприкінці кожної замітки підраховується сума збитків, спричинених випадковими катаклізмами та навмисними діями третіх осіб [470; 473].

У Ф. 1286 зберігаються справи про надання селищам статусу містечок, кількість яких перекоує у тому, що у другій половині XIX – на початку XX ст. урбанізаційні процеси на Київщині зросли. Так, містечками стали селища Великі і Малі Степанці Канівського повіту Київської губернії [523]. Також багато справ є щодо соціального розвитку Київщини пореформеного періоду, що висвітлюють питання умов праці робітників на фабриках і заводах. Так, у 1869 р. було дозволено працювати на фабриках і заводах у святкові дні, що поглиблювало відмінності між робітниками та селянами, створювало особливі умови і формувало характер майбутнього пролетаріату [523]. У 1871 р. було створено Товариство опіки над робітниками та розглянуто заходи щодо встановлення й запобігання нещасним випадкам на виробництві [521].

Ф. 1287 також висвітлює робітничу тематику, доповнюючи інформацію про запит до міністра внутрішніх справ щодо насильницьких дій, застосованих у 1906 р. до селян Київської та інших губерній, які відмовилися виходити на роботу до підприємців [387]. Також збереглася справа 1897 р. про заборону наймати неповнолітніх на фабриках і заводах [527].

Отже, аналіз особливостей джерельної бази дослідження соціально-економічного розвитку Київської губернії другої половини XIX – початку XX ст. свідчить про потребу дослідження цієї теми. Ряд проблем, незважаючи

на великий масив опублікованих і архівних джерел, залишилися поза увагою науковців. Дані архівних матеріалів дозволяють дослідити розвиток освіти та висвітлити соціально-економічні проблеми Київської губернії пореформеного періоду. Джерела, які знаходяться у різних архівах та бібліотеках, можна поділити на опубліковані та неопубліковані (архівні). Архівні матеріали ЦДІАК України і РДІА про соціально-економічний розвиток Київської губернії пореформеного періоду багаті інформацією, різноманітні, мало відомі. Документи фондів переконують у важливості їхнього використання для дослідження умов праці, життєвого рівня, доходів, витрат, відносин між станами, матеріального забезпечення населення, системи освіти та сфери грамотності та інших питань соціального розвитку. У поєднанні з опублікованими джерелами вони дають змогу всебічно висвітлити актуальні проблеми щодо соціального, політичного, економічного і культурного розвитку Київської губернії та України в цілому.

1.3. Теоретико-методолгічні засади

Методологічна основа наукового пошуку, вибір підходів щодо розробки ключових напрямків дослідження та використання системи методів спрямовані на висвітлення досліджуваної проблеми. При розв'язанні поставлених завдань важливим є інтеграція індивідуального і загальнолюдського підходів, синтезу цивілізаційних і формаційних аспектів вивчення соціально-економічного розвитку Київської губернії другої половини XIX – початку XX ст. Доцільним виявляється застосування також марксистського розуміння історії, яке виходить із діалектичної суперечності та багатоманітності проявів суспільного життя, відкидаючи лише застарілі догми та ідеологізацію. Адже реальний історичний процес є багатограним і різноманітним, тому важливим є синтез теоретично-методологічних підходів, а не механічне відкидання одних і заміна на інші, суб'єктивно-ідеалістичні.

У пропонованому дослідженні історичний процес розглядається як єдність об'єктивного і суб'єктивного, можливого і дійсного, закономірного та

випадкового, загального й єдиного, соціального й індивідуального. Тому була усвідомлена необхідність комплексного, інтегрального підходу щодо вивчення соціально-економічного розвитку Київської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. Об'єктивні умови формування будь-яких відносин зводяться не тільки до економічних або політичних чинників, які в свою чергу не тотожні матеріальній сфері суспільного життя. Так, економіка – це лише один бік матеріального виробництва в широкому розумінні цього слова, а другий – соціальна сфера суспільства, що забезпечує існування і відтворення фізичного життя людей.

Загалом, на соціально-економічний розвиток, який розуміється як сукупність економічних, соціальних, політичних процесів, що відбуваються в суспільстві (марксизм звертає увагу на дві форми суспільного розвитку – соціальну еволюцію і соціальну революцію), впливають різні фактори – економічні, політичні, культурно-духовні. Це було враховано у дослідженні і виділено розділи та параграфи з урахуванням впливових факторів.

Важливим значенням для відтворення правдивої картини соціального розвитку, що відбувся у XIX – на початку XX ст., мають такі фундаментальні методологічні принципи як принципи історизму, об'єктивності, всебічності. Феномен історизму виступає як стиль мислення і важливий засіб науково-історичного пізнання. Історизм дає можливість відтворити соціальну картину минулого, відстежити зв'язок між минулим, сьогоденням і майбутнім та вивчити соціальний розвиток в контексті його конкретно-історичної обумовленості. Історизм націлює на послідовне викладення матеріалу. Тема сформульована: «Соціально-економічний розвиток Київської губернії», і має обмеження в часі, вона стосується другої половини XIX – початку XX ст. Тобто дослідження проводиться у конкретно-історичній площині. Акцентується увага на специфіці цього відрізка часу, але також із врахуванням історично наскрізної специфіки попереднього і наступного періодів історії. При аналізі соціально-економічного розвитку Київської губернії було висвітлено досліджувані явища на широкому історичному тлі суспільно-політичних, економічних, соціальних,

духовних та інших умов, що склалися в українських землях на відповідний момент. Питання формування станів, матеріально-правові умови їхнього життя у Київській губернії розглядалися у зв'язку із загальними історичними подіями: скасуванням кріпацтва 1861 р., Столипінською аграрною реформою 1906 р., зміни у соціальній структурі суспільства – все це тією або іншою мірою зумовило формування особливостей пореформеного соціально-економічного розвитку Російської імперії, і зокрема Київської губернії.

Слід відзначити, що в результаті проведеного історіографічного аналізу серед дослідницьких праць, які опосередковано стосуються соціально-економічного розвитку Київської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст., виявлено цілковиту або часткову відсутність реалізації принципу історизму та висвітлення соціального рівня, який існував на той час. Соціально-економічного аналізу розвитку певної території пореформеного періоду, який би охопив всі аспекти проблеми, взагалі немає, і не лише на прикладі Київської губернії.

Принцип об'єктивності вимагає подолання класового або партійного суб'єктивізму, при чому дослідник має право на обґрунтування власної позиції. Цей принцип було застосовано при дослідженні радянської історіографії, коли був час дотримання «партійної лінії» та «правильних» політичних міркувань. Проте аналіз сучасної історіографії також показав, що багато із дослідників і досі не цілком вільні від суб'єктивізму, а подеколи й позбавлені незаангажованості та неупередженості. Суб'єктивізм виявився у дослідженнях таким чином: намаганні захоплено-романтично відтворити власну історію, відкидаючи реалістичні та непривабливі факти, не застосовуючи критичні підходи до певних джерел інформації неадекватних за оцінками минулого, використання незаперечних міфологічних аксіом. Проте слід відзначити й іншу крайність, а саме: ігнорування здобутків та досвіду, здобутого за радянських часів, що означає порушення принципів об'єктивності. При дослідженні обраної проблеми знадобилася виваженість в оцінках аби позбутися впливів суб'єктивних факторів, відійти від оцінки історичних подій та явищ з

ідеологічної точки зору. Наукова об'єктивність спонукала враховувати сукупність соціально-економічних, духовно-культурних, політичних та психологічних чинників, що впливали на соціально-економічний розвиток Київської губернії пореформеного періоду. Для даної роботи дотримання об'єктивності полягало у правдивому зображенні суперечностей інтересів різних соціальних груп, станових, політичних і громадських організацій, що забезпечувало науковість.

Принцип всебічності, тісно пов'язаний з попередніми принципами, передбачає якомога повніший аналіз обраної проблеми. Він дозволив розглядати соціально-економічний розвиток Київської губернії пореформеної доби у всіх напрямках – соціальному, економічному, політичному, соціокультурному. Адже соціально-економічний розвиток Київської губернії складався із багатьох компонентів, він впливав також на загальний розвиток суспільства Російської імперії. Принцип всебічності дає можливість зрозуміти, що все, що відбувається в Україні тепер, має глибоке історичне коріння.

Методика дослідження спрямована на поєднання загальнонаукових, спеціальних, джерелознавчих, загальноісторичних, міждисциплінарних, методів наукового дослідження. Серед спеціально-історичних методів, використаних у дослідженні, слід виділити: 1) системний; 2) аналітико-синтетичний, 3) історико-генетичний, 4) історико-типологічний, 5) історико-порівняльний, 6) проблемно-хронологічний, 7) ретроспективний. Важливим для дослідження був системний підхід – аналіз, що свідчить – об'єктивна реальність складається із взаємопов'язаних об'єктів і цілісних утворень. При дослідженні вузлових питань був використаний системний, конвергентний підхід (структура, взаємозв'язки елементів та явищ, їх супідрядність, ієрархія, функціонування, цілісність розвитку, динаміка системи, сутність та особливості, чинники та умови), який передбачає вивчення сутності різнобічних впливів на виникнення, еволюцію соціальних процесів, що відбувалися у Київській губернії пореформеного періоду. Він ґрунтується на зверненні до методів, суміжних з історичними та іншими гуманітарними науками. Передусім цей принцип

втілювався у глибокому аналізі соціально-економічного розвитку Київської губернії пореформеного періоду у всіх сферах життєдіяльності: соціальній (родина, професія, станова та етнорелігійна приналежність), економічній (власність на землю та організація господарств), політичній (участь населення у громадсько-політичному житті), правовій (матеріальні, житлово-побутові та демографічно-правові основи), соціокультурній (охорона здоров'я, соціальне забезпечення, освіта та благодійність). Зрештою системний підхід дозволив використовувати праці не тільки істориків, але й фахівців інших наук, а саме: філософів, математиків, психологів, юристів, філологів, медиків, економістів, політологів і особливо соціологів. Сучасні швидкоплинні процеси, які відбуваються в науці, підштовхували до використання не тільки традиційного та минулого досвіду, заснованого на вивченні факту та описі подій, явищ та процесів (нарративних досліджень), але й до узагальнення задля досягнення суті соціального розвитку.

Серед спеціально-історичних методів було також використано гнучкий, універсальний, ефективний генетичний метод, сутність якого у послідовному висвітленні основних властивостей, змін соціальної реальності XIX – XX ст., він дозволяє показати причинно-наслідкові зв'язки і закономірності соціального розвитку в їх безпосередності. За логічною природою генетичний метод є аналітично-індуктивним, а по формі – описовим. Генетичний метод дозволив простежити, що відбулося в середовищі населення Київської губернії протягом 1861 – 1917 рр., тобто від часу скасування кріпацтва до встановлення радянської влади.

Генетичний метод, спрямований на аналіз розвитку, доцільно використовувати разом із історико-типологічним, щоб уникнути абсолютизації динамічної грані історичної реальності. Саме історико-типологічний метод дозволяє зафіксувати певну часову даність історичних явищ та процесів на підставі виділення якісно визначених типів. Неодноразова типологізація об'єкта дослідження у часовій послідовності допомагає визначити окремі періоди: 1861 – 1870 рр., 1880 – 1890 рр., 1900 – 1905 рр., 1906 – 1917 рр.,

впродовж яких зміни відбувалися більш або менш інтенсивно, з'ясувати природу цих змін і шляхом порівняльного аналізу встановити їх причинну обумовленість.

Методи порівняння та співставлення джерел ефективні в отриманні наближеного до достовірного результату. У дослідженні застосовано також кількісно-якісний метод бібліографічного аналізу, який дозволив здійснити аналіз документів за тематичними, хронологічними та типовидовими критеріями та умовно класифікувати їх. Тому використовувались методи типологізації, класифікації та періодизації. Особливо їх було використано при вивченні історіографії проблеми, адже вона ділиться на відмінні періоди. Проблемний метод закономірно використовувався при визначенні структурної побудови дослідження. Хронологічний метод не дав порушити послідовність розгортання загальноісторичної панорами соціально-економічного розвитку Київської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. Без ретроспективного методу не можливий розвиток історії взагалі і висвітлення будь-якого соціального розвитку зокрема, оскільки XIX і XX ст. базуються на попередніх соціальних процесах.

У дослідженні соціальних процесів у Київській губернії широко використовувався біографічний метод, який надав можливість конкретно на прикладі біографій представників буржуазії Київської губернії простежити еволюцію та особливості цього стану. Одночасно з фундаментальними методами дослідження в роботі використано джерелознавчий та архівознавчий підходи й методи аналізу джерельної бази. Використання цих методів дало змогу провести аналіз всіх періодів історіографічного процесу, які мають свої особливості і відрізняються один від одного, а також ретельну роботу із збирання всіх доступних джерел, розглянути публікації всіх авторів, не зважаючи на обсяг та наукову цінність, у результаті чого виникла можливість узагальнити та зробити висновки щодо стану розробки досліджуваних проблем. Також було відзначено науковців, чий внесок до розробки проблеми виявився найсуттєвішим. Виявилось, що у вивченні і висвітленні соціально-економічного

розвитку Київської губернії пореформеного періоду віддзеркалюються загальні тенденції у розвитку вітчизняної історичної науки в цілому. Звернуто увагу на недостатньо і мало висвітлені або викривлені аспекти. Слід відзначити, що тематика історичних досліджень взагалі і щодо соціального розвитку Київської губернії зокрема потребує ретельного дослідження, узагальнення та урізноманітнення.

Глибина і науковість пізнання особливостей соціального розвитку Київської губернії у межах конкретних хронологічних рамок забезпечується також застосуванням як спеціально-історичних, так і загальнонаукових методів. Серед загальнонаукових методів було використано історичний і логічний методи, за якими функціонування і розвиток суспільного життя відбувалися у просторі і часі. Якщо логічний метод висвітлює рух об'єктів у просторі, то історичний – у часових інтервалах. Логічний метод сприяє показу накопичення та зберігання знань у вивченні соціально-економічного розвитку Київської губернії пореформеної доби, підкреслює наступність суспільних процесів у нових історичних умовах, стадіальність, а не монолітність розвитку. Історичний метод розкриває конкретний світ суспільних явищ, що відбувалися у Київській губернії пореформеного періоду, а логічний їх внутрішню сутність.

При дослідженні соціального розвитку Київської губернії використано також загальнонаукові методи руху від конкретного до абстрактного, аналізу і синтезу. Так, аналітичний підхід виявився при виділенні із цілого тіла історії галузі соціальної історії, потім – соціального розвитку, далі – соціального розвитку Київської губернії, далі – окремих сфер соціального розвитку, в яких брали участь представники усіх станів і професійних груп, далі – розгляд щодо обраного періоду, кінця XIX – початку XX ст. Все це здійснювалося під історичним кутом зору. При аналізі соціально-економічного розвитку на основі джерел та напрацювань попередніх науковців, враховувався досвід науково-викладацької роботи. Треба відзначити, що це було необхідною умовою, адже у частини авторів праці носять епізодичний характер. Метод синтезу дозволив

здійснювати зворотній рух від конкретики до узагальнень, наблизитися до цілісного уявлення про соціальний розвиток та стан розробки проблеми.

У сучасній науці наявні тенденції до подолання спрощення в історії, зростає потреба у поглибленому вивченні історичного досвіду і його впливів на сьогодення, інтеграція знань. Для цього у дослідженні було використано також міждисциплінарні методи. Це дало змогу висвітлити соціально-економічний розвиток Київської губернії пореформеного періоду в цілому у більш складному та структурованому розумінні. Один із найвідоміших – статистичний метод, який у соціальному дослідженні не новий. Без його використання не обходиться жодна робота, яка претендує на ґрунтовність та змістовність. Використання цього методу надає переконливості попри те, що інколи статистику визнають не надто надійною, доволі приблизною, а подекуди й абстрактною. В такому випадку статистичний метод повинен підкріплюватися використанням інших методів, що врешті може переконати в абсолютній достовірності результатів, до яких прийшов дослідник. Без статистики соціальне дослідження є позбавленим цифрового фактажу, що ставить під питання його достовірність та науковість. Важливим є переконання, що попри велику кількість статей із соціальної історії, які містять статистичний матеріал, не всі вони повною мірою використовують переваги статистичного методу. Подекуди дослідники не усвідомлюють або не знають про існування статистичного методу. Дуже прикро, коли автор неспроможний чітко обробити та подати науковій спільноті багату на джерельний матеріал інформацію. Статистичний метод – кількісний і якісний аналіз емпіричних даних із використанням методів математичної статистики. Статистико-соціологічний підхід дозволив розглянути процес соціально-економічного розвитку Київської губернії пореформеного періоду в динаміці, узагальнити його, виділити особливості. Звичайно, що використання цього підходу відбиралося і опрацьовувалося під історичним кутом зору.

Отже, різнохарактерність джерел та їх розпорошеність по різних установах вимагали застосування значної кількості наукових методів та

принципів. Висвітлення проблеми і розв'язання дослідницьких завдань стало можливим завдяки застосуванню методів аналізу, синтезу, систематизації, узагальнення наукових даних, порівняння, розрізнення, конкретизації теоретичного матеріалу дали можливість розв'язати поставлені завдання щодо соціально-економічного розвитку Київської губернії другої половини XIX – початку XX ст. Керуючись цими принципами та методами наукового дослідження, була й зроблена спроба викласти матеріал у послідовній і логічно завершених формі, якомога адекватніше відобразити суть історичних процесів того дуже складного історичного періоду історії України.

Підсумовуючи історіографічний огляд проблеми, яка досліджується, слід відзначити, що найбільш гострі соціально-економічні проблеми знайшли деяке висвітлення у дорадянський, радянський та сучасний період. Однак не був висвітлений розвиток соціально-економічної сфери українських земель, не кажучи вже про Київську губернію. У дореволюційний період досліджувалися проблеми організації поліції, дій Міністерства фінансів, видачі кредиту, вітчизняної промисловості, поширення державницьких ідей серед молоді, робітниче питання, умови життя та господарська діяльність селян у другій половині XIX – на початку XX ст. У дореволюційний період видавалися різні статистичні збірники із статистичними відомостями щодо актуальних галузей економічного життя Російської імперії. Дорадянські дослідники висвітлювали проблеми етнонаціональних взаємин, розвитку освіти та сільського господарства в Київській губернії. У працях дорадянського періоду використовувалися статистичні дані без належного обробітку. Зміст наукових праць початкового періоду свідчить про те, що соціально-економічний розвиток Київської губернії пореформеного періоду не знайшов у них належного аналізу. Згадки про Київську губернію мали випадковий, загальний, поверхневий характер.

У межах другого, радянського періоду, з утвердженням марксистсько-ленінської ідеології та перенесенням сталінських оцінок на вивчення соціально-економічних змін, деякі проблеми було заборонено вивчати, сформувався

негативне ставлення до минулого імперської доби. В середині 1950 – 1960-х рр. відбулися зміни політичної атмосфери в країні, які позначилися на змісті історичних праць. Це дало змогу радянським історикам залучати нові архівні матеріали при вивченні соціально-економічного розвитку Російської імперії та українських земель. Проте й надалі вони могли досліджувати минуле лише в рамках марксистсько-ленінської методології, результати роботи вчені мали узгоджувати з пануючими у радянському керівництві поглядами. У радянський період актуальними залишалися проблеми взаємин робітників та буржуазії, селян і поміщиків, окремо досліджувалося становище селянства від 1861 р. При цьому більше уваги зверталось вченими на соціально-економічний розвиток російських губерній.

Новітній період у розробці соціальних проблем, що розпочався після 1991 р., характеризується утвердженням принципів ідейного та наукового плюралізму, змінами в організації наукових досліджень, актуалізацією української проблематики. Одночасно цей період відзначався зростанням інтересу зарубіжної літератури щодо вивчення соціально-економічних проблем в Російській імперії. На сучасному етапі розвитку історичної науки актуальними залишаються певні аспекти соціально-економічного розвитку України, де матеріали Київської губернії окремо не вивчаються. Наразі вітчизняні історики, економісти та інші вчені активно вивчають історію формування та діяльності окремих станів, промислові, аграрні, церковні та освітні проблеми українських земель пореформеної доби. Серед російських та західних істориків проблеми соціально-економічного розвитку Київської губернії пореформеного періоду не знайшли належного висвітлення. Ця тенденція пояснюється актуальністю вивчення переважно соціальної історії Російської імперії, що надає матеріалам їхніх праць характеру вибіркості та фрагментарності.

Аналіз джерельної бази дослідження соціально-економічного розвитку Київської губернії другої половини XIX – початку XX ст. свідчить про її різноманітність. Джерела, використані при вивченні зазначеної проблеми,

знаходяться у різних архівах і бібліотеках України та Російської Федерації. Вони дають змогу висвітлити проблеми здобуття освіти робітниками при цукроварнях, винокурних та інших заводах, фабриках і підприємствах, розкрити питання еволюції робітничого класу, його виділення із середовища селянства, а також повсякденного життя робітників, буржуазії, поміщиків, інтелігенції, духовенства та визначити впливи на життєві й робочі умови у Київській губернії другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Більшість джерел складають матеріали, які можна поділити на опубліковані та неопубліковані (архівні). До опублікованих можна віднести документальні (законодавчі і нормативно-правові акти, діловодство), статистичні й нарративні джерела (спогади), періодичні видання другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Неопубліковані (архівні) матеріали щодо соціально-економічного розвитку Київської губернії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. представлені великим масивом документів, що зберігаються в українських та зарубіжних архівах. Вони різноманітні та маловідомі, переважна більшість їх не була опублікована. Документи 88 фондів, використаних у дисертації, дають можливість вивчити умови праці, життєвий рівень, доходи, витрати, відносини між станами, матеріальне забезпечення населення, систему освіти та інші проблеми соціально-економічного розвитку Київської губернії пореформеного періоду.

Отже, методи та принципи дослідження, представлені в даній роботі, дозволяють досить повно, різнобічно й чітко висвітлити найважливіші соціально-економічні процеси та особливості формування й діяльності станів у Київській губернії досліджуваного періоду. Різноманітність джерел та їх розпорошеність по різних установах вимагали застосування значної кількості наукових методів. Аналіз, синтез, систематизація, узагальнення наукових даних, порівняння, розрізнення, конкретизація теоретичного матеріалу дали можливість розв'язати поставлені завдання щодо соціально-економічного розвитку Київської губернії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Таким чином, аналіз наукової розробки зазначеної проблеми показав, що в

історіографії виділяються три етапи: дорадянський, радянський та сучасний; відзначаючи комплексність висвітлення загальноімперських соціально-економічних процесів, слід наголосити на труднощах, пов'язаних з необхідністю висвітлення соціально-економічних змін у Київській губернії; наявна джерельна база є достатньою для дослідження наукової проблеми, однак розпорошеність документів і матеріалів ускладнює роботу над нею; незважаючи на вивчення окремих аспектів суспільних та економічних процесів, проблеми розвитку Київської губернії ще не стали предметом комплексного спеціального вивчення.

РОЗДІЛ 2

ЕТНОСОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА НАСЕЛЕННЯ

2.1. Формування станів та станова стратифікація

У другій половині XIX – на початку XX ст. в Російській імперії, зокрема у Київській губернії відбулося формування нових станів та становлення станової стратифікації, що певний час зберігала старі елементи соціальної структури суспільства, трансформуючи всю систему соціально-економічних відносин у губернії. Європейські соціологи другої половини XIX та початку XX ст. вважали, що основою поділу суспільства є диференціація його на три системи: ієрархію економічну, участь в реалізації влади, суспільний престиж. Класи вважалися елементами економічної системи суспільства, а стани – елементами суспільної системи. Російські філософи відзначали, що у суспільстві є три основні форми стратифікації: економічна, політична і професійна. Близьким до цих підходів є марксистський підхід, але марксистична на перший план висували економічний чинник стратифікації.

Станова стратифікація є певним зрізом соціальної структури суспільства. Розглядаючи станову стратифікацію Київської губернії пореформеної доби, слід визначити нерівність існуючих станів, різні показники їхнього формування, місце у статусній ієрархії, джерела прибутків, доступ до влади. Станова стратифікація заснована на наявності станів. У марксистів стан асоціювався з тим, що пригнічує та дає підстави до безправності, і, що потрібно знищити. За Леніним стани – певні спілки, що виникли із спільності становища та інтересів [1104, с. 411–412, 1105, с. 82, 83, 205]. Зразком стратифікації є також класовий поділ суспільства, який дістав поширення і набув чітких форм у другій половині XIX – на початку XX ст. Класичне пояснення термінів «клас», «класова боротьба», «пролетаріат» були докладно розроблені К. Марксом і Ф. Енгельсом, розвинуті й укорінені В. Леніним та радянськими керівниками впродовж радянського періоду. Соціально-класова структура суспільства об'єднує людей у класи та інші соціальні групи. Основний елемент цієї

структури є клас – різновид соціальної спільноти, що відноситься до великої соціальної групи. У повному зібранні творів В. Леніна визначення класу досить нечітке: клас – це продукт і вияв суспільного життя, суспільна формація, цілком диференційована, протилежна іншому класу, боротьба з яким визначає розвиток суспільства [1104, с. 339, 340, 400].

Термін «клас» у наукових і політичних дискусіях використовується у двох контекстах – ієрархічному і відносному. В ієрархічному контексті термін «клас» уживається для означення груп людей, які перебувають на різних щаблях «драбини прибуткової нерівності». Марксистичні та веберівські (прихильники М. Вебера) означають терміном «клас» певні групи людей, які мають різні рівні доходів та є виразниками певних економічних механізмів, за допомогою яких здобувають відповідні прибутки [1048, с. 91]. Сучасна «Енциклопедія історії України» подає таке визначення: «...класи суспільні – характерні для того чи іншого суспільно-економічного ладу великі, відносно сталі групи людей, які відрізняються одна від одної своїм місцем у системі виробничих відносин, створюють своїм представникам певні можливості реалізувати себе, а також мають спільні інтереси й цінності» [1048, с. 91]. Соціологи вважають, що класи – соціальні групи, які володіють або не володіють засобами виробництва, займаючи відповідне місце у системі суспільного розподілу праці та характеризуються специфічним способом отримання прибутку (при наявності прибутку, освіти, влади, престижу можливий перехід із одного класу до іншого) [1029, с. 672]. Історики спираються на таке визначення класів: великі групи людей в індустріальному суспільстві, які відрізняються одна від одної родом занять, розміром прибутку, владою, впливом у суспільстві [1173, с. 59].

Особливістю класів є те, що вони не детерміновані віросповіданням чи законом, до того ж належність до класу не є спадковою. Звичайне явище – класове переміщення. Прикладом легкості класового переходу є утворення та зростання робітничого прошарку у другій половині XIX – на початку XX ст. Індивіди можуть входити до різних класів не за народженням, а залежно від

інших факторів (освіти, здібностей, особистих якостей, випадку тощо). Найважливішими критеріями визначення класів є соціально-економічний статус, залежний від престижу соціальної функції, професії, освіти, прибутків; самоідентифікація – уявлення людини про місце своє і до себе подібних; перехресна ідентифікація – поняття людей одне про одного та одних соціальних груп про інші.

У соціально-класовій структурі суспільства марксизм виділяє основні класи, існування яких передбачене панівними у тогочасній суспільно-економічній формації економічних відносин, неосновні (перехідні) класи, що є залишками пережитих класів у новій формації, або зародкові класи, а також різні прошарки суспільства. До основних класів відносяться робітники і буржуазія, а до неосновних – поміщики і селяни. Всередині класів виділяються різні групи та прошарки, інтереси яких частково не співпадали. Так, у суспільстві другої половини ХІХ – початку ХХ ст. існували суперечності між інтересами різних прошарків буржуазії (монополістичної та немонополістичної). Вищі класи складаються з представників багатих династій, власників великих імперій. До нижчих – вищих класів потрапляють банкіри, власники великих фірм. Вищий-середній клас складається із підприємців, лікарів, вчених. Нижчий-середній клас – наймані працівники: інженери, чиновники, викладачі, висококваліфіковані працівники. Нижчий – вищий клас – наймані робітники. Нижчий-нижчий клас – бідні, безробітні, робітники-мігранти, заробітчани [1029, с. 657].

Щодо станів, то сучасні дослідники вважають, що це соціальні групи, які визначаються становищем у системі соціально-економічних відносин і правовим закріпленням цього положення, а також мають усталені звичаї та юридичні закони і передаються у спадок з правами і обов'язками [1029, с. 672]. Деякі історики вважають, що становий поділ притаманний аграрним суспільствам, виводячи станові ознаки: специфічні права й соціальні функції, закріплені у традиції й законі, передача станових прав у спадок, об'єднання в станові організації, право на самоврядування і участь у місцевому управлінні

або центральному державному управлінні, специфічний менталітет, зовнішні ознаки станової приналежності (одяг, зачіска, прикраси). До станів відносяться: дворянство, духовенство, купецтво, буржуазія, міщанство (середній міський прошарок), робітництво і селянство. Класи і стани першопочатково являють собою поняття, які вводяться при аналізі соціальної структури для опису чи пояснення безсумнівної різниці у споживацькому чи правовому становищі людей. Поняття класу використовується для опису соціальних ієрархій щодо споживання, у той час як поняття станів введено для опису ієрархій обслуговування, прав і привілеїв [1081, с. 24].

Сьогодні можна вважати, що станова стратифікація заснована на наявності станів, тоді як класова стратифікація заснована на різниці економічного стану людей. Стан – це соціальний прошарок, який визначається становищем у системі соціально-економічних відносин і правовим закріпленням цього положення. У виділенні соціальних прошарків є об'єктивні показники: власність, прибуток, рівень освіти, престиж. Є вищі, середні та нижчі класи та різні прошарки (середнє між вищим і середнім або середнім і нижчим класами). З'ясувавши термінологічні визначення, можна перейти до аналізу формування станів та особливості їхнього етнічного складу у Київській губернії другої половини XIX – початку XX ст. [1156, с. 48–69].

У другій половині XIX ст. формування станів на українських землях проходило в умовах реформування Російської імперії, уряд якої прагнув укріпити самодержавство. Реформи 60-70-х рр. XIX ст., опір частини суспільства цим нововведенням, пошук опори для абсолютистсько-бюрократичного режиму впливало на формування станів як загалом в Україні, так і у Київській губернії зокрема. На збереження станових засад поділу суспільства була спрямована соціальна політика держави [1002, с. 377–378]. Проте такі заходи не зупинили процес становлення нових соціальних класів, прошарків і консолідації української нації на етнічній основі, який значно прискорився, особливо внаслідок революцій 1848 – 1849 рр. в Європі та реформ 1860 – 1870-х рр. на Наддніпрянщині. За російським становим поділом

населення імперії поділялося на чотири головні «роди людей»: дворянство, духівництво, міщан і селян. Становий перехід у XIX ст. був майже неможливий. Проте у другій половині XIX ст. в Російській імперії утвердилася нова станова система, завдяки формуванню двох нових класів – буржуазії та робітників.

На формування станів впливала відміна кріпосницьких відносин, що відбулася в 1861 р. Проте пореформеному періоду були притаманні існування залишків кріпосництва, поєднання новаторських раціональних тенденцій з використанням відсталої техніки, панування поміщицького землеволодіння, кабальна залежність селян [1053]. Лише з 80 – 90-х років XIX ст. темпи соціальної трансформації прискорилися завдяки створенню певних економічних умов: розширення внутрішнього ринку, нагромадження необхідного капіталу, вкладання коштів у будівництво залізниць та важку промисловість, зростання виробництва сільськогосподарської та промислової продукції тощо.

Міське населення Київської губернії, як і загалом по Україні, у другій половині XIX ст. значно зростало, хоча продовжували домінувати жителі сільської місцевості. Так, за 1861 – 1900 рр. кількість городян Правобережної України зросла з 480 тис. до 915 тис. чоловік [1021, с. 77]. У Київській губернії на 1885 р. налічувалося 11 305 населених пунктів, з них 12 міст (1 губернське), 109 містечок, 7 146 самостійних поселень і 4 038 суміжних з ними поселень. Загальна кількість населення у них становила 2 492 112 осіб, з них у містах мешкало 379 619, у селищах і містечках – 2 121 493 особи [951, с. 46–47]. У 1897 р. у містах Київщини проживало 9,5 % від загальної кількості населення краю, у містечках – 11,1 %, селах – 79,4 % [1080, с. 38].

У другій половині XIX ст. офіційний статус мало 130 міст Правобережжя. зокрема у Київській губернії це Київ, Бердичів, Васильків, Звенигородка, Канів, Липовець, Радомисль, Сквиря, Тараща, Умань, Черкаси і Чигирин. У 1885 р. Київ мав близько 154 тис. населення (за даними сенатора О. Половцова, який користувався статистичними матеріалами 1874 р., у Києві було 127 251

мешканців [668, с. 3]), у Бердичеві – 75 тис., найменшу кількість мешканців мав Липовець, де проживало тільки 5 тис. осіб [703, с. 3]. За деякими підрахунками на Правобережжі у другій половині XIX ст. кількість міських поселень сягала 98, а чисельність жителів міст перевищувала 1,4 млн. чоловік (майже 15 % всього населення краю). У містах представники всіх станів підпадали під вплив капіталістичного розвитку, втягуючись у торгово-промислову діяльність, сферу буржуазних відносин.

Населені пункти Київської губернії були густозаселені, бо за статистичними відомостями на один населений пункт у 1885 – 1887 рр. припадало 220 мешканців, а якщо брати середній показник по Російській імперії, то він становив 143 особи на один населений пункт. Найбільш густонаселеними були південні повіти Київської губернії (Черкаський, Канівський і Липовецький повіти). На одне місто Київської губернії у 1885 р. припадало 30 885 осіб. Найбільш густонаселеними повітами виявилися у 1885 – 1887 рр. Київський (351 тис. осіб), Черкаський (231 тис.), Уманський (232 тис.), Бердичівський (201 тис.) та Канівський (219 тис.) [951, с. 46–47, 56–57].

Найчисленнішим міським станом залишалося міщанство. За час з 1861 р. до 1897 р. кількість міщан у містах Правобережжя зросла з 297 тис. до 586 тис. чол., а їх питома вага – з 62 % до 64 %. Ця група була представлена переважно дрібними виробниками і торговцями, але в ряді міст, економічний розвиток викликав значний наплив пролетаризованого селянства та людей інших станів. Це явище спостерігалось у Києві, Ковелі, Вінниці, Проскурові, Черкасах. У другій половині XIX ст. у містах зростає й кількість селян, які стали другою за чисельністю становою групою серед городян, поступово втрачаючи риси належності до селянського стану, перетворюючись на міських жителів і поповнюючи робітничі лави. Так, на початку XX ст. у місті Сквирі Канівського повіту міщанин Семен Гахуна займався сільським господарством, вирощуючи хліб, мав дві клуні й сарай, а у місті Черкасах міщани Антон та Олександр Майбороди мали п'ять сараїв, клуню, дві комори та вирощували хліб [126, арк. 122–124].

У другій половині XIX – на початку XX ст. зростає кількість не лише міського, але й містечкового населення Київської губернії. На початку XIX ст. російський уряд містечкові поселення прирівнював до сільських і називалися вони – «селениями», проте вже у середині XIX ст. містечком стали визнавати населений пункт, більшість жителів якого були міщанами, і де існувало міщанське самоврядування. Із 1975 р. містечка набули статусу поселень міського типу. У 80 – 90-ті роки XIX ст. ознакою містечкового населеного пункту стали: самоврядування, збір казенного податку з нерухомого майна, а згодом думка самих мешканців щодо цього. Деякі містечка за кількістю жителів не поступалися справжнім містам. Так, деякі дослідники відносять Білу Церкву до розряду великих міських поселень. Дослідники фіксують навіть перенаселеність, притаманну містечкам. Серед середніх міських поселень Київської губернії – Сміла, Городище, Шпола, Ржищів, Ставище, Богуслав, Фастів, Іллінці, Тальне, Монастирище, серед малих – Степанці, Ходорків, Кагарлик, Погребище. Містечка Тетіїв і Корнин Київської губернії значилися у категорії «городки». У 1884 р. у містечках та в позаштатних містах Київської губернії проживало 430 979 осіб, у 1897 р. – 535 187 осіб, а вже на початку XX ст. – 560 744. У Київській губернії нараховувалося 7 містечок, де проживало понад 10 тис. осіб, 14 – від 7,5 до 10 тис., 29 – від 4 до 7,5 тис., 40 – від 2 до 4 тис., 12 – від 1 до 2 тис., 1 – до 1 тис. Серед трьох губерній Правобережної України найбільша кількість містечок знаходилася в Київській губернії. Серед повітів за кількістю містечок виділялися Васильківський, Черкаський, Звенигородський та Канівський. Як правило, у містечках розміщувалися повітові та волосні правління, працювали мирові судді та посередники, нотаріуси, функціонували заклади зв'язку та охорони здоров'я [1080, с. 37, 39].

Міста і містечка Київської губернії з розвитком капіталізму ставали ринками робочої сили, тут щодня збиралося кількості осіб. Соціальним явищем другої половини XIX ст. став процес формування робітництва. Повільно робітники починають поривати свої зв'язки з землею, переходячи на роботу на

великі підприємства у містах. Головними джерелами формування цього стану були селяни-бідняки, ремісники, небагаті міські мешканці. У Київській губернії завдяки кращому промислому розвитку у ХІХ ст. робітничий клас зайняв більш сильні соціальні позиції, хоч робітництво тут формувалося неоднорідно, швидше ці процеси проходили у більш розвинутій цукровій промисловості. Протягом ХІХ – ХХ ст. цукрозаводчики докладали значних зусиль аби збільшити кількість людей, зайнятих фабричною роботою. Ось як відзначалося в статистико-економічному опису Смілянських маєтків графів Бобринських: «В сведущих рабочих завод никогда не имел недостатка, ибо воспитывал себе целые поколения постоянных рабочих. После освобождения крестьян они все остались при заводе и всегда все эти рабочие и члены их семейств круглый год имели и имеют заработок на заводе» [959, с. 96]. Цукрозаводчики прагнули закріпити робітників за своїми підприємствами на увесь термін виробництва, видаючи надбавку робітникам деяких заводів, які працювали понаднормово і, навпаки, караючи порушників штрафами – на багатьох цукрових заводах робітник, котрий достроково залишав роботу, втрачав право на одержання всієї заробітної плати. Так, неповнолітні із села Ксаверівки Київської губернії, створивши дві артілі по 11 і 20 осіб, найнялися на роботу в економію Товариства Скомороського цукрового заводу у Сквирському повіті, але умов угоди не виконали. Якось на роботу не з'явилося 3 особи, 3 залишили роботу, не відробивши строк, інші – відробивши завдаток (5 руб. для дівчини і 6 руб. для хлопця), попросили розрахунок. За твердженням селян, в угоді про наймання були такі позиції: їда за кошт заводу, окреме помешкання, сторож для охорони їхніх речей, а після відробітку завдатку можна бути вільним. Проте укладали діти угоду без відома батьків і, відробивши завдатки, не захотіли працювати далі, обґрунтовуючи це тим, що товариство свою економію передало євреям, які почали погано годувати, заставляли працювати вночі та почастишали крадіжки речей. Скарги не були вдоволені, натомість неповнолітнім робітникам заявили: «найнявсь – продавсь», і пригрозили, що коли припинять роботу, стануть страйкарями. Діти пішли із економії,

залишивши по 12 руб. заробітку. При розрахунку із дітей-робітників вираховали по 63 коп., крім того Правління цукрового заводу звернулося до суду Сквирського повіту з позовом про невиконання артільного договору та відкриття кримінальної справи за самовільну втечу з роботи. На основі цього було проведено опис майна батьків неповнолітніх та створені торги для продажу їхнього майна [162, арк. 1–7]. Таким чином, відробіток завдатку, попередніх боргів, дорожні витрати – все це сприяло утворенню робітництва – постійного боржника заводів [226, арк. 21–22зв.]. Згодом галузева структура робітничого класу ускладнюється, з'являються групи робітників-цукровиків, робітників-металістів, гірників, залізничників та ін.

У другій половині XIX ст. буржуазія також займала помітне місце у становій структурі суспільства. Загалом, промислова буржуазія з'явилася ще задовго до реформи 1861 р., а вже в пореформений період почалося швидке зростання цього суспільного стану. Так, у 1885 р. торгівлею у Російській імперії займалося 1 млн., а у другій половині XIX ст. – вже 1,6 млн. осіб. В Україні чисельність цього стану зросла у 1,9 раза.

Ряди буржуа-підприємців поповнили дворяни-землевласники. У 1864 р. нараховувалося вже 8310 дворян у Київській губернії [50, арк. 3]. Слід відзначити, що саме ця частина буржуазії, вихідців із дворянства, піклувалася про збереження за собою земельних наділів, адже володіння землею було вигідним вкладенням капіталів. Тому характерною особливістю формування буржуазії із дворянства була концентрація земельної власності у підприємців, які ставали великою буржуазією. Так, Київська губернія посідала не останнє місце за ступенем концентрації земельних володінь. Найвидатнішими підприємцями у Київській губернії стали родовиті графи Бобринські й Потоцькі. Вони були власниками підприємств, що спеціалізувалися на галузях переробної сільськогосподарської продукції. Ще на початку XIX ст. поміщицьке господарство відокремлюється від селянського, аграрна реформа 1861 р. забезпечує його збереження і навіть зростання. Так, після реформи поміщики у всіх українських губерніях (Київській, Харківській, Чернігівській,

Полтавській, Волинській, Подільській, Катеринославській, Херсонській і Таврійській) мали 73 % землі, тоді як селяни тільки 27 %. Однак попри те, що кількість дворянського стану зменшувалася, їхня економічна міць залишалася тоді ще непохитною, адже вона визначалася не лише кількістю, але й цінністю земель [1005, с. 77].

Результатами реформи 1861 р. частина поміщиків все ж не змогла скористатися. До 60 % поміщицьких маєтків українських губерній були заставлені у кредитних закладах або вже продавалися за борги. Так, навіть найуспішніше пореформене господарство – смілянський маєток графів Бобринських у Черкаському та Чигиринському повітах на Київщині – було заставлене у Дворянському банку, хоча його становище вигідно відрізнялося платіжною спроможністю серед решти [353, арк. 210зв.]. Подеколи дворяни-поміщики не мали достатніх коштів для організації виробництва на новій основі, для наймання робочої сили, придбання реманенту тощо. Так, у Київській губернії поміщиками було закладено 198 маєтків у Дворянському поземельному банку. Для покриття заборгованості поміщики продавали землю, яка ставала власністю купців та селян. Дворянське землеволодіння почало зменшуватися, а з ним і кількість дворян. Так, граф В. В. Потоцький у 1861 р. став боржником багатьох осіб, заборгувавши до 860 тис. руб. сріблом. Заклавши свої маєтки, за винятком містечка Дашева та сіл Польове і Наливайки, Потоцький намагався розплатитися із кредиторами. Справа дійшла вже до того, що навіть у суді Потоцький мусив зобов'язатися не брати нових кредитів, проте одного із головних кредиторів – бердичівського купця першої гільдії Френкеля – це не влаштовувало, і, той, «маючи вплив на інших кредиторів, його одновірців», захопив маєтки, поставив вимоги визнання неплатоспроможності графа і просив його родичів князя Р. Сангушка, графів В. Браницького та А. Потоцького взяти участь у сплаті боргу [73, арк. 1–6].

Поміщик Київського повіту Д. А. Троцинський у 1862 р. заборгував 1 014 110 руб. приблизно 70 особам, зокрема черкаському купцю Абруму Гальперіну 14 470 руб., спадкоємцям титульного радника В. Шиянова

13 200 руб., Санкт-Петербурзькому купцю Бродському 111 800 руб., різні суми підполковникам Жукову та Бикову, дворянам Вілінському, Горвату та Варинському, черкаському купцю Чернову [191, 1–5зв.]. Згідно з записками у журналі Київського губернського правління за 1867 р. кредиторами іншого поміщика Радомисльського повіту Карла Жмієвського були титулярний радник І. Перлецький, який позичив 247 руб. 30 коп., чиновник 7-ї категорії А. Черкаський – 180 руб., дворяни Кулевський, Зінович, Старякінський і Корбут – 1700 руб., Едуард Емонт – 1850 руб., канцелярист Єфімов – 120 руб., купець І. Толлі – 650 руб., Никодим Піотровський – 1250 руб., Дарія Петровська – 1000 руб., генерал-майор Четвериков – 8543 руб., купець Єгор Кобець – 100 руб., писар Київських військово-арештантських рот Немчиков – 120 руб., малолітня дворянка Катерина Кулевська – 150 руб. з відсотками за 1854 р., поміщик Ф. Ячевський – 591 руб. коп., Феліція Жмієвська – 1850 руб., чиновник Короновський – 10 руб. 50 коп. [82, арк. 17].

Відчутним явищем став наплив дворян до міст у пошуках нових можливостей збагачення або реалізації нагромаджених капіталів, де вони поповнювали ряди буржуазії. При цьому дворяни воліли залишати за собою титули, навіть переходячи у стан буржуазії. У 1890 р. статистичні відомості кількості населення Київської губернії за становою приналежністю свідчили, що дворян залишалося 32054 [89, арк. 60]. Так, у Києві їх кількість за 1861 – 1897 рр. зросла з 3 тис. до 18,7 тис. чол., що становило 47 % всього дворянства Правобережжя і майже п'яту частину дворян Південно-Західного краю. За той же період значне зростання чисельності дворян було зафіксоване в Умані (з 143 до 860 чол.), у Вінниці (з 117 до 1000 чол.), Луцьку (з 48 до 480 чол.). У 1893 р. на Поділлі дворянам належало дві третини всіх гуралень і третина цукрових заводів [1021, с. 78–77].

Криза станового устрою Російської імперії у пореформений період вплинула на зміни соціального становища купців. У другій половині XIX ст. купецтво втратило свої позиції, торгово-промислова діяльність стає доступною всім категоріям населення без обов'язкового запису до купецького стану.

Розрив безпосереднього зв'язку між підприємницькою діяльністю і належністю до купецького стану реформою 1898 р. призвело до того, що його представники поповнили ряди буржуазії. Проте ще тривалий час слово «купець» або «торговець» вживалися для позначення людей, які займалися торгівлею або підприємництвом. Як правило, купецтво концентрувалося навколо губернських центрів і справляло вплив на економічне, соціальне та культурно-освітнє життя. Ще наприкінці XVIII – на початку XIX ст. виробництво та товарообмін між містом і селом, зв'язки з місцевими і віддаленими ринками, вкладання коштів у промисловість здійснювалися саме завдяки купецтву. Але на кінець XIX ст. питома вага купецтва у міському населенні знизилася з 7,8 до 1,4 %. Законами від 1 січня 1863 р. «Положение о пошлинах за право торговли и других промыслов» та від 9 лютого 1865 р. [914, с. 1, 915, с. 157] була проведена реформа оподаткування промисловості і торгівлі. Була скасована 3-я гільдія, що призвело до істотного скорочення кількості представників купецтва [1031, с. 46–47]. Купецтво втратило багато привілеїв та престижність, притаманні цьому станові раніше, натомість збільшилася кількість обов'язків та податків, що накладалися урядом. Так, після запровадження 1875 р. загальної військової повинності та втратою купецтвом у зв'язку з цим захисту від призову на службу було зареєстровано різке зменшення кількості представників цього стану у багатьох містах краю. У звіті Волинського губернатора за 1881 р. наголошувалося, що торговці та промисловці намагаються «уникнути записуватися в купецтво і взагалі бояться нових податків» [1021, с. 78]. Слід відзначити, що купецтво ще деякий час залишалося провідною частиною підприємницького прошарку, хоча й увійшло до складу буржуазії. Станом на 1897 р. відсоток купецтва у складі міського населення України становив 2,19 %, тоді як загальноросійський показник був значно меншим – 1,3 %. Воно залишалося активним станом у містах (зокрема у Києві діяло 5 064 (2,04 %) купців) [1031, с. 48–49].

Православне духовенство Київської губернії, відносилось слідом за дворянством до 2-го привілейованого стану російського суспільства.

Православне духовенство поділялося на біле, яке служило на парафіях, та чорне (ченці). До білого духовенства належали: протопресвітери, протоієреї, пресвітери, ієреї, протодиякони, дяки та іподиякони, церковний причт у званні псаломщиків [917, с. 61]. Станом на 1914 р. у Київській єпархії налічувалося 116 протоієреїв, 1398 священників, 296 дияконів, 1235 псаломщиків [408, арк. 128]. Біле духовенство мало право купувати і відчужувати відповідно до чинного законодавства землі та будинки в селах і містах [917, с. 60]. Священики, згідно з діючими законами, могли укладати угоди і брати на себе певні зобов'язання виробляти деякі промислові вироби. За священниками, які до висвячення в сан були дворянами, залишалися, крім усього, ще й дворянські привілеї. Отримували священники причт з різних причин: волею вищого духовного начальства або, як пишеться у Синодальному указі, купівлею, відповідно до наявності капіталу претендента на цю парафію. Теоретично представник будь-якого стану міг стати священником або псаломщиком, якщо закінчив відповідні спеціальні навчальні заклади. Проте особам, які займалися лихварством, акторським мистецтвом, утриманням гральних будинків та з фізіологічними вадами (сліпота, глухота) годі було мріяти про ці посади. Священики і псаломщики «звільнялися від військової повинності», тілесних покарань, поземельного податку і, якщо хтось із них проживав у місті, від «міських повинностей» за винятком будівництва бруківок, підтримання їх у належному стані та освітлення ліхтарями вулиць [917, с. 60].

Селянство в Російській імперії досить давній і значною мірою переважаючий стан суспільства. Селянство як стан остаточно оформилося з різних прошарків і груп, основним заняттям яких було землеробство, лише у другій половині XIX – на початку XX ст. і важливу роль тут відіграла селянська реформа 1861 р. та особливості законодавства Російської імперії. Положення від 19 лютого 1861 р. і наступні закони від 26 липня 1863 р. та 24 листопада 1866 р. урівняли статус удільних, державних і поміщицьких селян, тим самим об'єднавши їх у стан селян з єдиною юрисдикцією [1116, с. 89–98]. Положення від 19 лютого 1861 р. складалося з 22-х окремих законодавчих

актів. На Україну поширювалися: «Манифест», «Общее положение», «Положение о дворовых», «Положение о выкупе», «Местные положения о поземельном устройстве крестьян» тощо [1054].

Київська губернія другої половини XIX – початку XX ст. мала виключно землеробський характер, адже найбільше мешканців належало до селянського стану. Проте існувала досить численна категорія «селян за паспортом», які цілком порвали з селом та сільським способом життя, які формально-юридично вважалися селянами, а фактично перейшли до інших станів. До того ж була значна кількість землевласників – представників інших станів – міщан, духовенства і навіть дворян, які вели сільський спосіб життя. Як уже відзначалося пореформений період характеризувався збіднінням певної частини дворян та переходом їх до селянського стану, основна причина цього полягала у невмінні організувати господарство та реалізовувати кошти, отримані після звільнення селян із кріпацтва, в результаті чого дворянство масово зав'язло у боргах. Так, уже у 1864 – 1865 рр. у присутстві Київського губернського управління на продаж виставлялися з публічного торгу за борги нерухомі маєтності поміщиць Нев'ядомської та Брежезовської у Бердичівському повіті, поміщика Ганского з села Торчина Радомисельського повіту, поміщиці Непокойчицької з села Ковалихи Черкаського повіту та інших. Черги на продаж чекали маєтки поміщиків у Липовецькому повіті. Були створені комісії посередників для стягнення боргів із дворян-поміщиків Київської губернії за 1864 – 1865 рр. Так, граф Олізар, маючи маєтності у Радомисельському повіті заборгував 608 368 руб. [77, арк. 1–2зв.].

Розвиток капіталізму, обезземелення значної частини сільського населення призвели до соціального розшарування селянства в результаті чого воно поділилося на заможних, середняків та бідноту. На Правобережжі такий поділ селянства проявлялася чіткіше ніж будь-де в Україні. Стратифікація селянського стану Київської губернії другої половини XIX – початку XX ст. визначалася розмірами майна та джерелами існування. Особливо незаможними залишалися колишні поміщицькі селяни, оскільки викупні платежі

перевищували прибутки їхніх господарств. Вони жили за межею бідності також через постійне скорочення розмірів наділів, часті недороди, брак у деяких сім'ях працездатних. Селяни, чия власність не перевищувала 5 дес., вважалися середняками, але мусили заробляти, наймаючись до багатих господарів. Так, у 1906 р. у Київській губернії 40 % селянських сімей були малоземельними і мали до 2 дес. землі на одну сім'ю, 51,4 % сімей середняків мали від 4 до 5 дес., 14,6 % заможних сімей мали понад 6 дес. землі. Господарства та прибутки заможних селян подекуди сягали розмірів поміщицьких маєтків – 1 000 і більше десятин. Сільські господарства Київщини були менш забезпечені надільними землями. Якщо у 1905 р. у середньому на двір у Київській губернії припадало 3,8 дес., Подільській – 3,3 дес., Волинській – 5,2 дес., то на Лівобережжі цей показник становив 4,9 – 7,3 дес., а на Півдні – 7,8 – 14,7 дес. [647]. Тобто в економічному відношенні селянство не було єдиним, єдність йому надавали тільки культурні та правові чинники.

Отже, у формуванні станів та становій стратифікації суспільства Київської губернії другої половини XIX – початку XX ст. відбулися складні й системні зміни. За російським становим поділом населення імперії поділялося на чотири головні «роди людей»: дворянство, духівництво, міщан і селян. Розглядаючи мікросуспільне середовище Київської губернії під кутом діяльності різних станів, можна з'ясувати обумовленість змін народженням нових станів та трансформацією старих. Населення Київської губернії другої половини XIX – початку XX ст. можна поділити на дворян, духовенство, міщан, буржуазію, робітників та селян. Формування станів буржуазії та робітників відбувалося за рахунок переходу із інших станів. Завдяки урбанізаційним процесам, зростанню міст та містечок як капіталістичних центрів станові переходи стали звичним явищем. Внаслідок інтенсифікації переходів сталися значні соціальні зміни, виникли нові структури населення Київської губернії. Серед міського стану виділялося міщанство, в якому переважали дрібні виробники та торговці, ряди яких поповнили селяни та робітники. Буржуазію формували промислові підприємці, дворяни-

землевласники, купці та заможні селяни. Для буржуазії був необов'язковим гільдійський поділ, вона різнилася тільки кількістю капіталів та напрямком їх вкладання. У суспільстві все ще цінувалися чини й титули, але дворяни поступово втрачали родові маєтки. Купецтво втратило багато привілеїв та престижність стану, збільшилася кількість обов'язків та податків. Представник будь-якого стану міг стати купцем або священиком. Характерною особливістю соціальної стратифікації Київської губернії досліджуваного періоду було існування залишків старого ладу, намагання пристосувати його до нових умов.

2.2. Основні соціальні, професійні та сімейні групи

Соціальні відносини, які сформувалися у Київській губернії другої половини XIX – початку XX ст. можна висвітлювати через соціальну структуру та соціальну стратифікацію, включаючи соціокультурні аспекти, проте для більш ґрунтовного дослідження слід також мати на увазі не лише станово-класову стратифікацію, але й існування в середині них певних професійних і сімейних груп та прошарків. Під сімейною групою розуміється мала соціальна група, яка складалася із членів сім'ї, пов'язаних між собою шлюбними або родинними відносинами. Соціальна структура населення Київської губернії другої половини XIX – початку XX ст. складалася із сімейно-родинних та професійних статусів, які визначають соціальне становище індивіда у соціальній системі [1029, с. 656].

Соціально-економічна структура населення Київської губернії включає соціальні групи, що об'єднують людей за професійною ознакою. Ці групи різняться за статусом та престижем професії. У другій половині XIX – на початку XX ст. професійний статус визначався розміром прибутку, рівнем обслуговування, житловими умовами, привілеями. Так, згідно із статистичними підрахунками сенатора О. Половцова загальна кількість осіб Київської губернії у 1870-х рр., які отримували прибуток, становила 74 525 осіб. Більшу частину з них, тобто 59,2 % становили люди фізичної праці (з них 44 % – прислуга, робітники, ремісники, підмайстри та учні), 28,3 % – приватні особи, які

отримували прибуток з нерухомості, 9 % – державні та громадські службовці, 1,2 % – підприємці (банкіри, службовці контор, торгові маклери, комісіонери, агенти, повірені), 2,1 % – бідняки [668, с. 29].

У другій половині XIX – на початку XX ст. у Київській губернії до привілейованих прошарків належали: дворяни, спадкові та почесні громадяни, духівництво [668, с. 3]. Дворяни, які мешкали у містах, займалися в основному державною службою. Характерна риса цього стану – наявність соціальних символів та знаків. У XIX ст. вони мали такі титули (чини) як генерал (вищий військовий чин та звання), статський радник (громадський чин V класу), камергер (придворний чин III та IV класів, вище придворне звання з 1860-х рр.), граф (приватний родовий титул), флігель-ад'ютант (молодше почесне звання, яке надавалося штабс- та обер-офіцерам армії та флоту), статс-секретар (вище громадське почесне звання), величність (загальний титул князів імператорської крові) та світлість (загальний титул князів та графів) тощо. Так, двадцятичотирирічний дворянин і син штаб-ротмістра (військовий чин у кавалерійських частинах X – XI класу, відповідав штабс-капітану) Олександр Митрофанович Вишневський у 1913 р. подав прохання про зарахування його до штату канцелярії Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора. Його з легкістю прийняли на державну службу після стандартної перевірки його благонадійності та успішності навчання. Юнак мав «задовільну моральність», «успішно закінчив курс середнього освітнього закладу» – Київський Кадетський корпус у 1909 р., відбув військову повинність та служив у Єлизаветградському кавалерійському училищі. Вишневський був неодружений, отримував заробітну плату 900 руб. на рік [167, арк. 1, 2–17зв.].

Однак не всім дворянам щастило з державною службою. Збідніле після втрати влади над селянами дворянство Київської губернії ледве зводило кінці з кінцями, закладаючи останні речі. Саме масове розорення дворян призвело до зростання їх кількості у міському населенні. Деякі дворяни у містах здавали будинки для квартирантів, як це робив Антон Злотницький із міста Ружина Сквирського повіту [126, арк. 121зв.]. Дворяни опускалися навіть до злочинства.

Так, із квартири Леонтія Закревського у містечку Махнівка Бердичівського повіту сімнадцятирічний дворянин Едуард Мазаракі вкрав вексель на 2 000 руб. та духовний заповіт. Проте згодом він зізнався у скоєному і повернув украдене [127, арк. 141зв.]. Дехто із дворян вчиняв самогубства: тридцяти семирічна киянка Людмила Блоцька, яка «через брак матеріальних коштів» прийняла розчин ляпісу (нітрит срібла, використовувався як протимікробний засіб) [126, арк. 141] або двадцятидев'ятирічний киянин Йосип Берзіман випив невідому отруту через «брак матеріальних засобів для життя» [127, арк. 203зв.].

Багато дворян, які проживали у місті й на селі, займалися підприємництвом та сільським господарством, тримали заводи та фабрики, або були землевласниками. Значна кількість дворян тримала цукрові заводи у своїх садибах (цукровий завод у містечку Шполі Звенигородського повіту княгині Урусової розташовувався в її садибі). У селі Гнилець Сквирського повіту дворянка Марцеліна Добрачинська вирощувала зернові [126, арк. 122]. Сільським господарством займався і дворянин Станіслав Верещака у селі Потоки Канівського повіту [127, арк. 114зв.]. Заможні землевласники Київської губернії у другій половині ХІХ ст. все ще інколи називалися поміщиками, проте декого із них уже почали зараховувати до буржуазії. Деякі дворяни жили у селі і нічим не відрізнялися від селян. Так, у дворянина Ф. М. Пашковського були одна корова та двоє телят – оце й усе надбання його родини. Коли за незначні борги у 19 руб. 47 коп. вони були продані з публічного торгу Пашковський визнав себе розореним [38, арк. 2, 3].

Деякі дворяни-землевласники ставали боржниками. Так, граф Карл Густавович Олізар ніколи не приховував своїх боргових зобов'язань, відзначаючи у 1864 р., що «обставини цього часу дуже важкі для всіх землевласників через низькі ціни на продукти землеробства та високі урядові податки». За таких обставин Олізар шукав різні шляхи, щоб розрахуватися з кредиторами, ціною власного маєтку у Київській губернії хотів сплатити борги. Так, на Київських контрактах він прохав голову губерньського дворянства та кількох друзів-поміщиків створити комісію для оцінки його маєтку. До старих

боргів додалися й нові – Олізар заборгував державі, селянам, приватним особам [76, арк. 1–68] і почав розплачуватися маєтками. У 1864 р. змушений був віддати село Мініно Радомишльського повіту дворянину Гедеону Косовському [80, арк. 12]. Зрештою граф став банкрутом і помер у злиднях. Іноді дворяни-землевласники переміщувалися до інших соціальних станів та професійних груп. Продаючи маєтки, вони ставали чиновниками, лікарями, художниками, письменниками, тобто поповнювали прошарок інтелігенції.

На рубежі XIX – XX ст. було встановлено звання почесного громадянина. В Російській імперії XIX – початку XX ст. це почесне звання, надавалося як велика честь та подяка тому, хто через свої переконання робив кращим суспільне життя, виявляючи найкращі громадські риси, великі кошти використовував задля країни або міста. У XIX ст. було два почесних звання громадянина: «Всеросійський почесний громадянин...» та «Почесний громадянин міста...». Вперше це звання встановив Микола I у 1832 р., воно слугувало відзнакою для купців, банкірів та торговців, які мали фінансову силу. У другій половині XIX ст. це звання почало передаватися у спадок усім членам родини почесного громадянина, а також жінкам. Звання надавалося Сенатом або з рідка самим імператором за заслуги в соціальній, економічній, релігійній або культурній сферах [1014, с. 393–395]. З 1892 р. це звання стало надаватися за суспільно корисну діяльність. За професійною належністю прошарок спадкових і почесних громадян був різноманітний – вчені, художники, артисти, меценати, які отримували певні привілеї за свої заслуги, що дозволяли їм претендувати на зміну статусу. Так, до нього входили представники заможної буржуазії. На початку XX ст. 50 – 60 % почесних громадян були підприємцями, хоча звання було радше авторитетним, аніж давало якісь прибутки. Сюди записували дворян, зокрема у 1872 р. на подання Звенигородського міського товариства було надано почесне звання предводителю дворянства, надвірному раднику Протопопову [59, арк. 2]. Відомі комерсанти і промисловці Лазар та Лев Бродські здобули звання почесних громадян та комерції-радників [1226] у 90-х рр. XIX ст. Спадковим почесним громадянином був підприємець

А. Я. Терещенко, який одним із перших підприємців здобув 1870-х рр. чин дійсного статського радника (громадський чин IV класу) та звання спадкового дворянина [1031, с. 34, 38, 39]. Його син М. А. Терещенко отримав чин статського радника і почесного громадянина у 1878 р. [1049, с. 68].

Іноді почесне громадянство надавалося вчителям церковно-приходських шкіл. Так, у 1913 р. його отримали вчителі Данило Нікогда, Спиридон Пирятинський та Данило Зарубенко [135, арк. 27]. За 1904 – 1909 рр. 46-річний вчитель Данило Нікогда виходець із селянського стану, мав дві срібні медалі «за усердие» [135, арк. 46зв.]. Також почесне громадянство м. Таращі отримав у 1913 р. бухгалтер 1-го розряду Таращанського казначейства 52-річний Пімен Шклярів за «отлично-усердную службу», того ж року це звання було присвоєне діловоду канцелярії предводителя дворянства Флору Ніжнікову, який отримував 360 руб. на рік, а також уряднику поліцейської варті Чигиринського повіту Степану Полудненко, завідуючому Козятинським залізничним двокласним училищем Миколі Хітькову [135, арк. 30–51], а у 1908 р. – завідуючому конторою механічного заводу Брандта Францу Спліттгербергу за 25-річну службу [206, арк. 54]. Звання почесного громадянина носив робітник Журавльов, який на додачу до цього прохав у 1869 р. надати йому право працювати на фабриці у святкові дні [521, арк. 20].

Щоб здобути звання спадкового почесного громадянства зверталися представники різних національностей, щоб стати авторитетнішими у середовищі інших етносів. Так, у 1887 р. київський рабин, особистий спадковий громадянин Цукерман звернувся з проханням і отримав спадкове почесне громадянство на підставі того, що він 30 років безкоштовно обіймав цю посаду [88, арк. 1–6]. З 1863 по 1893 рр. Цукерман був київським рабином, вимагаючи за це нагородити його званням спадкового почесного громадянина. За законом від 9 червня 1892 р. спадкове почесне звання можна було отримати в тому разі, коли людина вже має звання особистого почесного громадянина, але Цукерман мав таке звання з 1881 р. То, вже у 1894 р. Цукерман отримав звання спадкового почесного громадянина [121, арк. 1–4, 6, 10]. Також

спадкове почесне громадянство отримали вчителі Бердичівського двокласного початкового єврейського училища Шліома Лейбович Меєрович і Фейвель-Герш Міхелєв Каган [135, арк. 54, 55].

Званням почесного громадянина відзначали також жінок. Так, у 1908 р. Головне управління у справах місцевого господарства зробило подання Київському, Волинському та Подільському генерал-губернаторові про надання почесного звання дочці галицького священника Ользі Підлужській, яка прийняла підданство Російської імперії [130, арк. 1].

Із освічених представників міських прошарків багато різноманітних професій було у інтелігенції – групи освічених людей, яка виділялася своєю розумовою працею. Серед інтелігентів найбільше було чиновників, викладачів та людей розумової праці. Прошарок національно свідомої інтелігенції сформувався із вихідців різних професійних груп українського суспільства. Інтелігенція концентрувалася у містах. Так, за переписом 1874 і 1897 рр. у Києві проживало близько 10 тис. мешканців, які були інтелігентами [1188, с. 18]. Дворянська інтелігенція була нечисельною. Статус сільської інтелігенції у другій половині XIX ст. зберігало духівництво. Саме воно, маючи доступ до освіти, стало джерелом формування інтелігенції. Так, влітку 1881 р. донька священника Параска Петельчиць просила у попечителя Київського учбового округу надати їй вакантне місце «вчительки або наглядачки в жіночому навчальному закладі» [216, арк. 20]. У другій половині XIX ст. інтелігенцію умовно називали «третім елементом», після першого – урядового та другого – дворянського. Інтелігенція як самостійна соціальна категорія у чисельних переписах не фігурувала, можливо її відносили до групи «духовенство та вільні професії» [1188, с. 5–18].

Формуванню інтелігенції сприяло поширення соціально-демократичних ідей, зростання студентських і громадянських, розвиток та поширення робітничого і селянського рухів. Тому у другій половині XIX ст. інтелігентами називалися також люди, які обстоювали інтереси народу. Професійну групу інтелігенції Київської губернії другої половини XIX – початку XX ст.

об'єднувало та гуртувало спільне уявлення про «страждаючий народ», мрії про зближення з ним заради здійснення соціальної справедливості, проявляючи свою політичну прихильність у боротьбі за власні інтереси [1116, с. 89–98]. За суспільною діяльністю інтелігенції наглядала жандармерія, інколи проводячи обшуки та вилучаючи заборонену літературу. Так, у 1904 – 1905 рр. дворянина К. М. Єрмолаєва з Київської губернії було звинувачено у зберіганні брошур Леніна [23, арк. 45], тоді ж селянина Липовця К. Д. Перебийноса звинувачували у розповсюдженні нелегальної літератури у місті Києві та серед вчителів церковнопарафіяльних шкіл [24, арк. 1–30]. У квітні 1899 р. вчительку Фундуклеївської жіночої гімназії в Києві Софію Огорелову обшукували і знайшли брошури Маркса і Енгельса [31, арк. 3–3зв.]. У 1906 р. було видано циркуляр Міністерства внутрішніх справ про несумісність служби в урядових закладах з приналежністю до революційних організацій: «Совет Министров в заседании сего сентября (1906 г. – М. Г.) преподал руководящие указания по поводу несовместимости службы в правительственных учреждениях с принадлежностью к политическим организациям противопоказанного направления. ...удалению лиц означенной категории должна предшествовать строгая оценка поступивших данных» [29, арк. 132–133].

Економічний розвиток Київської губернії збільшував потребу у інтелектуальних професіях та поглиблював спеціалізацію інтелігенції. Так, зростання розгалуженої кредитно-банківської системи, посилення ролі фінансового капіталу, розвиток торгівлі висували на перший план потребу у кваліфікованих працівниках комерційно-фінансових спеціальностей. Розвиток машинобудування, розбудова залізниць та переробної промисловості диктували необхідність збільшення кадрів технічної інтелігенції. Запровадження нової техніки, її ускладнення вимагало високого освітнього рівня осіб, зайнятих на ринку праці, що сприяло зростанню педагогічних кадрів. Серед інтелігенції, зайнятої у навчально-виховній сфері, більшість складали вчителі, викладачі, освітянське чиновництво. Щодо професійно-статевих особливостей педагогічних кадрів, то із інтелігентських видів праці вчителювання було у

другій половині XIX ст. єдиним доступним для жінки, якщо не враховувати посад молодшого медичного персоналу – медичних сестер та акушерок [1078, с. 29, 30]. Значна частина інтелігенції спрямовувалася на чиновницькі посади, а не на поповнення інженерно-технічних кадрів. Київська губернія була однією із перших за чисельністю інтелігенції, бо там концентрувалися центральні урядові установи Південного Заходу Російської імперії.

Серед непривілейованих станів виділяли міщанство, селянство і робітників. Міщанство займалося гільдійською, прикажчицькою та дрібною торгівлею (6,05 %), орендою землі без участі у землеробстві (1,11 %), ремеслами (13,45 %), шинкарством (1,56 %), випадковими роботами-поденщиками, чорноробами (73,75 %), заробляючи на життя розумовою працею лікарями, адвокатами, фельдшерами, службовцями в конторах (4,06 %) [951, с. 60]. У містах Київської губернії другої половини XIX ст. найбільшу групу міщан становили промисловці, зокрема виробники одягу (38 %), будівельники (19 %), працівники металообробної та деревообробної промисловості. Містечкові міщани займалися також промислами, зокрема ковальством, за рахунок якого жили 58,7 % міщан [715, с.80–84]. Численними були групи торговців, приватних службовців, чорноробів, челяді, чиновників та військовослужбовців. Напівпривілейоване становище серед міщан займала неродова буржуазія, соціально неоднорідна, на її вершині перебували великі капіталісти, власники й акціонери торгових фірм та домів, а біля її підніжжя – дрібні торговці. Кількісно заможних у середовищі буржуазії було достатньо. У 1897 р. вони становили близько 20 % усіх торговців в українських губерніях [1091, с. 73]. Деякі міщани займалися землеробством, зокрема Семен Гахуна із міста Сквир Канівського повіту, Антон і Олександр Майбороди із міста Черкас, Комарницький та Ястрижебський мали городи у селі Струцьківці Сквирського повіту [126, арк. 122зв.–129].

У Київській губернії з другої половини XIX ст. серед міського населення зростає кількість поліцейських чинів, що обумовлювалося процесами урбанізації та демографічним піднесенням. Загалом протягом 50 років (з 1853

по 1903 рр.) кількість чиновників зростає в 5 разів. Так, найбільшу групу службовців і чиновників київської поліції представляли звичайні городові, унтер-офіцери, квартальні наглядачі, стражники, чиновники нижчого рангу, канцеляристи, кати, поліцейські та охоронні агенти, рядові жандарми, нишпорки та ін. Їхнім матеріальним становищем опікувалися найвищі посадовці Російської імперії, адже вони забезпечували ефективність роботи всіх важелів каральної системи. Міська поліція була менш статусною ніж земська. 25 грудня 1862 р. були затверджені «Тимчасові правила про устрій поліції», згідно з якими старі поліцейські органи в повітових містах (городничий і його канцелярія) і в повітах (земський справник і земський суд) були об'єднані в повітове поліцейське управління на чолі із справником, який призначався губернатором. Для цього повіти поділялися на стани (очолював становий пристав), дільниці (керували поліцейські урядники) і села (поліцейські функції виконували соцькі і десяцькі). У 1880-х рр. з'явилася сільська охорона для захисту поміщицьких маєтків, яка фінансувалася наполовину із державного бюджету та коштів поміщиків [1117, с. 226–287].

Міщанами також називали усіх акторів, художників, лікарів та інших представників вільних професій. У містах Київській губернії проживало багато ремісників. Так, у Києві у 1870-х рр. працювали 59 слюсарів, 71 ковалі, 2 каменярі, 192 столярів, 29 перукарів, 12 цирульників, 37 булочників, 39 капелюшників, 12 мідників, 26 живописців, 122 кравців, 37 ювелірів, 16 токарів, 8 гончарів [668, с. 38–40].

У середовищі селян діяли різні професійні групи, адже селянин міг займатися і торгівлею, дрібним землеробством, обміном або наймом інших. В основній масі селяни були дрібними сільськогосподарськими виробниками, що використовували працю членів своєї родини для задоволення власних споживчих потреб і виконання зобов'язань щодо представників політичної і економічної влади. У середовищі селян можна виділити професійні групи ремісників-промисловців: ковалів, шевців, бондарів тощо.

Безземелля та малоземелля частини селян Київської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. призводило до пошуку ними альтернативних джерел заробітку та міграції з метою покращення свого становища, а, отже, відбувалася зміна професійної ніші. В основному це була промислова міграція відхідного характеру до міст, де майже удвічі переважали чоловіки. І хоч частина заробітчанин оселялася в містах на постійне проживання, все-таки певна їх кількість продовжувала зберігати тісний зв'язок із селом, вважаючи свій відхід лише тимчасовим, для заробітку. Так, у середині 80-х років XIX ст. на цукрових заводах у Києві, Черкасах, Смілі, Шполі, Шепетівці приблизно 50 – 80 % працюючих становили тимчасово найняті селяни [1028, с. 298].

До складу робітників входили сільськогосподарські робітники, фабрично-заводський пролетаріат, транспортні та торгові робітники, а також робітники сфери обслуговування. Робітники Київської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. були не лише робітниками фізичної праці. Процес вдосконалення науки та техніки створював нові професії, що вимагали відповідної кваліфікації, що сприяло зростанню додаткової вартості для буржуазії. Достатньо часто у джерелах можна зустріти повідомлення про те, що міщани працювали на заводах простими робітниками. Так, на Ходоровському цукровому заводі працював двадцятидворічний робітник-міщанин А. Зайковський [127, арк. 292зв.]

Повільно робітництво починає поривати свої зв'язки з землею, переходячи до роботи на підприємствах у містах, створюваних буржуазією. Випереджаючи консервативне і малорухоме міщанство, заводські робітники дуже впливали на соціальну атмосферу міст. За 1895 – 1913 рр. кількість робітників зростає в Російській імперії з 213 до 260 тис. чоловік, майже у 1,2 раза [1091, с. 72, 75]. За переписом 1897 р. на Правобережжі (Київська, Волинська і Подільська губернії) робітники становили 499,3 тис. (7,3 %), а на Київську губернію припадало 226,5 тис. робітників (3,3 %) [1143, с. 177].

Сімейний стан характеризує людей, які є членами сім'ї або самотні. Сім'я – це заснована на шлюбі або кровній спорідненості соціальна група,

члени якої пов'язані спільністю побуту, в ідеалі – взаємоповагою, відповідальністю. Сім'я є соціальною групою і соціальним інститутом. Як соціальна група вона складається з конкретних людей, котрі виконують певні сімейні ролі та мають особисті відносини. Як соціальний інститут сім'я пов'язана з традиціями законами, мораллю. В сім'ї існує статус батька, матері, чоловіка, дружини, дітей. У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. шлюб вважався природною моделлю поведінки, що схвалювалася суспільством.

Православне духівництво Київської губернії другої половини ХІХ ст. було єдиною соціальною верствою, для якої шлюб був не тільки бажаною моделлю життя, а й обов'язковою. Важливу роль у діяльності священика відігравала дружина (рос. – матушка, укр. – паніматка). Сімейні стосунки священиків завжди перебували під пильним наглядом парафіян, тому їхні дружини намагалися надавати домашньому побуту гіпертрофованого релігійного характеру. Обов'язком священика та його дружини було подавати приклад сімейного життя парафіянам, адже від цього залежав авторитет панотця (рос. – батюшка) у парафії. Треба було «являть себя и в семейной жизни примером для паствы» [17, арк. 4зв.]. У переважній більшості священики брали за дружин дівчат із духовного стану. За неписаним законом попович мав одружуватися лише на доньці священика, а вона мала віддати перевагу саме йому. Так у середовищі священнослужителів створювалися цілі династії. Чиновники ХІХ – ХХ ст. відзначали навіть кастовість священицької верстви на кшталт «іудейського звичаю», пояснюючи це існуванням закону, який забороняв переходити священнослужителям у інші звання, та звичаєм, що не дозволяв поповнювати ряди духівництва людям, які не належали до цього стану за правом народження. Синод Російської православної церкви дуже дбав про збереження непорушних, ним же визначених правил чистоти священицького стану. 21 квітня 1804 р. Святіший Синод видав указ, який забороняв особам духовного звання брати шлюб з доньками низького стану. 27 лютого 1829 р. митрополит Київський Євгеній (Болховітінов) схвалив рішення Київської консисторії, яке повторювала зміст указу Синоду. Ця ухвала була викликана

тим, що іноді поповичі одружувалися з багатими дівчатами із низького стану через «користолюбство», залишаючи «у сирітстві» попівен, на прожиття яких церква вимушена була витратити значні кошти. Щоб припинити такі порушення Правління Київської семінарії того ж року взяло від «учнів вищого відділення» підписку про те, що вони «слухали повідомлення Київської духовної декастерії (духовний консисторія або суд. – М. Г.)... про заборону брати шлюб з особами низького стану» [217, арк. 2].

Гучною стала справа 16-літньої дочки священика м. Козина Онисії Дерев'ященкової, яка втекла із мировим посередником 4-ї ділянки Канівського повіту Драгомановим, рятуючись від нелюбого поповича, якого готував їй у чоловіки батько [51, арк. 6].

Імовірно, таке суворе дотримання процедури одруження у середовищі духовенства обумовлювалося тим, що жінка як основа родинного життя та світогляду мала бути другом, порадицею і помічницею [1013, с. 73], а, отже, обізнаною із духовними правилами та завдяки цьому вміло підтримувати чоловіка у його духовній діяльності, а також бути серцем релігійно-сімейних відносин. Проте існує точка зору, що православне духівництво, позбавлене у ХІХ ст. права на приватну земельну власність, було вимушене так матеріально забезпечувати своїх нащадків, передаючи причтові посади, практика ця поступово легалізувалася. Священики, таким чином, влаштовували і своїх доньок, одна із них могла наслідувати місце свого батька для майбутнього чоловіка [1159, с. 184]. Проте через те, що спадок міг передаватися лише одній спадкоємиці, а, як правило, сім'ї священнослужителів були великими, то у Київській єпархії завжди залишалося багато «наречених без місць». Якщо ж «попівські діти» не одружувалися, то вони «обтяжували парафії своїх батьків ледарюванням». Інколи поповичів забирали у солдати, але це викликало шквал обурення у священиків. З 70-х років ХІХ ст. діти священнослужителів здобули право вільно обирати заняття, а особам різних звань та станів було відкрито доступ до кліру [733, с. 34, 36]. Проте династії священнослужителів продовжували зберігатися. Так, Боряковські – батько й син, обидва були

священиками Богоявленської парафії Сквирського повіту [639, с. 441, 452]. Пастирство у селі Жаданах Липовецького повіту більш як століття належало роду Левицьких. Протоієрей С. Левицький п'ятдесят років присвятив місцевій церкві після попування діда та його батька Л. Левицького, щоправда всі вони «користувалися значною популярністю». Після відходу від справ С. Левицький, не маючи власних дітей, уступив «насиджене місце» одному із онуків брата, який служив канцеляристом у Липовецькому духовному правлінні [674, с. 220, 221]. Цілі родини із покоління в покоління були священнослужителями. Серед них – родини Андріївських, Бабаків, Базилевичів, Барилевичів, Брояковських, Бутовських, Гребенецьких, Данкевичів, Крижанівських, Кудрицьких, Оппокових та ін. [634, с. 9, 13, 17].

Часто шлюб у багатьох випадках серед духовенства був лише угодою, яка не враховувала інтересів поповича та попівни, через що виникав розлад у сім'ї [1124, с. 458]. Так, у 1899 р. Київська консисторія розглядала скаргу дружини Євфросинії Богорської священика на перелюб її чоловіка Андроника Митрофановича Богорського з Марією Василівною Ласкавою та на погане до неї ставлення. Священик одружився на Євфросинії, дочці київського протоієрея, аби отримати парафію від її батька в селі Кобринова Гребля Уманського повіту. Дружина часто їздила до Києва, але коли батько її помер це стало для неї неможливим. Спочатку Євфросинія сподівалася влаштувати на місце батька свого чоловіка, але той відмовився. Насправді ж причина та, що дружина відразу ж засумувала за містом та його комфортним життям, почала вчиняти докори та сварки, намагаючись добитися розлучення, щоб втекти від обтяжливого сільського життя. Священик Богорський відмовився від сану, залишившись потомственным почесним громадянином міста Вільно [7, арк. 3–207]. Інколи священики й справді поводитися погано із своїми дружинами. Так, паніматка Марія Оппокова із села Рудого Сквирського повіту Київської губернії скаржилася на свого чоловіка Володимира Оппокова, бо терпіла його знущання 39 років. Вона не могла його залишити, адже росли вони десятеро дітей. Та як тільки діти були «пристроєні», на старості літ, у 1905 р., змушена

була благати про заступництво консисторії, бо чоловік її бив, вона голодувала та бідувала через свого чоловіка. Панотець не давав ніякого одягу та виганяв її із квартири, на очах у свідків бив ледь не до смерті. Після розслідування священник зголосився давати дружині 10 крб. на утримання на місяць і залишити її у спокої [6, арк. 2–5зв.].

У жорстокому ставленні до паніматки та селян був звинувачений у 1905 р. і священник Михайло Поржецький із села Красеньке Липовецького повіту Київської губернії. Паніматка Марія скаржилася на розтрата чоловіка, побої та утримання панотцем ще й співмешканки Варвари Лисакової. Виявилося, що вісім років тому Варвара Лисакова була покинута своїм чоловіком через розпусту і відтоді займалася поденною роботою, зокрема прибирала в домі Поржецьких. Так, коли паніматка заборонила їй з'являтися у них вдома, помітивши зв'язок свого чоловіка із нею, Варвара на прохання священника приходила у її відсутність, а інколи їздила до Києва, куди чоловік відсилав їй хліб, зерно, сіно, соломі. В. Лисакова завдяки щедротам коханця збудувала будинок в чотири кімнати, гарно вдягалася «у шовк», купила коней, стала господаркою на церковних городах. Всі зауваження паніматки панотець сприймав вороже, бив її, позбавив одягу та почав ховати від неї гроші, змушуючи дозволити приходити Варварі до них додому. Два роки священник не розмовляв з дружиною. Марія вирішила залишити дім і втекти, бо довго терпіла і вважала, що панотець нарешті одумається, але натомість він запросив співмешканку до себе, «забувши про сан, втративши сором та совість». Тоді селяни подали на священника чергову скаргу і йому загрожувало «снятие рясы». Паніматка виблагала у вищого духовенства помилування панотцю, думаючи про майбутнє двох малолітніх дітей. Священника перевели до села Ковалівка Васильківського повіту, але й там він не заспокоївся, а забрав із собою коханку та восьмирічну доньку Ольгу, поселивши їх у сусідньому містечку. Старша донька, Людмила, була влаштована до Києва у школу, але без необхідних речей: взуття, одягу, білизни, бо насмілилася благати батька покинути Варвару Лисакову. На основі свідчень селян та прислуги в домі священника, його було

визнано винним і відправлено до Видубицького монастиря на місяць із настановою помиритися з дружиною. Коли священник почав захищатися, вказуючи на неправильний вирок, то духовенство наказало взяти з нього підписку про відсторонення Варвари Лисакової. У 1911 р. обидві сторони згодилися примиритися перед консисторією, але вже у 1915 р. Мрія Поржецька знову написала скаргу на чоловіка, який не видавав обіцяного щомісячного утримання в 10 руб. Микола Поржецький відповів листом із виправданнями та новими обвинуваченнями на адресу «ненормально працюючої мозкової машини» власної дружини. Консисторія повністю стала на захист паніматки, а у 1915 р. постановила чоловікові виплачувати їй вже 15 руб. [5, 146–147, 154–200].

У ході розслідування за скаргою селянки Анни Скиргойли священник із села Ромашок Канівського повіту Київської губернії В. Шумський топив свою дружину Катерину у криниці, часто бив її. Очевидці розповідали, що панотець «бив свою паніматку у саду» по голові, тоді, коли святкували хрещення немовляти. Сама Катерина та її близькі зізнавалися, ще до одруження вона лікувалася у лікарні для психічнохворих, відтоді страждала від постійних і необґрунтованих ревнощів. Загроза позбавлення сану змусила панотця на людях поводити себе пристойно [17, арк. 2–4зв.]. Інколи жорстоке ставлення чоловіка поширювалося й на дітей. Звичайно ж були й більш щасливі священицькі шлюби, коли дружина всіляко підтримувала чоловіка. Проте деякі доньки священників альтернативу нещасній долі вбачали в освіті, мріючи про перспективи.

Прикладом можливих варіантів влаштування дітей священників можна вважати сім'ю Михайла Іоаникійовича Оппокова. 24 червня 1894 р. «за указом» митрополита Київського і Галицького Інокентія він зайняв парафію у селі Кальнику Липовецького повіту, походив із сім'ї священника із села Плоске Сквирського повіту, в якого було ще шість синів [1102, с. 351–379]. Здобувши духовну освіту в Київському повітовому училищі (1849) та у Київській духовній семінарії (1855), М. Оппоков був висвячений у священицький сан,

одночасно обіймав інші посади: бібліотекаря, члена ради благочинія (групи церков, підпорядкованих благочинному), «наглядача церковнопарафіяльних шкіл 3-го округу Липовецького повіту» [927, с. 13] та помічника Дашівського благочинного 3-го округу [634, с. 5]. За сумлінне ставлення до своїх обов'язків його нагороджували різними відзнаками, які отримувало біле духовенство: «набедреником», «оксамитовою фіолетовою синодальною скуфією та камилавкою» [9, арк. 225зв.–226]. 6 травня 1895 р. Синод нагородив церкви села Кальника Липовецького повіту священника Михайла Оппокова наперсним хрестом [671, с. 135].

Сім'я священника Михайла Оппокова складалася із дружини Ганни Павлівни, чотирьох дітей: 36-річний син Олексій став священником в одному із храмів 5-го благочинного округу Липовецького повіту і очолював єпархіальну раду, 30-річна донька Олена була одружена з особистим почесним громадянином Тимофієм Лещинецьким, а 19-річна донька Текля закінчила курс Кам'янець-Подільської гімназії [9, арк. 225].

Священицька родина панотця кальницької церкви Миколи Оппокова і його дружини Ганни Капітонівни мала десять дітей. У 1895 р. 17-річний Павло Оппоков навчався у Київській духовній семінарії; 20-річна Василина – вихованка Київського першого духовного жіночого училища, допомагала вдома сестрам готуватися до навчання в училищах, 19-річна Єлизавета, яка, закінчивши те ж саме училище, що й сестра, залишилася працювати в цьому ж училищі пепін'єркою (від франц. *periniere*, від *perin* кісточка у плоді – вихованка навчального закладу, яка готується у ньому зайняти посаду наставниці); 15-річна Неоніла навчалася у 4-му класі цього ж училища на «кошти батька», а 12-річна Катерина готувалася до вступу в училище. Зовсім маленькими були Ганна (5 років), Антоніна (3 роки), Арсеній (1 рік) [12, арк. 33]. Згодом, у 1897 р. народився ще й Сергій, який, здобувши освіту в Київській духовній семінарії, кілька років навчатиметься у Київській духовній академії [220, арк. 2].

У травні 1898 р. священником села Кальника став Віктор Петрович Лещенецький, зять Миколи Оппокова, чоловік Єлизавети Оппокової. Походив із священицької сім'ї села Тарнава Липовецького повіту. Освіту здобув у Київській духовній семінарії, після її закінчення працював учителем церковнопарафіяльної школи у селі Рижалівка Уманського повіту [12, арк. 23], згодом був призначений псаломщиком, а 27 квітня 1898 р. висвячений на посаду священника і направлений до Кальника, де також викладав Закон Божий у місцевому однокласному народному училищі, додатково отримуючи 150 руб. на рік та коробковий збір у розмірі 585 руб. 9 коп. Панотець виконував й інші доручення вищого церковного керівництва, зокрема у 1906 р. був членом ревізійної комісії по нагляді за «операціями свічкового складу». Мав нагороди, у тому числі набедреник, а у 1915 р. відзначений камилавкою [962, с. 187–188]. 6 липня 1917 р. він «призначений на посаду благочинного 4-го округу Липовецького повіту» [650, с. 201]. В. П. Лещенецький з дружиною Єлизаветою Миколаївною мали сина Леоніда, який народився 5 червня 1900 р., навчався у 2-ій Київській чоловічій гімназії, доньку Євгенію, народжену 28 листопада 1901 р., яка стала ученицею духовного училища, Ольгу, яка народилася 28 квітня 1903 р., і у 1914 р. навчалася в духовному училищі. Леонід Лещенецький був хрещений 2 липня 1900 р. в місцевій церкві. Обряд хрещення провадили священник села Кожанки Липовецького повіту Михайло Балицький і паламар кальницької церкви Володимир Крижанівський. Хрещеними батьками були: рідний брат батька священник церкви с. Юшкова Рога Тимофій Петрович Лещенецький і сестра його матері вчителька Звіринської церковнопарафіяльної школи м. Києва Васирина Миколаївна Оппокова. Леонід – вихованець 2-ї Київської чоловічої гімназії, яку закінчив у травні 1918 р. Тимчасовий атестат юнака свідчить, що навчався він посередньо, мав одну п'ятірку з «Закону Божого». Атестат підписали: в. о. директора гімназії Д. Остромлинський, голова батьківського комітету А. Масенко, в. о. інспектора Л. Христов, законовчитель протоієрей А. Коровницький та десять вчителів.

Загалом, такими ж були шлюбно-сімейні відносини у представників нижчого духовенства. Так, у церкві Різдва Пресвятої Богородиці села Кальника Липовецького повіту станом на 1861 р. служили стихарний дячок Павло Сильвестрович Крижановський та стихарний паламар Олександр Симонович Пршилецький, який в «училищах не навчався» [9, арк. 47зв.]. Паламарю у 1872 р. виповнився 31 рік і він разом з дружиною Марією Сильвестрівною виховували трьох дітей: десятилітню Анастасію, чотирирічного Авраама та дворічного Михайла. Павло Сильвестрович Крижановський розпочав працювати дяком у храмі з 16 травня 1842 р., а 1872 р. він став стихарним дяком. Його сім'я складалася з дружини Ганни Арсенівни, синів: 17-річного Петра, 12-річного Володимира, 10-річного Євгена та 7-річної доньки Марії [9, арк. 47зв.].

Псаломщик Володимир Павлович Крижановський, син псаломщика села Кальника Павла Сильвестровича Крижановського, не вчився в училищах, але знав «читання й спів», почав працювати з 26 липня 1880 р. і був спочатку одружений з Оленою Гаврилівною, а другим шлюбом з 23-річною донькою диякона Вірою Родіонівною. 7 жовтня 1906 р. від другого шлюбу народилася дівчинка Валентина. У цей же час у церковному дворі продовжували проживати: сестра псаломщика 30-річна Марія, а також 52-річна вдова священика Василя Войнаровського Олімпіада Іванівна Войнаровська з дітьми: 22-річним Іваном, 20-річним Петром – учнем 2-го класу Київської духовної семінарії. Окремо жила донька Софія – дружина тепер уже наглядача Немирівської гімназії Григорія Добржанського.

19 травня 1907 р. новим псаломщиком церкви у Кальнику стає Андрій Мефодійович Тимошин, син селянина із містечка Липовця, який закінчив Трощанську двокласну школу, був псаломщиком і вчителем. Його батько мав 5 десятин і 1200 кв. сажнів орної та присадибної землі. Близько 11 років він учителював у Липовецькому і Бердичівському повітах. До Кальницької парафії призначений єпархіальним начальством. У 1908 р. йому виповнилося 28 років і він був ще не одруженим, а 1914 р. – у 34 роки А. М. Тимошин вже був

одруженим кілька років. Його дружина – донька диякона Гафія Терентіївна народила йому трьох синів: Миколу (18 квітня 1910), Бориса (7 березня 1912) і Олександра (17 серпня 1913) [9, арк. 100–180].

У сім'ях дворян, поміщиків та державних чиновників іноді не було глибокого емоційного зв'язку між батьками й дітьми. Відразу після народження, як правило, за дітьми наглядала нянька, а з 5 – 7 років – домашні вчителі та гувернери. Потім навчалися у певному навчальному закладі, згодом хлопці йшли на службу, а дівчата – виходили заміж. Залежність дітей дворян від батьків була доволі великою, адже, навіть живучи вже окремою сім'єю, дорослі діти мали рахуватися з думкою батьків, демонструючи покірність та відданість. Ці загальні правила не могли порушуватися, адже покаранням за це ставала втрата доброго імені родини та позбавлення спадку. Вважалося, що сімейне становище жінок та дітей у сім'ях привілейованих станів нічим не відрізнялося від становища у сім'ї кріпаків – у всіх питаннях слід було враховувати думку голови сім'ї. Лише у сім'ях, де у жінки була власність і матеріально вони були незалежні, вони мали самостійність. Соціальне забезпечення дворянки реалізовувалося не лише шлюбом, який окреслювався як фундамент матеріальних та духовних інтересів, а й спадщиною, т. зв. материзною [1040, с. 34]. Постулат – «праця – ганьба для шляхетної людини», – з виникненням потреби в освічених кадрах зруйнувався, з 1861 р. статус і становище дворянина Київської губернії і загалом в Російській імперії змінилися. Помісне і служиле дворянство було спадковим, передавалося дружині, дітям та далеким родичам за чоловічою лінією (дочка, яка виходила заміж отримувала становий статус чоловіка). З 1874 р. у спадкове дворянство почали зараховувати всіх дітей чиновників, які отримали статус спадкового дворянина. У середовищі особистого дворянства (особисті – тобто не спадкові) їхні привілеї розповсюджувалися тільки на дружину, а діти користувалися обер-офіцерським статусом та званням почесних громадян [1226]. У середовищі державних чиновників розлучення було поширеним явищем. Так, у 1091 р. статський радник Митрофан Костянтинович Таранович розлучився з

дружиною Вірою Володимирівною, мотивуючи це зрадою. У відповідь повірений у справах дружини висунув звинувачення чоловікові за подібний злочин. Синод, керуючись законом, надав розлучення М. Тарановичу, пояснивши, що шлюб може бути розірваний через перелюб одного з подружжя, а не обох. Іншим приводом до розлучення дружини колезького радника Єлизавети Ас'євої була зрада її чоловіка Михайла, якого засудили до безшлюбності та семирічної єпітимії. Дворянин Григорій Круглик розлучився із дружиною Євдокією через її нездатність до подружнього життя [4, арк. 4–4зв., 23, 119].

У сім'ях селян дорослі чоловіки були змушені вдаватися до заробітків, а вели домашнє господарство і обробляли землю жінки, старі та підлітки. Селяни часто одружувалися задля спільного господарства і мали багатодітні сім'ї. Російський автор так описував сімейне становище селянки: «Оставаясь по выходе замуж семьянинкой, она (селянка. – М. Г.) совершенно лишена каких бы то ни было знаний по деторождению, по уходу за детьми и вообще за домашними членами семьи. Не знает основных начал гигиены, значения пищевых веществ и хотя сколько-нибудь сносного кулинарного искусства» [1083, с. 41]. Насправді ж у селянських родин вплив та знання матері у вихованні дітей був вражаюче великим. Як правило, діти починали допомагати по господарству змалку, пропускали школу в дні інтенсивних польових робіт. Майбутнє селянських дітей уявлялося віддзеркаленням батьківського життєвого досвіду [1138, с. 39], тобто пріоритети сімейної традиційності залишалися міцними у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. До того ж, в уявленні селян сімейність була тією необхідною умовою виживання, яка давала необхідний досвід в обробітку землі, життю на селі та в громаді. Набуті протягом років знання та навички мусили обов'язково передаватися наступному поколінню, саме це робило селянство найбільшим, найдавнішим і монолітним соціальним станом. Досвід – важливий фактор, що створював необхідні умови ієрархії між поколіннями. Селяни ідентифікували

себе насамперед із сім'єю та рідним селом. Мешканець сусіднього села сприймався як сусід.

Об'єктами повсякденних турбот і переживань «конкретного» селянина були його батьки, дружина, діти. Так, селянин м. Сміли Чернігівського повіту Макар Сидорович Дубина писав, що має сім'ю, яка складається з дружини «хворобливої жінки» та 8 дітей. Працював на цукровому заводі 30 років і влаштував стельмахом туди молодшого сина, але той був заарештований за участь у заворушеннях у конторі Смілянського заводу. Виправдовуючи сина, батько прохав про його помилування, відзначаючи, що покарає його сам – різками [20, арк. 464].

Підлеглисть дружини чоловікові (здебільшого взаємна) пом'якшувалася традиціями визначення власника майна за статевою приналежністю та пам'яттю про колишні молоді захоплення. За народними легендами та піснями можна встановити важливість компоненту взаємної любові у середовищі селянства. Селянки-українки – мали змогу у подружніх стосунках виявляти власну гідність більш ніж у інших станах або національностях. Вони усвідомлювали себе господинями, бо вся «жіноча справа» лежала на їхніх плечах: піклування про дітей, приготування їжі, городні і хатні роботи, догляд за дрібною худобою і птицею, домашнє ремесло. Разом із чоловіком селянка ділила й деякі господарські справи: разом їздили на ярмарок, узгоджували витрати. Парубок бажав пов'язати своє життя із здоровою та працювитою дівчиною. Сенс людського існування селяни вбачали в дітях, народження синів і дочок сприймалося як поява помічників [1139, с. 478, 481, 483]. Проте й серед селян траплялися розлучення. Так, 4 грудня 1904 р. селянин Георгій Малахович Купренко розлучився з дружиною Олександрою Омелянівною через її зраду. Київське єпархіальне начальство дозволило йому одразу одружитися вдруге, а дружину осудили на безшлюбність та восьмирічну епітимію [4, арк. 11].

Сім'ї робітників найчастіше склалися у тій професійній групі, де більше платили. Так, найбільший відсоток сімейних спостерігався серед робітників металургії (69 %), видавництв (50 %), ювелірів (40 %), кравців

(30 %), шевців (21 %). Брак стабільного заробітку у робітників не сприяв створенню сім'ї. Часто траплялися випадки розколу в робітничій сім'ї через бідність годувальника. Одружені робітники, які отримували невеликі зарплати, намагалися обмежити народжуваність. Робітники, які отримували прибуток більш як 60 руб. на місяць, могли собі дозволити мати дитину, а робітники з 38 руб. на місяць – ні. Вчені кінця XIX – початку XX ст. дійшли висновку, що чим більшою була родина, тим більше вона приносила прибутку голові родини, але, як правило, сімейне становище робітника обумовлювалося його матеріальним становищем. Більш заможні сім'ї робітників не так часто використовували працю власних дітей і не часто виганяли чадо на заробітки [739, с. 14].

Сімейний стан інтелігенції залежав від середовища проживання. Сільська інтелігенція не надто відрізнялася в сімейному становищі від селян, а у місті – від міщан або робітників. Середньостатистична міщанська родина Києва складалася із матері, батька та 3 – 4 дітей. Так, родина Лотоцьких, що мешкала у Києві складалася із батька та матері, які працювали поденно на базарі, трьох сестер: Анастасії (26 років), Оксани (16 років) та Марії (10 років), двох братів: Миколи (30 років) та Василя (20 років). Аксенья працювала на тютюновій фабриці братів Коген, а Василь на вокзалі. Крім того батько, маючи 63 роки, значився почесним громадянином. Всі, крім Миколи, жили разом. Старшого брата кілька разів арештовували за крадіжки був він причетний до розповсюдження нелегальної літератури [22, арк. 21].

Серед вчителів земських шкіл більш як половина (58 % – у 1912 р.) були незаміжніми або неодруженими, 38 % мали чоловіка або дружину, або були вдівцями. Одну дитину в сім'ї мала переважна більшість вчителів (37 %), а три і більше лише 6 %, такий самий відсоток, як і з однією дитиною, було вчителів без дітей [790, с. 34].

У другій половині XIX – на початку XX ст. сімейний характер мало купецьке і буржуазне підприємництво, що закріплювалося традиційно та законодавчо. Всі члени сім'ї підприємця автоматично зараховувалися до стану

буржуазії або купецтва, а тому мали змогу користуватися відповідними привілеями й правами. Родич міг виконувати функції прикажчика або повіреного, молодші родичі були службовцями нижчого рангу. Родина підприємця була схожа на сімейну фірму, де глава сім'ї був керівником. Так, родина «цукрового короля» А. Я. Терещенка мала три сини: Миколу, Федора та Семена. Особливим хистом у підприємництві виділявся Микола, допомагаючи батькові в торгівлі та управлінні заводами [1049, с. 62]. У 1870 р. Микола Терещенко разом з братами створив «Товарищество сахарных и рафинадных заводов братьев Терещенко», початковий капітал якого становив 3 млн. руб., а згодом досяг 12 млн. руб. [209, арк. 1–8]. Частина маєтків була поділена між братами. Миколі Терещенку дісталось 80 тис. дес. і 5 цукрових заводів, винокурні, водяні та парові млини у Київській, Чернігівській, Волинській та інших губерніях [1049, с. 63].

При досягненні повноліття діти могли відділитися і створити власну фірму-сім'ю. Звичайно, господарська діяльність впливала на сімейні стосунки. Як правило, купецькі сини одружувалися у віці понад 30 років, коли вже мали власний капітал. У багатьох родинах підприємців дотримувалися жорсткої субординації, незважаючи на шлюб. Часто були шлюби між дворянами та підприємцями, титулом та капіталом, але на початку ХХ ст. стало можливим у таких шлюбах розлучатися. Так, у 1904 р. Федір Федорович Терещенко одружився із 20-ти річною прибалтійською дворянкою Беатріс Теофілою Елізабет Софі Катериною фон Кайзерлінг, мати якої була баронесою. У січні 1916 р. Беатріс подала на розлучення через зраду чоловіка і отримала дозвіл на це від петербурзького митрополита [1031, с. 23, 24, 188, 189]. Розлучення були не рідкими серед купецької верстви. Так, купець Федір Комаров розлучився із дружиною Онисією через її зраду в 1902 р. [4, арк. 113].

Отже, соціальним змінам у Київській губернії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. сприяли перетворення у професійних та сімейних групах. Соціальні групи поповнюються представниками нових професій. Серед дворян виділяються не тільки чиновники та землевласники, а й підприємці. Серед

селян з'являються робітничі кадри різних рівнів. Винагородою та можливістю піднятися по статусній драбині було звання спадкового та почесного громадянина. Формуванню інтелігенції сприяла потреба у кваліфікованих спеціалістах з розвитком капіталізму та технічним поступом. Відносини всередині сімей усіх типів будувалися на однакових принципах: ієрархічності, всевладді голови родини, на залежності функцій, прав та обов'язків членів родини від статі та віку, на пануванні загальних сімейних інтересів над індивідуальними, на пріоритеті ролі, котру людина відігравала в сім'ї та суспільстві, на слабкій автономії сім'ї від суспільства і на надзвичайному значенні громадської думки для родини. Поступово переслідування матеріальних вигод, можливість розлучення та міжстанові шлюби дають можливість прискорити соціальні трансформації у Київській губернії.

2.3. Особливості етнорелігійного складу населення

Етнічно-релігійний склад Київської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. є важливим фактором дослідження соціального розвитку, оскільки від нього залежить стабільність та напруженість суспільства, його розвиток, консолідація суспільного і активного соціально-політичного, економічного та культурного життя. Урядова політика щодо проживання в Російській імперії різних національностей та їхніх вірувань була доволі жорсткою, особливо щодо великих етнічних груп – євреїв і поляків, які склали конкуренцію росіянам. У Київській губернії існував конгломерат різних етнорелігійних спільнот, при чому кожне село, містечко, місто мало свої етнічні особливості, що створювали неповторність етнічного розвитку Київської губернії. Крім того, певну специфіку мали й релігійні відносини у пореформену добу.

У другій половині XIX – на початку XX ст. Київська губернія складалася з 12 повітів [632, с. 70–71], кожен з яких налічував понад сотню сіл, селищ, містечок, слобід та хуторів. Серед них – 12 великих повітових міст. Особливістю Київської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.

була етнічна строкатість її населення, або, як писав сенатор О. Половцов, «разноплеменность состава» [668, с. 3]. Історично склалося так, що українці, росіяни та євреї становили на середину ХІХ ст. разом понад 97 % всього населення Київської губернії. Менш значними були групи поляків (1,93 %), німців (0,41 %), білорусів (0,18 %), чехів (0,09 %) і татар (0,05 %), які за переписом 1897 р. склали разом 2,66 %. Також зовсім нечисленними етнічними групами проживали у Київській губернії цигани (884 особи), молдаване (250 осіб), турки (153), болгары (123), греки (118), вірмени (100) (див. додаток Б) [1183, с. 12–37].

Особливо строкатим був етнічний склад міського населення Київської губернії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. У містах проживало багато євреїв, поляків, німців, а також незначна кількість вірмен, білорусів, чехів, молдаван, греків. Частка українців серед міських жителів була не дуже великою і у 1897 р. становила на всьому Правобережжі тільки 27 %. Так, у Києві завдяки динамічній етнічній структурі населення за переписом 1874 р. місцеві уродженці становили лише 28,3 %, а вихідці із різних регіонів України – 58,7 % та Росії – 11,1 %. У 1897 р. понад 100 тис. осіб, які володіли українською мовою, жили за рахунок прибутків від капіталів, нерухомого майна та займалися торгівлею [1103, с. 172]. Представниками нового покоління дворян стали відомі цукро заводчики і земельні магнати Терещенки і Харитоненки, які досягли цих титулів завдяки підприємницькій та громадській діяльності у пореформену добу. Менш родовита буржуазія мала широке поле для діяльності, вкладаючи капітали у машинобудівну, переробну, транспортну, банківську галузі. Представниками української буржуазії на кінець ХІХ ст. в цукровій промисловості стали ще й родини Симиренків, Яхненків, Римаренків, у кам'яновугільній та залізобудівній промисловості господарювали підприємці Арандаренко, Голуб, Кривко, Панченко.

У Київській губернії за даними фабричного інспектора про відкриття у 1900 р. деяких промислових підприємств, їх фундаторами стали поляки (17 підприємств), росіяни (10), українці (11), євреї (9), іноземці (4), різні змішані

товариства (8), належність ще 10 підприємств не була встановлена. У горілчаній та цукрових галузях промисловості Київської губернії переважали представники російського та польського етносів. Так, із 67 заводів з виробництва горілки тільки 5 належало українцям, за кількістю цукрових заводів домінували росіяни (20 заводів) та поляки (8 заводів), а заводів українців-цукровиків було тільки 3 (2 Терещенка і 1 Симиренка). У Києві на 1900 р. серед власників машинобудівних і чавуноливарних заводів не було жодного українця, а серед 93 інших промислових підприємств лише 6 належали їм: миловарня, кахельне і спиртоочисне підприємства, тютюнова та паркетна фабрики [471, арк. 199].

Одними із найвидатніших представників великої буржуазії в Україні була династія Терещенків, козацько-міщанський рід із Глухова на Слобожанщині, який 1870 р. здобув дворянство. Перший підприємець із Терещенків – Артем Якович, успішно розгорнув свою діяльність, почавши прикажчиком у глухівського купця, згодом ставши постачальником корабельного лісу та провіанту для російської армії під час Кримської війни, за що дістав прізвисько «карбованець» [470, арк. 23]. Після скасування кріпацтва він скупив у поміщиків значну кількість землі і влаштував власну «цукрову імперію», справу його продовжили і його сини Микола, Федір та Семен, зокрема 1872 р. у поміщика Сумароцького Ф. А. Терещенко придбав маєток у селі Ляхівцях Волинської губернії [194, арк. 1–12].

У другій половині XIX – на початку XX ст. серед селянського стану Київської губернії переважали українці. Незважаючи на те, що у підросійській Україні через процес поглиблення капіталізму у другій половині XIX ст. зростала чисельність великої промислової буржуазії, все ж селянство залишалося найбільшим прошарком на селі. За переписом 1897 р. на українських землях у складі Російської імперії селян було 84 %, серед них майже цілком переважали етнічні українці. Так, якщо загалом на Правобережжі питома вага українців становила 77 %, то на селі вона досягала 81,6 %. Загалом у 1897 – 1900 рр. загальна кількість українців у трьох регіонах України

(Лівобережжя, Правобережжя, Новоросія) зросла до 18 105,1 тис. осіб. Селян стало більше на Лівобережжі – до 6 118,7 тис. осіб, Правобережжі – до 7 357,5 тис. осіб і в Новоросії – до 4 628,9 тис. осіб [1054, с. 35–407].

Серед українських селян було чимало дрібних промисловців, які займалися дрібною торгівлею, маючи не більше 4 робітників. За даними 1873 р. у Київській губернії їм було видано 572 свідоцтва на право дрібної торгівлі. На початку ХХ ст. серед власників торгових домів у великих промислових містах українці становили лише 10–20 %. Серед них було чимало купців 1-ї гільдії, власників кредитних установ і торговельних закладів [469, арк. 1–13]. Та слід відзначити, що межі між українськими та російськими промисловцями були розмитими, оскільки українська мова як засіб комунікації не вживалася в діловому і навіть у повсякденному спілкуванні. Суттєва відмінність від російського купецтва полягала в тому, що українці були вихідцями із певного регіону України, а росіяни – здебільшого мігрантами із інших областей Російської імперії.

Росіяни здобули чисельну перевагу в містах, особливо починаючи з другої половини ХІХ ст., коли почався стрімкий, порівняно із старими промисловими центрами Росії, індустріальний розвиток ряду регіонів України. Часто російській уряд переселяв на промислові підприємства України цілі групи робітників-росіян із Центральної Росії. Тому «стихійна», тобто запланована урядом трудова міграція давала блискучі результати. Уже за переписом 1897 р. загалом в Україні налічувалося 4 млн. 636 тис. росіян, а у Києві питома вага росіян зросла і складала 54,3 % населення міста. Характерною особливістю міграції росіян в Україну, особливо починаючи з другої половини ХІХ ст., була її спрямованість у міста, що обумовлювалося особливостями соціального складу росіян. У 1897 р. близько 40 % росіян-мігрантів складало спадкове дворянство. Майже 11 % торговельної буржуазії України становили росіяни. Одними із найбагатших вельмож російського походження були родовиті графи Бобринські [1049, с. 55; 1072, с. 78].

Значна кількість росіян була серед купецького стану. Російський уряд до росіян і російськомовних купців провадив протекційну політику. На 1897 р. за переписом на основі даних про рідну мову в Україні проживало купців та їхніх родин: 37 863 євреїв (55,9 %), 19 626 росіян (30 %), 4 672 українців (6,9 %), 1 971 німець, 1 457 татар, 663 вірмен, 494 поляки, 424 греки. Заохочувалося переселення до Києва багатих російських купецьких родин, серед них – Богатирьови, Єлисеєви, Дегтерьови. Родина купців Дегтярьових ще у 30-х рр. XIX ст. стала відомою завдяки торгівлі металевими виробами. Купець 1-ї гільдії, спадковий почесний громадянин, гласний Київської міської думи Михайло Порфірійович Дегтерьов володів чималою кількістю нерухомості, оціненою в 1 млн. руб., крім того чотири будинки на Хрещатику. Він обирався багато разів гласним Київської міської думи. Вже у 80-х рр. XIX ст. маєтки Дегтерьових оцінювалися у чверть мільйона рублів, щоправда на благодійні потреби міста він також витрачав чималі кошти [1031, с. 54, 78].

Російський уряд українців-купців переселяв на околиці. Тому вже у другій половині XIX ст. у Києві було 2 307 купців росіян, 2 238 євреїв і лише 152 українців. Російські купці, торгуючи на українських землях кілька років поспіль, активно записувалися до місцевого купецтва [1103, с. 172].

Багато росіян було й серед поліції – карального органу Російської імперії. Вони швидше просувалися кар'єрною драбиною та мали вищий життєвий рівень. Так, згідно з правилами від 30 червня 1867 р. місцеві чиновники російського походження 14 – 12 класів отримували значні привілеї: їм підвищувалася зарплата за вислугу років, сама вислуга скорочувалася на кілька років тощо [1117, с. 272].

З другої половини XIX ст. білоруські мігранти у зв'язку із вичерпанням фонду вільних земель на півдні України, починають селитися на інших територіях, стають робітниками на промислових підприємствах і ведуть міський спосіб життя. У 1905 р. в Київській губернії проживало 6389 білорусів [718, с. 330]. Час від часу до Києва приїжджали представники інших національностей, так у 1903 р. було зафіксовано квартирування австрійців, які

займалися також підприємницькою діяльністю [126, арк. 121зв.]. Австрійські піддані володіли нерухомою власністю на Київщині. Так, у селі Шапівці Сквирського повіту австрійський дворянин Максимільян Ріттер фон Хоєцький був посесором. Йому було 34 роки, орендував землю і наймав місцевих селян для роботи на ній [183, арк. 1–71]. У Києві проживало багато циган. Так, у 1911 р. було зафіксовано їхнє мешкання у «Минских номерах» на Межигородській вулиці, де відбулася крадіжка 100 руб., золоті обручки та золотого хрестика у мешканки того ж готелю Ольги Жданевич. Циганка Джутьбіна Монтієна взяла гроші за передрікання долі, вкрала золоті прикраси та збиралася із ними втекти [134, арк. 20зв.]. Київська губернія стала місцем проживання й для чехів. Так, ще у 1872 р. Київська консисторія на прохання священика із Чехії Івана Турнвальда дозволити проповідувати серед чехів Київської єпархії, відповіла, що чехів немає, а вони проживають у Волинській губернії [2, арк. 1, 2]. У 1885 р. в Радомисельському повіті існувала чеська колонія Зубовщина, де з 1876 р. функціонувало училище для чеської молоді. Товариство чехів-колоністів на зібранні виділило для вчителя окремий будинок, відвело землю під училище та встановило зарплату викладачу в 180 руб. на рік. Загалом училище відвідувало 30 дітей, які вивчали чеську та російську мови. У 1880 р. на посаду вчителя було викликано Аллозія Погоржельського із Гульче-Урвінського товариства Волинської губернії [111, арк. 55зв.]. У 1875 р. у селах Кордишівка, Юзефівка, Михалин та Лопатин Бердичівського повіту існувала чеська колонія Голендри (108 чоловіків і 96 жінок), члени якої разом мали 950 дес. землі [195, арк. 1–3]. У 1885 р. кількість чехів-поселенців зросла майже вдвічі. У 1891 р. чеську колонію Голендри було перейменовано на село Миколаївка на честь імператора Миколи Олександровича [105, арк. 1–4].

Українці, росіяни та білоруси Київської губернії були переважно православними. Православ'я загалом у Російській імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. здобуло привілейоване становище та спиралося на підтримку держави. Православна церква, наче додаток до бюрократичного

механізму Російської імперії, мала свій територіальний поділ. Його структурними одиницями були єпархії, кордони яких майже завжди збігалися з кордонами губерній, які поділялися на повіти, округи (благочинія) і церкви (парафії). До складу Київської єпархії, яка остаточно сформувалася ще наприкінці XVIII ст., входили Київський, Бердичівський, Васильківський, Звенигородський, Канівський, Липовецький, Радомисельський, Сквирський, Таращанський, Уманський, Черкаський, Чигиринський повіти та окремо виділявся Київ. Кожен повіт мав по 4 – 5 округи, а Київ – 2. У Київській єпархії православного населення нараховувалося 2 517 941 особа, з яких 393 821 – діти шкільного віку. Православних парафій у єпархії нараховувалося 1 313, яких з населенням понад 2 тис. чоловік було 126, від 700 до 2 тис. – 325 і до 700 – 362 [677, с. 120, 122]. У кожному повіті діяло від 90 до 160 храмів: соборні, штатські парафіяльні, приписні (серед них – кам'яні і дерев'яні). Якщо у 1862 р. Київська губернія мала 170 кам'яних та 1197 дерев'яних, то 1890 р. – 330 кам'яних і 1170 дерев'яних православних церков, а також 21 монастир. У 1894 р Київська єпархія мала 1480 храмів, з яких 1 302 були парафіяльні (1 262 дерев'яні і 128 кам'яні) [42, арк. 16, 115зв., 89, арк. 59зв., 634, с. 30].

Православні переважали над представниками інших віросповідань у кожному повіті Київської губернії. Так, у містечку Цибулеві Липовецького повіту 1864 р. налічувалося 1 730 православних, 135 католиків, 106 іудеїв, а 1882 р. православних – 2 654, католиків – 178, лютеран – 12, іудеїв – 1051. У Монастирищі Липовецького повіту у 1864 р. проживало 4 071 православних, 1 165 іудеїв і 158 католиків, а у 1882 р. православних було 2 342, католиків і лютеран – 90, іудеїв – 170. Але вже у 1910 р. у Монастирищі проживало 10 433 мешканців, із них 7 446 були православними, 2 817 іудеями, 175 католиками і 1 магометанин-татарин [1154, с. 235, 257; 646, с. 135].

Становище православної церкви Київської єпархії інколи створювало напружені відносини між священиками та парафіянами. Часто самі священики були винні в цьому, бо, маючи досить матеріальних благ, хотіли отримати за рахунок селян ще більше [412, арк. 12–20; 413, арк. 3; 414, арк. 4; 415, арк. 14;

416, арк. 4; 417, арк. 3]. У щомісячних звітах про події у Київській губернії збереглося багато повідомлень про обкрадання церков, що сталися у місті Богуславі Канівського повіту, у селі Журавці Чигиринського повіту [127, арк. 209зв., 324зв.]. У Київській єпархії було багато скарг сільських громад на місцевих священиків. Так, 1875 р. селянин Ткач порушив справу про зловживання місцевого священика села Янишівки Таращанського повіту Д. Демуцького. Слідство встановило, що священик вимагав із селянина Є. Коваленка 15 руб. за виконання «таїнства шлюбу», а з його односельця Коваленка хотів отримати великі гроші за хрещення немовляти [67, арк. 1–9].

У 1875 р. було відкрито справу парафіяльного священика села Юшки Київського повіту Якова Тарасевича, який погоджувався відспівувати померлих та здійснювати свої обов'язки лише за умови обробітку його земель [65, арк. 1–5]. Того ж року селяни-власники Ситківців Липовецького повіту подали скаргу губернаторові на місцевого священика В. Оппокова за вимагання грошей при виконанні духовних треб. Селяни писали: «Не можемо далі терпіти та переносити дії та помсту священика нашої парафіяльної церкви Василя Оппокова, який дозволяє собі, незважаючи на закони, називати власних парафіян під час богослужіння різними лайливими словами, кожного ляяти та мститися невідомо за що» [64, арк. 40]. В. Оппоков встановив плату за поховання від 6 до 20 руб., за проведення шлюбної церемонії – від 12 до 15, а то й 25 руб. сріблом, за освячення від 3 до 5 руб. [64, арк. 20–59]. У 1877 р. селяни Юрківки Звенигородського повіту скаржились на священика Саввіна, який брав великі гроші за богослужіння [66, арк. 1–8]. У другій половині XIX ст. Синод створив спеціальну систему нагород за службу по єпархіальному відомству для відновлення доброї репутації церкви серед населення і стимулювання прагнення у священнослужителів до її підтримання [671, с. 134, 135].

До першого покоління російських підприємців, які розгорнули свою діяльність у Київській губернії, належали купці-старообрядці. На відміну від старообрядців центральної частини Російської імперії, за межами російської території, в тому числі у Київській губернії та в цілому на Правобережжі, на

початку ХІХ ст. вони мали певні пільги поряд із православними росіянами-купцями [197, арк. 7]. З другої половини ХІХ ст. у зв'язку з польськими повстаннями ставлення до старообрядців покращилося. 13 листопада 1863 р. Міністерство фінансів видало циркуляр, що розширював права купців-старообрядців. У 1861 р. старовірів дозволили обирати на суспільні посади, тим більше, що у Києві вже були подібні прецеденти, коли в 30-х рр. ХІХ ст. старовіра М. П. Дегтерьова обрали міським головою. У 1867 р. старовірам надали певні громадянські права та дозволили богослужіння. У 1865 р. бердичівським старовірам дозволили побудувати новий храм, але «такому разрешению не было придаваемо правительственной меры» [1225]. Проте через непослідовну політику релігійної лібералізації у 90-х рр. ХІХ ст. почалося переслідування старообрядців, їм відмовили у нагородженні орденами, від них перестали приймати пожертвування, називали не інакше як «розкольники», їхніх священиків – «лжесвященниками», церкви – «молельнями». У 1882 – 1887 рр. старообрядцям було заборонено виготовляти та продавати ікони, хрести та інші предмети християнського культу [386, арк. 1–80], будувати церкви ортодоксального вигляду, схожі на православні, провадити хресні ходи, займатися церковним співом, публічно носити священицький одяг, проповідувати. Однак кількість старовірів в Україні не зменшилася. Так, наприкінці ХІХ ст. у Києві до громади старовірів належало понад 1,5 тис. осіб. Старообрядці проживали в селах Деміївка, Северинівка, Віта Поштова, Гусачівка Київського повіту, у місті Черкасах, містечку Смілі та Городищі Черкаського повіту, селі Андрушки та містечку Паволоч Сквирського повіту, у місті Бердичеві та в Слобідці Кустинь Бердичівського повіту, в місті Умані, в селі Маньківка та містечку Торговиця Уманського повіту, у місті Василькові, Білій Церкві та селі Шамраєвці Васильківського повіту, у селі Балабанівці та містечку Монастирищі Липовецького повіту, в місті Звенигородці та в багатьох селах і містечках Радомисельського, Таращанського та Чигиринського повітів. Загалом станом на 1867 р. у Київській губернії проживало 6533 старообрядці [56, арк. 13–13зв.]. У 1905 р. їм було надано громадянські

свободи, недоторканність особи, інші свободи за законодавством Російської імперії, офіційно дозволено провадити шлюбну церемонію [917, с. 766]. Ці «золоті роки старовіства» були підтримані фінансовою міццю промисловців та купців-старообрядців. Так, у 1908 р. київські купці Василь Кушніров, Григорій Аврамов та Павло Істомін зробили старообрядцям подарунок – нерухоме майно вартістю 5000 руб. та землю площею 192 квадратні сажні разом із будівлями [131, арк. 1]. У Київській губернії проживала значна кількість євреїв, оскільки вона входила у «смугу осілости». Якщо у 1887 р. на Київщині проживало 309 521 євреїв, то станом на 1897 р. їхня кількість становила 430 489 осіб [951, с. 58–59, 1189, с. 12]. Урядова політика, яка не дозволяла селитися євреям поза містами і містечками, призвела до того, що їхня кількість зростала саме там. У містечках кількість євреїв становила 146,6 тис., у містах – 112 тис., на селі – 50 тис. Найбільше євреїв проживало у Бердичівському повіті Київської губернії, де вони становили 1/3 усіх мешканців або 30 %, у Васильківському повіті – 16 %, у Канівському, Радомисельському та Сквирському – по 12 %, у Київському, Звенигородському та Липовецькому – 10 % і в Уманському – 9% [951, с. 59]. У деяких повітових містах євреї становили більшість населення, зокрема у Бердичеві, Умані, Радомислі, Сквирі. За матеріалами сенатора О. Половцова, в Умані станом на 1881 р. із 24 489 мешканців було 19 812 євреїв. У Бердичеві мешкали 74 879 осіб, з яких 64 425 (86 %) євреї [668, с. 3, 10, 34]. Така кількість євреїв у містах створювала зону етнічного конфлікту, адже наприкінці ХІХ ст. збільшився наплив селян-українців до міст, де панівне становище посідали торговці-євреї.

Традиційним напрямком економічної діяльності євреїв у містах Київської губернії стала торгово-посередницька діяльність, дрібне виробництво, лихварство. Так, головним кредитором графа В. Потоцького був єврей Л. Френкель [73, арк. 1–3]. За даними перепису 1897 р. 1/3 євреїв були задіяні у промисловості, 3 – 4 % – у сільському господарстві, 40 % – у торгівлі, решта працювали в адміністративному апараті як державні службовці, військові, рабини. За даними статистичного перепису по Київській губернії у 1862 р.

християн-купців налічувалося 2 598, а євреїв-купців 20 078 [42, арк. 14]. Найвпливовішими євреями були «цукрові королі» Гінзбурги та Бродські. У Бердичеві впливовими євреями-купцями були Глазберг, Литвак, Рітах, Барон і Кацнельсон [1031, с. 79, 80]. Частина євреїв належала до великої буржуазії – власників чи співвласників торгових фірм, домів, магазинів, банків та ломбардів, з обігами в сотні тисяч та в кілька мільйонів рублів [137, арк. Зв.–4; 448, арк. 30–36]. Таким чином, у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. серед українців Київської губернії не було відомих і авторитетних банкірів, бо у цій сфері домінували євреї. У природному потязі до підприємництва євреям поступалися майже всі етноси.

Проте для євреїв існували і суворі обмеження. У 1861 р. право оселятися за межами «смуги осілості» було надано особам з вищою освітою, а з 1879 р. – представникам медичних професій. За законом 1876 р. поза «смугою осілості» євреям дозволялося тільки тимчасове перебування «для прийняття наследства, для отыскания законных прав собственности в местах судебных и правительственных, для торговых дел и для торгов на подряды и поставки», в інших випадках потрібно було просити дозвіл у поліції або у губернатора. До Києва євреї могли приїхати разом із сім'єю у справах служби, торгівлі, купівлі, на лікування, отримувати освіту. За законом 1881 р. купці першої гільдії, євреї-лікарі, повитухи, механіки, винокури, майстри та ремісники мали право проживати в місті разом із сім'ями. У 1889 р. євреям було надано право селитися поза «смугою осілості» за особливим дозволом губернатора або генерал-губернатора, а у 1903 р. міністр внутрішніх справ отримав право розширювати список поселень для постійного місця проживання євреїв [137, арк. Зв.–4, 8; 448, арк. 12–33; 668, с. 48].

Крім обмежень у переміщенні, євреям заборонялося брати в оренду нерухоме майно (закон від 13 травня 1882 р.), що знаходилося поза межами міст та містечок. Так, Київський губернатор у звіті за 1878 р. відзначав: «Щодо землеробства то, одним із шкідливих впливів є та обставина, що багато землевласників, звертаючись до інших занять, віддають свої землі в оренду,

головним чином євреям... Щодо єврейської оренди виникають серйозні побоювання за майбутнє орендних маєтків» [91, арк. 5–6зв.]. Однак, багато маєтків таки належали євреям, бо заборонялися лише орендні угоди на нерухоме майно, здійснені на ім'я єврея. Часто укладалися угоди на ім'я підставних осіб із християн, з якими, як правило, євреї вели справи, маскуючи фактичну оренду або укладаючи «домашню» (усну) угоду, не засвідчену офіційно. У 1889 р. Київський генерал-губернатор звернувся до Міністерства фінансів щодо припинення дозволу усних угод, адже штраф у 820 руб. за неукладання офіційних орендних угод оскаржувався договірними сторонами у суді [104, арк. 6–7зв.]. Від природи обачні євреї почали оформлювати на підставних осіб не лише землі, а й іншу нерухомість. Так, цукровий паровий завод із шістьма гідравлічними пресами, влаштований у маєтку села Бугайове Таращанського повіту євреєм Феліксом Ігнар'євим, у 1862 р. було оформлено на ім'я статського радника А. М. Шостаковського, мотивуючи це тим, що власник живе далеко та напружено працює [186, арк. 28зв.–29]. У 1878 р. було зафіксовано 224 оренди євреями землі у Київській губернії, що становило 166 779 дес., з орендною платою у 746 829 руб. на рік [91, арк. 5–7зв.]. За звітом Київського губернатора 1870 р. польські поміщики на відміну від російських охоче віддавали в оренду землю євреям [60, арк. 4]. Сенатор О. Половцов повідомляв, що за 1878, 1879 та 1880 рр. у місті Сквирі 60, а в Умані – 28 євреїв стали власниками нерухомого майна, у Черкасах за 1876 – 1880 рр. було від 290 до 320 євреїв-домовласників. У Звенигородці євреями придбано 19 будинків та земельних ділянок, у Чигирині вони придбали 26 будинків, 8 земельних ділянок [668, с. 34].

Часто євреї-лихварі привласнювали маєтки за борги. Так, у 1869 р. за борги євреї забрали маєток графа Й. Л. Красицького у селі Христинівці Липовецького повіту. Частина грошей Красицький позичив у Мордка та Іцька Письменних, які орендували частину Христинівки на 10 років [83, арк. 1–7зв.]. Приватні особи Київської губернії використовували урядову політику щодо євреїв у власних інтересах. Так, міщансько-селянське товариство містечка

Мотижина Сквирського повіту добилося виселення конкурента єврея-міщанина Аврама Мошковича Фердмана «как зловредного члена», оскільки він більш як сім років орендував два маєтки в Мотижині та Плахтянці у генерала Савицького, який помер, не віддавши борг. Фердман наймав на роботу неповнолітніх, не доплачував робітникам, брав великі відсотки за кредити, затримував випас худоби на спільних із селянами полях, хоча це було значно менше зло, якщо порівняти із утисками поміщика із села Бабинці Київського повіту [101, арк. 1–26; 147, арк. 35зв.].

На селі євреїв проживало небагато, вони становили окреме закрите товариство тобто кагал, який очолювали духовні голови – рабини. В них панували ортодоксальна єврейська культура, релігія і мова, а контакти із зовнішнім світом обмежувалися економічними зносинами [60, арк. 3]. Станом на 1885 р. у Київській губернії існувало 23 такі кагали, що займалися землеробством, маючи 2719 дес. землі. У Київському повіті – 1 кагал, Бердичівському – 2, Васильківському і Чигиринському – 4, Радомисельському – 12. Середній наділ на душу становив 0,9 дес. Найбільший наділ євреїв на душу існував у Бердичівському повіті – 2,2 дес., а найменший – у Чигиринському – 0,3 дес. [951, с. 24–25]. Кагал відповідав перед урядом за всіх його членів, платив податки, вершив єврейський суд, регулював внутрішнє життя [91, арк. 5–6зв.]. У Радомисельському повіті існували єврейські землеробські колонії [90, арк. 258], але землеробство не було поширеним серед євреїв [36, арк. 74–75].

Негативний образ євреїв як експлуататорів підтримувався міністрами та генерал-губернаторами Київської губернії. Вважалося, що євреї, володіючи великими капіталами, захоплюють всі промисли, наживаються на злиденності трударів, обдурювали чесних громадян. У 1870 р. Київський губернатор писав з цього приводу: «Відносини між християнами та євреями ненормальні: християни часто ставляться до євреїв з презирством, бо існує думка, що кожен єврей має бути людиною нечесною. На жаль, така думка підживлювалася багатьма євреями, які, вживаючи власну мову та ніяк не зближуючись з

населенням, утворюють тісну групу, члени якої завжди один одного підтримують, шкідливо впливаючи на решту населення» [60, арк. 3]. На початку ХХ ст. у спеціальній доповіді Л. Бродського Київському губернському комітеті наголошувалося на тому, що часи, коли діяльність євреїв вважалася шкідливою, минули [692, с. 57–62], проте щодо них почали застосовувати негативне визначення як революціонерів. Так, у селі Ярошевцях Звенигородського повіту єврей-міщанин Закс Зельман Поволоцький підозрювався у революційній пропаганді серед робітників і селян [243, арк. 29]. У Київській губернії почастишали заклики до єврейських погромів, як деякі сучасні дослідники розглядають як передреволюційний стан у суспільстві, що характеризувався активізацією взаємних страхів, які завершуються пошуком ворога та його розгромом [999, с. 15]. Численні погроми та підпали власності фіксувалися по Київській губернії [126, арк. 75, 89, 104, 107]. Погроми охопили містечка Київського повіту – Трипілля, Обухів, Германівку, Білу Церкву, Гостомель [126, арк. 84, 98, 105]. У 1909 р. активно поширювалися чутки про підготовку до масштабних погромів у Звенигородському повіті [243, арк. 54]. Таким чином, погроми дали змогу російському уряду ввести санкції щодо євреїв, з новою силою заговорити про їхню «експлуаторську суть».

У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. у Київській губернії проживало багато поляків. Компактна етнічна група поляків розміщувалася у Бердичівському повіті. Так, у містечку Самгородку Бердичівського повіту поляків було 17,2 %, на хуторі Коза – 16,1 %, містечку Махнівці – 14,2 %. На Правобережжі поляки традиційно становили більшість земельної знаті: частка спадкових дворян серед них – 14,3 %. У їхній власності перебувало 46 % земель та 54 % промислових підприємств, розміщених на Правобережжі. Найдавніші та найприбутковіші маєтки належали землевласникам польського походження: Абрамовичам, Бнинським, Змигородським, Олізарам, Рогозинським, Стадницьким, Тишкевичам, де Монттризорам, Перро, Подгорським, Огінським та ін. [129, арк. 31]. Ще в епоху пізнього середньовіччя утворилися господарства Потоцьких і Браницьких.

Російський уряд з підозрою, недовірою та загалом вороже ставився до польського населення, пам'ятаючи польські повстання. Поляки ж пам'ятали про конфіскацію маєтностей російським урядом після придушення польських повстань, політика якого була спрямована проти католицького духівництва та польської шляхти. Російський уряд вживав усіх заходів для русифікації Київської губернії. Так, у 1863 р. російський уряд наказав зібрати 10 % чистого прибутку із маєтків польських панів на сплату державних видатків, спричинених польським повстанням. Термін внесення цих коштів до державної скарбниці був коротким, а несплата загрожувала описом майна. Тоді на білоцерківський маєток Браницьких було накладено 50 тис. руб. податку.

Частина польських магнатів та середніх поміщиків зберегла позиції сільської еліти, незважаючи на антипольську політику російського уряду та перехід до російських дворян після 1863 р. значної частини польських маєтків. 10 грудня 1865 р. вийшов указ про заборону у Київській губернії полякам і загалом католикам купувати та продавати маєтки. Проте поляки все-таки мали змогу це робити, адже російських дворян-поміщиків, які розорялися, ставало дедалі більше, а їхні великі й дорогі маєтки мали змогу купити у 1864 – 1865 рр. далеко не всі, тому діяло негласне правило: якщо на торги у місцеві губернські правління не з'являвся російський покупець і маєток не продавався навіть за зниженими цінами, то власник мусив сам шукати покупця аби швидше задовольнити кредиторів. Таким чином, у Київській губернії власниками маєтків часто ставали поляки [77, арк. 1, 2зв., 4].

На початку 1870-х рр. місцевим полякам, зокрема і в Київській губернії, які займалися сільським господарством, було дозволено купувати до 10 дес. землі, а вже у 1899 р. – 60 дес., за умови, що туди увійдуть і вже придбані землі. У 1884 р. були затверджені правила придбання у власність, заставу й оренду земельних маєтностей на Правобережжі, за якими поляків не обмежували в оренді за умови влаштування ними промислового підприємства. Ще одним легальним способом придбання маєтків було успадкування, тому поляки намагалися зосередити великі ділянки в одних руках шляхом поступок на

користь одного з кількох спадкоємців, що призводило до посилення ролі великого польського землеволодіння [634, с. 26]. 12 грудня 1904 р. наказ «Предначертания к усовершенствованию государственного порядка» оголошував зняття з «іногородців» обмежень і поляки здобули право орендувати маєтки, здавати їх в оренду, купувати землі поза містами і містечками [1135, с. 64–66].

Релігійна палітра неправославного населення Київської губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. складалася таким чином: тут проживало 3 млн. 450 тис. 587 чоловік, із них станом на 1895 р. було 90 647 католиків, 485 476 іудеїв, 26 655 інших віросповідань. У Києві, Бердичеві, Василькові, Звенигородці, Каневі, Липовці, Радомислі, Сквирі, Умані, Таращі, Черкасах, Чигирині проживало 9 616 католиків та 4 972 іудеїв, які відносилися до привілейованих станів, 13 217 католиків і 141 164 іудеїв із міщан. Сенатор О. Половцов відзначав переважання трьох віросповідань, а саме: православних (49,2 %), іудеїв (46,2 %) та католиків (2,2 %). У місті Києві православних налічувалося 77,7 %, католиків – 8,3 %, іудеїв – 10,9 %. Також у Київській губернії за переписом 1897 р. незначного поширення набули мусульмани (2 931 особа, 0,08 %), росіяни-старообрядці (15 843, 0,45 %), вірмени-григоріани (104 особи), караїми (327, 0,01 %), англікани (34 особи) [668, с. 3; 703, с. 7; 963, с. 364–367].

Польські поміщики опікувалися католицькою церквою, будуючи костели, віддаючи гроші на облаштування костелів та підтримку священиків. Так, поміщик Зелеський побудував власним коштом католицький костел в місті Рудомлі Київської губернії [399, арк. 1–2]. Православна спільнота натомість намагалася побудувати на один католицький костел чотири православних храми, ремонтуючи збудоване майже щороку, причому самі поляки змушені були долучатися до будівництва православних церков [400, арк. 3; 401, арк. 10; 396, арк. 4; 397, арк. 2–5; 398, арк. 1–20]. У 1869 р. у віданні Київського єпархіального начальства було утворено особливі капітали для будівництва церковних храмів [454, арк. 2–14]. Поляки-католики Київської губернії

будували костели, активно добиваючись на це офіційного дозволу імператорських властей. Так, 5 вересня 1861 р. у місті Сквирі було збудовано костел. Поміщик Сорочинський із Київського повіту у 1851 – 1861 рр. побудував Макарівський костел [418, арк. 1–35]. У 1877 р. було дозволено побудувати нову римо-католицьку церкву у містечку Борщагівці Сквирського повіту [427, арк. 1–23]. Проте частішими були відмови у будівництві. Так, мешканцям міста Радомисля Київської губернії у 1862 р. було відмовлено перетворити каплицю Радомисельського дворянського училища у філію Вишевицького костелу [420, арк. 1–16]. До того ж Департаментом духовних справ у 1894 р. не католиків Київської губернії було звільнено від загальних будівельних податків на католицькі церкви, хоча католикам було дозволено приймати пожертви на розвиток і будівництво костелів [425, арк. 133; 426, арк. 2].

Католики Київщини були організованими та впливовішими за представників інших віросповідань. Так, у 1903 р. граф Костянтин Потоцький надав ділянку землі для спорудження православного храму та школи поблизу села Шура Бандурська Липовецького повіту [453, арк. 1]. Костели Київської губернії поділялися на різні класи. Так, у проханні до Лужицько-Житомирського єпископа у 1862 р. пропонувалося зарахувати Махнівський парафіяльний костел Бердичівського повіту до 3-го, а Белиловський костел того ж повіту до 4-го класу [421, арк. 1–4]. Щоб регулювати кількість костелів, департамент духовних справ іноземних віросповідань Міністерства внутрішніх справ Російської імперії у 1894 р. видав циркуляр, за яким звільняв некатоликів від загальних будівельних поборів на нужди католицької церкви [425, арк. 1]. Католики мусили звертатися за дозволом до імперських чиновників аби приймати пожертвувані їм гроші на костели. Так, представники бердичівської римо-католицької церкви св. Марії у 1891 – 1902 рр. прохали дозволу використати пожертви від різних осіб міста [426, арк. 1–10]. Станом на 1910 р.: «поляки в подавляющем большинстве, если не исключительно – католики... количество их, на территории Киевской губернии, не превышает максимума

18 %; следовательно из общего количества жителей Киевской губернии на малороссов падает 60 %, великороссов 13 %, поляков 1,8 – 2 %, а остальные 25 % на прочие нации: евреи, чехи и другие...» [28, арк. 8].

У 1862 р. у Київській губернії налічувалося 330 синагог [42, арк. 16, 155зв.]. Серед селян, які перебували у місті, іудеїв не було взагалі, православні переважали над євреями-католиками відповідно 57 998 до 6 913. До того ж серед селян, опитаних у повітах, іудеїв теж не було, бо вони становили найбільшу кількість містечкових жителів. Значна кількість селян Київської губернії була православного віросповідання [963, с. 364–367]. Православна церква не робила активних спроб навернення євреїв-іудеїв у православ'я, бо хоча хрещення формально й звільняло б єврея від дискримінації, воно ще не перетворювало його на великороса. За Миколи I євреїв-іудеїв разом із свідомими українцями відносили до категорії «іногородців», отже, вони ставали громадянами другого сорту.

Неодноразово трапляються в архіві справи, які містять скарги євреїв-іудеїв Київської губернії до Міністерства внутрішніх справ та до Сенату на відмову надавати дозвіл на побудову синагог та закриття молельень [422, арк. 200–221]. Так, збереглася справа 1889 – 1910 рр. євреїв міста Києва про відмову Київського губернського правління відкрити у центральній частині міста єврейську молельню та хедери – молитовні школи [419, арк. 1–100]. Причиною відмови було те, що в центральній частині Києва євреям, за винятком купців першої гільдії, заборонялося проживати. Але у 1898 р. відомий цукрозаводчик Лазар Бродський власним коштом побудував у Києві єврейську синагогу (на нинішній вул. Шота Руставелі). На початку ХХ ст. брат Лазаря – Лев Бродський побудував ще одну синагогу (нині кінотеатр «Панорама»), яку прозвали «купецькою». Отже, покровителями іудаїзму були купці та буржуазія єврейського походження. Так, у 1878 – 1879 рр. відоме прохання купця-єврея Аби Фрідмана щодо відкриття молельні у містечку Борщаговка Сквирського повіту Київської губернії. Під цю установу заможний купець пропонував відвести частину свого маєтку, яку він жертвував єврейському кагалу [422, арк.

46–55зв.]. Про зростання ролі євреїв в Київській губернії свідчить справа по заснування при Київській Духовній Академії самостійної кафедри єврейської мови [403, арк. 1–6].

За законами імперії караїмські громади проживали у Київській губернії компактно (1855 та 1876): «Караимы, находясь под покровительством общих законов Империи, пользуются всеми правами, предоставленными русским подданным, смотря по состоянию, к которому кто из них принадлежит... Гахам, имея надзор за Караимским духовенством и синагогами, ему подчиненными, печется о приличном сих последних содержании, о сохранении надлежащего порядка в богослужении, и об учреждении училищ при синагогах...» [68, арк. 20–21]. Ще 1855 р. в Російській імперії було визнано різницю між караїмами та євреями [68, арк. 23; 120, арк. 3]. Проте у 1881 р. міністру внутрішніх справ довелося знову пояснювати адміністрації різницю між євреями та караїмами, а також наголошувати на тому, що обмеження для євреїв на караїмів не розповсюджуються [98, арк. 2]. Караїмський гахам відзначав у зверненні до влади: «...в некоторых губерниях возникают недоразумения относительно прав караимов, при чем административные учреждения приравнивают караимов к евреям и применяют к ним существующие в законах для сих последних ограничения...» [97, арк. 1]. У 1893 р. Міністерство внутрішніх справ знову підтверджувало рівність прав караїмів та громадян Російської імперії [212, арк. 162]. У місті Києві за паспортами у 70-х рр. ХІХ ст. проживало 48 караїмів, причому у рапорті Київському губернатору повідомлялося, що жоден із них не мав власного будинку, окрім купця Когена. Серед караїмів переважали купці та міщани [68, арк. 4за.; 120, арк. 1]. Так, авторитетом користувався староста караїмів Моше Пенерджі, який був купцем 2-ї гільдії і отримав у 1894 р. золоту медаль «За усердие» [122, арк. 1]. Найбільш відомими серед караїмів у Києві були брати Когени. Соломон Афонович Коген, уродженець Євпаторії, був сином заможного підприємця, власника тютюнової фабрики. У 1860 р. Соломон Коген переселився до Києва, де створив тютюнове виробництво. У 1890-х рр. він

пожертвував караїмській громаді міста 35 тис. руб. на придбання землі для будівництва кенаси (молельні) і 80 тис. руб. на її спорудження, що й було здійснено протягом 1898 – 1902 рр. Справа в тому, що караїмська громада міста Києва на зборах постановила «ходатайствовать через Таврического и Одесского гахама, об учреждении в городе Киеве молитвенного дома и школы для ученья детей, содержание которых принимаем на себя...». Караїмський гахам, газзан Савускан, який проживав у Євпаторії, у 1876 р. клопотався про можливість відкриття молельні та школи, проте прохання не було задоволене. Вже наступного року гахам вдруге просив відкрити у місті молельню. Згодом губернатор дозволив відкриття молельні за умови, що караїми куплять будинок на менш людній вулиці та подалі від православних церков, проте школу для дітей караїмів губернатор відкрити не дозволив [68, арк. 1–28].

У 1881 р. караїми Києва клопотали про створення Товариства взаємодопомоги молодим учням караїмського віросповідання, створивши статут цього товариства [96, арк. 1]. Генерал-губернатор у тому ж році повідомив, що «едва ли представляются основания для утверждения устава Общества вспомоществования учащихся евреев-караимов, так как во всех учебных заведениях Киевского округа таковых состоит всего четыре человека, из коих двое в Университете Св. Владимира и двое в Киевской 1-й гимназии, и в обоих этих заведениях уже существуют утвержденные Министерством уставы для вспомоществования недостаточным их воспитанникам» [96, арк. 3–3зв.; 216, арк. 1–25].

На початку ХХ ст. у Київській губернії чисельність караїмів зросла, про що свідчить кількість звернень по допомогу до Караїмського благодійного товариства, а також його кількісний склад. У 1903 рр. було затверджено статут Караїмського благодійного товариства. Мета товариства полягала у «доставлении средств к улучшению материального и нравственного состояния нуждающихся караимов города Киева без различия пола, возраста, звания и состояния» [133, арк. 91]. У товаристві працювало 49 членів. Товариство існувало завдяки влаштуванню членами благодійних концертів та вечорів, а

також благодійним пожертвам. Основним жертводавцем була фірма «Соломон Коген», бо частина членів його родини була членами товариства. За 1908 р. було видано близько 2 тис. руб. допомоги 25 особам, серед яких були учні різних училищ, студенти університету в Києві, слухачки жіночих курсів. Потребуючих допомоги у 1909 р. виявилось 34 особи, яким було видано 1 319 руб. Для посилення капіталів караїмського товариства провадилися благодійні лотереї. Так, у 1911 р. було проведено лотерею на загальну суму 2 тис. руб. для того, щоб мати змогу допомагати прохачам у повному обсязі [133, арк. 87, 97, 101,]. На початку ХХ ст. також збільшилася кількість авторитетних караїмів. Так, у 1900 р. особистим почесним громадянином став Йосип Ісак Султанський, який отримав це звання за довголітню службу газзаном Київського караїмського молитовного дому. Правом отримання звання спадкового почесного громадянина користувалися лише караїмські гахами [125, арк. 1].

В релігійному плані караїми Київської губернії за положенням 3 березня 1837 р. належали до Таврійського караїмського духовного відомства, яким керували: гахам, газзани та шамаші. Гахам як голова всього караїмського духовенства мав проживати в місті Євпаторії або в Одесі Таврійської губернії. Утримувався гахам за рахунок караїмського товариства, загалом 2 тис. руб. на рік. У 1863 р. гахамів стало два: один залишався у Таврійській губернії, а другий став управляти у Трокаї. У 1886 р. караїми західних губерній були підпорядковані в духовній сфері Трокайському караїмському духовному правлінню, проте Таврійське духовне правління заперечувало це, бо караїми Київської губернії загалом були вихідцями із Криму, мали там родичів та духовні зв'язки, спільність мови та звичаїв. У 1890 р. караїмів Київської губернії знову підпорядкували Таврійському гахаму [95, арк. 1–6].

Німців, на відміну від поляків, євреїв та караїмів влада Російської імперії не обмежувала ні в чому, адже родина російського імператора мала тісні родинні зв'язки з цією меншиною, навіть на початку ХХ ст. зарубіжні мандрівники відзначали, що російські імператори більше схожі на німців, ніж

на росіян. Німецькі колоністи ще за часів Катерини II селилися в Російській імперії. Під час Першої світової війни царська адміністрація припинила наплив їх в імперію. 2 лютого і 13 грудня 1915 р. були видані царські укази, які істотно урізали права іноземців в Росії. 1 червня 1916 р. цар Микола II підписав положення «Про Особливий Комітет у справах боротьби з німецьким засиллям», де обмежувалися права «ворожих підданих і вихідців, а також для вироблення пропозицій щодо заходів для звільнення країни від німецького впливу...» [26, арк. 206].

У містах Київщини другої половини XIX – початку XX ст. проживали компактні групи німців та вірмен. Представники німецької та вірменської меншини та русифіковані німці в Російській імперії займали високі посади: М. Бунге – міністр фінансів (1881 – 1887), німець за походженням, М. Лоріс-Меліков – міністр внутрішніх справ (1880 – 1881) – вірменин), дипломатами, військовослужбовцями та управителями маєтків дворян, службовцями у буржуазії (директорами заводів і фабрик, наглядачами тощо).

У 1905 р. в Київській губернії проживало 14 707 німців [718, с. 330]. У 12 повітах Київщини німецьким колоністам належало 33 552 дес. землі, тобто 0,72 % усіх земель [1011, с. 48]. Серед орендарів поміщицької землі були німецькі колоністи, які погоджувалися навіть на завищені ціни аби придбати землю. В основному німецькі колоністи були головними постачальниками молочних продуктів на ринки [994, с. 17]. Так, у Києві та Вінниці діяв торговий дім «Раббетге і Гізеке», що реалізовував насіння цукрового буряку. Щороку фірма вирощувала в Україні понад 1 млн. пудів насіння цукрового буряку.

Серед німців було багато управителів дворянських маєтків, на них часто скаржилися селяни. Так, 1881 р. була написана анонімна доповідна на «німецьку адміністрацію» Юзефівського маєтку графів Бобринських у Чигиринському повіті. Дописувач відзначав ментально-етнічну проблему, не розв'язану вихідцями із дворянських кіл після скасування кріпацтва: «німці не визнають ані свят, ані державних днів, примушують працювати і у свята, і в царські дні, чим хвилюють народ, порушують його моральні принципи та

звичаї» [113, арк. 24–25зв.]. У Радомисельському повіті німцю-купцю Фрідріху Густавовичу Міхельсону належав значний маєток, куди управляючими запрошувалися або німці або поляки. Селяни довколишніх сіл скаржилися, що він «людей русского происхождения держать не желал» [174, арк. 1–3].

Німецькі колоністи переселялися до Київської губернії із Царства Польського. Так, у 1862 р. 10 німецьких родин із Польщі переселилися до маєтку генеральші Кудрявської у Павлінівці Київського повіту. У власниці вони придбали 223 дес. землі та отримали привілей, що діяв для переселенців, – тимчасове звільнення від рекрутської повинності. У 1867 р. існували колонії Михалин (285 колоністів) Бердичівського повіту, Єлинівка (61 колоніст), Заліси (63 колоністи), Романдорф (214 колоністів) Радомисельського повіту. У Радомисельському повіті також існувала колонія німців-лютеран Маліндорф (148 колоністів), де 1871 р. на орендованій землі було створене училище для німців (учнів – близько 40). Вчителем туди було запрошено міщанина Мачинського товариства Фрідріха Віхерта, який прийняв російське підданство. У 1870 р. виникають нові німецькі колонії як приватні маєтки Небраті, Пашківці Київського повіту та Казимирівці, Папірні та Малині Радомисельського повіту [52, арк. 1–1зв.; 56, арк. 14; 111, арк. 5бзв.; 211, арк. 1]. Складність при дослідженні німецьких громад полягає у тому, що вони майже не підлягають етнічно-конфесійній ідентичності, серед німців були католики, лютерани та меноніти [1224], але оскільки серед німців Київщини значної популярності набув штундизм (цьому наприкінці ХІХ ст. сприяв релігійний і моральний занепад православ'я), слід зосередитися саме на ньому. Вважається, що штундизм з'явився в Україні у 1867 р. з появою чергової хвилі німецьких колоністів [1222], саме серед німців Київської губернії за релігією було багато штундистів (баптистів). Ця релігійна група відома під багатьма назвами: євангелісти, баптистське братство, штундисти, віруючі, сектанти, протестанти. Баптизм відкидає обрядову сторону релігії, вважається, що сутність Бога не можна пізнати людським розумом, а тому залишається лише спиратися на Святе Письмо (Біблію) як єдине достовірне джерело, яке залишив

Бог людям. Саме тому інколи штундистів називали «Людьми однієї Книги». Найбільшим біблійним консерватизмом відзначалися штундисти Російської імперії, які використовували Біблію як основні правила і критерії богослов'я, церковної організації та практичного життя. Общинами керували пресвітери (старійшини), їм допомагали диякони, служителі та вчителі. Віруючі, окрім церковного богослужіння, збиралися вдома на моління, які тривали в майже годину [1223].

На відміну від решти замкнених сект на українських землях (менонітів) штундисти представлялися реальною загрозою, бо їхня кількість зростала з кожним роком. Віровчення штундистів було орієнтоване в першу чергу на селян. Загалом у 1890 р. було 20 тис. штундистів, а з 1905 по 1911 рр. вже 50 тис. Урядовці вважали, що секти штундистів уперше в Київській губернії з'явилися у Таращанському повіті. У 1873 р. в селі Косяковка Таращанського повіту з'явилася община штундистів [404, арк. 1–4]. У Таращанському повіті 1879 р. налічувалося 1 096 штундистів, а у 1881 р. їх стало 1 676 осіб. У 1886 р. київська община штундистів таємно створила церкву, а у 1907 р. штундисти офіційно з'явилися в Києві. У 1892 р. секта штундистів з'явилася у селі Рейментарівка Чигиринського повіту, а у 1893 р. – у селі Мудрівка того самого повіту [406, арк. 1–6; 407, арк. 20; 630, арк. 23зв.–24]. Стурбувався Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор збільшенням штундистів у 1893 р. в селі Журавці Чигиринського повіту. Штундисти з'явилися у селі у 1885 р., а вже у 1887 р. селяни Журавки почали масово переходити в нову віру. Першим проповідником штундизму став Новомиргородський міщанин Галаський, який приїздив у село із Херсонської губернії та торгував білою глиною. Галаський навернув у нову віру селянина Конона Корнієнка, який любив випити у кабаку та приятелював із директором Журавської вугільної шахти німцем-штундистом Цимерманом. Згодом, Корнієнко почав проповідувати серед односельчан. У 1887 р. у Журавці оголосили себе штундистами 25 селян, у 1888 р. – 30, 1889 – 39, 1890 – 32. Місцевий православний священик Павло Недзельський намагався ліквідувати сектанство,

закликав кращих місцевих священників та звертався до влади. Але селяни-штундисти зав'язали контакти з одновірцями Херсонської та інших губерній, надавали один одному матеріальну допомогу і проповідували у сусідніх селах. Селянин Рябошапка став головним місіонером для Чигиринського повіту і отримував платню за це у 400 руб. на рік. Очолили штундистів у Журавці селяни Влас Місюрка, Зіновій Рибалка та Християн Білоус. Генерал-губернатор наказав місцевому духовенству навести сектантів назад до православ'я, а Власа Місюрку як зятя штундиста відправити у заслання до Закавказького краю під нагляд поліції на 5 років як повчання для решти [407, арк. 1–8].

У 1904 р. священником 7-го благочинного округу Канівського повіту Миколою Маєвським було визнано, що у селі Дешек «крайне бедственное положение в силу малоодоходности прихода, что объясняется обилием сектантов-штундистов в приходе, которые числятся 82 человека», що загрожує «полному разложению» причту. Сектанти з'явилися у селі 1869 р. і відразу сильно вплинули на парафіян, хоча місцевий священник робив усе можливе для настановлення їх на шлях православ'я [15, арк. 2].

Ставлення російського уряду до штундистів було негативним, так само як і до решти конфесій, католиків та іудеїв, адже існував офіційний союз самодержавства та православ'я за славнозвісною «уваровською» формулою «православие – самодержавие – народность». Штундистів переслідували, а їхні діти позбавлялися права на освіту. У 1879 р. Міністерство внутрішніх справ видало «Мнение Государственного Совета о духовных делах баптистов», тобто російська влада визнала законними шлюб, народження, смерть, похорони, які здійснювалися за баптистськими обрядами, але у 1882 р. уточнено, що визнання не стосується українців та росіян, вони не мали права бути баптистами. Сенатор Половцов, подаючи результати ревізії Київської губернії у 1882 р., закликав до боротьби із сектою штундистів засобами підвищення моральності серед православного духовенства [630, арк. 24зв.–25]. У 1894 р. секта штундистів була заборонена. У 1915 – 1916 рр. штундизм також перебував під забороною, а самих представників цього релігійного напрямку

вважали шпигунами німецької розвідки [390, арк. 1–8; 27, арк. 30]. Крім того у деяких селах штундистам забороняли будувати храми, реєструвати шлюб, народження дітей. У 1904 р. було визнано такі віросповідання: римо-католицьке, вірмено-католицьке, вірмено-григоріанське, євангелічно-лютеранське, менонітське, баптистське, євангелічне, тоді ж дозволяється перехід в іншу віру за згодою губернатора, коли на його ім'я подається прохання [434, арк. 1–5]. Ситуація дещо змінилася, коли у 1905 р. Микола II видав указ «Об укреплении веротерпимости». Справді, православне духовництво поганою поведінкою змушувало людей шукати нової віри. Про це свідчить скарга селянина Н. Ткача на священика Янишівки Таращанського повіту про «різні непристойні дії Данила Демуцького та про присвоєння ним церковних грошей, а також про крадіжку виключеним із духовного сану Матвієм Бережницьким у нічний час із церкви грошей» [67, арк. 1–9]. Сільські священики були частими гостями у шинках й полюбляли гарні вина. У місцевих хроніках по Київській губернії було багато повідомлень про пияцтво священиків. У 1897 р. в селі Миколаївці Канівського повіту селяни забрали у священика Іоанна Варгулевича ключі від церкви за пияцтво. Того ж року у селі Насташка Васильківського повіту, коли священик у проповіді сказав, що Трійцю треба святкувати два дні, а не три, а на третій не пиячити, селяни обурилися: «А що, коли самі батюшки ночами вештаються та пиячать, то нічого?!». Після цього селяни вийшли із церкви, не чекаючи закінчення проповіді [124, арк. 210зв., 222]. У «Ведомосте о числе преступлений в Киевской губернии» за 1867 р. за станом та званнями тих, хто скоїв злочин було серед дворян (553 особи), купців – 315, міщан – 3000, селян – 6955, а серед духовенства – 70 осіб [242, арк. 58]. Священики нерідко тринькали гроші селян, намагалися їх надурити. Так, у 1906 р. в с. Водянци Звенигородського повіту священик Грушецький виманив у селян 1000 руб. начебто на новий іконостас для церкви, обіцяючи віддати гроші, але так і не повернув їх [243, арк. 25].

Отже, етнорелігійна структура Київської губернії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. переживає певні зміни, які ускладнювали міжнаціональні

відносини. Етнічний склад Київської губернії був різним. Найчисленнішими були національні групи українців, євреїв, росіян і поляків. Панівне становище займали росіяни та зросійщені представники різних станів. Євреї домінували серед міського купецько-лихварського стану, а великі відсотки за кредити, які вони брали, створювала напругу в Київській губернії. Поляки утримували привілейовані позиції завдяки давнім та впливовим родинам. Представники малочисельних етнічних громад Київської губернії – німецького, грецького, вірменського, татарського та інших етносів – також брали активну участь у формуванні етнорелігійної ситуації. Щодо конфесійної приналежності мешканців Київської губернії, то переважало православне населення, далі йшли євреї-іудеї, поляки-католики та представники інших конфесій, зокрема старообрядці, караїми, штундисти. Етнорелігійні громади залежали від впливових позицій одновірців серед населення Київської губернії.

Підсумовуючи, слід зазначити, що формування станів та станова стратифікація Київської губернії пореформеної доби відбувалася складно й мала системні зміни. За російським становим поділом XIX ст. населення губернії поділялося на чотири головні «роди людей»: дворянство, духівництво, міщан і селян. У другій половині XIX ст. формуються нові та відбувається трансформація старих станів, що змінює вікові традиції владної ієрархії, прав та привілеїв, оновлюючи соціально-станову структуру Київській губернії. Протягом другої половини XIX – початку XX ст. поступова стабілізація соціальної структури населення Київської губернії призвела до виділення стану міщан, робітників, дворян, буржуазії, духовенства та селян. Нові стани у Київській губернії досліджуваного періоду формувалися за рахунок трансформації старих: міщан, селян, дворян, купців, духовенства. Особливо важливу роль у цьому процесі відігравала інтенсифікація капіталістичних відносин, урбанізаційних процесів, зростання кількості міст та містечок у Київській губернії. Завдяки бурхливій зміні станової стратифікації з другої половини XIX ст. став можливим також перехід із одного стану до іншого, наслідком чого стали соціальні перетворення. У міському стані й далі

виділилися міщани, серед яких переважали дрібні виробники та торговці, але додалися представники інших станів, зокрема селяни, що сприяло зростанню робітничого класу. В процесі становлення робітництва починає формуватися буржуазія, яка у Київській губернії захопила контроль над харчовою промисловістю – найприбутковішою галуззю економіки. Потреба у професійних кадрах і робочій силі для отримання великих прибутків об'єднувала представників буржуазії – вихідців із різних станів – промислових підприємців, дворян-землевласників, купців та заможних селян. Поступово буржуазія Київської губернії стала окремим станом, в минулому залишилися гільдійські привілеї, основою поділу стала кількість капіталів та форми їхнього вкладання. Протягом другої половини XIX – на початку XX ст. володіння землею залишалось вигідним вкладенням капіталів, що тривалий час підтримувало дворянство Київської губернії, в якого концентрувалися земельні наділи. Дворянські титули в Київській губернії залишалися авторитетними і неродовита буржуазія всіляко намагалася їх здобути. Натомість кількість родового дворянства зменшувалася через банкрутство та збідніння, втрати маєтків. Купецтво Київської губернії протягом досліджуваного періоду втрачає колишні привілеї, торгово-промислова діяльність стає доступною всім категоріям населення. У другій половині XIX ст. духовенство намагалось зберегти станові позиції, але вже у XX ст. будь-хто міг стати священиком або псаломщиком, якщо закінчив відповідні спеціальні навчальні заклади, не займався забороненою діяльністю та не мав фізичних вад. Селянство – найдавніший і найчисельніший стан Київської губернії у пореформений період також не залишалось однорідним, поповнюючись збіднілими представниками різних станів, переживаючи в результаті урядових реформ поділ на категорії заможних, середняків та бідняків.

Оновлення станової стратифікації другої половини XIX і початку XX ст. прискорили зміни у сімейних та професійних групах Київської губернії. Відносини всередині сімей усіх типів традиційно будувалися на однакових принципах: ієрархічності, всевладді голови родини, на залежності функцій, прав

та обов'язків членів родини від статі та віку, на пануванні загальних сімейних інтересів над індивідуальними, на пріоритеті ролі, котру людина відігравала в сім'ї та суспільстві, на слабкій автономії сім'ї від суспільства і на надзвичайному значенні громадської думки для родини. Шлюб за взаємною згодою був рідкістю, переважав шлюб за розрахунком та угодою батьків наречених, які брали до уваги родинні інтереси та матеріальні вигоди. Одруження між представниками різних станів призвело до руйнування підвалин класичної патріархальної сім'ї. Важливе значення став відігравати професійний статус. Серед дворян Київської губернії були землевласники, державні службовці, підприємці. Населення Київської губернії, опановуючи нові професійні сфери, постачало технічні кадри вищого й середнього рівня, службовців маєтків, чорноробів. Завдяки званню спадкового та почесного громадянина професійний статус робітників, підприємців або селян міг дорівнятися авторитету титулованих осіб. Професійна ніша буржуазії була пов'язана із виробництвом та отриманням прибутків. З розвитком капіталізму та технічним поступом формується інтелігенція, серед якої з'явилося чимало кваліфікованих спеціалістів, вчителів, лікарів, службовців.

У другій половині XIX – на початку XX ст. населення Київської губернії чітко поділялося за етнічною та релігійною ознаками. У зв'язку із змінами у соціальній структурі в досліджуваний період одним із найскладніших стало питання міжнаціональних відносин. У другій половині XIX ст. у Київській губернії все ще зберігався традиційний поділ населення на польську та російську еліту, єврейське міське населення та українське робітництво і селянство, що разом із нерозв'язаними соціальними проблемами породжували міжетнічні конфлікти. Панівне становище у Київській губернії займали росіяни та зросійщені представники різних станів. Росіяни у Київській губернії значно виділялися кількістю капіталів, економічним та політичним впливом. Російські підприємницькі кола користувалися підтримкою держави, а тому мали найбільш сприятливі умови для етнічного розвитку. Представники єврейського етносу переважали у торговельних та економічних колах, найбільше їх було серед

міського купецько-лихварського стану. Це призводило до того, що у кризові моменти домінував негативний образ євреїв як хитрих, бо брали великі відсотки за кредити, жадібних та лінивих, які не займалися працею, до того ж їх нібито переслідувала влада, а, отже, вони перебували поза законом, були «чужаками». Поляки Київської губернії у XIX ст. все ще посідали привілейовані позиції завдяки давнім та впливовим родинам, які потроху переходили у стан дворянства та буржуазії. Міцні позиції займали представники нечисельних етнічних громад Київської губернії – німецького, грецького, вірменського, татарського та інших етносів.

Щодо конфесійної приналежності мешканців Київської губернії, то переважало православне населення, далі йшли євреї-іудеї, поляки-католики та представники інших конфесій. Треба враховувати, що до православних зараховували росіян, білорусів і українців, а іудеями іноді вважалися представники інших національностей. На Київщині компактно проживали представники караїмської громади, які мусили уесь час обстоювати перед державними чиновниками свою відмінність від іудеїв. У середовищі німецьких громад Київщини переважали штундисти, які також зазнали переслідувань. Через них штунди з'явилися й серед українців, навіть у селах. Становище німців-штундистів ускладнили події Першої світової війни, коли їх вважали шпигунами ворожого табору. Православ'я у другій половині XIX ст. на початку XX ст. переживало релігійний і моральний занепад, з'явилося багато прихильників різних сект. Важливим чинником для існування релігійної громади у Київській губернії була підтримка впливового та заможного одновірця, який міг надати підтримку, виділити кошти та землі, внести щедри пожертви на підтримку релігійних осередків.

РОЗДІЛ 3

ЕКОНОМІЧНА АКТИВНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ

3.1. Формування власності на землю та земельні відносини станів

Землеволодіння і землекористування товаровиробників, матеріально-виробнича база, забезпеченість товаровиробництва робочою силою, худобою і реманентом для ефективності сільськогосподарської діяльності – основні проблеми пореформеного періоду. Протягом досліджуваного періоду відбулися істотні зміни у володінні землею та організації сільських господарств усіх станів Київської губернії. Цим змінам сприяло скасування кріпацтва, надання селянству надії на можливість вільного господарювання та розгортання приватної ініціативи інших станів. Проте поміщицьке господарство зникло повільно, а приватна власність селян на землю утверджувалася із значними складнощами, адже Київщина славилася своїми родючими ґрунтами та річками, що викликало зіткнення багатьох господарських інтересів. Оцінювання господарств відбувалося за якістю ґрунтів, оскільки матеріальною основою сільськогосподарського виробництва була земля, а володіння нею здобуло виняткове значення саме у другій половині XIX ст. Київська губернія входила до одного з найбагатших аграрних регіонів Російської імперії – місцевість із родючими ґрунтами, порівняно високим рівнем сільськогосподарської культури. Землеробство давало значний прибуток і подеколи було єдиним заняттям сільського населення Київщини.

Київська губернія займала у 1861 – 1917 рр. площу у 50 998 квадратних кілометрів, що становило 432 9671 дес., з них під лісами – 914 818, а непридатної – 295 783 дес. [880, с. 1, 25]. У геофізичному плані землі Київської губернії умовно поділялися на поліську, лісостепову та перехідні від них зони. Полісся – північ Київської губернії, з розвинутою системою річок, подекуди заболоченими та луговими місцевостями, значним запасом лісу. Передполісся, південна частина Радомисельського та середня частина Київського повітів мали рельєфну структуру ландшафту, легкий чорноземний ґрунт, менше ніж у

поліській зоні проточних вод. Придніпров'я, Черкаський і Чернігівський повіти – болотисті, з ґрунтовими водами, частково безплідними землями, лісисті. Лісостеп мав підвищений рельєф, різні відтінки ґрунтів та відчувалася нестача ґрунтових вод у східній та південній його частинах [986, с. 15-19]. Від цих зон залежали розміри наділів та форми господарства. Так, за статистичними даними у Київському повіті на 34 297 сімей припадало 122 352 придатної і 3 247 непридатної для господарювання десятин землі. У Васильківському повіті на 56 314 сімей відповідно – 189 912 і 10 700 [726, с. 1–99].

У Київській губернії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. поміщицьке землеволодіння складало 53,6 % або 261 245 дес., селянське 44,9 % і 261 700 дес., церковне – 2 % і 9 642 дес. У 1905 р. на Київщині виділялося міщанське землеволодіння, яке становило 1,5 % та 26 100 дес., та купецьке 5,9 % і 102 400 дес. відповідно. Також значним і поширеним було приватне землеволодіння різних товариств, зокрема селянських, цукрових, промислових та ощадних, а також співвласників (об'єднані купівлею землі власники, іноді від 20 до 40 осіб), яке становило 14,1 % від 85,9 % приватної власності певних станів (див. додаток В) [744, с. 1, 4–6]. Поступово кількість купецького та міщанського землеволодіння зменшується. На Київщині поміщики-дворяни зазнали незначних втрат порівняно з іншими губерніями, скорочення становило 16,1 %, адже великі латифундисти мали значні капітали, що дозволило без значних втрат перейти до підприємницького землеробства, чому сприяв розвиток цукроваріння.

Поміщицьке землеволодіння у дореволюційній літературі називалося маєтком, якщо до нього належало більш як 50 дес. землі, поміщика, який володів ними, називали «приватним власником», або «великим землевласником», а його наділ – «господарством приватновласницького типу». До реформи 1861 р. поміщиками були тільки дворяни. Проте після скасування кріпацтва земля перетворилася на товар, що й послугувало поступовій втраті монополії дворян на неї. У володінні дворян Київської губернії знаходилося

73,2 % землі, а у селян – тільки 15 %. При цьому за період з 1877 по 1905 рр. приватна власність дворян зменшилася на 18,8 % переважно на користь селян. У 1905 р. дворянське землеволодіння на Правобережжі становило 34,8 %, а на всій Україні – 24,5 % [728, с. 37]. Дворянська власність у Київській губернії відносилася до категорії великої власності. Середній розмір її у всій губернії становив 1140 дес. Дослідники аграрної історії не раз звертали увагу, що економічна міць дворянства визначалася не лише кількістю, але й цінністю земель [703, с. 5]. Таким чином, великі маєтки зберігалися на Київщині (65,8 %). Значні земельні наділи зберігали дворяни Васильківського (90,5 %), Липовецького (82,6 %), Звенигородського (81,8 %), Канівського (81,3 %) та Уманського (81,1 %) повітів. Так, маєток графів Браницьких, розташований у шести повітах Київщини, займав понад 400 тис. дес. [744, с. 9].

У пореформений період результатами реформи 1861 р. частина поміщиків не змогла скористатися. До 60 % поміщицьких маєтків дев'яти губерній України були заставлені за борги кредитним закладам, вони не були рентабельними, а викупні платежі використовувалися нераціонально. У Дворянському поземельному банку поміщиками Київської губернії було закладено 198 маєтків [380, арк. 1–80]. У 1861 р. поміщик Грабовський відправив до Міністерства фінансів лист із проханням відкриття кредиту для землевласників-промисловців. У листі поміщик відзначав «безвыходное положение дворян, уповающих на покровительство и пособия», нарікаючи на роботу у Києві Київської контори комерційного банку, яка брала великі відсотки. Через це дворяни почали звертатися за кредитами до бердичівських банкірів-спекулянтів. Управляючий Бердичівською конторою Польського банку Добровольський видавав кредити під 5 – 6 %, а контора комерційного банку давала кредит тільки під заставу землі та й на не вигідних умовах. Як вважав поміщик Грабовський «главные земледельческие интересы в Киевской губернии двоякого рода и требуют двоякого рода кредитов» [349, арк. 9–9зв.]. Та все ж кредити не рятували поміщиків, для покриття заборгованості вони продавали землю, яка ставала власністю підприємців та селян. Дворянське

землеволодіння почало зменшуватися навіть на Київщині, де зберігалися великі маєтки [380, арк. 34].

Незважаючи на втрату монополії на землю, деяким дворянам вдалося перейти на підприємницькі засади і зберегти маєтки, переорієнтовуючи їх на виробництво того чи іншого виду продукції. Приватновласницьке дворянське землеволодіння все ще переважало над загальним майже втричі. Так, питома вага поміщицького землеволодіння у Київській губернії на 1905 р. становила 35,7 % загального сектору і 78,9 % – приватного. Проте у другій половині XIX та на початку XX ст. поміщицьке господарство Київської губернії переживало кризу, воно значно менше було землекористуванням аніж землеволодінням. Приватне дворянське землеволодіння існувало на Київщині у двох формах: власник господарював безпосередньо або з найманою адміністрацією, господарство здавалося у довготривалу оренду особі або заводському підприємству. Поширеним вирішенням поміщицьких проблем стала оренда частини угідь. Оренда землі – угода, за якою власник поступається правом користування землею орендареві з зобов'язанням його виплачувати щорічно власнику певну орендну плату, встановлену заздалегідь і незалежну від результатів ведення господарства на цій землі. Власник не втрачав контролю над орендованою землею, укладаючи офіційну угоду. У другій половині XIX ст. існували такі види оренди: грошова, з частини, «половинщина» (платили половину врожаю), відробіткова (за відробітки) [440, арк. 32; 441, арк. 10–24].

У Київській губернії 1861 – 1917 рр. переважала грошова короткотермінова оренда, бо власники землі, особливо ті, які поєднували виробництво сільськогосподарських продуктів з їхньою промисловою переробкою, розширяли власне господарство і мало здавали землі в оренду. Так, у Липовецькому повіті лише 0,36 % площі оброблюваної землі було взято селянами в оренду, у Звенигородському – 0,68 %, в Уманському – 5,86 %. Ціни орендованої землі за десятину коливалися від 13 руб. 2 коп. у Звенигородському повіті до 19 руб. 2 коп. у Липовецькому повіті. Так, у 1905 –

1906 рр. у Київській губернії було укладено 265 угод грошової оренди, 3 угоди відробіткової, 49 оренди – з частини і 14 – оренди «половинної» [728, с. 5, 7, 8; 751, с. 17]. Оскільки за таких умов попит на землю збільшувався, то простежується зростання орендних цін. Так, у Липовецькому повіті у короткотермінову оренду з 21 487 дес. землі здавали не більш ніж 0,36 % від 15 руб. до 22 руб. за один посів. Середня ціна за довгострокову оренду становила від 9 до 15 руб. Орендатори зобов'язувалися за угодою страхувати будівлі маєтку, сплачувати частину поземельних податків, давати власнику певну частину хліба, соломи та корму для худоби та можливість випасати худобу. Це робило орендну плату вищою за статистичні підрахунки. В Уманському повіті орної приватновласницької землі було всього 112 632 дес., а 2 090 дес. було придбано селянами у 1907 р. В оренду земля здавалася від 11 до 18 руб. за десятину. Колишні поміщики в нових умовах також почали здавати землю за відробітки. Так, у північній частині Київської губернії частина дворянських земель здавалася селянам в оренду за половину врожаю [728, с. 401]. Орендні ціни були нестабільними і змінювалися залежно від загального економічного становища. Оренда ставала вигідною у разі зниження врожайності, коливання або падіння цін на сільськогосподарську продукцію, зростання витрат на виробництво, незмога безпосереднього управляти господарством. Оренда стала способом розв'язання проблем землеволодіння як поміщиків, так і селян.

В переважній більшості міщанство та інтелігенція Київської губернії другої половини XIX – початку XX ст. відносилися до дрібних власників, бо володіли ділянками від 10 до 100 дес. Так, серед міщан середня земельна ділянка становила 23 дес. [751, с. 40, 59; 703, с. 5]. Проте у деяких повітах серед міщан переважали власники від 100 до 1000 дес., тобто великих землевласників. На початку XX ст. приватна власність міщан зросла у всіх повітах: в Уманському повіті у 19,5 разів, Бердичівському – у 16,44, Чигиринському – в 14,75, Сквирському – у 13,61, Канівському – в 13,03, а в інших повітах – від 1,24 до 4,51 рази. У цьому періоді зменшилося приватне

землеволодіння інтелігенції, особливо у Липовецькому, Уманському та Радомисельському повітах, що свідчить про поступовий відхід її від фізичної праці.

Питання земельної власності для міщан Київщини другої половини XIX – початку XX ст. набуло надзвичайно гострого звучання. Так, міщанка міста Києва Устина Пташек орендувала частину Либединської ділянки, де побудувала будинок. Там само вже було роздано в оренду близько 500 дворів, але у 1896 р. підприємці Милославський та Залевський вирішили побудувати там власний будинок, шлях до якого якраз мусив проходити через будинок пані Пташек. Заборгувавши власнику 8 руб., Пташек програла справу у Мирковому суді, який присудив зруйнувати її будинок, загальною вартістю у 300 руб. і вирішив цю суперечку на користь Милославського. Міщанин Антон Прокопович Багимський протягом 12 років володів садибою (1,5 дес. землі) на хуторі Голокрилля Київського повіту, яка належала поміщику Валентину Миколайовичу Родзянко. Він побудував будинок та платив вчасно по 15 руб. на рік. Згодом поміщик продав селянському товариству села Мірчі 200 дес. землі, а також садибу. Мирковий суд у 1897 р. прийняв рішення виселити міщанина. Так само вчинив поміщик Родзянко і з іншим орендарем – міщанином Мартином Рознятовським, продавши орендовану ним на 10 років ділянку, через 5 років іншим особам. Проте вирок Миркового суду був винесений на користь поміщика [147, арк. 7–10зв., 94–95зв.].

У другій половині XIX – на початку XX ст. збільшилася концентрація землі у різних товариств, куди входили представники різних станів. Загальна кількість приватновласницької землі товариств у 1905 р. зросла у 12 разів, причому переважна більшість цих земель належали селянським товариствам [751, с. 43].

Формування власності на землю та земельні відносини з колишніми поміщиками для селянства Київської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. проходило у важких умовах. Причиною цього були численні пережитки кріпосництва, головні з яких – поміщицькі латифундії, елементи

середньовічного надільного землеволодіння, гостре малоземелля, існування викупних платежів, відробіткова кабала, станова і цивільна нерівноправність селянина. Заборгованість селянських господарів також зростає загалом у 9 губерніях України, де боржниками стало 20 % господарств, зокрема у Київській губернії близько 4 600 господарств були боржниками [1198, с. 18–24]. Все це створювало важкі умови для формування землеволодіння селянства Київської губернії, гальмувало розвиток селянського землекористування.

Після реформи 1861 р. спостерігалася низька забезпеченість селян землею та неухильне подрібнення селянських наділів на Київщині. Формування земельної власності селян відбувалося в умовах диференціації: залежно від кількості землі селян можна віднести до певної власницької категорії. Ділянки менш як 1 дес. мали садове або городнє призначення, а ділянки площею від 1 до 10 дес. могли використовуватися для зернових посівів. Саме в цій категорії селянин міг бути більш-менш самостійним, якщо мав 8 – 10 дес. землі, адже при звичайному трипільлі під посівами залишалося не більш ніж 4,7 дес. Тут слід пам'ятати, що категорія від 1 до 10 дес. являла собою суто міщансько-селянське землеволодіння і забезпечувала власне тільки внутрішні потреби. Наступна категорія селянського землеволодіння, наділи від 10 до 50 дес., належали переважно дрібним селянам-власникам.

У другій половині XIX ст. у Київській губернії проживала значна кількість малоземельних і безземельних селян. З 1860 по 1917 рр. середній селянський наділ скоротився у 2,5 рази. Малоземельні селяни мали до 6 дес. включно, середняки – від 6 до 10 дес. і заможні – від 10 і більше. Найчисленніша група малоземельних і безземельних селян була у Таврійській (69,7 %), Полтавській (68,2 %) та Київській (67,0 %) губерніях. Це обумовлювалося також значними цінами на землю, бо у середньому ціна десятини в 1902 р. становила 114 руб. 84 коп., а в – 1910 р. 181 руб. З 549 123 селянських сімей Київської губернії 38,3 % мали 29,1 % земельних ділянок від 2 до 3 дес. на одну сім'ю, а 29,6 % сімей – 30,7 % земельних ділянок від 3 до 4 дес. Так, за 1906 р. 40 % селянських сімей Київської губернії були

малоземельними бідняками і мали до 2 дес. землі на одну сім'ю, 51,4 % сімей середняків мали від 4 до 5 дес., 14,6 % порівняно заможних сімей мали більш як 6 дес. Причому найбільше заможних селян проживало у Радомисельському повіті [647, с. 23, 27].

У 1907 р. 50 666 сімей Київської губернії мали до 2 дес. на сім'ю, 210 108 від 2 – 3 дес., 162 392 від 3 – 4 дес., 76 583 від 4 – 5, 27 598 від 5 – 6 дес., 21 782 від 6 і більше. Селяни, які мали менш як три десятини землі, називалися, як і раніше, «городниками», бо не мали поля, а лише садибу та город. У 1912 р. із зареєстрованих у Київській губернії 539 141 сільських господарств 5 % виявилися безземельними, до 1 дес. мали 11 %, від 4 до 5 – 10,7 %, а 10 і більше дес. – 4 % господарств [686, с. 18; 698, с. 21; 725, с. 22–24]. У порівнянні з Лівобережжям та Півднем правобережні сільські господарства були менш забезпечені надільними землями. Якщо у 1905 р. у середньому на двір у Київській губернії припадало 3,8 дес., Подільській – 3,3 дес., Волинській – 5,2 дес., то на Лівобережжі цей показник складав 4,9 – 7,3 дес., а на Півдні – 7,8 – 14,7 дес. [1028, с. 300].

Передреформена ситуація, давнє прагнення українських селян до індивідуалізації господарства, столипінська аграрна реформа (1906 – 1911 рр.) зробила селян власниками наділів (хуторів, відрубів), тобто порівняно самостійними суб'єктами господарської діяльності. Домінуючими типами селянського землеволодіння Київщини були приватні та общинні. При приватному землеволодінні селянин самостійно розпоряджався землею як власник і господар. Після скасування кріпацтва виникають різні види таких володінь – хутірське, коли вся площа земельного володіння концентрувалася в одному місці разом з садибою, та відрубне – поєднання польових угідь з садибою в одну ділянку, яка розташовувалася окремо у селі або на нових поселеннях на спеціально відведених для цього землях. Загальна площа приватних селянських господарств у Київській губернії на 1887 р. становила 1 975 тис., а селянських общин – 1948 тис. дес., у 1908 – 1909 рр. – 2 092 тис. і 2 106 тис. дес. відповідно. На 1867 р. 1 347 040 дес. землі належало селянам-

власникам, але 85,5 % усіх приватних володінь належали великим землевласникам [880, с. 3; 642, с. 11; 986, с. 20, 70]. Столипінська аграрна реформа взяла за основу хутірський спосіб землеволодіння і законом від 9 листопада 1906 р. було оголошено про перехід від подвірного до хутірського володіння. З 1910 р. закон дозволив закріплювати общинну землю та отримувати акти на неї з правом купівлі-продажу. Законом 1911 р. були встановлені правила про порядок переходу до «покращених» форм землекористування – хуторів та відрубів, про розмежування земель різних власників тощо. Вже у 1910 р. спостерігався процес концентрації земельної власності в основному серед категорії власників з-понад 5 000 десятин землі. Особливо це було помітним у Черкаському, Чигиринському та Звенигородському повітах.

Кількість землевласників серед селян Київщини неухильно зростала, хоча й поступалася кількості землевласників серед поміщиків. Так, у 1910 р. загальна кількість земельної власності у Київській губернії становила 455 1387 десятин, що було на 5,1 % більш ніж у 1877 р. У приватному секторі 84,4 % землі належало дворянам і лише 5,6 % селянам. Найбільше селянської приватної землі припадало на Київський, Радомисельський, Чигиринський та Звенигородський повіти. Найбільше власників у Київській губернії станом на 1910 р. стало серед селян – 5 887 (56,5 %), тоді як дворян – лише 1 917 (18,4 %). Селяни, як правило, переважали у категорії власників від 10 до 100 дес. землі. Лише у 6 повітах – Уманському, Черкаському, Канівському, Бердичівському, Київському та Радомисельському – 0,2 % селян мали від 1 000 до 5 000 дес. [744, с. 1–54].

Багато селян-землевласників проживали у Канівському, Бердичівському та Липовецькому повітах. Якщо середній розмір приватних володінь у Київській губернії становив 170,5 дес., а подекуди коливався від 83,3 до 316,2 дес., то для селянського стану він становив 16,9 дес., що було найнижчим з-поміж інших станів Київської губернії. По всіх повітах переважало дрібне приватне землеволодіння, особливо у Васильківському, Київському,

Канівському та Черкаському, а великі землеволодіння розташовувалися за площею у Сквирському, Чигиринському, Таращанському та Уманському. Зростання приватної власності селян у 1910 р. спостерігалося по всіх повітах за рахунок зменшення її переважно серед середнього та великого дворянства на 18,8 %. Найбільше це помітно у Черкаському (у 14,49 рази) та Канівському (у 13,81 рази) повітах. Кількість селян власників на початку ХХ ст. зросла у 5,7 рази, а якщо брати разом з общинними селянськими землями, то у 17 разів, так само, як і концентрація їхньої землі [744, с. 1–60].

Общинними видами землеволодіння на Київщині були: подвірне, коли сім'я володіла землею за складеним общиною списком, общинне або черезсмужне – володіння землею, поділеною смугами між общинниками (найбільше поширене в Уманському повіті, де 52 общини володіли 118 160 десятинами); купче – землі, придбані общиною і віддані в обробіток. Саме з купчих земель починає розвиватися хутірське господарство. Існували хутори власницькі (колишні економії поміщиків), церковні (монастирські економії сільського духівництва) та селянські. Причинами заснування селянських хуторів, або ж як їх називали «виселки», були тіснота поселень та зручності, що їх давало об'єднання земель. Так, у Таращанському повіті налічувалося 48 хуторів. У середньому на один двір по 11 повітах Київської губернії припадало 3,2 дес. общинної землі, але була значна кількість селян забезпечених нижче середнього рівня [986, с. 40–43]. Протягом 1887 – 1888 рр. на Київщині існувало 1 699 общин, які об'єднували 546 048 колишніх поміщицьких селян. З них 1 455 мали подвірне землеволодіння, а 244 – общинне. У цей же період існувало 390 общин, які об'єднували 131 463 колишніх державних селян. З них лише 54 общини мали общинне землеволодіння. Володіння хутірського типу були поширені також серед німецьких та чеських колоністів. Німецькі колоністи у 1897 р. на орендованих землях Київської губернії мали 14 707 общинників. Крім того, у Київській губернії общинні види землеволодіння мали і єврейські общини, яких на 1888 р. було 23 і які володіли 2719 десятинами [689, с. 24, 39; 880, с. 11, 17, 24; 986, с. 21–33].

Подвірне землеволодіння селян мало відрізнялося від общинного: лише відсутністю меж та особистою відповідальністю домовласника за внесення викупних платежів без кругової поруки. Київський агроном І. М. Рева відзначав: «Подвірний селянин у можливості користування своєю землею ущемлений менше ніж селянин-общинник, але все ж таки ущемлений так, що це являється однією з серйозних причин слабкості врожаїв на селянських полях». Секретар Київського сільськогосподарського товариства Т. І. Осадчий писав про Звенигородський повіт: «Земля ця, не дивлячись на подвірну форму користування, не була нарізана кожному двору раз і назавжди, а місце знаходження з року в рік змінювалося» [996, с. 106]. Нерідко надвірне землеволодіння називали «індивідуальним», «особистим» («власним»), «сімейним», часто плутаючи його навіть у законодавчих документах. Для селян важливим була спадковість подвірного землеволодіння, адже селянин мав у розпорядженні раз і назавжди встановлену ділянку певної величини, яка обкладалася певною кількістю податей і повинностей та передавалася у спадок нащадкам [1020, с. 20]. Двір був мінімальною фіскальною одиницею на противагу общинному господарству, де фіскальною одиницею виступала община. У подвірному землеволодінні важливим був сам факт власності, проте не слід забувати і про компонент його колективності, адже воно – сімейна власність. Нечіткі законодавчі формулювання призводили нерідко до укладання звичаєвих або домашніх угод. Так, у Київській губернії селянське землеволодіння визнавалося ділянковим, подвірним [102, арк. 2-4]. За призначенням та способом використання подвірна власність поділялася на три категорії: садиба (земельна ділянка, де розташовувалися житлові й господарські будівлі, подвір'я, присадибна ділянка – «город», сад, квітник), «поле» (культивовані угіддя, рілля) та угіддя. У подвірній власності перебували тільки «вигідні», тобто придатні для обробітку землі.

У 1891 р. із 78 сіл Київської губернії у 17 із них земля була поділена на 20 і більше «кусків», у 5 селах їх було 80 і більше, що породжувало «черезсмужжя» – характерну рису селянського землеволодіння тих часів. У

черезсмужжі перебувала значна частина ріллі в Радомишльському й Київському повітах. У деяких господарствах кількість вкраплень сягала 30. Так, маєток села Кухарі Радомишльського повіту Київської губернії площею 3 тис. дес. складався із 174 ділянок по 0,25 – 1,30 дес. кожна [973, с. 6]. Гострою залишалася проблема нерозмежованості селянських і поміщицьких земель, що викликала конфлікти. За селянами зберігалися сервітутні права, за якими зберігалось право користування поміщицькими пасовищами для випасу худоби, сінокосами, лісами. Так, у 1896 – 1899 рр. із 194 969 хазяїв Київської губернії сервітутами користувалося 53,4 %. Це пояснювалося небажанням поміщиків компенсувати селянам втрати сервітутів іншими ділянками [321, арк. 1]. Сервітутні права були гальмом для розвитку селянської та дворянської земельної власності на Київщині, боротьба за них тривала навіть на початку ХХ ст. Так, у згадуваному маєтку Кухарі зберігся сервітут, за яким селянам належало право пасти худобу на толоці та на полях після збирання врожаю, що утруднювало ведення інтенсивного господарства. В інших випадках сервітут полягав у спільному з селянами користуванні певними ділянками для випасу худоби, що заважало впроваджувати сівозміну, ефективнішу за традиційне трипілля. У 1906 – 1914 рр. на Київщині відбулося 37 випадків випасів і потрав поміщицьких угідь [459, арк. 151–152зв.]. Так, у 1901 р. Київський губернатор Ф. Трепов повідомив про збройний супротив селян Оксанине Уманського повіту керуючому та службовцям орендаря Павловського при спробі затримати селянську худобу за потраву поля [1085, с. 23]. У 1907 р. селяни села Гута-Забілоцька Радомисельського повіту протестували проти сплати штрафу за потраву спільних колись пасовиськ із місцевою поміщицею Альдоною Жолендзь [155, арк. 10]. Станом на 1911 р. потреба ліквідації спільних з селянами сервітутів турбувала 603 поміщиків-власників маєтків на Київщині [1000, с. 138, 233].

У 1861 – 1917 рр. на Київщині поширилася селянська грошова оренда, ціни на яку у 1906 – 1905 рр. зросли особливо у Черкаському, Чигиринському та Канівському повітах і становили в середньому по губернії 16 руб. за

десятину. Оренда селянами була дуже поширеною у Київській губернії, адже дозволяла господарювати та використовувати землю не купуючи її, а укладаючи угоду на оренду. Це було вигідно в умовах невідповідності до самостійного ведення господарства, браку оборотних коштів, майнової незабезпеченості, низьку інтенсивність господарства через те, що земля яка віддавалася селянам, ніколи не відпочивала. Загалом у 1888 р. селянами було орендовано 183 988 дес., таким чином на 100 дес. селянської землі 9,1 дес. було орендованої. 35 % з орендованої землі припадало на луки та пасовиська. Найбільше орендували землі у Радомисельському, Звенигородському та Липовецькому повітах [751, с. 17; 880, с. 47, 48]. В оренду часто входила не лише земля, а й будівлі та худоба, які були в маєтку, а це ускладнювало обрахування ціни за оренду.

Загалом земля для селян коштувала дуже дорого. Як свідчить статистика, селянин часто переплачував за неї через свою недосвідченість та бажання продавця нажитися. Так, у Канівському повіті 1867 р. ціна за десятину становила 31 руб., а селянам вона коштувала 48 руб., у Сквирському повіті ділянки продавалися по 18 руб. за десятину, а селянам земля дісталася по 40 руб. [642, с. 116]. Так, селянин Ф. Брудько із села Дубрівка Липовецького повіту придбав 1895 р. у дворянина Б. Чайковського 1 дес. землі, заплативши 425 руб. У 1897 р. Б. Чайковський продав ці землі дружині статського радника Г. Антонович, а селянину повідомив, що нова власниця віддасть куплену селянином ділянку, чого не сталося. Селянин змушений був відвідати Київ, шукаючи зустрічі з дворянином, але той уникав її. Згодом селянин дізнався, що Б. Чайковський ошукав не тільки його, а й односельця Трохима Шпака, який придбав у нього більш як 1 дес. землі за 360 руб. [175, арк. 1–3, 5–6].

Щодо церковного землеволодіння, то в середньому православним храмам по кожному повіту Київської єпархії другої половини XIX – початку XX ст. належало від 4 до 6 тис. дес. землі, а на кожну церкву Київської єпархії припадало приблизно по 40 – 50 дес. землі. Так, у церковній власності православного духовенства Липовецького повіту станом на 1867 р. знаходилося

5 028 дес. землі, у католицького – 179 дес. і лише 2 096 дес. у цьому ж повіті належало державі, а у 1894 р. духівництву Липовецького повіту належало вже більш як 5 646 дес.

Деяким православним церквам належали цілі села. Так, місцевій церкві у селі Улашівка Таращанського повіту належало понад 42 дес. землі та село Салиха Васильківського повіту, яке згодом було передане до Синівської Миколаївської церкви. Церкві у селі Бондури Липовецького повіту належали 39 дес. і присілок Шура-Бондуранська. Багатьом церквам Радомисельського повіту належало по кілька сіл. Так, Троїцькій церкві села Карпилівка належало 11 сіл [634, с. 9–173]. Від 60 до 90 десятин орних земель, сінокоосу, а подекуди й хуторів належало церквам у селах Новий Дашів, Старий Дашів, Попівка, Юрківці, містечка Жорнище, Болобанівка Липовецького повіту [10, арк. 21]. Одній церковнопарафіяльній школі цього ж повіту належало 46 дес., з яких 10 було зайнято селянськими садибами [680, с. 210]. Ольгинській церкві Києво-Печерської парафії належало 184 дес., Преображенській церкві у місті Біла Церква Васильківського повіту – 145, Михайлівській церкві у місті Лисянка Звенигородського повіту – 124, Троїцькій церкві міста Богуслава Канівського повіту – 154, Воскресенській церкві міста Липовця – 153, Георгіївській церкві села Мартиновичі Радомисельського повіту – 163, Успенській церкві села Степанівка того ж повіту – 161, Миколаївській церкві села Малі Лисівці Сквирського повіту – 130, Успенській церкві містечка П'ятигори Таращанського повіту – 142 тощо [634, с. 12–127].

Землеволодіння священнослужителів Київської єпархії було велике і примножувалося. Ще у 1804 р. сенатом Російської імперії був наданий офіційний дозвіл купувати землю особам духовного сану. Наприкінці XIX ст. було підтверджено право духівництва укладати угоди, займатися промислами, купувати та відчужувати землі й будинки у селах і містах, володіти землею [917, с. 60]. Спочатку церква не мала плану, за яким визначалося її землеволодіння. Пізніше, з 50-х років XIX ст., почали закріплювати землі за церквами аби унеможливити її захоплення шляхтою. У середині XIX – на

початку ХХ ст. церква залишалася чи не найбільшим землевласником, а священнослужителі – заможною верствою. Слід відзначити, що церковна земля розподілялася відповідно до штату священнослужителів: 2/3 належало священику, 1/3 дяку [900, с. 106]. Так, парафіяльний священик села Стецівки Звенигородського повіту В. Войнарський у 1889 р. офіційно мав 7 дес. землі [12, арк. 28зв.]. Користуючись даними «Актів про кількість земель, які належать священикам та церковним службовцям Київської єпархії» за 1892 р. можна побачити, що духовенство мало значні маєтки. Так, усі церковні землі у приході Михайлівської церкви при містечку Худяки Черкаського повіту – присадибна, рілля та сінокіс були поділені так: «Під садибами: священику 3 дес. 40 с., псаломщику 1 дес. 616 с., паламарю 1 дес. 47 с., просфірію 777 с.; під левадою: священику 1 дес. 1269 кв. с., псаломщику 1223 кв. с., паламарю 1 223 кв. с.; рілля: священику 18 дес., псаломщику 5 дес. 600 кв. с., паламарю 4 дес. 1 200 кв. с. просфірію 2 дес. 600 кв. с.; під сінокосом: священику 8 дес. 1290 кв. с., псаломщику 2 дес. 2234 кв. с., паламарю 2 дес. 2239 кв. с.» [4, арк. 1, 2].

Між представниками православного духовенства нерідко траплялися суперечки за землю. Така ситуація у 1904 р. склалася у селі Корогодські Млини Радомишльського повіту між священиком О. Шулькевичем та псаломщиком О. Липинським – церковнослужителі не змогли поділити церковні землі. Було з'ясовано, що розмежована ще 1893 р. земля священика, була «відрізана псаломщику», при чому акт розподілу землі було підписано членами всього приходу. До цього священик 30 років користувався ділянкою, але частина саду у 1893 р. була віддана псаломщику. Псаломщик не користувався цією землею, але коли почув, що дім та будівлі на його ділянці мабуть бути віддані школі, бо знаходилася на ділянці селян, вирішив скористатися частиною ділянки священика. За ділянкою священика до того ж у псаломщика знаходився сад, куди можна було потрапити через ділянку священика. Консисторія, керуючись інтересами священика, відзначала, що дозволити псаломщику збудувати помешкання на частині землі священика буде небезпечно з точки зору

протипожежної безпеки. Шулькевич писав, що план та землі церкви свідомо були змінені 1893 р. без відома єпархіальної влади в угоду псаломщику. У 1903 р. син псаломщика одружився з донькою місцевого Червинецького і Липинський почав користуватися його підтримкою, захопивши частину саду священика. Обурений священик повідомляв, що Липинський зруйнував садову огорожу «у присутності моєї та моїх служниць, забрав садові плоди, вживаючи насилля, грабуючи за допомогою своїх трьох слуг та синів-семінаріотів». Замість розслідування до священика завітали члени єпархіальної ради і встановили гілку поблизу його дому як межовий знак. Серйозно підійшовши до справи, церковнослужителі навіть склали план межування, на якому позначили землі всіх учасників суперечки. Лише у 1906 р. справа була залагоджена Київською духовною консисторією на користь священика [15, арк. 20].

Напруженими були земельні відносини духовенства і з селянами. Так, гучною у травні 1911 р. була справа про захоплення причтом Соборної церкви міста Василькова землі у місцевих селян та міщан [158, арк. 18]. Брак у когось із причту амбітних устремлінь та наявність надмірного темпераменту перетворювала слугу Божого в ординарного, сірого виконавця волі вищестоящих начальників, викликала неухильне скаредне бажання забезпечити своє родинне благополуччя. Так, у 1861 р., напередодні скасування кріпосного права в Росії, кальницьку церкву очолив 26-річний парафіяльний священик Василь Захарович Войнарський, який народився 1833 р. у сім'ї священика села Стецівки Звенигородського повіту [8, арк. 158зв.]. Він навчався у Київській духовній семінарії, яку закінчив 4 квітня 1859 р. «з атестатом другого розряду». Митрополит Київський і Галицький Ісидор висвятив його в сан священика. Одружився з молодого 17-річною дівчиною Олімпіадою Йосипівною. Він – єдиний із кальницьких священиків, який, крім церковної землі, що нею користувався, мав ще у нерухомій власності 7 десятин землі [12, арк. 32зв.]. Тридцятип'ятирічне служіння отця Василя відзначається турботою про кальницький храм, старанне читання Закону Божого у церковно-приходській школі, а пізніше в однокласному сільському народному училищі Міністерства

народної освіти. Доброту й людяність підкреслювало його пастирське устремління до проповіді Божої благодаті. В усіх документах отець Василь характеризується як священик, який після служби у проповідях «повчав прихожан», а пастирські обов'язки виконував ретельно, «турбувався про церкву», був «вельми хорошої» поведінки [10, арк. 29]. Єпархіальне начальство не раз нагороджувало панотця Василя церковними нагородами й відзнаками. Митрополит Арсеній 12 квітня 1871 р. нагородив його «набедреником за реставрацію кальницького храму, про що повідомлялося у пресі [940, с. 137]. У «1875 р. наймилостивіше відзначений оксамитовою фіолетового кольору скуфією» [11, арк. 30зв.]. 15 травня 1892 р. Святіший Синод нагородив священика оксамитово-фіолетовою камілавкою. Священик з дружиною виростили та виховали чотирьох дітей: Антонія, Іоанна, Петра та Софію [9, арк. 154, 155зв.; 12, арк. 32зв., 33]. Коли у 1866 р. в садибі священика біля Кальницького цукрового заводу загорілися «невідомо від чого» сарай та тік, отець Василь вирішив перенести садибу в безпечніше місце. Провівши переговори з керівництвом заводу, він 31 січня 1868 р. звертається з проханням до єпископа Чернігівського і вікарія Київської митрополії з проханням надати дозвіл про перенесення садиби ближче до церкви, де вже були садиби дяка та паламаря. Консисторія затребувала від причту, дирекції заводу та парафіян згоди на перенесення садиби.

Благочинний 4-го округу священик Стефан Левицький у рапорті до консисторії повідомляв, що отець Василь і «володар Кальницького цукрового заводу підполковник, барон фон Таубе, разом із священиком Василем Войнарським погодилися добровільно... об'єднати церковну землю біля церкви». Цукрозаводчик мав надати землю взамін старої садиби і збудувати новий дім для священика. Будівельний матеріал мали привезти селяни. Селяни, вивізни надану бароном кількість деревини на нову садибу, злякалися, що «пізніше їх примусять самих, за їхній рахунок все перераховане в умовах барона фон Таубе, будувати на нововідведеній землі». 18 січня 1868 р. за підписом директора «Товариства Кальницького цукрового заводу» барона фон

Таубе було погоджено допомогти перенести садибу священика [1, арк. 2зв.–3, 6зв.].

Нова церковна садиба мала частково розміститися на обійстях трьох селянських садіб, власникам яких завод обіцяв надати нові. Кальничани на сільському сході заявили, що обмін земель їм не вигідний, бо вони були переконані, що «пани» домовляться, а фінансувати перенесення й працювати над спорудженням садиви священика доведеться їм. До того ж земля для садіб має низку вад, а саме «порита ямами, неможливими для обробітку» [1, арк. 11]. Ліквідувати цей недолік мали самі селяни. Їх також лякала перспектива підтримувати у належному стані довгий плетений тин. «Заяви свої письмові селяни, не довіряючи і боячись рукоприкладства, викласти не забажали» [1, арк. 11]. Мирний посередник 2-ої ділянки Липовецького повіту не прислухався до сільського сходу і у своєму поданні до консисторії радив схвалити рішення про перенесення священицької садиви на нове місце, що й було зрештою зроблено, бо «обмін садібними землями вигідний для церковного причту тому, що земля якісніша і більш зручна для нього, а також і тому, що причт отримує нові міцні будівлі біля церкви в одній окружності, а для селян – що вони не витратять гроші на ремонт будівель причту в чому передбачаються великі потреби» [1, арк. 16зв.]. Таким чином, сільське духовенство «розв'язало» соціальний конфлікт за рахунок 1226 тимчасово зобов'язаних селян, зневаживши всі їхні права і задовольнивши забаганку 13 осіб священнослужителів.

Священики старалися зайняти багатшу єпархію і отримати кращі землі, хоча Київська консисторія контролювала священиків та їхні переміщення з однієї єпархії до іншої. Так, коли у селі Кальнику помер отець Михайло Оппоков, його брат Микола 29 вересня 1895 р. скористався слушною нагодою, перейшовши із церкви Миколаївської у селі Терешки Звенигородського повіту, яка відносилася до 7 класу, володіла 39 дес. і 1487 сажнями землі, оброблюваними 787 прихожанами. Церква Кальника була значно заможніша, бо відносилася до 5-го класу, володіла 47 дес. церковної землі, яку обробляли

1 120 прихожан [634, с. 117; 662, с. 247–248; 928, с. 224]. За панотця Миколи Оппокова до церковних будівель господарського призначення входили 2 клуні, сарай, комора, обора для овець. У «Кліровій відомості» за 1899 р. зафіксовано: «Будинок священика і церковних служок на церковній землі побудований старанням Товариства Кальницького цукрового заводу і є власністю церкви. Побудовані будинки: новий цегляний сарай з конюшнею, побудований громадою у 1896 році за 150 руб., і нова комора, також побудована громадою у 1897 р. за 100 руб.» [12, арк. 31]. На початку ХХ ст. у 1908 – 1914 рр. були споруджені й інші церковні господарські будівлі в селі Кальнику. У садибі священика – воловня й конюшня, комора, 2 сараї, 2 клуні, кам'яний льох і льодовня, а у садибі псаломщика – комора, воловня, конюшня, сарай, під одною покрівлею клуня й погріб. Слід відзначити, що причт кальницької церкви мав не тільки землю, на якій знаходилася церква й садиби причту, а й орну та сінокісну власність. Часто церква мала у своїй власності й лісові ділянки та інші угіддя.

Отже, Київщина славилася своїми родючими ґрунтами та річками, що викликало зіткнення багатьох господарських інтересів. У Київській губернії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. існувало поміщицьке, міщанське, селянське та церковне землеволодіння. Також слід виділити у цей період формування змішаної форми землеволодіння різних товариств, зокрема селянських, цукрових, промислових та ощадних, а також співвласників. На формування земельної власності різних станів Київської губернії почав впливати процес поглиблення ринкових відносин, чому перешкоджали залишків кріпацтва та поміщицького землеволодіння. У Київській губернії гострою була проблема нерозмежованості селянських і поміщицьких земель, що викликала конфлікти. Розв'язанню проблем землеволодіння та землекористування як для дворян, так і для селян стала оренда. Станова замкненість населення Київської губернії порушувалася з приходом інших якісно економічних відносин, можливістю купувати та продавати землю, працю, нагромаджувати капітали. Процес втрати землеволодінням станового

характеру проявився у широких масштабах під час продажу землі, коли змінювався власник. У другій половині XIX ст. на Київщині швидкими темпами починається еволюція поміщицького землеволодіння, з масовим банкрутством дворян та продажем земель. Спостерігається перехід поміщицьких земель до підприємців, міщан, селян. Земля концентрується в економічно сильніших верств населення Київської губернії. Зростає землеволодіння товариств, куди входять представники різних станів. Землеволодіння православної церкви Київської єпархії другої половини XIX – початку XX ст. збільшувалося, а доходи від церковних маєтностей були значними. Специфікою церковного землеволодіння була спадковість та право духовенства купувати землі. Між представниками православного духовенства нерідко траплялися суперечки за землю. Напруженими були земельні відносини духовенства і з селянами.

3.2. Організація господарств

Відмінності станів Київської губернії другої половини XIX – початку XX ст. залежали не лише від статусу, професійного життя, етнічно-релігійного фактору, земельної власності, але й від соціально-економічних чинників господарювання, матеріальної бази, виробництва сільськогосподарської продукції, організації виробництва у господарствах. У досліджуваний період були створені нові основи організації господарств селян, дворян, підприємців, духівництва Київської губернії. Організація господарства мала у Київській губернії два основні види – селянське та поміщицьке господарство, але почав виділятися і третій – змішаний.

Організація селянського господарства на Київщині другої половини XIX – початку XX ст. залежала від витрат самих господарів-селян на будівництво, реманент та придбання худоби. Кожне середнє приватне господарство мало дім, сарай, клуню, інколи добудови (комору, ще один сарай тощо). Клуні будували переважно власники, які мали більш як 10 дес. землі, а ті, в кого землі було до 3 дес., інколи не мали навіть будинків, які коштували

61 % всіх будівель у господарстві. Середня вартість будинку становила 138,9 руб., сараю – 27,9, клуні – 58,9 руб. Общинні землі мали садибу, де розташовувалися будинок і сад, оранку та пасовиська або луки [986, с. 40-43]. На 1907 р. земство Київської губернії виділило для будівництва хутірських будівель 6 тис. руб. [784, с. 18].

На початку ХХ ст. як багаті, так і бідні селяни вкрай неохоче застосовували удосконалений сільськогосподарський реманент. Хоча у 1900 – 1914 рр. збільшилося виготовлення сільськогосподарського реманенту та його асортимент розширився, переважна більшість господарств використовувала знаряддя кустарного виробництва: рала, борони, котки, драпаки тощо. Рідко застосувалися машини - сіялки, жатки, молотарки, віялки. Так, на 100 господарств Уманського повіту припадала 1 віялка і 1 соломорізка. 573 поселення Київської губернії мали у господарстві 182 жатки і 282 сіялки [986, с. 49]. Такі тенденції у сільському господарстві пояснювалися психологічними чинниками, а саме: вірою селян у Бога, який, як схоче, то врожай буде добрий, традиціями. Насправді, селяни не могли придбати реманент через високі ціни. Вітчизняний залізний плуг коштував 40 – 100 руб. Переслідуючи власні інтереси, деякі заводи допомагали селянам реманентом, аби підтримати вирощування селянами потрібних у цукроварінні буряків. Так, Бродецький завод у Київській губернії видавав селянам 38 комбінованих і 16 звичайних сіялок [974, с. 30]. Але такими перевагами могли користуватися тільки ті господарі, які проживали поблизу заводів.

За статистичними даними у селян Київської губернії на початку ХХ ст. було 500 тис. коней, 6 тис. бугаїв, 75 тис. волів, 380 тис. корів. Особливого розвитку скотарство набуло у Черкаському, Канівському, Радомисельському повітах. Так, у Черкаському повіті завдяки луговим просторам селяни вирощували волів, продаючи їх через 3 – 4 роки на ярмарках [525, арк. 3]. Із 539 141 селянських господарств, зареєстрованих у 1912 р. у Київській губернії, 80 % мали худобу. Спостерігалася тенденція до збільшення утримання худоби у селянських господарствах повітів, де були пасовиська та луки, достатня

кількість землі в господарствах. У середньому на одне господарство припадало 2 голови рогатої худоби [686, с. 10, 12]. У господарствах північної частини Київської губернії як робоча сила використовувалися воли, а коні – переважно у Бердичівському, Сквирському, Радомисельському, Уманському та Васильківському повітах [642, с. 54]. Багато селян Київщини не мали худоби зовсім: в Уманському повіті – 26 %, у Канівському – 24 %. На початку ХХ ст. ціни на худобу були високими: кінь коштував 33,7 руб., віл – 163 руб., корова – 53,8 руб., вівця – 4,2 руб., свиня – 8,6 руб. [986, с. 50]. У той час, коли в багатьох селянських господарствах взагалі не було коней, «зразкове господарство» священика однієї із парафій мало 12 волів і 4 коней, корови, які давали молоко, пасіку і поля, з яких збирали «хліб у зерні й у снопах». За цінами, встановленими на 1910 – 1915 рр., пара волів коштувала найдорожче з-поміж інших свійських тварин – від 213 до 228 руб., тоді, як кінь – від 56 до 68 руб., а корова – від 68 до 77 руб. [213, 25зв.; 674, с. 221; 989, с. 10–11].

Зазвичай у Київській губернії сіяли 8 різних комбінацій зернових культур: жито, озиму пшеницю, овес, гречку, ячмінь і просо. Найпоширенішими у селянських господарствах були жито та озима пшениця, що займали кожна 1/3 всіх полів. Жито сіяли переважало у селянських общинних господарствах, а пшеницю у приватних. Так, у Київській губернії 1912 р. жита було більше на 223 560 десятин, ніж пшениці. У Черкаському повіті Київської губернії «из числа засеваемых хлебов помещики предпочитают пшеницу, как хлеб приносящий более дохода, крестьяне – преимущественно сеют рожь и гречиху для своего продовольствия; с гречихой вместе иногда сеется просо, специально для получения кормовой соломы для скота... Благодаря почвенным условиям, а также удобству сбыта... обрабатывается картофель» [142, арк. 43зв.]. У другій половині ХІХ ст. картопля та промислові культури селянами майже не вирощувалися [880, с. 37, 38; 899, с. 39; 986, с. 61].

За прикладом великих поміщицьких економій селяни почали використовувати добрива для своїх городів, оскільки земля в них увесь час оралася і згодом виснажувалася. У 1887 р. автор календаря Київської губернії

В. Мозговий відзначав: «...крестьянами обращено в пахотную землю все то, что можно было распахать» [951, с. 30]. На початку ХХ ст. селяни вже не продавали гній, а використовували його тільки у власному господарстві [959, с. 37]. Деякі середні селянських господарства були організовані досить раціонально. Так, господарство А. Шуляка поблизу села Войташівка Радомисельського повіту мало 8 дес. переважно бідних ґрунтів (піщаних, супіщаних та суглинистих) й було куплене за сприяння Селянського поземельного банку. 1 дес. відводилася під хату, господарські будівлі та город, 0,75 дес. – під хмільник, 0,25 дес. – під луг, 6 дес. – рілля під польовими культурами. На городі вирощувалися овочі, у садку – яблуні, кущі смородини, малини та полуниця. А ще там була пасіка. Рілля оброблялася добре, існував парник, практикувалися сівозміни та удобрення. Господарство мало плуг, борони, молотарку, віялку та соломорізку. Врожаї споживалися сім'єю та продавалися на ринку, частина врожаю перероблялася на вино, варення та повидло для продажу. Вирощувалися пшениця і жито, а також картопля, кормовий буряк та овес. Врожаї були досить високими як на такому бідному ґрунті. Велику увагу А. Шуляк приділяв тваринництву, орієнтованому на ринок. У господарстві було троє робочих коней, 4 корови, 10 свиней, 4 вівці. На ринок було зорієнтоване й птахівництво – 70 породистих курей та півсотні гусей [1054, с. 401].

Садівництво та городництво для власних потреб було розповсюдженим у Київській губернії. Так, у Межиріцькій волості Черакського повіту «крестьяне... хотя далеко не все, разводят небольшие фруктовые садки с сельскохозяйственной целью. Фрукты в большинстве случаев разводятся: вишни, груши, яблоки и сливы («угорка»)....Разводят арбузы, дыни и огурцы, которые сбывают частью по р. Днепру в Киев, в большинстве же случаев – на местных базарах. Дохода одна десятина приносит 150 – 200 руб. при хорошем урожае. Все крестьяне занимаются огородничеством только на своих усадьбах; сажают капусту, огурцы и т. п. огородные продукты для своего потребления...» [142, арк. 43зв.–44].

Господарство хуторянина А. Савчука неподалік села Романів Липовецького повіту Київської губернії мало 5,5 дес. землі. У 1914 р. він збудував будинок, два сараї, клуню, вирив колодязь, купив пару коней, корову та інвентар. Вирощував овочі, посадив сад, де росли яблуні, груші, вишні, ягідні кущі, врожай продавав на ринку. В господарстві велася шестипільна сівозміна з використанням природного добрива та якісного посівного матеріалу. Високі врожаї пшениці, жита, вівса та ячменю забезпечували рентабельність господарства. Також А. Савчук розводив свиней білої англійської породи, королівських коропів та линів у власноруч виритому ставку, мав пасіку.

Господарство І. Слободяника в селі Розаліївці Васильківського повіту складалося з 4 дес. ріллі та садиби у селі, де знаходилися також господарські будівлі вартістю 700 руб. У господарстві також були коні та інша домашня худоба вартістю 265 руб. Для утримання худоби господар закупував бурячиння та жом, для ведення землеробства – інвентар. Господар впровадив п'ятипільну сівозміну з чергуванням різних трав, приділяючи найбільше уваги кормовим рослинам, вирощував овес, просо, ячмінь, кормовий та цукровий буряк. Використовувалося сортове насіння та добре доглядалися ділянки. Річна вартість урожаю становила в середньому 600 руб. [1054, с. 403].

У Київській губернії існували села, де селяни займалися гончарним промислом, серед них – Гнилець Звенигородського повіту, Луб'янка Київського повіту, Томашівка Уманського повіту. Були також села, де воно являлося підсобним, а селяни приділяли багато часу землеробству. Гончарями були переважно чоловіки, вони починали навчатися з 10 – 12 років і вчилися протягом 4 – 6 років, нерідко цим промислом займалися аж до 70-ти років. У матеріальному забезпеченні гончарі поступалися землеробам, їхні хати були неприкрашені ні ззовні, ані всередині. Майстернею у селян-гончарів слугувала хата, посеред якої зберігалася глина, а підставками для готових виробів – лави [715, с. 11–18].

Селянські господарства були різноманітними за структурою, їхня ефективність залежала від відстані до міст та промислових центрів, зв'язку із ринком, кредитуванням. Проте не слід вважати, що селянське середняцьке господарство було дуже рентабельним та раціональним. У більшості випадків селянські господарства були збитковими, особливо це стосувалося господарств ремісників.

У другій половині XIX – на початку XX ст. відбувається процес поступової втрати інтенсифікації поміщицьких господарств, незважаючи на те, що поміщицькі маєтки залишилися після реформи 1861 р. краще забезпеченими реманентом, а у передових економіях використовувалися вже сільськогосподарські машини й техніка. Для ведення власного господарства необхідно було докладати значно більше зусиль ніж раніше: його необхідно було забезпечити робочими руками, досконалішим реманентом, робочою худобою, створювати капітал, розвивати вміння і досвід.

Слід відзначити, що в Київській губернії протягом другої половини XIX та на початку XX ст. переважало велике поміщицьке землеволодіння. Так, серед великих маєтків можна назвати Мошенський маєток князя Воронцова, Смілянський маєток графів Бобринських, Корсунський – князя Лопухіна. Але поступово стає помітним процес дроблення великого землеволодіння. Так, на півдні Київської губернії з колишніх великих маєтків князя Потьомкіна постало кілька менших [642, с. 13]. У перехідний період після скасування кріпацтва поміщики намагалися утримувати господарство вирубуванням лісів і продажем деревини або будівництвом цукрових заводів. Так, із 132 тис. дес. плантацій, які належали цукровим заводам, 97 тис. перебували у приватній власності [744, с. 1]. Станом на 1887 р. поміщикам належало 95 % всіх лісів Київської губернії і тільки 5 % – селянам. Власне селянські ліси «представляют только одну заросль», будівельний ліс майже весь належав великим землевласникам [951, с. 45]. Питома вага лісу в маєтках площею до 2 тис. дес. становила 19,2 %, у господарствах понад 2 тис. дес. – 62 %. Так, загальна площа лісів (граб, липа, дуб, ясень) графів Бобринських, розташованих у Київській губернії, становила

14 880 дес. [959, с. 85]. Ліси графа Потоцького на Уманщині оцінювалися у 3 700 злотих і становили 7 685 влук, тоді як орної землі було 39 818 влук [970, с. 7–8]. Чим більшим був маєток, тим більшою була частка лісів. Очевидно, що площа маєтків зростала саме за рахунок лісових угідь, адже вони були більшою мірою природного походження. Продаж лісів здійснювався за домовленістю. Так, ліс, який оточував хутір «Вахівська Буда» Київського повіту, був проданий графом Ходкевичем купцеві Нафтулі Горенштейну «на сруб». Пропорції луків були подібні до пропорцій лісових угідь, але багатство їх у поміщицьких економіях зовсім не означало інтенсивного розвитку скотарства. Більшою мірою лісами та пасовиськами користувалися селяни [963, с. 145].

Поміщицьке тваринництво на Київщині було менш розвинутим ніж землеробство. Так, у маєтках графів Бобринських невелика кількість худоби розводилася для потреб господарства (корови, коні та дрібна худоба). Станом на 1912 р. у Смілянському маєтку графів було 1 927 волів та 890 коней. Воли й коні щорічно докуповувалися, а після певного строку роботи перепродувалися. На початку ХХ ст. постало питання про використання тракторів замість худоби, яка починає зростати в ціні (пара волів у 1895 р. коштувала 150 р., а у 1912 р. – 268 р.). До того ж зростали ціни на корм для худоби, хоч маєток давав певні відходи з землеробства, їх не вистачало [959, с. 32]. Серед дворян Київської губернії було популярним розведення коней [1000, с. 256]. У 1887 р. було 34 заводи по розведенню коней у Київській губернії, найбільші з них належали дворянам. Так, у селі Зікрачах Київського повіту дворянину К. Репіну належав кінський завод, А. Терещенко у селі Красівці Бердичівського повіту розводив «призових» коней, у селі Шамраївці та селі Узин Васильківського повіту графі Браницькі - верхових арабських скакунів, у селі Кобрин Звенигородського повіту граф О. О. Потоцький – «упряжних» арабських коней, у селі Верхівні Сквирського повіту граф А. А. Ржевуський – польських скакунів [951, с. 116–118].

На Київщині великі землевласники спеціалізувалися на вирощуванні цукрових буряків і утримували цукрові заводи. У 1905 – 1909 рр. одним із

найважливіших продуктів для Київської губернії був цукровий буряк [994, с. 3, 11]. Ця культура була трудомісткою, вимагала значної кількості робітників та значних земельних площ. Буряк вирощували переважно на приватновласницьких землях, 75 % яких були пов'язані з цукровими заводами. Селяни також брали у цьому участь, укладаючи угоди з заводчиками на вирощування цукрових буряків. Так, у 1885 р. буряком було зайнято 75625 дес. землі, які знаходилися у 191 маєтку Київської губернії, причому у Канівському та Васильківському повітах цукрові буряки вирощували майже у кожному маєтку. Найменше бурякових плантацій було у Радомисельському повіті Київської губернії. Так, у Смілянському маєтку на 1912 р. під буряк відводили 4640 дес., ще закупували буряк у селянських господарствах [103, арк. 2; 727, с. 46–94; 959, с. 70]. Можливість отримати значно більший прибуток з буряків ніж із пшениці зумовлювали і розширення площ зайнятих під цю культуру.

Цукрова промисловість потребувала багато робочих рук, але й тут буряківництво ставало вигіднішим, бо воно не відволікало селян від їхнього основного заняття – землеробства [103, арк. 4зв-5]. На початку ХХ ст. бурякосіяння займало близько 7 % від усієї посівної площі селянських господарств Київської губернії, а в деяких селах – 20 %. Посіви буряків у Київській губернії становили 206 993 дес. Деякі заводи виплачували аванси за буряк на 3 – 4 роки наперед, що було добре для великих господарств, а малоземельні селяни через це навпаки ставали боржниками заводів. Так, у 1907 р. Райгородський завод Київської губернії мав боржників, які завинили йому 18 877 руб., що становило 11,5 % виплаченої суми за угодами з селянами. У таких випадках заборгованість мала характер довгострокового кредиту. Така ситуація частково пояснювалася тим, що власники заводів, укладаючи для дрібних селянських господарств не вигідні умови поставки буряків. Буряки оцінювалися дешевше, якщо були недостатньо чистими, вирощувалися на невеликих ділянках. Представники заводів часто хитрували і обдурювали неписьменних селян.

Організація господарств поміщиків-дворян Київської губернії була зорієнтована на ринок. Так, поміщик Т. К. Даховський у селі Леськи Липовецького повіту мав 1 594 дес. землі, загальний капітал у будівлях – 52 260 руб., реманенту – 18 тис. руб., 77 коней, 80 волів. Головна стаття прибутку ішла з пшениці та цукрового буряку. Взимку наймалися робітники для обробітку цукрового буряку, яким платили по 12 руб. за морг, за копу пшениці під час збирання врожаю платили по 50 – 60 коп., або натурою 8-ий – 10-ий сніп. Під час роботи в маєтку селяни безкоштовно забирали бадилля від буряків. Утримання робітників та службовців маєтку становило 5 000 руб. [727, с. 50–51].

Господарство Н. О. Галензовського на хуторі Ковальчука і в селі Медовата Липовецького повіту становило 252,5 дес. Тут сіяли рапс, пшеницю, цукровий буряк. Загальний капітал у будівлях – 8 813, у реманенті – 8 067 руб., у господарстві було 22 воли і 20 коней. Прибуток поступав також від скотарства: корів, овець та свиней, за молочні продукти, шерсть, продаж свиней. Працювали наймані робітники із сусідніх сіл та із Канівського повіту. Під час сінокосу платили 50 – 75 коп. Робітники безкоштовно могли парувати свою худобу з добірною худобою в маєтку та забирати бадилля з буряків.

У володінні Ф. Е. Ф. Єнні біля сіл Кам'яногірка та Копіївка поблизу Дешева було 2025 дес. землі, де вирощували пшеницю, горох, буряки. Загальний капітал у будівлях володінь оцінювався у 53 тис. руб., господарство мало 124 коні й 82 волів, 300 свиней. Від щорічного продажу 100 – 450 свиней маєток мав прибуток у 3000 руб. У маєтку діяв цегельний завод, що виробляв 200 тис. цегли на рік. Проте головний прибуток давали цукрові буряки та пшениця.

Ільїнецький маєток княгині Сан-Донато Е. П. Демидової складався з чотирьох економій: Ільїнецької, Барбарівської, Свистунівської та Павлівської, які розташовувалися у селі Павлівка, на фермі Свистунка та в містечку Ільїнцях. Всього в господарстві було 4 759 дес. землі, 182 волів і 129 коней,

загальний капітал у будівлях – 60 867 руб. Головний прибуток маєтку давали пшениця, цукрові буряки та бурякове насіння [727, с. 54–77].

У маєтках П. Подгорського у селі Конела Липовецького повіту та біля Монастирища було 1 933 дес. землі, 80 коней, 60 волів, загальний капітал у будівлях – 25 804 руб., діяв кінний завод англо-арабської породи (продавав на рік коней на суму 5 – 7 тис. руб.). А ще прибуток базувався також на вирощуванні пшениці, цукрових буряків, рапсу, гороху та жита. Наймали робітників для обробітку буряків, їм платили 10 коп. за морг. Робітники мали змогу користуватися племінними кіньми та волами для розведення худоби, годували безкоштовно бурячинням свою худобу. Утримання адміністрації господарю коштувало 750 руб. на рік.

У володінні Ю. І. Ярошинської – маєтки у селах Пархомівка, Ростовка Велика та ферма Лишава у Липовецькому повіті – 1 551,4 дес. землі, 109 коней і 48 волів, загальний капітал у будівлях – 47 675 руб. Прибуток господарство отримувало від пшениці та цукрового буряку. За копу хліба робітникам платили 50 – 60 коп., за копання буряків 1 коп. за пуд. Адміністрація утримувалася за 7 596 руб. на рік [727, с. 80–92].

Тальянські маєтки княгині О. П. Довгорукої – у селах Глибочок, Кобринова Гребля, Соколівочка та містечку Тальне Уманського повіту: землі 19 655 дес., 400 коней і 700 волів, господарство велося на 7 820 дес., загальний капітал у будівлях – 136 110 руб. Головний прибуток поступав від цукрового буряку та пшениці. Наймалися селяни також для розкидування гною по 2 коп. за хуру, збирання хлібів – за копу по 45 – 60 коп. Селяни купували у маєтку насіння вівса та проса на 300 руб. у рік. Робітники безкоштовно користувалися бурячинням. У маєтку було дві лікарні, утримання яких коштувало від 9 тис. до 12 тис. руб. На адміністрацію витрачалося 62 961 руб. на рік.

У Звенигородському повіті близько 15 тис. дес. Бужансько-Вільховецького маєтку належали графу О. О. Потоцькому, де утримували 690 коней, 906 волів. У маєтку діяв кінний завод, але головний прибуток надходив від вирощування та продажу пшениці й буряку. Адміністрація Потоцькому

вартувала 64 000 руб. Його сусідка графиня М. Є. Браницька у Вільшанському маєтку вела господарство на 11 тис. дес., а близько 500 дес. здавала в довгострокову оренду. Вона отримувала прибутки в основному завдяки вирощуванню цукрових буряків та пшениці, утримуючи адміністрацію, що коштувала 35 361 руб. на рік. У Таращанському повіті Браницькі утримували Ставищанський маєток з 26 305 дес., при чому деякі його економії здавали у довгострокову оренду. Головний прибуток отримували від продажу культур для винокуріння та цукроваріння, а також займалися розведенням коней. Утримання службовців коштувало Браницьким 19 000 руб. на рік [727, с. 103–167].

Графи Шувалови володіли Тальновським маєтком Уманського повіту, де розташовувався цукровий завод. Проте графи також продавали пшеницю в маєтку. Так, у 1902 р. управляючий повідомляв графу Шувалову, що утримався від продажу пшениці, чекаючи доки зростуть ціни, але змушений був продавати всю пшеницю – 250 тис. пудів, беручи за пуд по 67 коп. Того ж року невтішними були прогнози щодо продажу цукру, проте вони робили все можливе для удосконалення технології виробництва, вважаючи, що якість стане вирішальною у продажу цукру. У січні 1900 р. управляючий відзначав: «Пісочні фільтри для сиропу дуже потрібні, і, вважаємо, потрібно їх замовити, бо сироп виходить дуже чистим» [443, арк. 1]. Для встановлення фільтрів запросили майстра Абрахама, який вже встановив такі фільтри на 10 цукрових заводах, отримавши гарні відзиви. Також передбачалося розпитати у Абрахама про удосконалений спосіб кристалізації. Застосовуючи різні технологічні новинки, в маєтку Шувалова намагалися в такий спосіб економити на робочій силі. У майстерні та всередині заводу працювало 12 – 15 майстрових та стільки ж чорноробів, а на зовнішніх роботах від 8 до 16 осіб (возити та колоти дрова, видавати бурячиння, патоку, чистити двір тощо). Економили також на наглядачах: мала кількість робітників давала можливість не наймати наглядачів [443, арк. 1; 444, арк. 2; 445, арк. 1–3].

Таким чином, поширеною у Київській губернії була капіталістично-відробіткова система в організації поміщицьких господарств. Як плату за обробіток поміщицької землі та збирання й перероблення врожаю селяни отримували гроші та преміальні у вигляді залишків від врожаю (бадилля, право злучки селянської худоби з племінною худобою). Характерним було також те, що часто виробництво продукції поєднувалося з її промисловим перероблянням, чому сприяли гуральні та цукрові заводи, які розташовувалися на території маєтків дворян-поміщиків. Пшениця була поширеною у поміщицькому господарстві культурою, під яку відводилися значні площі у Київській губернії, що обумовлювалося попитом на ринку, природними умовами, близькістю чорноморських портів та розгалуженою мережею залізниць.

У другій половині XIX – на початку XX ст. починає розвиватися дворянське господарство нового типу – в основу було покладено придбання та переобладнання маєтків для потреб ринку. Серед таких слід виділити Смілянський маєток графів Бобринських (у 1895 р. мав площу 18,8 тис. дес. ріллі та 14,3 тис. дес. лісу), придбаний ними ще 1839 р. і підданий перебудові. У господарстві застосовувалися добрива (окрім гною, мінеральні добрива) та досконаліші знаряддя праці, запроваджувалися раціональніші сівозміни, працювали переробні підприємства. Старі дерев'яні будівлі вкриті соломною перебудовувалися на цегляні з кам'яним фундаментом, вкриті залізом або черепицею. Особлива увага тут приділялася вентиляції. Почали будуватися нові «магазини» для зберігання, сортування та очищення зерна. В магазинах була влаштована система глибоких засік, а також зерносушарні. Волонні та конюшні були переобладнані таким чином аби по обидва боки стійла був коридор, що полегшувало розподіл кормів. Також були і спеціальні горища для зберігання насіння буряків. Крім того, нововведенням стало і влаштування на території смілянського маєтку абіссинських колодязів для водопою худоби [959, с. 26–27].

Таким чином, загальна вартість будівель маєтку Бобринських станом на 1912 р. зросла на 142,1 %, майже у 2,5 раза порівняно з 1895 р. Зросла і площа угідь, яка на 1912 р. становила вже 24,8 тис. дес. ріллі, що відбулося завдяки купівлі землі у Давидових (Грушківський маєток) та Лопухіних (Капітанівський маєток). Витрати на маєток були колосальними. Так, у 1895 р. на облаштування маєтку було витрачено 40 тис. руб., а в 1912 р. – 72 986 руб. А ще слід додати величезні витрати на утримання худоби та удобрення полів, зарплату численної адміністрації та закупівлю реманенту.

Смілянський маєток спеціалізувався на вирощуванні та переробці цукрового буряку, також розвинутими тут були зернове господарство, лісівництво і тваринництво. Для суміщення вирощування двох прибуткових продуктів, озимої пшениці та буряків, довелося впроваджувати сівозміну. Територія маєтку поділялася на три частини, кожна з яких складалася з економій (загалом їх було 12) та лісництва. Лісове господарство щороку давало 69,9 тис. руб. прибутку, десятина цукрових буряків – 26,1 тис., десятина пшениці – 22,5 тис. руб. Загалом смілянський маєток давав понад 1 млн. пудів зерна, з яких 540 тис. пудів продавалося на внутрішньому та зовнішньому ринках. Для порівняння: маєтки Терещенків виробляли 10 млн. пудів зерна, а Ситковецький маєток Потоцького збував 82,5 % врожаю пшениці [959, с. 22, 28].

Андрушівський маєток, придбаний Терещенками 1870 р., був поділений на 13 економій і мав 11 тис. дес. орної землі, 3 733 дес. лісів, 1460 дес. сінокосів, 209 дес. садибної землі, Голоківський маєток складався з 8 економій і мав 13 119 дес. орної землі [760, с. 2]. Вже у 1870 р. Микола та Федір Терещенки створили Товариство братів Терещенків, куди ввійшло 5 підприємств, а решта – 6 заводів – залишилися в особистій власності братів. Воно мало 3 млн. руб. початкового капіталу, а у 1900 р. він зріс до 8 млн. руб. Товариство мало 14 представництв у найбільших містах Російської імперії, які здійснювали збут готової продукції всередині країни та закордон. У 1900 р.

заводи Товариства виробляли 2,5 млн. пудів цукру-піску та рафінаду [1034, с. 162].

Порівняно з селянами, підприємці швидше зорієнтувалися, що використання вдосконаленої техніки покращить господарство, орієнтоване на ринок. У господарствах буржуазії був цілий спектр різноманітного реманенту та техніки. Так, у смілянському маєтку Бобринських використовувалися плуг паровий з двома локомотивами, плуги одно-, дво-, три- та чотирилемішні різних систем, екстирпатори, культиватори та пароочисники, борони, просапники (техніка для підгортання та розпушування ґрунту) різних систем, котки, різні сіялки, машини – жатки, граблі кінні, молотарки парові та кінні, віялки, бурякокопачі, просорушки, прилади для посіву буряку та гороху, пульверизатори. Ґрунт розпушували голковими котками. 70 % площі ріллі засівали з допомогою комбінованих сіялок заводів Фільверта-Дедіна та Менцеля, а решту – простими сіялками. Мочене насіння кидають в удобрену землю, після чого використовують гладенькі котки, аби притиснути насіння до землі та вичавити вологу. Коли насіння проросте, його обприскують пульверизаторами задля знешкодження жуків-довгоносиків, прополюють вручну або кінними просапниками Држевецького для глибокого рихлення. Необхідна умова у господарстві Сміли – насінневий фонд. Насіння пшениці сорту «банатка» закуповувалося в Моравії, а насіння буряків – у фірми Раббетге та Гізеке [959, 20–30, 71–72].

Представники «нових господарів» провадили експерименти з полями. Так, селекційна робота в маєтках графині М. Є. Браницької велася постійно, у Білоцерківському маєтку площа експериментального поля становила у 1905 р. 660 дес., а з 1911 р. – 960 дес.

Функції управління господарством нового типу, як правило, покладалися на економа або управителя. Станом на 1897 р. із 24 поміщицьких господарств у 18-ти керівництво здійснювали управляючі, а у 6 – особисто власники, у 1901 р. така сама картина: із 45 поміщицьких господарств у 27 керували економі, у 11 – власники, а 7 перебували в оренді [702, с. 168–234; 965, с. 148–178]. Великі

маєтки мали велику кількість адміністрації. Так, Бородянський маєток графа Шемберка у Київському повіті, який займав 22 тис. дес. землі, мав численну адміністрацію: управителя, трьох завідувачів, шістьох прикажчиків, гуменного і п'ятьох конторських службовців, а маєток у селі Хабне Радомисельського повіту з 12 тис. дес. керувався управителем, двома його помічниками, 5-ма завідувачами, 15-ма прикажчиками, 5-ма гуменними та 6-ма конторськими службовцями. Скромніша за кількістю адміністрація була у середніх за площею маєтках. Так, маєток Маковище Київського повіту складався із 350 дес., мав завідувача, помічника і двох прикажчиків. Смілянський маєток графів Бобринських мав головного управляючого з широкими повноваженнями, якому підпорядковувалися всі справи маєтку включно з торговими підприємствами. Адміністрація маєтку складалася із бухгалтера, головного контролера економічного відділу, ветеринара та двох ветеринарів-фельдшерів, механіка, завідуючого контрольно-звітнім відділенням, повіреного, головного лісника та сімох лісників, двох агрономів, 12 управляючих економіями та їх 24 помічників. При кожній з 12 економій працювали касири, писарі, «табельщики», господар воловні, кінний господар, «магазинщик», дворецький. При кожному цукровому заводі працює велика адміністрація, очолювана директором. Щотижня всі управляючі економіями збиралися на нараду, де головував головний управляючий [959, с. 22–23]. Адміністрація Голоківського маєтку братів Терещенків складалася з управляючих, помічників, економа та рахівника [760, с. 7].

З другої половини XIX ст. завдяки господарствам нового типу виробництво цукру зосереджувалося переважно в Київській губернії. За обсягом виробництва провідне місце у Київській губернії належало цукровим заводам. Перші цукрові заводи у Київській губернії виникли у 20-х рр. XIX ст. Після скасування панщини цукроваріння дещо занепало по всій Україні: у 1862 – 1863 рр. з 404 заводів діяло лише 105. Підвищення акцизу та ввіз цукру з-за кордону теж не сприяв відродженню цукроваріння [265, арк. 1–5]. Тому у другій половині XIX ст. підприємці цукровари отримали змогу брати кредит у

Київському Державному банку. Підприємці часто користувалися правом на кредит [343, арк. 388-391; 348, арк. бзв.-7; 349, арк. 30; 350, арк. 135–137]. Граф В. О. Бобринський у 1861 р. змушений був заставити маєтки батьків у Тульській, Київській, Курській, Орловській та Симбірській губерніях аби отримати кредит у 3 млн. руб. Його наступники також брали кредити у 1886 р., 1894 р., 1896 р., 1901 – 1917 рр. [344, арк. 43–44; 351, арк. 1–11; 352, арк. 1–8; 353, арк. 29, 124; 355, арк. 57; 356, арк. 19; 357, арк. 1-7; 358, арк. 1–6]. Наприкінці ХІХ ст. цукрові заводи та Корсунський маєток закладали князь Лопухін у Київській конторі державного банку та у Голенищева-Кутузова-Толстого [345, арк. 113–118], у Київському банку цукровар А. А. Абазе брав кредит під заставу маєтків у Київській губернії [346, арк. 269–271зв.], там само брав кредит граф А. Потоцький [288, арк. 88–89зв.]. Згодом вогневі цукроварні зникли, а парові почали вдосконалюватися. Лише заводи, що мали необхідні кошти для найму робітників та придбання сировини, змогли відродитися [266, арк. 2, 5]. Вже у 1890 р. працювало 62 пісочні цукрові та 4 рафінадні заводи, які приносили значні прибутки. Так, Товариство братів Терещенків у 1872 – 1873 рр. одержало від 6 невеликих цукрових заводів 376 230 руб., а у 1880 – 1881 рр. тільки від 2-х заводів 346 940 руб. чистого прибутку [89, арк. 62зв.].

Розташування цукрових заводів обумовлювалося близькістю сировини – цукрових буряків. Переважно вони будувалися у сільській місцевості, це призводило до значних витрат на оснащення підприємств технічними засобами, утримання додаткових будівель, майстерень. Так, у 1847 р. будівництво цукрового заводу обходилося щонайменше у 43 тис. руб. [193, арк. 1]. Цукрові заводи належали переважно дворянам, поміщикам та заможним державним службовцям, але до середини ХІХ ст. більше нагадували сараї. Вони будувалися у селах власників. Наприкінці ХІХ ст. заводи починають перебудовуватися із влаштуванням технологічних новинок (гідравлічних пресів, механічні терки, транспортери, електрифікація тощо). Так, зразковими поміщиками-цукровиками другої половини ХІХ – початку ХХ ст. вважалися графи Бобринські. Вони заснували 4 цукрові і 1 рафінадний заводи [959, с. 93].

Зокрема їм належали у Черкаському повіті Балаклійський цукровий завод у селі Балаклії, збудований 1852 р., та Яблунівський пісочно-цукровий завод у селі Яблунів, збудований 1839 р. вогневим, а 1848 р. перебудований за паровим методом. У Чигиринському повіті графи мали фабричний завод у селі Грушківка з поліпшеними засобами для видалення і випаровування соку. За патентне свідоцтво Бобринські платили від 180 до 320 руб [208, арк. 7, 13, 14–16].

Організація господарства підприємців Київської губернії залежала від технічного оснащення цукрових заводів. Так, на деяких заводах були водокачки, машини для подавання буряків до мийки, підйомники, елеватори, бурякорізки, прилади для очищення соку, механічні фільтри, мірники для вапнякового молока різноманітних систем та конструкцій. Освітлювалися під час виробництва заводи електрикою, свічками, гасом, спиртом, нафтою, маслом, гасом. Так, Смілянський рафінадний завод графів Бобринських освітлювався гасом, а з 1890 р. завод почав освітлюватися електрикою [231, арк. 5–11; 959, с. 127, 128]. У 1892 р. електричне освітлення було встановлене на цукровому заводі у Липовецькому повіті, а згодом і на заводі Тульчинського у місті Жашкові [579, арк. 4; 581, арк. 2]. У 1893 р. електричне освітлення було встановлено на цукровому заводі Терещенка у селі Старі Осоти. Після того, як цукрові заводи почали використовувати дешевшу електрику, цю ідею підхопили і гуральні Київської губернії. Так, у 1893 р. першою на електричне освітлення перейшла гуральня баронеси Врангель у Звенигородському повіті [205, арк. 133; 582, арк. 4; 583, арк. 3]. Також не шкодували власники заводів грошей на преси, прилади для вимочування, для очищення соку, механічні фільтри, мірники для вапнякового молока, мішалки, котли [231, арк. 5–7зв., 11]. До того ж треба було враховувати потребу недешевої хімічної лабораторії для цукрових заводів. Заможні підприємці Київської губернії влаштовували власні лабораторії з спеціалістами-хіміками. Так, при цукрових заводах графів Бобринських лабораторія була створена ще 1871 р., а в 1873 р. – Центральна хімічна лабораторія для Київської губернії за матеріальною участю

більшості цукро заводчиків, які не мали достатньо коштів на заснування власних лабораторій [222, арк. 30, 34, 37].

Яблунівський та Балаклійський заводи графів Бобринських мали технічні вдосконалення. Балаклійський завод «відрізнявся тим, що на ньому тривалий час ставилися досліди щодо впровадження технічних новинок цукрового виробництва графом Олексієм Олексійовичем Бобринським, який здобув спеціальну технічну освіту у Франції, і тільки після того, як досліди давали позитивні результати, нововведення застосовувалися і на інших заводах [959, с. 103]. Уперше на ньому було застосовано систему переробки патоки «Манурі», електричне освітлення лампами «Свана», «динамо-машину» Едісона. Яблунівський цукровий завод розташовувався у цегляній триповерховій будівлі, вкритій залізом. Із технічних новинок завод мав кімнату з барабанною мийкою для буряків, кімнату для дифузорів у два поверхи із бурякорізкою, а також транспортер, що подавав порізаний буряк до сусідньої кімнати. Апаратне відділення у 2 – 3 поверхи мало вісім мідних котлів, що нагрівалися паром, залізну піч, залізний холодильник, залізний резервуар для збирання вуглекислого газу та дві парові машини з насосами, що витягували вуглекислий газ із печі. Також на заводі було п'ять фільтрпресів та парова водокачка. Парове відділення розташовувалося окремо від будівлі заводу. Завод мав 5 підвалів для зберігання буряків, пожежний сарай, контору [208, арк. 7, 13–17]. На Смілянському цукровому заводі Бобринських встановлено випарювання «Робера» подвійної дії для більшої кількості переробки буряків [227, арк. 1, 117; 959, с. 94]. У 1885 р. його перебудували з метою збільшення виробництва, а у 1910 – 1912 рр. повністю переобладнали і перебудували: всі його поверхи було збудовано з залізобетону, підлога з цементних плит, а сходи – залізні. Влаштовано турбогенератор на 600 кВт. [959, с. 94].

Графи Браницькі протягом 1847 – 1859 рр. збудували 9 цукрових заводів, з яких 8 було розташовано в їхніх маєтках. У 1880-х рр. Браницьким належало 7 заводів, Бобринським – 6, Потоцьким – 7 і Терещенкам – 9. Київський купець І. Бродський придбав Лебединський цукровий завод і, виписуючи з-за кордону

найновішу техніку, переобладнав його, налагодив випуск цукру-рафінаду. Завдяки переоснащенню завод почав випускати 1 млн. пудів цукру щорічно. Не зупиняючись на досягнутому, І. Бродський засновує у 1873 р. Олександрівське товариство цукрових заводів, куди ввійшло 7 заводів, а згодом – Крюківське, Махаринецьке, Томашівське та Воскресенське товариства цукрових заводів, збільшивши кількість заводів до 13 (10 пісочних і 3 рафінадних). У 1893 – 1894 рр. заводи Бродських виробляли 2,05 млн. пудів цукру або 5,8 % всього цукру-піску, 4,04 млн. (22,3 %) пудів рафінаду загалом в Росії. Крім того, Бродські вклали кошти у мукомельне, броварне та винокурне виробництва [336, арк. 1–10].

Таким чином, поміщицьке господарство Київщини у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. поступово перетворюється на сільськогосподарське підприємство, яке працювало на ринок. Керівництво ним доручалося досвідченим економам або здавалося в оренду. Тут слід відзначити, що поміщики майже не здавали землю в оренду селянам, розвивалася велика капіталістична оренда. Вона часто використовувалася поміщиками як засіб передачі функцій з управління господарством.

З середини 1865 р. багато маєтків та заводів віддавалися в оренду, адже після скасування кріпацтва бракувало робочої сили, а «тимчасово зобов'язані» селяни уникали повинностей. Так, граф К. К. Потоцький з 20 тис. дес. ріллі Теплицько-Ситковецького маєтку здавав в оренду 74 % [970, с. 200]. Граф К. В. Браницький здав в оренду колезькому раднику А. Ф. Залеському два цукрово-пісочних заводи у Канівському повіті у селах Миронівці та Хохівці строком на одну кампанію цукроваріння 1869 – 1870 рр. Разом з цукровим виробництвом Залеський взяв і 5 його маєтків: Миронівський, Росавський, Олександрівський, Заленківський, Хохів'янський строком до 1870 року. Ось письмове зобов'язання орендаря: «Я, Залеський, повинен визначені цукрові заводи на протязі орендного строку утримувати в належному стані, а на завершення терміну передати Департаменту уділів всі будівлі, машини, снаряди та апарати згідно з описами» [169, арк. 2, 3]. Також орендар зобов'язувався

сплатити за патент на право виробництва цукру та акцизи [464, арк. 169–172зв.]. У 1870 – 1879 рр. Браницький здавав Хохітв'янський завод в оренду Товариству Романовських цукрових заводів, а саме його представникам: купцю Гісен-Дармштадському, Фрідріху Рау, князю О. С. Кудашеву та члену торгового дому «Стукет і Спис» Роберту Спису. Разом з заводом та машинами Товариство приймало й фільварки з 656 дес. землі. Проте у 1879 р. на заводі виникла пожежа і Товариству Романівських цукрових заводів було відмовлено в продовженні оренди, завод ліквідовано. На тому місці у 1880 р. купець Войко Фейнзельберг запропонував побудувати гуральню, але цей проект було визнано невігідним [196, арк. 7, 28, 32–34, 191, 421–464].

Слід відзначити, що Товариства цукрових заводів виступали орендаторами як поміщицьких, так і селянських земель. У Липовецькому повіті Товариство Цибулівського цукрового заводу орендувало кілька маєтків: Цибулів та Іванни, що належали панові П. В. Рогозинському, Шабастівку графа А. Красицького, Копієвату пана С. К. Улашина, Зюбриху пані М. М. Кржечковської, Тарнову пана Тарновського. Сам цукровий завод містився у містечку Цибулеве. Загальна площа орендної землі становила 5 766 дес., де 3 571 дес. відводилося під цукрові буряки. Орендну плату цукровий завод сплачував у середньому 12 руб. 68 коп. на рік. У господарстві тримали 379 волів і 360 коней. Прибуток Товариство отримувало також від продажу пшениці, гороху та бурякового насіння [727, с. 46–94].

У 1865 р. було затверджено статут Товариства на паях Кальницького цукрового заводу, заснованого графом Владиславом Потоцьким, бароном Густавом Таубе і швейцарцем штабс-капітаном Фрідріхом Єнні. Товариство орендувало Кальницький маєток у Липовецькому повіті 3 254 дес., 78 волів і 49 коней. Загальний капітал у будівлях становив 14 300 руб., реманенту – 6 900 руб. Головний прибуток маєтку був від пшениці та цукрового буряку [188, арк. 112]. Товариство Кальницького цукрового заводу орендувало також володіння княгині М. В. Святополк-Четвертинської у селах Купчинці і Шабельна Липовецького повіту, а саме: 1 835 дес., за десятину якої Товариство

сплачувало за орендною угодою з 1902 р. на 12 років по 11 руб. 34 коп. за десятину. Загальний капітал будівель становив 40 000 руб., а реманенту – 8344 руб. Товариство тримало 104 коней і 162 волів. Прибуток добувався також із продажу пшениці.

Оренда маєтків генерала О. С. Павлова у селах Жадани і Кошлани Липовецького повіту, коштувала Товариству Кальницького цукрового заводу 10 руб. за десятину землі з додатковими умовами ($\frac{1}{2}$ страхування, $\frac{1}{2}$ поземельних податків за рахунок орендатора, випас для худоби, певна кількість соломи, полови). Загальний капітал з реманенту становив 6 860 руб., у господарстві було 117 волів і 88 коней. Головний прибуток мали за рахунок цукрового буряку і пшениці. Повний обробіток буряків оплачувався по 12 руб. від моргу, а збирання хлібів від копи за 50 – 60 коп. Вартість адміністрації маєтку становила 2 700 руб. [727, с. 46–94].

Товариство цукрового та рафінадного заводу «Соб» орендувало маєток Підвисоке в селі Підвисокому Липовецького повіту, сплачуючи за орендним договором з 1904 по 1911 рр. 11 руб. за 1 540 дес. Загальний капітал у будівлях становив 20 тис. руб., було 110 коней і 100 волів. Головний прибуток давав цукровий буряк, робітникам платили по 10 коп. за обробіток буряків [727, с. 64–94]. Через постійне розширення цукрового виробництва почастишали конфлікти цукрових заводів з місцевими жителями. Так, селяни села Яроповичів Сквирського повіту 1884 р. скаржилися, що цукровий завод самовільно захопив частину селянського сінокошу та куці селянина В. М. Клименка повикорчовував. У 1909 р., коли маєток Ф. Терещенка у селі Мартинівці Канівського повіту перейшов у володіння А. Муравйова разом з цукровим заводом, було вирішено проблему водопостачання для заводу водопостачання з озера, що було біля заводу і поряд з селянськими ділянками. Там побудували греблю в наслідок чого було затоплено селянські землі [108, арк. 14; 160, арк. 4–5]. Такі конфлікти призводили до підпалів та завдання шкоди з боку невдоволених. Так, у селі Купчинцях Липовецького повіту від підпалу згоріли три скирти конюшини, що належали Товариству Кальницького цукрового

заводу, а збитки склали 1 тис. руб. У селі Топорах Сквирського повіту з невідомої причини згоріли будинок і сарай Товариства Топорівського цукрового заводу, а також майно службовців заводу на суму 1860 руб. [127 арк. 16, 24, 292зв., 364].

Отже, у другій половині XIX – початку XX ст. організація господарств Київської губернії залежала від витрат на будівництво, реманент та придбання худоби. Господарства Київщини можна поділити на три основні види залежно від їхньої організації: селянські, поміщицькі, змішані або господарства товариств. Приватна власність стала могутнім стимулом для покращення організації господарств селян Київщини. У середняцькому приватному сільському господарстві були: дім, сарай, клуня, для обробітку землі використовувалася худоба, вирощувалися жито та озима пшениця, розвивалося садівництво. У Київській губернії активно розвивалися кустарні промисли. Щодо поміщицьких господарств Київської губернії другої половини XIX – початку XX ст., то відбулися поступові якісні зміни урожайності, запроваджувалися агрономічні заходи, розвивалися окремі види тваринництва (зокрема конярства), з іншого боку, відбувалося подальше поступове зменшення дворянського землеволодіння, поступова втрата інтенсифікації господарств, дроблення великого землеволодіння. Концентрація поміщицького землеволодіння на Київщині була високою, найдовше трималися великі латифундії. Поміщицьке господарство Київщини пореформеного періоду поступово перетворюється на сільськогосподарське підприємство, яке працювало на ринок. Розповсюдження у Київській губернії набуває змішане господарство різних товариств, які володіли заводами та землями на правах оренди, а іноді ставали й співвласниками. Через постійне розширення цукрового виробництва почастишали конфлікти цукрових заводів з місцевими жителями. Такі конфлікти призводили до підпалів та завдання шкоди з боку невдоволених.

3.3. Форми та основні напрями підприємницької та торговельно-фінансової діяльності станів

Одним із найрозвинутіших в економічній сфері регіоном Російської імперії був Південно-Західний край (Київська, Волинська та Подільська губернії). У другій половині XIX – на початку XX ст. Київська губернія була популярною серед підприємців і торговельно-фінансових кіл. Форми та напрями підприємницької діяльності залежали від соціального статусу. Підприємницька й торговельно-фінансова діяльність була притаманна всім станам Київської губернії. Підприємництво та торгівля для Київської губернії – прибуткові сфери діяльності, важливі чинники у розвитку економіки, зв'язків між станами, добробуту, могутності, впливу і багатства.

Завдяки територіальному розташуванню та історичним обставинам Київська губернія пореформеного періоду залишалася на високому рівні промислового розвитку. Там діяв ряд заводів, фабрик та значна кількість підприємств. У Черкаському повіті працювало 60 заводів і фабрик, Київському – 111, Чигиринському – 19. Канівському – 43, Звенигородському – 38, Таращанському – 35, Уманському – 51, Липовецькому – 30, Сквирському – 40, Васильківському – 36, Бердичівському – 58, Радомисельському – 84. Майже 93 % промислових підприємств губернії розташовувалися у Києві (61), Умані (16), Бердичеві (25) [63, арк. 2; 274, арк. 3; 275, арк. 10; 276, арк. 234; 278, арк. 13; 279, арк. 19; 530, арк. 2; 533, арк. 69–80; 534, арк. 104; 535, арк. 13]. У 1862 р. кількість фабрик і заводів у Київській губернії сягала 874. За даними на 1880 р. у Київській губернії прибутки від виробництва сягали 26 млн. руб. і були найбільшими з поміж губерній Південно-Західного краю [42, арк. 17зв.–18; 269, арк. 17; 276, арк. 345]. У 1889 – 1890 рр. діяло 653 фабрики та заводи, де працювало 38 тис. робітників. Вони давали прибуток у 1889 р. – 76 млн. руб. У 1893 р. у Київській губернії діяли 673 фабрики й заводи, серед яких найбільше значення мали 62 цукрові, 4 рафінадні, 77 винокурних і мукомельних, а у 1914 р. кількість заводів і фабрик збільшилася до 566. У

Київській губернії діяло 45 із 198 в Україні цегельних заводів (див. додаток Г) [104, арк. 14, 14зв.; 277, арк. 134].

Розвивалася група виробництв харчової промисловості – цукрова, винокурна, тютюнова, мукомельнокруп'яна та олійна. Тютюнове і махоркове виробництво Правобережної України зростало: якщо у 1890 р. працювало тільки 6 тютюнових фабрик, то 1907 р. – 109, із них – 21 тютюнова фабрика знаходилася у Київській губернії, також у 1900 р. на Київщині діяли 58 млинів. У 1890 р. в Київській губернії працювало 2 олійних заводи, 38 пивоварень та медоварень. У харчовій промисловості 1897 р. концентрувалася найбільша кількість робітників Київської губернії – 8 606 робітників, тільки у галузі виготовлення одягу було ще більше робітників – 9 969 чоловік. Протягом 1861 – 1917 рр. на Київщині особливо популярною була цукрова промисловість. З 293 цукрових заводів країни 143 (49 %) знаходилося на території Київщини, Волині і Поділля. Перше місце посідала у виробництві цукру саме Київська губернія. У Київській губернії діяло 78 цукроварень, де працювало 50 500 робітників, у 1900 р. на 197 заводах працювало 116 732 робітників, а у 1914 р. – 210 і 129 256 відповідно. Уже у 1874 р. цукрових заводів у Київській губернії налічувалося 70, тоді як у Подільській губернії – 45, Волинській – 6 [63, арк. 2–2зв.; 89, арк. 62; 1121, с. 38–53].

Численні заводи, фабрики, акціонерні товариства та компанії Київської губернії належали представникам буржуазії та підприємцям. Торговельна буржуазія, завдяки оптимальним умовам для отримання прибутків за рахунок експлуатації місцевого населення, низької зарплати, меншим витратам на організацію підприємства, активно почала нарощувати капітали, що перевищували за темпами зростання прибутки промисловості. Так, вже у 1861 р. поміщик Грабовський так характеризував виникнення торговельної буржуазії: «У Київській губернії швидкими темпами розвивалася промислово-землеробські підприємства, в переважній більшості цукрові заводи, суконні та інші фабрики. Всі вони існують по селах, у поміщицьких маєтках, власниками заводів переважно були поміщики. Тому власниками заводів і фабрик є

промисловці, яких можна вважати купцями та торговцями, які продають свою продукцію. Так дворянство стало на чолі розвитку промисловості губернії» [349, арк. 9–9зв.]. Мільйонні капітали буржуазія наживала на ярмарках та біржах, перетворюючись на великих підприємців та банкірів, монополістів з продажу хліба, мануфактурних виробів тощо. У другій половині XIX ст. діяли великі торгові дома, фірми й акціонерні товариства, які монополізували не тільки місцевий ринок, а інколи виходили далеко за його межі. Значно розширилася мережа кредитних установ Київської губернії. Так, у Києві кредитну систему представляли 12 банків, що здійснювали великі фінансові операції, а через Київську контору Державного банку в 1887 – 1899 рр. було видано кредитів на суму 10 млн. руб. [281, арк. 3; 349, арк. 11].

У другій половині XIX ст. у Київській губернії найбільшого поширення набуло промислове підприємництво. Промислові підприємства функціонували у заставлених маєтках на Київщині – 57,6 %, Поділлі – 59,9 %, Волині – 67,4 %. З 1891 по 1900 рр. нововідкриті підприємства до загальної кількості промислових підприємств Київської губернії становили 35 %, Волинської – 40 %, Подільської – 28 %. Великими центрами заводського підприємництва стали Київський та Черкаський повіти Київської губернії [91, арк. 28зв.].

На Київщині великі землевласники спеціалізувалися на вирощуванні цукрових буряків, ставали власниками цукрових заводів і підприємцями, вкладаючи значні кошти у цукроварні, які стали прибутковими підприємствами. Якщо вірити статистичним даним, на влаштування 400 заводів у 1860 р. з 1600-ма пресами було затрачено 30 млн. руб. та 12 млн. руб. оборотного капіталу. Проте затрати швидко окупалися. Так, у 1874 р. на цукроварні графині Ланкастерської у селі Орловці завдяки вальце-пресам для видавлювання соку із буряків було отримано 6 млн. пудів цукру, який продали по 5 – 6 руб. за пуд. Цукор як продукт коштував на той час дорого. Якщо порівнювати з пшеницею, яка коштувала від 35 до 70 коп. за пуд, то ціни на цукор-пісок на ярмарках встановлювалися від 4 руб. 50 коп. до 5 руб. 50 коп. за

пуд, а на рафінад – від 6 руб. 50 коп. до 7 руб. 50 коп. У 1917 р. цукор коштував 15 руб. за пуд [63, арк. 2–2зв.; 207, арк. 13].

Загалом річний оборот цукрової промисловості Російської імперії майже дорівнював бюджету Королівства Данії, а її невпинний розвиток проходив на рівні з цукровою промисловістю Німеччини та Франції. Так, власники цукрових заводів у зверненні до міністра фінансів писали: «...протягом 30-річних неймовірних зусиль та пожертв створена галузь народного багатства – цукрова промисловість, що виявилася рушієм сільськогосподарського та технічного прогресу» [404, арк. 1–2зв.]. Цукрова галузь давала прибуток з цукру піску – 27 млн. руб. на рік, а рафінаду – 19 млн., більше ніж від виробництва спирту, пива і меду (ті лише 15 млн.) [89, арк. 62зв.].

У цукроваріння охоче вкладали кошти духовні особи Київської губернії. Так, у 1862 р. священики дали близько 700 руб. на цукрове виробництво заводам братів Яхненка і Семиренка. Виробництво цукру приносило значні прибутки з продажу на місцевому ринку у другій половині XIX – на початку XX ст. Цукор купували як оптом, так і в роздріб різні фірми та особи. Так, у 1913 р. Київське товариство цукрово-рафінадного заводу відпускало цукор у Києві: 54 мішки «Товариществу Чайной торговли С. В. Перлова», 3 мішки М. М. Ципенюку, 5 мішків М. Г. Фрідману та ін. [74, арк. 1–5; 261, арк. 68–76].

Значний попит на цукор у 1887 р. зумовив утворення в Києві синдикату із 186 цукровиків. У 1890 р. було засновано синдикат рафінерів. Для контролю, координації та вивчення кон'юнктури ринку було створене київське Бюро синдикату з 10 представників цукрозаводчиків (в тому числі Бродські, Бобринські, Браницькі, Терещенки), утримання якого велося за рахунок внесків членів синдикату. До складу синдикату цукровиків ввійшли М. А. Терещенко, М. Г. Хряков, І. Бродский, М. Ф. Попов, Т. Ф. Михайловський, Г. Єнні, Ф. А. Решніц, А. Д. Дюготье, Г. Г. Доппельмайер, Р. І. Черновський [350, арк. 1, 6–49]. Позитивним у створенні синдикату була стабілізація цін на цукор та регуляція вивозу його за кордон. Синдикат проіснував 10 років і чотири рази укладався договір між цукро заводами. За останнім договором передбачалося

створити фонд запасу цукру (3 млн. пудів), що дозволило б оперативно реагувати на зміни на внутрішньому ринку. Негативним боком в роботі синдикату виявився нерозвинутий механізм захисту цукроварень від впливу світового ринку, відсутність відповідної правової бази виконання зобов'язань членів синдикату і, найголовніше, нелегальність дій цієї корпоративної організації. Так, причиною втрати авторитету синдикатом стала судова справа, яку виграла власниця Андрушевського цукрового заводу. Вона, порушивши договір цукрозаводчиків, захистилася нормами діючого в Російській імперії законодавства, за яким угода торговців, спрямована на підвищення цін на продовольство каралася ув'язненням строком від 4 до 8 місяців, а спільники цього злочину арештовувалися строком на 3 місяці або сплачували штраф.

Київська губернія у другій половині XIX – на початку XX ст. була відома своїм винокурним виробництвом, яке посідало друге місце після цукрово-рафінадного за обсягами виробництва та прибутковістю. Динамічного розвитку воно набуло через те, що основною сировиною для винокуріння були бурякові відходи від цукроваріння (патока), картопля, кукурудза [198, арк. 15; 199, арк. 124]. Спирт виробляли із картоплі, хлібної сиромлі та кукурудзи (переважно на Поділлі). Цукрове виробництво давало жом, який використовували не лише як фураж, але й для отримання спирту. Із 6 млн. берківців буряків отримували 1,5 млн. пудів жому, а з додаванням 10 % хлібної сиромлі – 900 тис. відер 45 % спирту вартістю в 1,5 млн. руб. Деякі цукрозаводчики у 60-х рр. XIX ст. отримали дозвіл на виготовлення спирту від Міністерства фінансів. Вони обґрунтовували це потребою «сільського усамітнення» для прибуткового цукроваріння, а, отже, і значних капіталів на влаштування заводів, парових машин, утримання бараків для робітників, механічні майстерні [48, арк. 6, 12–12зв.].

Винокуріння – масове явище, доступне сільським господарям за невеликі гроші, а до середини XIX ст. правом вільного винокуріння користувалися дворяни і козаки. У Київській губернії розташовувалися середні за величиною гуральні [274, арк. 20; 275, арк. 150–157]. У 1864 р. Міністерство фінансів

дозволило підприємцям, серед яких були графи Бобринські та Фрідріх Єнні із Кальницького цукрового заводу, виготовляти спирт із залишків цукроваріння. Вони також отримали право орендувати гуральні. У 1881 р. в Україні діяло 7 839 гуралень, а у 1907 р. – 569 гуральні та 154 броварні. У 1890 р. було вироблено спирту, пива та меду від 38 броварень і медоварень на суму у 15 млн. руб. У 1913 р. у Київській губернії існувало 16 винокурень, а у містечках 15 броварень та 40 медоварень [48, арк. 1; 89, арк. 62зв.; 325, арк. 1–7].

Законодавчо у 1861 р. уряд Російської імперії встановив нові акцизи на виготовлення спирту, які залежно від сировини становили 4 руб. сріблом з відра спирту. Перевага віддавалася заводам з поліпшеним технологічним устаткуванням. Вже після 1865 р. було збільшено вдвічі розмір патентного збору, який раніше становив 10 руб. за 549 відер. За законом Російської імперії від 4 червня 1890 р. дрібним гуральням надавалися привілеї для поставки спирту державі і тоді ж було запроваджено винну монополію держави, проте пільговий акциз був недосконалим у технічному забезпеченні заводів, не стимулював до покращення умов праці робітників. Вільний продаж горілки породжував конкуренцію та боротьбу за ринки збуту. Проте у деяких містах Київщини існувало обмеження на продаж горілчаних виробів. Так, власники Бердичива до 1894 р. мали право збирати податки за право торгівлі у місті «руськими винами» [328, арк. 205; 335, арк. 1–3].

Особливістю винокуріння було те, що багато працівників для нього не потрібно було. Якщо на цукрових заводах мінімальна кількість робітників становила від 100 до 300 чоловік, то в гуральнях ця кількість – 7, максимум 10 чоловік. На патоково-горілчаному заводі спадкоємців Бернарда Адельштейна в селі Степанцях Канівського повіту працювало 12 робітників. До того ж підприємці часто віддавали гуральні в оренду. Так, у селі Триліси Київської губернії діяла гуральня графа В. Браницького, який у 1869 р. здав її в оренду купцю Срулю Циклісу. На заводі працювало 16 робітників і 2 майстри. У селі Бужанці Звенигородського повіту Київської губернії в 1885 р. працювала

гуральня графа А. Потоцького, де працювало 14 робітників [203, арк. 6, 26зв., 54зв.; 205, арк. 124–125зв.].

Конкуренція у винокурінні була значною, тим більше, що конкуренти мали значний вплив. Так, духівництво Київської єпархії теж мало власні інтереси щодо винокуріння та шинкування. Сільські священники за службу отримували значні земельні ділянки та використовували робочу силу віруючих прихожан, священнослужителі користувалися певними зручними «дірками» у законодавстві Російської імперії аби отримувати значні прибутки від шинкування. Окрім церковних земель, які вони передавали своїм дітям у спадок, духовенство мало зиск із дозволів, які видавалися для роздрібного продажу горілки у шинках, вступаючи у конкуренцію з місцевими виробниками. Так, гучною стала справа, розпочата з доповідної на ім'я генерал-губернатора від головного управляючого маєтками княгині Воронцової. Як свідчив управляючий, надвірний радник Михайло Яровий, користуючись у середині 60-х років XIX ст. браком чіткого закону про шинкування, священники перешкоджали веденню винокуріння заводами княгині Воронцової. За статтею 234 «Положення про питний збір» священники мали «право на церковних землях дозволяти відкривати шинки», але за статтею 316 «Зібрання законів Російської імперії» (т. 9) такого дозволу не було. Тож священники у селищах княгині Воронцової дозволили відкривати шинки євреям у церковних садибах, не питаючи дозволу у власниці.

Княгиня, яка володіла гуральнями, де вироблялася горілка, почала втрачати позиції на внутрішньому ринку через конкуренцію з місцевими шинкарями і духовенством, а управляючий вважав, що «її розоряють». Він писав: «Її змушують закрити гуральні, які приносять більш як 60 тис. доходу казні». Як факт на захист прав княгині управляючий згадав, що євреї-шинкарі дешево продавали розведену водою горілку, а селяни «радуясь дешевизне, придаются пьянству, отдавая последнюю трудовую копейку за дешевое вино» [46, арк. 2–4]. До речі, у 1903 р. цукрозаводчики прохали уряд створити спеціальну лабораторію не лише для цукрового, але й для винокурного

виробництва для визначення якості виробленого продукту, аби «уникнути фальсифікації зі збільшенням податку на вина та алкогольні напої». В обмін на це було гарантовано Управлінням акцизних зборів сплачувати лабораторії 2500 руб. на рік [222, арк. 83].

Крім цього, управляючого дивувала участь священиків у підтримці шинкування, які повинні проповідувати тверезість, а не штовхати народ до пияцтва. Управляючий акцизним збором Київської губернії відповів на запит генерал-губернатора, що за статтями 259 і 260 «Положення про шинки» 1861 р., вони не можуть відкриватися в навчальних закладах, казармах та в'язницях, а у християнських храмах, монастирях і на цвинтарях ближче 40 сажнів, вираховуючи відстань від огорожі церков, монастирів та цвинтарів на всі сторони [46, арк. 2–4].

У 1863 р. священика села Зелена Діброва управляючий маєтками графа Браницького звинуватив у відкритті шинку в церковному домі. У 1886 р. розпочалася гучна справа селян Білашок Бердичівського повіту проти місцевого священика Мартина Словачевського, який використовував «общественный дом, ...в котором до 1885 г. помещалось питейное заведение и из получавшегося обществом от содержания этого заведения дохода, в сумме 400 руб. в год, священник, без согласия общества, выдавал 100 руб. в жалованье своей дочери, состоящей ученицею Билашевской приходской школы». Селянська громада на зборах вирішила віддати цей заклад під керівництво одному із селян, але священик «препятствовал этому, потому, будто бы, что дом принадлежит не обществу, а церковному попечительству». До того ж за цим священиком були й інші грішки – він при будівництві нової церкви витратив надлишкові кошти, продав селянський хліб із магазину і не поділився грошима із виробниками. Селяни розгнівалися так, що священику ледь вдалося втекти: «называя его вором и мошенником, при чем Иосиф Бойко едва не схватил священника за волосы, угрожая оторвать ему косу» [42, арк. 2–2зв.; 112, арк. 3зв.].

Відомими стали й інші підприємницькі та фінансові справи духовенства Київщини пореформеної доби. Так, священник Василь Куницький та його син Олександр займалися позичками, відкривши для селян сусідніх із селом Ладиженки Уманського повіту щось на зразок позичкової каси. До роботи у цьому фінансовому напрямку священник залучив єврея Іцька Кружка, який видавав гроші селянам під великі відсотки. Сам священник давав позику під 15 % на рік, а за кожні позичені 100 руб. 10 руб. комісійних той, хто позичав, мусив віддати Іцьку Кружку. У 1894 р. боржниками священника-лихваря було 33 селяни, «по слухам Куницький имеет многочисленных клиентов по всему Уманскому уезду» [141, арк. 8, 10–11]. Священник села Полонистого Уманського повіту Дмитро Сиротинський відкрив у 1917 р. споживчу лавку, закупавав для торгівлі різноманітні товари, а також сам продавав у лавці товар. При відкритті лавки давав вказівки робітникам та заводив торгові порядки [181, арк. 3].

Промисловій та торговельній діяльності буржуазії сприяло впровадження протекційних митних тарифів та казенних замовлень. Наприкінці XIX ст. уряд почав підтримувати дрібних підприємців. З 1860-х рр. російська податкова система почала перехід до керування за принципом прибутковості, тому тягар податків покладався й на заможні верстви. Після 1861 р. запровадження будь-яких нових податків поширювалося на всі стани однаковою мірою. Так, 1864 р. було видано закон, яким було внесено зміни у сплаті податків, запроваджено пільги для дрібних підприємців. Ремесла і промисли звільнялися від сплати податків, але тривалий час кредит був недоступним для кустарів, бо 18 % – виявилися завеликими і не вигідними. Торговельні свідоцтва поділялися на три розряди залежно від роду торгівлі: оптові (бралося 265 руб.), роздрібні (зараховувалися фабрично-заводські підприємства, які сплачували з огляду на п'ять встановлених класів місцевостей від 25 до 65 руб.) та дрібні (сплачували від 8 до 20 руб.). Підприємці повинні були купити й квитки, ціна яких з огляду на клас місцевості й розряд торгівлі коливалася від 10 до 30, від 5 до 20, від 2 до 10 руб. Торговельні свідоцтва для селян і міщан скасовувалися. Власники

свідоцтв першого і другого розрядів мали сплачувати державні та губернські земські повинності відповідно 39 руб. і від 5,5 до 14 руб. [1031, с. 21].

З 1872 р. було введено державний податок з міської нерухомості, з 1875 р. – державний поземельний податок у сільській місцевості. 5 червня 1884 р. з ініціативи міністра фінансів М. Х. Бунге було прийнято новий закон «О более равномерном обложении торговли и промышленности», за яким запроваджувалися нові оклади: за свідоцтво першого розряду – 565 руб., другого – 40 – 120 руб., на дрібну торгівлю – 10 – 30 руб., на розвізну торгівлю – 16 руб. Було запроваджено процентний (3 % чистого прибутку) та «розкладочний» збори. З 25 жовтня 1892 р. Міністерством фінансів Російської імперії було встановлено єдину систему тарифів на залізничні перевезення, в тому числі й перевезення цукру. Для ряду російських рафінадних цукрових заводів вони були низькими, але не вигідними для українських, які втрачали великі ринки центрального Московського району і середнього Поволжя [959, с. 139]. Нові торговельні податки і закони про заснування фабрик були встановлені законом від 8 червня 1898 р. «Положення про державний промисловий податок». Вони склалися з двох частин: основний (патентний) та додатковий податки. Основний становив від 500 до 1500 руб. для промислових підприємств і від 12 до 500 руб. для торговельних. У випадку отримання купецьких свідоцтв сплачувалося 75 руб. (1-ша гільдія) та 30 руб. (2-га гільдія). Додатковий податок був призначений для неакціонерних і акціонерних підприємств. Неакціонерні сплачували «раскладочный» збір, сума якого визначалася на 3 роки та розбивалася по губерніях, повітах та окремих підприємствах залежно від економічного стану. Акціонерні підприємства сплачували податок з основного капіталу та з прибутку. Податок з капіталу складав 0,15 % (15 коп. з кожних 100 руб. капіталу). Збір від прибутку – від 3 до 6 %. У 1906 р. розмір зборів з неакціонерних товариств складав 5 %, а з акціонерних – 0,2 %.

Визнанням важливого значення промисловості стало створення 27 жовтня 1905 р. Міністерства торгівлі та промисловості, яке очолив І. П. Шипов,

близький колега міністра фінансів С. Ю. Вітте. Законом від 2 січня 1906 р. підвищилися податки для деяких службовців із торговельно-промислових підприємств. Службовець акціонерного підприємства платив 40 руб. на рік, а приватного – тільки 6 руб. [1186, с. 33–34, 215]. Цей закон дозволяв займатися торговельною діяльністю без гільдійських свідоцтв, замість них отримували промислові свідоцтва, об'єктом обкладання ставав не підприємець, а підприємство. Податки бралися із кожного промислового або торговельного підприємства, незалежно від їх кількості у власника. Державний податок мали платити всі види підприємств, тож станові засади у сфері підприємництва скасовувалися.

Великі землевласники, буржуазія та дворяни Київщини отримали право займалися внутрішньою та зовнішньою торгівлею зерном та цукром. У 1870-х рр. у промисловій сфері Київської губернії відзначалося пожвавлення, особливо у цукровому виробництві. Воно зросло у півтора рази, що пояснювалося покращенням шляхів сполучення, полегшенням збуту цукру та вдосконаленням самого виробництва. Але у 1884 р. почалася криза цукрового виробництва. Почастішали банкрутства цукрових фірм, почалося скорочення попиту на цукровий пісок і падіння цін. 12 червня 1885 р. було введено Положення Комітету міністрів про дозвіл вивозити цукор закордон з видачею премії 1 руб. за пуд. Криза вплинула на кількість цукрових заводів, але майже не вплинула на прибутки. У 1890 р. з 589 заводів залишилося тільки 62 цукрових пісочних і 4 рафінадних [60, арк. 2, 7, 8зв.; 89, арк. 62зв.; 103, арк. 4зв.–5]. Особливо помітним це стане на початку ХХ ст., коли промисловий розвиток Російської імперії перейде від криз 1900 – 1903 рр. і 1904 – 1909 рр. до піднесення 1910 – 1914 рр.

На початку ХХ ст. графи Бобринські через власне Головне управління маєтками продавали буряк місцевим цукровим заводам, а зерно – млинам. Ячмінь продавали до місцевих броварень та гуралень. Через посередництво Російського для зовнішньої торгівлі банку у Миколаєві та експортні фірми Бобринські продавали пшеницю закордон. До Німеччини вивозили горох.

Цукор постачався до Центральних російських регіонів та далеко на схід. Використовуючи залізницю, морський та сухопутний транспорт, Бобринські почали збувати рафінад на Кавказі та в Азії (зокрема в Іран), заснувавши склади в Тифлісі, Баку, Бухарі, Ашхабаді. У 1910 – 1911 рр. торговельні зв'язки почалися і з Болгарією, адже на той час ціни на цукор із Західної Європи були високими. Графи Браницькі та Потоцькі продавали свою продукцію на англійських, італійських, турецьких ринках, у Китай та Афганістан [959, с. 84, 140].

Промисловій та торговельно-фінансовій діяльності різних станів також сприяла з розвитком міст і містечок Київської губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. поява банківсько-кредитних установ: міських та сільських банків, кредитно-ощадних товариств, різноманітних кас допомоги та кас дрібного кредиту, ломбардів. У містечках Київської губернії на початку ХХ ст. працювало 24 сільських банки, 17 кредитних, 45 споживчих і 28 позичково-ощадних товариств. Так, Мойсей Давидович Вайнштейн власник Старинських цукрових заводів брав позики в Одеському, Мінському, Орловському комерційних банках (більш як 100 тис. руб.), Приватному банку в Києві під заставу заводів (350 тис. руб.), Промисловому банку під заставу квартир у Києві (25 тис. руб.), у різних приватних осіб, серед них у підприємців І. Бродського (8 тис. руб.) та Л. Бродського (20 тис. руб.) [254, арк. 3; 255, арк. 3–4]. У гонитві за прибутком буржуазія намагалася розширювати товарний асортимент, відкривати заклади, розташовані у світлих та просторих приміщеннях, оформлені з художнім смаком та обладнані за останнім словом техніки, дбати про психологічний стан клієнтів та матеріальне забезпечення службовців. Чимало будівельних фірм розбагатіло на спорудженні будинків, ставали заможними домовласниками. Міста зростали завдяки розвитку підприємництва. Так, можна виділити декілька хвиль забудови Києва. У 1870-ті рр. – перший період зростання будівництва, 1895 – 1896 рр. новий спалах будівництва. «Прибуткові будинки» – здавалися під заставу майна людини, за нетривалий час (3 – 4 роки) давали прибутки власникам цих будинків та місту. Кожен такий

будинок мав усі зручності в облаштуванні квартири: прихожа, кабінет, дитяча тощо (від 3 до 10 кімнат), залежно від фінансової можливості мешканців. У «Горішніх кімнатах» – для студентів, приїжджих, незаможних, бідних [1111]. Будівельна контора Л. Гінзбурга зробила власника одним із найбільших домовласників не лише Києва, а й України [1031, с. 126].

Промисловою та торговельно-фінансовою діяльністю займалися також селяни, адже прибутковість та рентабельність сільського господарства залежала від виробництва сільськогосподарських продуктів та їх продажу. Постійна торгівля зосереджувалася в руках заможних селян, чому сприяла постанова уряду від 1863 р., за якою було дозволено відкривати лавки і магазини в селах [985, с. 3]. У середовищі селян також були торговці, із них формувалася буржуазія та поповнювався міський прошарок. Проте більшість селян Київської губернії були недосвідченими, давалася взнаки їхня необізнаність із схемами світової торгівлі та цінами на продукти, невміння самотужки розв'язати загальні економічні проблеми та захищати власні інтереси, постійна потреба в оборотних коштах, слабкий розвиток сільського кредиту, брак доступних шляхів сполучення тощо. Такі тенденції стали основою для формування специфічного торговельного середовища на селі, заснованого на скупництві.

Найважливішим товаром другої половини XIX – початку XX ст. залишався хліб. На переконання деяких дослідників, ціною на хліб визначалася ціна всіх інших продуктів землеробства. Так, якщо ціна на хліб зростала, то частина земель під інші культури використовувалася для вирощування зерна. Це призводило до зростання цін на інші культури, бо відбувалося зменшення кількості їх врожаю та пропозиції на ринку. У 80-х – 90-х рр. XIX ст. розпочалася сільськогосподарська криза. Ціни на зерно знизилися. З 1876 – 1880 рр. по 1897 – 1905 рр. експортний ринок лихоманило: на пшеницю ціни впали з 85,1 коп. за пуд до 55,6 коп., на жито – з 63,1 до 46,6 коп., на ячмінь – з 56,1 до 35,9 коп. Внутрішній ринок теж переживав тяжкі часи: ціни на озиму пшеницю впали з 1 руб. 09 коп. до 51 коп. за пуд, на ярову пшеницю – з 97 до 49 коп. [996, с. 196; 1117, с. 82–105].

Покупцями селянського хліба зазвичай були дрібні скупники-торговці, яких називали «хлібними зайцями». Часто вони під час збирання врожаю виконували роль дрібних агентів великих купців або комісіонерів, вони об'їжджали села, скуповуючи цілі партії хліба і працювали круглий рік у певному районі. Скупники були найкращими прогнозистами хлібного ринку, на якому працювали, комунікабельними людьми щодо підтримання комерційних зв'язків з селянами, організаторами селянських кредитів та постачальниками мереж магазинів. Скупників вважали спритними лихварями, які, користуючись браком кредитних установ на селі, отримували значні прибутки. Відзначимо, що ломбарди – кредитні установи, створені як альтернатива лихварям, до них мали змогу звертатися різні прошарки населення від дуже бідних до багатих, незважаючи на бажання розширити клієнтуру зокрема й серед селян, здобули успіх лише у міському середовищі. Частково таке становище пояснювалося браком вільних обігових коштів у ломбардів, пасивною позицією земств та обережністю селян. Доречність створення сільських ломбардів відзначалося ще з середини XIX ст. Значна потреба у коштах для ведення господарства серед селян все-таки дозволяла міським ломбардам обслуговувати й села. Попри те, що у 1900 р. уряд дозволив земствам відкривати сільські ломбарди, ця складна економічна програма не була реалізована. Це дозволяло скупникам й надалі роздавати кредити малозабезпеченим селянам під 90 % річних або отримувати значну скидку з майбутньої ціни на хліб, так що загалом, враховуючи сезонні коливання цін на хліб, відсотки за кредит сягали 120 %. Якщо для заможного селянина завдаток покупця являвся гарантією, то для середняка та бідного селянина він ставав кредитом на виробництво і змушував працювати за безцінь [985, с. 1–3, 12].

Селяни в основній масі не мали жодного уявлення про кредити та їхні види. Вони з острахом зверталися за кредитами до міст, бо зазвичай не розуміли потреби складних формальностей, необхідних для їхнього отримання. Зручніше для селян було швидко укласти угоду з скупником навіть за великі відсотки, який віддавав гроші відразу за все зерно. Так, державний банк

видавав кредити під заставу землі не більш як 300 руб., але вимагав точного опису зерна, місця зберігання. Дворяни охоче співпрацювали з банками, інколи влаштовуючись туди на роботу [538, арк. 2; 985, с. 19].

Зерно продавали на ярмарках та базарах. Хліб оптом перепродувався хліботорговцями за встановленими ними цінами на ярмарках, базарах, вітряках, залізницях експортним фірмам або розходився на внутрішньому ринку. Експортним конторам, фірмам та банкам було не вигідно скуповувати селянський хліб безпосередньо у виробника, бо селяни, як правило, мешкали далеко від їхнього місця розташування, мали специфіку спілкування і продавали дрібними партіями. Тому для покупців великих партій хліба вигідніше було купувати його оптом за встановленими дрібними скупниками цінами. Так, у 1905 – 1906 рр. 1 пуд жита коштував 53, пшениці – 71, гречки – 61 коп. У 1910 – 1911 рр. найбільші ціни були встановлені на гречану крупу, в середньому 1 руб. 18 коп. за пуд, за жито просили 50 – 60 коп. за пуд. У 1914 – 1915 рр. жито коштувало 70 коп. за пуд, а гречка – 82 коп. [751, с. 20; 985, с. 4; 988, с. 196–197; 979, с. 3].

Важливу роль у житті населення Київської губернії відігравала торгівля, особливо ярмаркова, де ярмарки проводилися у 49 містечках. У 1861 р. в м. Києві функціонували Крещенська (з 15 січня по 1 лютого), «Соборная» (перший тиждень великого посту), Миколаївська (9 травня), Успенська (15 серпня), Троїцька (у день св. Трійці), Літня (15 липня по 1 червня). У Василькові проводили Травнева та Листопадова ярмарки, у Бердичеві – «Похвальная» (у травні), Онуфрієвська (5 червня), Успенська (15 серпня), Космодем'янська (1 листопада), а також проводилося 9 ярмарок у м. Макарові Київського повіту, 7 – у Фастові, 11 – у Білій Церкві Васильківського повіту, 9 – у с. Потоки, 8 – у м. Богуславі, по 3 – у селах Козині та Степанцях Канівського повіту. Ярмарки функціонували у м. Махнівці, Білопіллі, Коростишеві Бердичівського повіту, м. Паволочі Сквирського повіту, м. Жашкові та Животині Таращанського повіту, м. Смілі Черкаського повіту, Медведівці та Златополі Чигиринського повіту, а також у Іллінцях

Липовецького повіту. Найменша загальна вартість товарів на цих ярмарках становила 2 000 руб., а найбільша – 120 000 руб. Загалом усі перелічені ярмарки Київської губернії у 1861 р. торгували товаром, який коштував більш як 4 млн. руб. [240, арк. 1–4].

Так, у Білій Церкві торговий оборот складав 4,4 млн. руб., вона займала перше місце за торгівлю хлібом, друге – з продажу пиво-медоварних продуктів, четверте – торгівлею цукром. Саме розвиток промисловості й торгівлі сприяли будівництву шляхів та залізниць. У Київській губернії було 55 залізничних станцій, через які проходила третина всіх загальногубернських вантажів. На ярмарках селяни могли порадитися з іншими продавцями щодо цін та ваги, використати конкуренцію між покупцями на власну користь, закупити необхідні речі для свого господарства. Оптові договори підписувалися у Києві «на контрактах», які були перенесені туди наприкінці XVIII ст. із міста Дубно Волинської губернії. Біржові операції продуктами сільського господарства швидко завоювали популярність. Проте угоди з селянами часто мали схематичний характер і не були схожими на торгові угоди, бо в них не вказувалися гарантії інтересів сторін та арбітражні інстанції. Вироблені ж загальні зразки угод у 1912 р. на Всеросійському з'їзді представників біржової торгівлі та сільського господарства не набули поширення. Якість зерна на торгах визначалася на око, вага – часто мішками або пудами, у принципі роботи десятичних вагів селяни, як правило, не розбиралися. Про ціну на торгах селяни розпитували у місцевих крамарів або знайомих скупників, яких називали «своїми євреями». Якщо селянин продавав зерно скупнику безпосередньо вдома, то зазвичай показував зразки зерна.

Найбільше проблем виникало у заможних селян та великих землевласників на зовнішньому ринку. Експортні контори почали зникати разом з розкріпаченням селянства. Закордонний покупець не мав бажання звикати до внутрішніх умов, характерних для Російської імперії: бездоріжжя, повільності транзиту, залежність від перепадів цін на закордонних ринках. На залізничних складах для зберігання зерна у межах Київської губернії (їх

нараховувалося 37) селяни могли одразу отримати кредит у розмірі 60 – 75 % вартості зерна. Проте такий тип кредиту здобув популярність переважно серед скупників та торговців і з кожним роком обсяги його збільшувалися. Через залізничні склади продавали пшеницю, овес, ячмінь, гречку, горох, коноплі, мак тощо. Дрібні селянські господарі намагалися збути зерно чим швидше, оскільки сховищ для зберігання не мали, до того ж, реалізуючи врожай відразу, вони отримували необхідні кошти для господарських та особистих потреб [985, с. 6–21].

Експортні ціни на хліб у Київській губернії в основному встановлювалися з огляду на ціни у вітчизняних портах Миколаєва та Одеси, закордонних – Кенігсберга й Данцига, а місцеві ціни визначалися Києвом та подекуди внутрішніми ярмарками Польщі, особливо на жито. Фактично ж місцеві ціни встановлювалися скупниками. Кількість експортних хлібних продуктів, відправлених із станцій та гаваней Київської губернії у середньому за 10 років, з 1900 по 1909 рр., становила 40 млн. пудів.

У 1905 – 1909 рр. важливим продуктом продажу для Київської губернії був цукровий буряк. Селяни вирощували його, укладаючи угоди з цукровими заводами [985, с. 17, 19, 23, 197; 994, с. 3, 11]. На продаж ішло також пшоно, просо, горох, квасоля, кукурудза тощо. Чистий прибуток від вирощування пшениці був набагато більшим, ніж від проса та вівса, і визначався приблизно у 5 руб. [642, с. 58]. Картопля вирощувалася селянами в основному для власних потреб. На ринках Київської губернії у 1910 – 1911 рр. вона коштувала найдешевше: від 13 до 15 коп. за пуд, але вже у 1915 р. її ціна піднялася і становила 23 коп. Попитом користувалися продукти скотарства та птахівництва. У переважній більшості дрібне селянське господарство Київської губернії не брало участі у постачанні на ринок продуктів тваринництва, бо мало більше продовольчо-споживацький напрямок. Продукти тваринництва, як правило, вивозилися у Польщу, але знаходили і місцевого покупця. Так, масло цілком реалізовувалося на місцевих ринках Київської губернії. Можливо, це пояснювалося низькими цінами, за якими воно йшло на експорт. У Лондоні

ціни за центнер «руського» масла просили 72 – 96 шилінгів, тоді як французьке коштувало 106 – 114, датське – 116 – 118, а маргарин – 36 – 56. На базарах Київської губернії у 1915 р. можна було придбати вола у середньому за 222 руб., коня за 70 руб., корову за 74 руб., вівцю за 6 руб., свиню за 44 руб., за живу птицю (гуся, курку) просили від 60 коп. до 1 руб. 50 коп. [728, с. 1, 67; 987, с. 196; 989, с. 3; 994, с. 14–19].

Базари поступово перетворюються на вид стаціонарної (постійної) торгівлі. Оголошення про базарювання давалася зазвичай у газеті «Киевлянин» та «Киевское слово» або через базарних старост. На базарах Старосілля Черкаського повіту Київської губернії постійно продавалися продукти харчування (булки, сало, свинина, баранина), бакалійні товари, білизна, готовий одяг, взуття, тканини, панчохи та носовички. Із журналів Київської міської управи відомо, що на Житньому базарі у Києві постійно торгували близько 300 дрібних торговців, які орендували «ларі» (місця на базарі) наперед на 3 – 4 роки. Серед «содержательниц ларей» були: Євдокія Байдакова, Дар'я Іващенко, Софія Шумова, Агафія Фастовець, Ганна Богданова та інші. Всі вони сплачували за «ларі» завдаток від 8 до 100 руб., подаючи прохання Київській міській управі. Великі ярмарки набували товарної спеціалізації. Так, Київський Крещенський ярмарок нагадував товарну біржу, головним товаром якої був цукор [69, арк. 19зв.; 250, арк. 5–39].

Значну роль на Київщині відігравала торгівля не лише харчовими продуктами, а й промисловими виробами. Потрібно відзначити, що на етапі пореформеного розвитку і процесів модернізації, виробниче підприємництво (ремесло, промисел, кустарне виробництво, домашня промисловість) займало особливе місце в системі економічних відносин Київської губернії. Селяни займалися виробничим підприємництвом, яке було додатковою статтею їхніх доходів. Відмінності між окремими видами підприємництва встановити важко, оскільки вони не мають чітких форм. Так, ремесло – виробництво малого і середнього розміру, при якому майстер-ремісник, маючи необхідний інструмент для виробництва, виготовляв продукцію із своєї або чужої сировини

на замовлення. Ремесло відрізняється від інших видів дрібного підприємництва (кустарного виробництва) тим, що було орієнтовано на значно більший ринок, а виробник не мав контакту із споживачем. Промисел визначався як виробництво та продаж готових виробів з метою добування засобів існування.

Земські дослідження Київської губернії пореформеного періоду довели масовість селянського виробничого підприємства. Загалом у офіційних оглядах згадувалося близько 6 тис. сімей кустарів, які мали 600 тис. руб. на рік чистого прибутку. У Київській губернії селян-промисловців нараховувалося не менш як 100 тис. осіб обох статей. У процентному співвідношенні серед ткачів було 99,1 % селян, серед гончарів – 93,2 %, деревообробників – 78,6 %, ковалів – 64,7 %, шевців – 66,9 %, кравців – 56,5 %, майстрів по шкірі – 7,21 % [715, с. 1–3, 9]

Ткацький промисел був поширений там, де вирощували коноплю, льон та займалися вівчарством. Шевський і шкіряний промисли були найбільш поширеними у Радомисельському, Канівському, Таращанському, Черкаському та Чигиринському повітах, що обумовлювалося цілим рядом причин, серед яких – легкість придбання сировини, краща технічна підготовка кустарів даного повіту, зручність для збуту виробів. Деревообробні промисли мали поширення у лісистих повітах Київської губернії: Радомисельському, Київському та Черкаському. Гончарний промисел зосереджувався у Канівському, Уманському, Черкаському, Чигиринському, Радомисельському та Київському повітах, де були поклади глини та спеціальні осередки виготовлення. Ковальський промисел набув особливо бурхливого розвитку на Уманщині та й взагалі на Черкащині. Найбільше промисловців було зафіксовано у Радомисельському повіті, щоправда, навіть там селяни переважно займалися різними промислами поряд з веденням землеробства, тому поширеним видом стала така домашня справа як ткацтво. Серед селянства переважали індивідуальні форми промислів. Ткацтво було поширене по всій Київщині, бо одяг виробляли для власних потреб у кожному селянському господарстві, проте були селяни, які виробляли полотно та одяг на продаж.

Кількість селян-ремісників залежала від вартості сировини, адже там, де сировина була дорожчою, важче було діяти поодинці, а потрібно було започатковувати власну справу. Підприємства з найманою працею у 8–20 чоловік найбільше траплялися у овчинно-шкіряному, швецькому, гончарному та ковальському промислах. Так, у селі Цвітному Київської губернії з другої половини XIX ст. існували два гончарних заводи, підприємці яких займалися скупівлею та перепродажем гончарних виробів, заробляючи на цьому понад 50 %. У шкіряному та швецькому промислах використовувалася форма збуту продукції через базари та під замовлення, у ковальському – переважала праця на замовлення, у деревообробному – змішана форма: на базарах, під замовлення місцевих споживачів, скупникам, у гончарстві – зазвичай на базарі та через скупника, у ткацькому – праця на замовлення (див. додаток Д). Від вартості сировини залежав заробіток та прибуток селян-промисловців, використовуваної при виготовленні продукції, у малоземельних селян він майже весь витрачався на сім'ю (див. додаток Е і додаток Ж) [715, с. 16–61].

Ковальським промислом у 28 селищах Липовецького, Таращанського, Бердичівського та інших повітів Київської губернії займалося 1,3 % всіх дворів. У середньому на селянський двір припадало 64 руб. прибутку. Середній річний чистий прибуток від шкіряного та шевського промислів дорівнював 294 руб., а витрати на промисел складали 78,2 %. Кустарі-ткачі отримували прибуток без збитків: малоземельний селянин-ткач отримував прибуток 120 руб. і видаток 121 руб., а заможний селянин відповідно 261 руб. і 211 руб. [715, с. 124–246].

Найбільш підприємливі селяни, займаючись виготовленням та збутом промислової продукції, намагалися заручитися банківською підтримкою, але при цьому конкуренція була жорсткою. Так, у 1911 р. селянин із села Пищики Васильківського повіту Кирило Омелянович Приймак просив для виготовлення та продажу селянських возів підтримки білоцерківського банку графині Браницької. Через певний час йому було відмовлено в подальшій підтримці боцїмто через погану якість цієї продукції, на яку ще з 1905 р. скаржилися покупці. Селянин-майстер заперечував недоброякісність возів, відзначаючи, що

майстерня використовує якісну сировину та має досвід роботи більш як 2,5 роки. Майстер підозрював, що відмова банку в підтримці була обумовлена існуванням конкуруючої майстерні пана Пріцкера у Білій Церкві [156, арк. 1–6].

Отже, у другій половині XIX – на початку XX ст. населення Київської губернії вело різноманітні напрями та форми підприємницької та торговельно-фінансової діяльності. У пореформений період процес обуржуазнення поміщицтва і запровадження капіталістичного виробництва призвів до нівелювання станових умовностей. Дворянство, міщани, духовенство та селяни почали активно відкривати заводи, магазини, лавки. Найбільшого розвитку у Київській губернії набуло цукроваріння, гуральництво та шинкування, які давали великі прибутки. Перешкодою для підприємницької діяльності селян Київської губернії стала необізнаність із схемами світової торгівлі та цінами на продукти, невміння самотужки розв'язати загальні економічні проблеми та захищати власні інтереси, постійна потреба в обігових коштах, слабкий розвиток сільського кредиту, брак доступних шляхів сполучення. Економічні інтереси дворян та буржуазії були тісно пов'язані з промисловістю або торгівлею. Підприємці підтримували фінансово-кредитну і банківську сфери, створювали заводи та фабрики, підпорядковуючи селянські промисли, витісняючи ремесло.

Підсумовуючи слід зазначити, що Київська губернія пореформеної доби мала родючі ґрунти, а це викликало зіткнення багатьох господарських інтересів. У досліджуваній період існувало поміщицьке, селянське, церковне, купецьке та міщанське землеволодіння. Також слід виділити формування змішаної форми землеволодіння різних товариств, зокрема селянських, цукрових, промислових та ощадних, а також співвласників. На формування земельної власності та аграрні відносини у Київській губернії впливав процес поглиблення ринкових відносин, проте залишки кріпацтва та поміщицьке землеволодіння створювали суперечливий характер нових соціально-економічних відносин. Конфлікти виникали через нерозмежованість селянських і поміщицьких земель. Розв'язанню проблем землеволодіння та

землекористування як для дворян, так і для селян сприяла оренда угідь. У Київській губернії пореформеного періоду переважала грошова короткотермінова оренда. Завдяки їй, а також можливості купувати та продавати землі, працю землеволодіння втрачає становий характер. У процесі перебудови поміщицького господарства з масовим викиданням поміщицької землі на ринок чимало землевласників-дворян, банкрутуючи, продають свої землі. Спостерігається перехід поміщицьких земель від дворян до вихідців із інших станів, зокрема підприємців, міщан, селян. Дворяни Київщини швидко втрачають монополію на землю. Свою приватну власність дворяни поступово продають представникам інших станів, які купують її через малоземелля або бажання отримання прибутків. Зростає землеволодіння товариств, куди входять представники різних станів. Тоді ж відбувається поступовий відхід від фізичної праці серед інтелігенції Липовецького, Уманського та Радомисельського повітів. Після ліквідації кріпацтва та Столипінської аграрної реформи відбуваються процеси концентрації земель у приватній власності селянства. Домінуючими типами селянського землеволодіння Київської губернії пореформеного періоду були приватні та общинні. Землеволодіння православної церкви Київської єпархії збільшувалося, а доходи від церковних маєтностей були значними. Православне духовенство мало право купувати землі і передавати їх у спадок, але між ним нерідко виникали суперечки за угіддя. Напруженими були земельні відносини духовенства і з селянами.

У Київській губернії другої половини XIX – початку XX ст. диференціація населення Київської губернії поглибилася, чому сприяв ступінь наділення землею та організація господарства. Залежно від витрат на будівництво, реманент та придбання худоби господарства Київщини можна поділити на три основні види залежно від їхньої організації: селянські, поміщицькі, змішані або господарства товариств. Приватна власність стала могутнім стимулом для покращення організації господарств селян Київщини. Кожне середнє приватне господарство мало дім, сарай, клуню, інколи добудови (комору, ще один сарай тощо). Слід відзначити, що селяни неохоче

застосовували удосконалений сільськогосподарський реманент. У селянських господарствах спостерігалася тенденція до збільшення утримання худоби (воли, коні, корови), особливо у Черкаському, Канівському, Радомисельському повітах. Найпоширенішими сільськогосподарськими культурами у Київській губернії були жито та озима пшениця, селяни займалися садівництвом для власних потреб. У Київській губернії поширення набули різноманітні кустарні промисли, ефективність яких залежала від відстані до міст та промислових центрів, зв'язку із ринком, кредитуванням. У більшості селянські господарства були збитковими, особливо господарства ремісників. Щодо поміщицьких господарств Київської губернії другої половини XIX – початку XX ст., то помітні поступові позитивні зміни щодо їх урожайності, запровадження агрономічних заходів, розвитку окремих видів тваринництва (зокрема конярства), подальшого самостійного ведення своїх господарств, але з іншого боку, відбувалося подальше поступове зменшення дворянського землеволодіння, поступова втрата інтенсифікації господарств, дроблення великого землеволодіння. У перехідний період після скасування кріпацтва поміщики-дворяни намагалися підтримувати господарство екстенсивними заходами, тому концентрація поміщицького землеволодіння на Київщині була високою. Характерною рисою поміщицьких господарств Київщини був високий рівень товарності. Поміщики в основному вели господарство за рахунок найманих робітників і лише незначну частину землі здавали в оренду. Їхні господарства були добре забезпечені реманентом і робочою худобою, але рівень механізації залишався у більшості на низькому рівні. У поміщицькому господарстві вирощували цукрові буряки, польові та зернові культури, особливо високоприбуткову пшеницю. Більшість поміщиків Київської губернії відійшла від управління господарськими справами, що перетворювало їх на господарів-підприємців. В організації поміщицьких господарств Київської губернії поширеною була капіталістично-відробіткова система. Виробництво продукції поєднувалося з її промисловим перероблянням, чому сприяли гуральні та цукрові заводи, які розташовувалися на території маєтків дворян-

поміщиків. Таким чином, поміщицьке господарство Київщини пореформеного періоду поступово перетворюється на сільськогосподарське підприємство, яке працювало на ринок.

У пореформений період розповсюдження набуває змішане господарство різних товариств Київської губернії, які володіли заводами та землями на правах оренди, а іноді ставали й співвласниками. Часто Товариства цукрових заводів виступали орендарями як поміщицьких, так і селянських земель. Товариства отримували прибутки від продажу пшениці, гороху та бурякового насіння, цукрових та горілчаних заводів. За орендними угодами Товариства мали право передавати завод або землі в оренду іншим особам. Через постійне розширення цукрового виробництва почастишали конфлікти цукрових заводів з місцевими жителями. Такі конфлікти призводили до підпалів та завдання шкоди з боку невдоволених.

Напрями та форми підприємницької та торговельно-фінансової діяльності станів Київської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. були різноманітними. У пореформений період станові умовності були відкинуті, а дворяни, міщани, духовенство та заможні селяни почали активно відкривати заводи, магазини, лавки. Найбільші прибутки давало цукроваріння, гуральництво та шинкування, з розвитком яких дедалі більше проявляються нові буржуазні риси суспільства.

РОЗДІЛ 4

МАТЕРІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАСЕЛЕННЯ

4.1. Трудове життя та заробітна плата станів

У пореформеному законодавстві Російської імперії зберігалось чимало архаїчних норм, які гальмували розвиток капіталістичних відносин та впливали негативно на матеріальне і трудове життя населення як імперії в цілому, так і Київської губернії зокрема. Особливої гостроти ці суперечності набули на Київщині у другій половині XIX – на початку XX ст., де населення вело активне трудове життя та боролось за покращення матеріального становища. Існували проблеми низької заробітної плати, безробіття, використання праці неповнолітніх і жінок, неправомірних штрафів, охорони праці, недосконалого трудового законодавства, якості і безпеки життя, гідної праці як показника якості трудового життя тощо.

У другій половині XIX – на початку XX ст. у Київській губернії сконцентрувалася значна кількість промислових та сільськогосподарських робітників. За статистичними даними сільськогосподарських робітників у губернії нараховувалося 55,6 тис., а чисельність промислових робітників зростає: у 1861 – 1870 рр. – 47,8 тис., за 1891 – 1900 рр. – 47,9 тис., а з 1913 р. – 83,9 тис. [1143, с. 193, 245]. У збільшенні кількості робітників важливу роль відігравали заводи та фабрики, особливо розвиток цукрового виробництва, яке давало можливість робітникам отримувати робочі місця не відходячи на промисли. У літературі обстоюється думка, що робітники цукрових заводів почали вважати себе пролетарями ще з 1887 р., коли було засновано перший синдикат цукрозаводчиків, тоді ж почала збільшуватися потреба в робочій силі, зростала її вартість. Цукроваріння в Російській імперії лише в зимовий період давало роботу близько 120 тис. робітників, а заняття буряківництвом давало селянам і робітникам 13 млн. руб. доходу [48, арк. 1, 2зв.].

У Київській губернії оплата праці здійснювалася переважно поденно, помісячно, за певний термін або сезон. На заводах переважала погодинна

форма оплати, рідше траплялася відрядна, що рахувалася від пуда виробленого цукру. Відрядно оплачувалися переважно й надвірні роботи: перевезення буряків, палива, вапна тощо. Робітників наймали помісячно або на рік. Так, зарплата на Бабинському цукровому заводі в селах Стрижаків, Синара, Василівка Липовецького повіту під час копання буряків за 55 пудів складала від 60 коп. до 1 руб. У Смілянському маєтку графів Бобринських прийнято було оплачувати працю селянина від рядка оброблених буряків. За прополювання 160 погонних сажнів платилося 10 коп., за підгортання кожного рядка – по 2,5 або 3 коп. До 14 години буряківниця заробляла по 50 коп., а підлітки по 30 коп. на день. Селяни могли заробляти різними видами роботи в поміщицькій економії: вивезення гною, доставка буряків, вапна, цукру, вугілля на завод, доставка зерна на залізницю, підвезення дров із лісу на заводи. За збирання врожаю зернових поміщик платив десятину (кожний 10-ий озимих та кожний 8-ий ярових). Дитяча праця використовувалася на збиранні жуків-довгоносиків на бурякових плантаціях та виполюванні бур'янів. Взимку місцеві селяни мали роботу на заводі [199, арк. 19зв.; 727, с. 57–58; 959, с. 60]. Для найманих сільськогосподарських робітників у 1881 р. плата становила для пішого на власному продовольстві під час сівби 45 – 50 коп. на день, під час збирання врожаю – 60 – 70 коп. на день. Якщо його ще й годували, то 25 – 30 коп. на день під час сівби, і 50 – 55 коп. під час збирання. Робітник з конем за день отримував 1 руб. 20 коп. під час сівби і 1 руб. 50 коп. під час збирання [104, арк. 12зв.–13].

У маєтках Ф. Е. Єнні в селі Кам'яногірка та Копієчка біля Дашева робітників наймали в середньому на сім місяців, за збирання врожаю в копи платили 50 – 60 коп., в'язання снопів від копи – 15 – 20 коп. Селяни могли користуватися племінною худобою на розведення, сортовим насінням, бурячинням. Під час збирання пшениці найманим робітникам містечка Ільїнців сплачували 50 – 75 коп. на день, за копання буряків – 1 – 3 коп. Селяни безкоштовно користувалися племінною худобою для розведення, бурячинням. Заробіток селян з 1 дес. приватновласницької землі та у маєтках Київської

губернії (Липовецький, Уманський, Звенигородський, Таращанський повіти) в середньому становив 27 руб. 50 коп., але різко коливався, тобто не був точно визначеним. Так, у Липовецькому повіті місцеве населення заробляло за оранку 2 455 411 руб. на рік у приватновласницьких господарствах [727, с. 14–78].

Постійно або тимчасово в маєтках поміщиків Київської губернії працювало близько 90 % селян. Річний заробіток селян, які наймалися в маєтки поміщиків, у 70-х рр. XIX ст. становив у середньому по Київській губернії 50 – 60 руб., а максимальний – 68 руб. За свідченнями Київського губернатора, який оцінював матеріальне становище таких селян як достатньо благополучне, вони отримували за 3 – 3,5 місяців сезонної роботи по 70 – 80 руб. За іншими даними, середній валовий прибуток однієї селянської сім'ї на Правобережжі на початку XX ст. дорівнював 30 руб. 83 коп., у той час як селянинові на прожиття потрібно було 40 руб. 84 коп. Про недостатність заробітної плати свідчать виступи селян Київщини. Так, група селян до 300 осіб с. Зелена Діброва, що на півдні Київщини в економії поміщиці графині М. Браницької у травні 1906 р. виступили з вимогами збільшити поденну плату з 25 до 30 коп. З такими ж вимогами наприкінці 1906 р. піднялися селяни Топильна в економії поміщиці баронеси Врангель [243, арк. 13, 45, 46; 1197, с. 18–27]. У рапорті Звенигородського повітового справника Київському губернатору за липень того ж року відмічаються страйки місцевих селян у Моринцях. Вимоги, що їх висували селяни також стосувалися підвищення зарплати [243, арк. 48, 83–88; 458, арк. 1–8; 459, арк. 134]. Виступи селянства за покращення трудового життя відбувалися у місті Богуславі [49, арк. 1–2зв.], селах Яблонка, Святюк та Тараси Радомишльського повіту [1085, с. 26].

Зарплата була потужним засобом вербування робітників на завод та штучним створенням постійної робочої сили. Підприємці всіляко хитрували з оплатою, аби здешевити утримання робітників найнижчої категорії – чорноробів. З неї вираховували витрати на харчування, проїзд та користування житлом. Так, заробітна плата чорноробів цукрових заводів на заводському утриманні становила 6 – 7 руб. на місяць, а для неповнолітніх і жінок – 3 –

5 руб. за 30 робочих днів. Через тяжкі умови робітник витримував тільки 25 – 27 робочих днів, що дозволяло підприємцям знижувати реальну зарплату. Рідко коли робітник одержував справжні гроші: покриття завдатку, проїзні, покриття боргів за односельчан, як правило, забирало все, що він заробив. Деякі після цього залишалися боржниками заводу, повертаючись додому напівголодні й погано вдягнені [285, арк. 2; 286, арк. 3]. Так, робітник Червонівського цукрового заводу Васильківського повіту М. П. Степаненко скаржився на директора, який спочатку роботи видавав йому жалування у 27 руб., а потім вирахував з нього 7 руб. Він звертався з проханням хоча б у літній час підняти зарплату до 25 руб. Робітник відзначав, що «будучи сім'янином мені дуже важко прожити з отриманих мною 20 руб., тим більше, що бажаю отримати заслужене підвищення жалування за свою тяжку працю» [235, арк. 138].

У 1897 р. в Російській імперії було законодавчо поставлено питання про понаднормову роботу, яка розподілялася на обов'язкову (лише за технічними умовами виробництва) та необов'язкову. Тривалість необов'язкових робіт не повинна була перевищувати 120 годин на рік. За законом необов'язкові понаднормові роботи мусили виконуватися за добровільною згодою робітника, але фактично він не міг відмовитися від їх виконання. Понаднормові роботи виконувалися дуже часто, при чому навіть тоді, коли кількість безробітних була значною. Так, наприкінці XIX ст. 22,1 % робітників Київського фабричного округу працювали понаднормово, а тривалість робіт сягала близько 294 годин на рік. У січні 1898 р. дозвіл на встановлення понаднормової роботи отримала корсетна фабрика П. Дютона у Києві через велику кількість термінових замовлень. Всі робітниці цієї фабрики отримували по 10 коп. за кожну годину понаднормової роботи. У червні 1898 р. через ремонт машин на гільзовій фабриці Авраама Дувана, робітники змушені були працювати також вночі – з 8 годин вечора до 6 годин ранку [198, арк. 1–20]. Тоді ж Г. Наумов відзначав: «Безработица слишком обычное явление в рабочей среде» [739, с. 3]. За даними проведеного ним опитування у Києві з 572 робітників безробітних було 268 або

46,6 %. Причому до 1 тижня залишався без роботи 1 або 0,38 %, від 1 до 2 тижнів – 11 або 4,18 %, від 2 тижнів до 1 місяця – 52 або 19,77 %, більш як 3 місяці – 52 або 19,77 % [739, с. 3].

Із цукроварень тільки Кальницький цукровий завод замість 12 годин ввів 8-ми годинний робочий день, де з 1898 р. 312 робітників працювали у три зміни. На Смілянському цукровому заводі графів Бобринських, майстер отримував 1 руб. 25 коп. за 11-годинний робочий день, а чорнороб за 12-годинний робочий день лише 35 – 40 коп., жінки та неповнолітні – 20 – 25 коп. У 1912 р. на заводі було скасовано нічні роботи, встановлено восьмигодинну тризмінну систему, не допускалися до роботи неповнолітні до 19 років [199, арк. 106, 110–116, 134зв.; 959, с. 96, 98, 132].

У булочних міста Києва пекарі працювали по 12 – 14 годин на добу. Так, пекар Федір Кузьмін, маючи трьох підмайстрів, робив один заміс тіста, використовуючи щоденно 47 – 55 мішків борошна (приблизно 25 – 30 пудів). Замішували тісто удвох із підмайстром та випікали булки у двох печах, не маючи ніякої зміни і працюючи по 14 годин. Федір відзначав: «Надо бы праздник иметь раз в неделю, а то в церковь нельзя пойти» [21, арк. 10–11]. Інший працівник булочної «Московська» на Печерську майстер Михайло Варламов, отримуючи зарплату в 30 руб. працював по 12 годин на добу. Він розповідав, що на підприємстві є 5 печей, що дають змогу зробити 6 замісів тіста для білого хліба. Всього майстрів чотири, в кожного своя піч та зміна. Михайло працював у нічну пору та нерідко й ночував біля печі [21, арк. 15].

Система використання найманої праці у Київській губернії пореформеного періоду дозволяла роботу у святкові дні, особливо нарікання у населення викликали управляючі маєтками, які мали єврейське, польське або німецьке походження. Так, у Юзефівському маєтку Бобринських у Чигиринському повіті управитель-німець Олександр Ліхтенштайн примушував працювати селян у свята та «царські дні» [113, арк. 24–25зв.]. Сільський староста села Кантелини Липовецького повіту скаржився на місцевого поміщика, який примушував працювати у свята. Селянин із Мотижина

Київського повіту скаржився у 1883 – 1884 рр. на поміщика А. Фердмана за штрафи у 1 – 2 руб. за кожен пропущений день, який припадав на невелике свято [101, арк. 2; 117, арк. 2–2зв.; 199, арк. 10].

Формування робітництва відбувалося завдяки вербуванню. Вербувальники усно укладали угоду найму з місцевими людьми, а з немісцевими письмово. В цих угодах чітко оговорювалися умови праці та заробітна плата. Поширеною була кругова порука робітників: «ми, селяни... за відробіток... відповідаємо всі один за одного, а за малолітніх – їхні батьки і опікуни» [1120, с. 15]. Залишити виробництво дозволялося, якщо: 1) помер чоловік або дружина робітника, 2) підприємство припинило роботу більш як на 7 днів. В інших випадках це було «незаконно» і тягло за собою штраф або ув'язнення.

Робітників вербували задовго до виробництва, коли робітникові дуже потрібні були гроші: наставав час сплати податків або взимку, коли закінчувалися харчові запаси. Так, фабричний інспектор А. Вартанов у червні 1896 р. повідомляв дані по Уманському повіту Київської губернії: «...причина низької зарплати полягає в тому, що й досі зберігся старий порядок – на вересень наймати робітників весною, коли робітники сильно потребують грошей, а заводчики пропонують при наймах гроші в рахунок майбутнього заробітку» [1120, с. 13]. З 1871 р. на кожного жителя села припадало по 3 руб. посередніх податків, а в 1905 р. по 6 руб., що становило 1/3 заробітку робітника. За таких умов селянин погоджувався на все, а волосне правління радо віддавало його на заробітки, одержуючи гроші та вчасну сплату податків. Вербувальник після укладення угоди давав більше грошей, ніж робітник мав відробити на цукровому заводі за короткий період цукроваріння (3 – 3,5 місяці робочого періоду), аби робітник залишався ще й на наступний термін.

Вербуванням у Київській губернії займалися купці, переважно євреї. Оплата праці вербувальників напряду залежала від кількості найнятих робітників. Звенигородський купець 2-ї гільдії Г. Стародубський із цукровим заводом графа А. Потоцького в селі Вільхівці Звенигородського повіту

домовився у 1886 – 1887 рр. на вербувати 300 до 400 чоловік, із яких 85 % робітників (22 – 45 років) і 15 % напівробітників (15 – 21 років). Передбачалося взяти на роботу робітників із Подільської губернії та місцевих звенигородчан. Завод давав Г. Стародубському завдаток у 1000 руб., а за 30 змін на заводі він отримував зарплату: за повноробочого по 14 руб. 60 коп., за напівробочого по 9 руб. 90 коп. [200, арк. 21зв.–26зв.]. Вербувальники працювали також касирами і повіреними на заводах. Так, Мартинівський цукровий завод Ф. А. Терещенка Канівського повіту вербувальник отримував по 11,5 коп. за перероблений робітниками берковець, а також працював повіреним заводу [205, арк. 125].

Вербувальник був зобов'язаний доправити робітників на завод, слідкувати за початком та закінченням робіт на заводі, сплачувати за запізнення робітників та зрив ними виробництва штрафи, карати недисциплінованих та крадіжки, знаходити заміну хворим робітникам. Вербувальник Ю. Мединський із Ржищівського цукрового заводу І. М. Бродського у Київському повіті відповідав за майно заводу, перевіряти наявність спеціального устаткування, яким користувалися робітники, ремонтувати кухню та посуд, доглядати за добропристойністю в бараках, наймати і оплачувати прислугу в казармах, годувати хворих робітників у лікарні. За це Мединський отримував аванс – 1250 руб., а решту грошей – після виконання умов набору – 750 руб. та 500 руб., коли доставить робітників на завод. За кожного робітника вербувальник отримував по 12 р. 75 коп. на місяць за 30 робочих днів, за неповнолітніх та жінок – 8 руб. 75 коп. [203, арк. 66–67].

Вербувальнику – канівському купцю Равінському Саливонківський цукровий завод графині М. Є. Браницької Васильківського повіту платив по 14 руб. за робітника і по 9 руб. за напівробітника. Равінський мав постачати заводу 360 робітників, з них 26 напівробітників. Насправді вербувалося 295 робітників і 20 напівробітників. На цьому заводі робітники отримували по 6 руб., а напівробітники по 4 – 5 руб. на місяць від вербувальника. Заохочування у вигляді завдатків для найманців становило 10 руб. [204, арк.

91зв.]. На Жашківському цукровому заводі Таращанського повіту Тульчинського, якщо робітники обходилися заводу дешевше, то вербувальник отримував надбавку. Таким чином, вербувальник був зацікавлений у недоплатах, затримках та махінаціях із зарплатами. Так, вербувальники із села Мотижина Київської губернії не доплачували при розрахунках дорослим робітникам, наймаючи на роботу в економію по 50 коп., а платили по 40 коп. За 8 місяців купець-єврей Фердман заборгував неповнолітнім напівробітникам 25 руб. і 60 руб. дорослим робітникам [101, арк. 2; 204, арк. 94].

Тальнівський цукровий завод графині С. Л. Шувалової Уманського повіту найняв у 1890 – 1891 рр. 252-х робітників, з них 125 були із Смоленська. За письмовими угодами вони мусили працювати по 7 руб. на місяць і отримувати харчі від заводу. Так звані «дорожні», – гроші які видавав завод на дорогу робітникові, – становили 4 руб., видавалися паспорти, а весь завдаток складав 12 руб. [205, арк. 142–143]. На цукровому заводі графині Шувалової умови, підписані з робітниками, були суворими: «...Робітники зобов'язані працювати щоденно, всередині і поза заводом, не виключаючи святкових днів, включаючи й три дні Різдва... За 30 відробіткових днів робітник отримує 7 руб. та харчі: 20 фунтів борошна, 20 фунтів гречки, 3 фунти сала, 3 фунти масла, 22 фунтів яловичини, 3 фунти риби, 4 фунти солі. На 120 осіб на день завод виділяє 3,5 відра капусти, 2 фунти перцю, 2 фунти цибулі... Робітники мусять вибрати на 120 осіб артільника, який відповідає за своєчасний вихід на роботу, наглядає за порядком у бараках та отримує від заводу провізію. Робітниками обирається кашовар, пекар та сторож-напівробітник... Відвідання лазні робітниками належить від заводу 2 рази на місяць. За втрату речей, грубість... встановлюються штрафи на розсуд заводу... Гроші виплачуватимуться лише після закінчення виробництва...» [203, арк. 11зв.–14].

Такі умови та низькі зарплати змушували робітників відстоювати власні інтереси. Так, через погану зарплату посилились хвилювання серед робітників Київського вокзалу у 1880 р. [478, арк. 303]. Показовою є справа складувів Мірчанської гуди Київської губернії, де почали страйкувати 50 робітників.

Мірчанський скляний завод в селі Мірче Київської губернії орендував з 1896 р. єврей Б. І. Варшавський. Робітники розповідали фабричному інспектору, який прибув на завод, що їм не вигідно виготовляти скляний горілчаний посуд, який поставляється на казенні склади за ціною в 6 руб. за тисячу пляшок об'ємом у 1/20, і за 5 руб. за тисячу пляшок по 1/40 відра. Про це робітники давно заявили власникові, вимагаючи прибавки до зарплати. Також робітники вимагали додаткової плати за перенесення склотари по 3 руб. 50 коп. на кожного майстра, збільшення плати на 1 руб. 50 коп. за виготовлення двох видів пляшок. Варшавський відмовився підвищувати майстрам плату, бо конкуренція робила це неможливим, до того ж житлові зручності майстрів дорого йому коштували. Переговори інспектора та робітників затягнулися на два дні, що дало змогу перевірити зарплатні книжки майстрів. За цими даними майстрів можна поділити на три категорії: 1) кращі майстри, які заробляли за 1896 р. в середньому по 40 – 78 руб. на місяць; 2) середні майстри, які заробляли по 30 – 40 руб. на місяць і 3) більш молодші майстри із заробітком 24 – 30 руб. на місяць. Найбільша кількість майстрів заробляли в середньому за червень, липень, серпень і вересень по 30 – 40 руб. на місяць. З свого заробітку майстри наймали помічників та вантажників від 10 до 12 руб. Протягом місяця майстри та їх помічники працювали по 16 – 18 днів. Видування пляшок відбувалося у понеділок, середу, п'ятницю і суботу. В результаті страйку вимоги майстрів були задоволені частково: господар заводу оплатив підвезення дров до квартир робітників, сплативши кожній сім'ї по 3 руб. на сажень, тобто половину їхніх витрат за зиму. Робочі були задоволені і відновили роботу [300, арк. 1–9зв.].

Відстоювання інтересів робітників та підвищення зарплати ускладнилося на початку ХХ ст. [289, арк. 35, 123], коли жандармерія проводила обшуки та облави серед робітників – представників різних професій. Так, у 1900 р. було проведено обшуки та допитано всіх булочників Києва. Пекар із булочної на Демієвці Федір Кузьмін доніс жандармам на підмайстрів, які відвідували нелегальні зібрання незадоволених умовами праці робітників. Федір випадково був втягнутий у передачу листа із повідомленням про час зустрічі зібрання, але

запевняв у відділку, що не має підстав до подібного злочину, бо отримує непогану платню (25 руб. на місяць), одружений та виховує двох малолітніх дітей. Була створена спеціальна книга реєстрації страйків Київської губернії, куди записувалися випадки непокори робітників протягом 1902 – 1907 рр. Розмах страйкових рухів змушував владу йти на поступки: Вітебський суд заборонив підприємцю вираховувати із зарплати робітників за прогули, відбулося слухання доповідей про понаднормові роботи на промислових підприємствах Київської губернії, у 1910 р. було заборонено працювати на тютюнових та гільзових фабриках у неділю. Проте у 1916 р. старший фабричний інспектор Київської губернії повідомляв про численні страйки робітників [21, арк. 10–11; 290, арк. 20; 291, арк. 24; 292, арк. 5; 294, арк. 36; 295, арк. 11].

У Київській губернії робітники поділялися на кваліфікованих і чорноробів, які залежно від цього отримували зарплату. Серед кваліфікованих робітників було менше немісцевого компоненту, але й сама категорія була незначною. Чорнороби зазвичай були немісцевими. Кваліфіковані робітники на цукроварнях – це майстри, машиністи, апаратники. Майстри – слюсарі, токарі, ливарники, які працювали у спеціальних майстернях. Апаратники працювали біля котлів і машин з допомогою чорноробів. Попит на кваліфікованих робітників перевищував пропозицію: «Заробіток робітників механічних заводів дуже різноманітний, тим більше, що, наприклад, в Уманському районі є тільки два механічні заводи, які поставлені у виняткові умови, будучи оточені цукровими заводами, що влітку потребують для ремонту багато майстрових» [1120, с. 20, 21]. На Смілянському цукровому заводі Бобринських майстрових не бракувало, бо, починаючи з 1850 р., там існувала власна майстерня, в якій працювало до 100 майстрів, очолював майстерню сам граф О. О. Бобринський. У 1860 – 1870-х рр. у Київській губернії відчувався брак машинобудівельних заводів і майстерня Бобринських забезпечувала цукрові заводи машинами та апаратами для цукроваріння. Після того, як у губернії почали відкриватися машинобудівні заводи, Смілянська майстерня

налічувала до 80 осіб майстрів і займалася виключно ремонтом власного реманенту. «Інтелігентні робітники» працювали в майстернях довго. Середній строк служби – 30 років [959, с. 99].

Найнижчий заробіток висококваліфікованих робітників становив не менш як 1 руб. на день. Майстрові отримували від 14 до 45 руб. на місяць, апаратники і машиністи – 10 – 37 руб. До того ж майстрові отримували квартири, город, одяг, жом для худоби, продовольство. На Смілянському заводі майстрові отримували від 85 коп. до 2 руб. 50 коп. за 9-ти годинний робочий день [202, арк. 3, 4, 10, 157зв.; 959, с. 101]. На цукровому заводі князів Лопухіних у селі Набутові Канівського повіту працювало 244 робітники, 21 майстер та 163 робітники ззовні. Майстри (слюсарі, токарі, ковалі, мідники, покрівельники та ін.) отримували найвищу зарплату, вона коливалася від 25 до 33 руб. на місяць, одержували квартири і до 1 тис. пудів жому, який можна було використовувати як корм худобі [202, арк. 3, 4, 7].

Великі зарплати на заводах мали директори правлінь із великих акціонерів, директори-розпорядники, управителі. Так, директор Червінського цукрового заводу у 1886 р. одержував 11 тис. руб. на рік і 12 пудів цукру, хімік – 1 тис. руб., бухгалтер – 1 284 руб. Завідуючі Смілянського маєтку графів Бобринських, окрім зарплати, отримували певний відсоток із чистого прибутку маєтку або заводу, а інші службовці, крім зарплати, також отримували винагороду. Механік Михайлівського заводу Терещенків у 1897 – 1898 рр. одержував 2040 руб., 150 руб. нагородних і 12 пудів рафінаду на рік. Дрібніші службовці, такі, як прикажчики, наглядачі, писарі, ключники, отримували менші зарплати. Так, писарі Михайлівського цукрового заводу мали 240 руб. на рік [959, с. 22–23; 1120, с. 22, 25].

Мало- і середньокваліфіковані робітники мали низькі зарплати та дефіцитні бюджети. У 1896 р. середня місячна зарплата робітника цукрової промисловості Київської губернії становила: старшого по відділу – 15 руб., чорноробів чоловіків – 10 руб., жінок – 7 руб. (так само, як і у 1886 р.), апаратників – 20 руб., машиністів – 16 руб., паровичників – 19 руб., кочегарів –

13 руб., слюсарів – 25,5 руб., токарів – 26 руб., молотобійців – 18,5 руб., котельників – 22,5 руб., покрівельників – 19,5 руб., мідників – 28 руб., ливарників – 27 руб. За даними Київського губернського комітету, у 1898 р. на Марійському цукровому заводі Черкаського повіту Київської губернії чорнороби отримували 13 руб. Таку саму зарплату чорнороби отримували і на заводі Бобринського.

Цукровики, зацікавлені у робітниках, доплачували чорноробам, які приходили працювати наступного року, та виділяв святкові премії. Так, цукровий завод Київського Товариства за грудень 1886 р. 530 осіб отримали 860 руб., за січень 530 осіб – 783 руб. Інспектор наголошував на тому, що штрафні гроші йшли на потреби робітників. Так, у 1882 – 1883 рр. було оштрафовано робітників на суму 590 р. 97 коп., а на їх потреби віддано 540 руб., а у 1883 – 1884 рр. з 599 руб. 9 коп. штрафних 592 руб. 35 коп. витратили на лікарню, поховання робітника, допомогу, нагородні, оплату лікарям за операції. У 1884 – 1885 рр. із 538 руб. 49 коп. робітникам дісталось 430 руб. 84 коп., у 1885 – 1886 рр. із 317 руб. штрафних використано 219 руб. 79 коп. для покращення «побуту хворих». При заводі була каса допомоги робітникам, створена із одноразових внесків правління. На 1887 р. у касі було 5143 руб. 11 коп. 5 % прибутку із цієї суми видавалася як допомога робітникам в разі нещасних випадків [203, арк. 28зв., 29зв.].

Важливим джерелом поповнення робочої сили для заводів були селяни-промисловці, які вже мали певний досвід роботи. Майже 80 % промисловців були малоземельними або безземельними селянами, але мали великі сім'ї, члени якої також поповнювали ряди робітників. Один коваль міг заробити за день в середньому від 80 коп. до 1 руб. 20 коп., а річний прибуток дорівнював від 100 до 300 руб. Чистий прибуток гончаря складав від 90 до 180 руб. На заводі ж йому, як кваліфікованому робітнику платили значно більше [715, с. 16–61].

Кількість робітників на державних, приватних гуральнях і медоварнях не була такою великою, як приміром на цукрових заводах, а тому їхні зарплати

були дещо вищими. Так, броварня в Чигиринському повіті у містечку Медведівці, який належав Фундуклею, мала тільки 7 робітників. За 12 днів виробництва звичайним чорноробам платили по 15 руб., майстрам – по 70 руб., поденним робітникам – по 25 коп. Робітники виробляли 100 відер пива на суму в 700 руб., а також 50 відер дріжджів на суму 250 руб. На Деміївській броварні у Київському повіті працювало 20 робітників, із них 2 робітники варили пиво, отримуючи 10 – 12 руб. на місяць, інші – працювали у розливній, маючи зарплату від 8 до 10 руб. На патоково-горілчаному заводі спадкоємців Бернарда Адельштейна в селі Степанцях Канівського повіту на місяць гуральник отримував 75 руб. та квартиру, підвальний – 15 руб., 2 кочегари – по 12 руб., 3 апаратники від 10 до 15 руб., 4 чорнороби – по 9 руб., 1 солодовник – 12 руб. Кочегари і апаратники працювали позмінно по 5 – 6 годин на добу, а інші робітники працювали тільки вдень [55, арк. 3зв.–4; 202, арк. 42; 205, арк. 124зв.–125].

Основою для зниження зарплат робітників були штрафи. За пропущений робочий день робітникові не платили, а штрафували, як правило, у розмірі дводенного заробітку [202, арк. 100]. Штрафи за нетверезу поведінку, грубість, співи, непристойні слова, суперечки, неухважність до справи коштували від 1 до 3 крб., але зазвичай переважала формула «покарання на розсуд заводу» [203, арк. 14]. За грубість робітника щодо наймача та його сім'ї могли виганяти з роботи. «Механізм штрафів» давав безліч приводів до звільнення робітників – за те, що з'їв лишнє або закурив. У 1863 р. були прийняті «Временные правила о сельских рабочих», де за ст. 16. за самовільний відхід, лінь та пияцтво робітника карали грошовим штрафом на користь наймача за угодою або у розмірі другого поденного заробітку [1187, с. 124]. Так, на Киселівському цукровому заводі існувало правило: «Якщо робітник не з'являвся, за нього мав відпрацьовувати член його родини. Якщо робітник запізнювався, його позбавляли проїзних грошей. Якщо робітник утік або вчасно не з'явився, – штраф дорівнював отриманому ним завдатку» [202, арк. 131зв.]. На багатьох цукрових заводах робітник, котрий достроково залишав роботу, втрачав право

на одержання всієї заробітної плати. У 1895 р. в Київській губернії було стягнуто 1741 руб. 46 коп. штрафів з робітників. У Київському фабричному окрузі за 1900 р. було стягнуто 14867 тис. руб. штрафів, що виходило в середньому по 12,3 коп. на робітника. На цукрових заводах, зокрема і на Яроповицькому цукровому заводі Київської губернії, почали використовувати такі стандартні причини для стягнення штрафів, як «за недбайливе і повільне вибирання жовтого цукру із центрифуг» – 50 коп., «за недбалий догляд за паровими котлами» – 75 коп. [301, арк. 23–56]. У 1916 р. по 50 – 75 коп. штрафів робітники Київського рафінадного заводу заплатили за незаконне винесення цукру, «самовольный уход с работы», «за отказ от работы», «за явку на работу в пьяном виде», «за порчу заводского имущества», «за драку на заводе», «небрежное отношение к работе», «за безобразие в мойке» [264, арк. 1–8].

У Київській губернії другої половини XIX – початку XX ст. заробітна плата залежала від віку і статі. Цивільне законодавство кінця XIX ст. надавало фізичній особі повну майнову дієздатність з моменту досягнення нею 21 року [1136, с. 304–372], але на заводах широко використовувалася праця жінок, дітей та неповнолітніх до 18 років, яких називали напівробітниками. У 1897 р. з 61 424 робітників у Київській губернії працювало дітей до 14 років – 3132, а жінок – 6232 (тобто 22 % від загальної кількості робітників). Так, на тютюновому виробництві працювало 1500 робітників, з них 874 жінки (58 %) [1142, с. 193; 1121с. 140]. Напівробітники одержували менші зарплати, мали гірші умови життя та харчування [202]. Використання праці напівробітників дозволяло підприємцям менше платити, економити на їхньому утриманні при рівній експлуатації та однакових умовах з усіма іншими робітниками-чоловіками.

13 жовтня 1879 р. розпочалася робота над створенням законодавства щодо обмеження праці неповнолітніх. 30 грудня 1881 р. товариш міністра фінансів М. Х. Бунге клопотав про дозвіл внести на розгляд Державної Думи пропозицію щодо обмеження дитячої праці на підприємствах [267, арк. 200–

281; 302, арк. 87–88зв.]. Лише у 1882 р. на Наддніпрянщині були видані «Правила про роботу малолітніх на фабриках, заводах і мануфактурах», за якими заборонялася праця на промислових підприємствах дітей до 12 років, а підліткам від 12 до 15 років дозволялося працювати не більше восьми годин на добу, «не включая времени потребного на завтрак, обед и ужин, посещение школы и на отдых» [202, арк. 37–65]. При цьому робота неповнолітніх не мала продовжуватися більш як чотири години підряд, а також не повинна була тривати «между девятью часами вечера и пятью часами утра, а также в воскресные и высокаторжественные дни» [269, арк. 3]. До того ж власники заводів та фабрик були зобов'язані дітям, які не мали свідоцтва про закінчення однокласного училища, надавати можливість відвідувати школи не менш як 3 години щоденно або 18 годин на тиждень [269, арк. 5; 437, арк. 3; 438, арк. 2; 439, арк. 4]. Неповнолітніх заборонялося використовувати на шкідливих та виснажливих виробництвах, перелік яких мав бути затверджений Міністерствами фінансів та внутрішніх справ. За порушення правил підприємцям загрожували значні штрафи [268, арк. 6–8].

У 1883 р. було вирішено встановити «для надзора за исполнением» особливу інспекцію промислової зони, яку передбачалося поділити на округи та встановити посади головного та підзвітних йому інспекторів. Вона мала підпорядковуватися Міністерству фінансів та Департаменту торгівлі і мануфактур. Було запропоновано створити Київський округ для нагляду за неповнолітніми, куди входили Київська, Волинська, Подільська та Харківська губернії. Проте запровадження в дію цих законопроектів було тимчасово призупинено на два роки [451, арк. 1–10]. Доки тривала відстрочка, було дозволено: «1) допускать в случае надобности к работам на заводах фабрик, мануфактур таких малолетних, которые имеют не менее 10 лет; 2) разрешить малолетним от 12 до 15 лет ночную работу в тех промышленных предприятиях, в которых сие по роду производства оказывается необходимым и не может причинить вреда здоровью малолетних, с тем однако ограничением, чтобы ночная работа продолжалась не более 4 часов в сутки; 3) распространять это

узаконення на те промислові підприємства, к которым применение онаго признано будет возможным и полезным. По истечению двухлетнего опытного срока, представить на уважение Государственного совета окончательного заключения» [269, арк. 4–6, 19, 35, 36]. Урядовці протягом року мали встановити кількість неповнолітніх на певних заводах, їх потребу в навчанні та розмір внесків підприємців для влаштування шкіл. Підприємці переконували, що законопроект абсолютно нереальний для виконання, вноситиме безлад та зайві розтрата, змушуватиме відмовитися від використання праці дітей, що приведе до розорення багатьох сімей та невдоволення [269, арк. 6]. Виникали також зауваження, що «6 часов к ряду машинальной работы вредны взрослому, не то что ребенку, к тому же еще более изнурительно после изнурительной работы идти в школу, где сидеть еще 2 часа. Нельзя представить это хорошим распорядком ни для вечерней, ни для дневной смены. Поэтому 4 часа это максимум, а лучше 3 часа». Разом з тим, Московське відділення Департаменту торгівлі та мануфактур відзначало, що переважна більшість сімей «только и выживают за счет малолетних», а «сироты, работающие при легких работах, могут остаться без средств к существованию». До Міністерства фінансів посипалися прохання про відстрочку, тому у 1883 р. воно відклало запровадження в дію закону про неповнолітніх до 1 червня 1884 р. [269, арк. 39, 55–57зв., 66зв.]. За законом від 3 червня 1884 р. було заборонено використовувати працю жінок та неповнолітніх в нічну зміну. Законодавство продовжувало активно розроблятися і в 1885 – 1898 рр. Проте ці поодинокі заборони підприємці обходили. Вже у 1899 – 1901 рр. було розпочато справу про допущення на роботу на фабриках дітей та неповнолітніх [270, арк. 2; 303, арк. 23].

Найменші зарплати у напівробітників були на тютюнових фабриках, де використовувалася переважно дитяча праця, зокрема дівчаток. Так, на тютюновій фабриці Соломона Когена у Києві, крім 20 майстрів і 45 майстринь, також працювали 9 хлопчиків і 20 дівчаток, які отримували по 5 руб. на місяць. На іншій Київській фабриці братів Когенів використовувалася праця 8-ми

хлопців та 32-х дівчат 12 – 14 років, яким платили від 1 до 3 руб. на місяць. На Київській тютюновій фабриці Згурії працювало 38 робітників: 5 чоловіків, 12 жінок, 3 помічники і 18 неповнолітніх, неграмотних дівчаток від 13 до 14 років. Неповнолітні знаходилися у цигарковому відділенні, у підвальних та вогких приміщеннях із спертим повітрям. За свою важку і шкідливу працю вони отримували від 3 до 5 руб. на місяць. Київська тютюнова фабрика Егіза мала 160 робітників, з них – 21 дівчина 12 – 14 років. Усі неповнолітні були неграмотні і отримували від 2 до 5 руб. на місяць. За таку малу зарплату неповнолітніх постійно затримували на лишні півтори години, у шкідливих умовах вони працювали понаднормово без справедливої доплати і надбавки. Робота на тютюнових фабриках і заводах була шкідливою особливо для напівробітників. Так, для жінок вона загрожувала бездітністю та високим процентом смертності немовлят. Вже на початку ХХ ст. показник смертності немовлят у Київській губернії був досить високий – від 22 до 26 % [202, арк. 22, 29, 30–63].

Багато напівробітників працювало на цукрових заводах, де їхні заробітні плати були малими. Товариство Лебединського цукрового пісочного заводу, що розташовувався у Чигиринському повіті, утримувало 290 робітників і 64 напівробітників, з них – 33 жінки. На рафінадному заводі Лебединського товариства працювало 337 робітників і 87 напівробітників, з них – 50 жінок. На цукровому заводі Цибулівського Товариства Липовецького повіту за усними угодами працювали у 2 зміни 18 жінок, які отримували по 5 – 6 руб. на місяць. Неповнолітні (60 осіб) на цьому самому заводі мали по 5 – 8 руб. на місяць [202, арк. 138зв.; 204, арк. 97зв., 98; 205, арк. 3зв.]. Так, на Киселівському цукровому заводі Звенигородського повіту робітникам платили по 6 руб. на місяць, а напівробітники отримували по 4 руб. на місяць, а їхній завдаток становив 5 руб. жінки отримували по 25 коп. за зміну на своїх харчах. За умовами робітників із села Степанці з підрядчиком Рувінським «Робітники наймаються на завод з 1 вересня і до кінця виробництва, за 30 робочих днів

отримують по 7 руб., а напівробітник по 4,5 руб.» [202, арк. 131зв.; 203, арк. 91].

На цукровому заводі Київського Товариства, де працювало 50 осіб прислуги (кучери, сторожі, артільні кухарі та куховарки), в тому числі 10 жінок, які отримували по 5 руб. на місяць, а 70 жінок – по 7 руб 50 коп. на місяць, за умови, якщо вони найматимуться на 2-й рік, то зарплата їхня зросте до 8 руб. На цукровому заводі О. І. Лопухіної в селі Матусів Черкаського повіту з 280 робітників на зміні допускалося 16 напівробітників і 10 жінок, які отримували по 5 руб. на місяць на своїх харчах. На Махоринецькому цукровому заводі Товариства в селі Ізолахські Махаринці Бердичівського повіту працювало 8 жінок, заробляючи по 4,5 руб. на місяць і харчі [202, арк. 141зв.; 203, арк. 26зв., 27зв., 54зв., 67]. Топорівський цукровий завод утримував 340 робітників, 60 напівробітників, з них – 40 жінок. Робітники отримували завдаток від підрядчика від 6 до 10 руб. Саливонківський цукровий завод мав 406 робітників, з них 75 напівробітників, а Синявський цукровий завод на 2-денних змінах утримував 397 робітників, з яких 46 напівробітників і 8 жінок. На Пивецькому цукровому заводі Романівського товариства Канівського повіту працювало 165 робітників і 55 напівробітників, з них 35 жінок на двох змінах [200, арк. 53зв.–57; 205, арк. 118].

На цукровому заводі в Ільїнцях княгині Сан-Донато Е. П. Демидової Липовецького повіту з 330 чорноробів було 70 жінок, які працювали головним чином в бурячних на 8-ми змінах. Зарплата була вищою: робітник отримував 10 руб., а жінки по 9 руб. на місяць. За 26 днів роботи видавали нагородні по 2 руб., а жінкам по 1,5 руб. На Яроповицькому цукровому заводі працювало 27 жінок на внутрішніх роботах, отримуючи по 7 руб. на місяць, і 40 жінок поза заводом, продаючи продукцію і отримуючи 9 руб. на місяць. На цьому заводі робітник отримував по 10 руб. на місяць на своїх харчах, а неповнолітній 7 – 9 руб. На Смілянському заводі дівчата та напівробітники отримували по 30 – 35 коп. за 9-годинний робочий день, але це були виключно діти майстрових та робітників, які жили з батьками на заводських квартирах разом [200, арк. 48зв.;

204, арк. 115; 959, с. 101]. На Трощинському цукровому заводі графа Н. А. Шембека у Канівському повіті на 2-х змінах працювало 100 робітників, 40 жінок вільнонайманих і немісцевих. Степаницький цукровий завод спадкоємців Бернарда Адельштейна у тому ж повіті завербував 133 робітники, у тому числі 20 напівробітників, з них 10 жінок. Поташанянський цукровий завод графа Бутурліна Канівського повіту утримував 350 робітників на двох змінах, з них 140 напівробітники та 60 жінки. Лучанський цукровий завод Молодецької, орендований у графа Германа Горнштайна у Тарашанському повіті, наймав на роботу 332 робітники, які працювали на 2-х змінах, з них 40 напівробітників і 12 жінок [205, арк. 121–131]. Найбільш показовим серед приватновласницьких цукрових заводів був зразковий Смілянський цукровий завод графів Бобринських у Черкаському повіті, на який з 453 робітників на 2-х змінах, наймалося 100 напівробітників (85 жінок). Саме на зарплатах цієї категорії робітників заводське керівництво нещадно економило. Так, напівробітники отримували по 25 коп. на тиждень, а дехто по 15 коп. з харчуванням. На Капітанівському цукровому заводі графів Бобринських у Чигиринському повіті під управлінням директора І. Гагаринського працювали 264 робітники у 2 зміни, з них 52 напівробітники і 34 жінки [202, арк. 158, 158зв.; 205, арк. 1].

В угодах з вербувальниками цукровики зазначали точну цифру напівробітників, яку можна було наймати. Так, конторою цукрового заводу в містечку Степанці Канівського повіту було найнято 49 робітників і 22 напівробітники, а підрядчик 2-ї гільдії купець Рувінський завербував ще 125 осіб. За умовами заводу з підрядчиком відзначалося: «Доставити на всі роботи 150 осіб робітників та напівробітників. 125 повинні бути робітниками, а інші напівробітники: 5 жінок і 20 підлітків...» [203, арк. 87, 88зв.]. Підрядчик отримував по 25 руб. на місяць як за робітника, так і напівробітника. Саме з огляду на вік виплачували зарплату неповнолітнім [203, арк. 68зв.; 205, арк. 123зв.]. Прицьківський цукровий завод Киселівського Товариства в селі Великі Прицаки Канівського повіту видавав своїм робітникам завдатки по 12 руб., на дорогу 2 руб. та на паспорт 60 коп., на мило у місяць по 12 коп. Загалом на

заводі працювало на двох змінах 222 робітників і 68 напівробітників, з них 50 жінок. Напівробітникам платили 5 – 7 руб. на місяць [205, арк. 115зв., 116зв., 117].

Статистики щодо використання дитячої праці у селах Київської губернії не має, але джерела свідчать, що це було нормою у Київській губернії. У 1883 – 1884 рр. єврей А. Фердман для роботи в орендованій економії поблизу Мотижина Київської губернії наймав 15-річних дітей і «примушував працювати від сходу і до заходу сонця». Платив їм по 10 – 20 коп. Давав відпочинку на день лише 2 години. Фердман знав, як вести справу з робітниками, – укладав письмову угоду, але завжди лишав її в себе, щоб у робітника не виявлялося ніяких доказів і прав. Незважаючи на підпали у маєтках, невдоволених його «робітничою політикою», Фердман отримував добрі відшкодування від страхових компаній, не залишаючись у збитках. Губернатор до нього ставився прихильно, бо, незважаючи на кількість скарг, він твердо вважав, що то конкуренти Фердмана хочуть позбутися і оволодіти маєтком [101, арк. 2–4, 14]. Таким чином, кількість напівробітників на цукрових заводах була значною, а їхня плата мізерною. Ця категорія робітників відзначалася безправністю, а їхнє трудове життя було дуже важким в порівнянні з рештою робітників.

Буржуазія, інтелігенція та міщани мали краще матеріальне забезпечення, отримуючи багато прав та привілеїв, високі зарплати. В основу зарахування до статусу заможних міщан і буржуазії був покладений саме майновий принцип та заслуги перед суспільством того або іншого міста Київської губернії. Вони отримувала зарплати відповідно до свого соціального статусу, який підвищувався завдяки рівню освіти. Так, у 1905 р. викладачі Київського Першого міського двокласного училища отримували різні зарплати, найбільше – викладач російської мови – 900 руб. на рік, вчитель математики – 896 руб., а також за викладання військової гімнастики ще 150 руб., чистописання та креслення оцінювалося у 550 руб., цей вчитель займався ще додатковими заняттями, які давали ще 150 руб. доходу. Викладачу співів платили 204 руб. 10 коп., вчителька з рукоділля у Другому міському

двокласному училищі отримувала 200 руб., вчитель історії та географії Третього міського двокласного училища отримував 736 руб. Цікавим є той факт, що лише кілька вчителів мали педагогічну або вищу освіту. За стаж у п'ять років вчителі отримували премію. У приватних навчальних закладах зарплати були вищими. Так, у Київській чоловічій прогімназії Вальтера викладачеві німецької мови Т. Е. Крістіані, кандидату історико-філологічного факультету Юр'євського університету, платили 1860 руб., а його колезі – вчителеві німецької мови у тому ж закладі, який закінчив викладацьку семінарію, тільки 1020 руб. [307, арк. 1–9; 882, с. 48; 883, с. 15].

Професорсько-викладацький персонал університетів відносився до високооплачуваної категорії населення. Ординарний професор отримував 3 тис. руб. на рік, екстраординарний – 2 тис., доцент – 1,2 тис., а ще й «квартирні» та «столові». Викладачі університетів отримували також премії, які визначалися залежно від кількості студентів [1188, с. 25].

Середня зарплата вчителів початкових шкіл середини XIX – на початку XX ст. у Київській губернії становила 12 руб. і нижче на місяць. Так, у 1905 р. завідуючий Печерського міського чоловічого училища № 1 В. Д. Тищенко мав 750 руб. зарплати, завідувача Є. Г. Белоцвєтова, вихованка Фундуклієвської жіночої гімназії, отримувала у Печерському міському жіночому училищі № 2 480 руб. зарплати, а її колеги Н. Г. Ротмістрова та О. В. Соніна отримували 360 руб. та по 120 руб. Загалом, зарплати вчителів міських училищ були різними, коливалися від 50 руб. за викладання співів та фізкультури до 900 руб. за завідування навчальним закладом. Проте, як зазначалося у звіті про народні училища «Содержание учителей городских двухклассных училищ Юго-Западного края, получающих от 400 до 450 руб. в год, далеко недостаточно при нынешней дороговизне жизни даже в уездных городах» [737, с. 26]. Мінімальна зарплата вчителів початкових шкіл у Петербурзькому, Московському, Казанському, Псковському, Оренбурзькому навчальних округах у другій половині XIX – на початку XX ст. сягала 17 – 18 руб. на місяць, а максимальна – 30 руб. [882, с. 19, 20; 883, с. 1–20].

Найкращим визнавали становище вчителів міських парафіяльних училищ міста Києва, де кожен вчитель отримував 400 – 500 руб. на рік та грошову підтримку у разі хвороби або інших обставин. Вчителі міських парафіяльних шкіл Київської губернії знаходилися в гіршому становищі за київських, бо отримували 150 руб. Вчителі сільських шкіл, маючи такі самі зарплати, могли прогодуватися користуючись землею. Працю вчителя «іновірних» шкіл оплачували натурально: зерном (7 ½ корців) та картоплею, обробітком його земельного наділу (5 – 7 дес. землі), зрідка грошима (до 50 руб). У 1902 р. у таких школах Київської губернії вчителі отримували по 50 – 80 руб. на рік та 80 пудів зерна, а також мали земельну ділянку від 2 до 5 дес. [737, с. 26, 27; 846, с. 3, 4].

Із державної скарбниці виділялося недостатньо коштів для оплати праці вчителів початкових шкіл. Для того, щоб у цьому переконатися, досить переглянути справу виділення коштів на матеріальну допомогу вчителям Міністерством освіти. Так, попечитель Київського учбового округу Голубцов відзначав у поданні до міністра освіти, що сільські вчителі опинилися у безвихідному, нужденному становищі. 24 вересня 1887 р. на ім'я міністра освіти надійшла доповідна Голубцова про те, що колишній міністр освіти дозволив 28 листопада 1881 року разовий відпуск 22409 руб. 85 коп. на видачу матеріальної підтримки вчителям сільських початкових училищ, які отримували менш як 300 руб. Міністр тоді пообіцяв час від часу надавати таку допомогу, оскільки не було можливості взяти кредит на щорічний відпуск 33918 руб. на збільшення утримання вчителям початкових училищ Південно-Західного краю. Але вже 1887 р. міністр освіти олівцем написав: «у 1886 р. відпустив 6306 руб. 86 коп., а тепер, на жаль, немає чого давати» [372, арк. 2–2зв.]. 3 жовтня 1887 р. міністр освіти офіційно повідомляв, що не має можливості платити вчителям допомогу через важке фінансове становище державного казначейства. Але вже 2 січня 1887 р. було знайдено кошти: від суми, призначеної на утримання директора та інспекторів народних училищ Дерптського навчального округу, яка становила 14436 руб. 50 коп., утримали

4689 руб. 31 коп., оскільки вони приступили до виконання обов'язків через кілька місяців після призначення. Ці гроші віддали на підтримку вчителів сільських училищ Київського навчального округу (1679 руб. 31 коп.), а решта 1210 руб. дісталася Астраханській губернії [372, арк. 3–3зв.].

Згодом такі прохання про призначення виплат вчителям сільських училищ на ім'я міністра освіти від попечителя Київського учбового округу надходили майже регулярно. І такі самі помітки на ньому були зроблені міністром: «минулого року відпущено 1679 руб. 31 коп. Тепер зовсім немає грошей». Згодом гроші таки знаходилися. Так, у 1888 р. від кредиту з фінансового кошторису на підтримку сільським вчителям були використані залишки від влаштування народних училищ у розмірі 3240 руб. 03 коп. Пізніше гроші із бюджету російських училищ у розмірі 2640 руб. 30 коп. було розподілено між вчителями сільських шкіл Російської імперії, дісталася матеріальна допомога і малозабезпеченим вчителям Київської губернії, 700 руб. на матеріальну допомогу Астраханським вчителям, 1190 руб. – вчителям Південно-Західного краю, які отримували менш як 300 руб. на рік і 500 руб. на училище в Волинській губернії, яке постраждало внаслідок пожежі, ще 100 руб. на училище Санкт-Петербурга, 150 руб. на ремонт училища у Новгородській губернії. 24 грудня 1888 р. міністр освіти виділив ці 1190 руб. 03 коп. вчителям Південно-Західного краю [372, арк. 3–8].

16 вересня 1889 р. на чергове типово прохання попечитель Київського навчального округу до міністра освіти отримав миттєве задоволення – відпустити 1031 руб. 67 коп. на допомогу вчителям сільських училищ. Проте в котре олівцем було відзначено: «...размер зависит от плачевного состояния наших сумм на народное образование». У 1890 р. було надано на матеріальну допомогу 2249 руб. 26 коп., а у 1891 р. лише 568 руб. 18 коп. [372, арк.15–32зв.].

Великі гроші отримували представники духовенства, зокрема за читання Закону Божого. Вони отримували велику державну платню. Наприкінці XVIII ст. річне утримання разом з жалуванням митрополита становило

5 423 руб., архієпископа – 2 200 руб., єпископа – 1800 руб. У 60 – 90-х роках ХІХ ст. нововисвячені священники вже отримували жалування у розмірі 30 руб. від Київського губернського казначейства, священники – 300 руб., псаломщики та дяки – 50 руб. Інколи священнослужителі отримували додаткові кошти ще й від парафіян. Так, жалування священника у селі Панський Міст Липовецького повіту І. Дубровського складалося з 300 руб. від держави і 200 руб. від парафіян. Оклад А. Тимошина, псаломщика церкви у селі Кальнику, становив 50 руб., до того ж він отримував коробковий парафіяльний дохід 195 руб. і 3 коп. Священикам, які відійшли від справ, сплачувалася державна пенсія [9, арк. 364зв.; 634, с. 11; 674, с. 221; 921, с. 2; 991, с. 13]. Декому із священників доплачували понад норму, якщо визнавалася Київської духовною консисторією загроза поширення сектантства. Така ситуація була у селі Дешек Канівського повіту, де причт не міг вдовольнитися 40 дес. землі та 122 руб. річних прибутків, бо перебував під сильним тиском сектантства (баптисти, мальованці, суботники та «даже такие, которых трудно определить какой они секты»). До того ж землі причту були розділені на 6 кусків і не могли ані здаватися в оренду на вигідних умовах, ані забезпечувати ведення раціонального господарства. Самі парафіяни склалися в переважній більшості із бідних ремісників, які виготовляли ложки. Єврейські священники – рабини, якщо мали освіту, отримували платню з коробковогобору [16, арк. 3, 4зв.; 424, арк. 26].

Священики мали право брати гроші за здійснення треб та молитов, чим вони часто зловживали. Так, гучною стала справа про вимагання грошей священниками Києво-Софіївського собору у 1864 р., пояснення довелося давати протоієрею Григорію Крамарьову. Він пояснив, що грошей не вимагають, а беруть наперед за читання молитов, причому у церквах по всьому Києву [19, арк. 5].

Отже, у Київській губернії пореформеного періоду нараховувалося багато промислових та сільськогосподарських робітників, завдяки збільшенню кількості заводів та фабрик. Оплата їхньої праці здійснювалася погодинно, поденно, помісячно, за певний термін або сезон. Зарплата була потужним

засобом вербування робітників, хоча підприємці намагалися економити, вираховуючи гроші за харчування, проїзд та житло, покриваючи видтрати завдяки понаднормовій роботі та роботі у святкові дні. Кількість робітників зростала завдяки системі вербування, усним та письмовим угодам, які закріплювали за ними робочі місця, прописували правила поведінки та трудові умови і визначали розмір зарплати. Жорсткі трудові умови, дефіцитні бюджети, штрафи та малі зарплати, змушували робітників до захисту власних інтересів. Натомість буржуазія та міщани мали кращі умови праці, права, привілеї, високі і стабільні зарплати, адже в основу зарахування до цих станів був покладений саме майновий принцип. Великі зарплати отримували представники православного духовенства, які, окрім державної платні та доплат за боротьбу із сектантством, брали гроші з парафіян за здійснення церковних обрядів.

4.2. Рівень життя та розвиток житлово-побутової сфери

Рівень життя різних станів Київської губернії формувався протягом тривалого часу під впливом різних факторів: умов праці, житлових умов, якості харчування, забезпеченості одягом, адже людина певної станової групи перебувала на роботі більшу частину свого денного життя. Основи способу життя станів селянства, поміщицтва, духовенства та міщанства сформувалися ще в XVIII ст. Хоч для цих станів житлово-побутова сфера є найконсервативнішою, певні особливості та відмінності від попереднього життя проглядалися й у них. Зовсім кардинально нові умови здобули та створили буржуазія і робітники, виникнення яких вплинуло на рівень життя вже існуючих станів. Буржуазний спосіб виробництва диктував свої правила гри, але вплив традиційності залишався відчутним.

Як уже згадувалося, якість та рівень життя визначається не лише побутово-житловою сферою, а й робочою обстановкою. Найгіршою вона була у робітників на заводах та фабриках. У гонитві за прибутком нелюдські умови праці створювалися для дешевої робочої сили. Саме роботи на цукрових заводах фабричними інспекторами Київської губернії визнавалися дуже

шкідливими [199, арк. 91зв.]. Так, лікар К. П. Сулима писав: «Висока температура, а іноді значна вологість повітря... доводять робітників до значного знесилення. У цих робітників я спостерігав підвищення температури тіла під пахвою до 37,8 – 38,4» [967, с. 65]. Н. Рашевський погоджувався, що «На цукрово-рафінадних заводах дуже виснажує висока температура. Це загальна і повсюдна умова роботи. В більшості відділів: в апаратній, розливній, пробільній (світлі сушарні), фільтрувальному, центрифугах та ін. температура не нижча 30 R, частіше вона коливається від 30 до 36 R. В сушильному відділі, в так званих сушарнях Пасбурга, температура постійно дорівнює 40 R, причому робітники щохвилини повинні входити в апарати і підігрівачі, щоб викотити вагончики з цукром, а температура в підігрівачах інколи доходить до 70 R.» [942, с. 12]. Слід підкреслити, що при такій температурі виконувалася найважча робота та ще й вручну. Незважаючи на успіхи техніки, підприємці економили на всьому: на прокладанні труб для кондиціонування повітря, на цеглі під час будівництва заводів, на спеціальному одязі для особливо небезпечних робіт тощо.

За свідченням того ж Н. Рашевського головки цукру на горішні поверхи робітники переносили на плечах. Кожна головка у формі важила більш як пуд, цукор у ній встигав захолоннути лише настільки, щоб можна було взяти її руками. Форма від цукру, що налипав, ставала шорстка, рвала одяг і ушкоджувала тіло робітника. Протягом зміни робітник переносив по 3 – 4 голівки поверхами заводу, звільняючи плечі лише, щоб взяти нову. «У людини, яка вперше потрапила на цю роботу, до кінця 1-ї ж зміни на плечах з'являлися рани, і вона кидала роботу. Ці рани загоюються, знову роз'ятрюються і знову загоюються, поки не створяться товсті, червоні рубці, як великі мозолі, що в робітників мають спеціальну назву «еполет». Ці «еполети» лишаються на все життя, і під час наймання робітників на завод по них визначають людей, здатних до піднімання» [942, с. 13].

За звітом фабричного інспектора Київського округу І. О. Новицького, найшкідливішими були роботи з вапном (гашення, перенесення, розмішування

з водою). Частинки вапна з повітря потрапляли на тіло й одяг, роз'їдаючи все, проникали в легені. Під час гашення вапна утворювалися задушливі пари. Свідчить лікар К. П. Сулима: «При огляді цих робітників після закінчення виробництва нами виявлено 16 % хворих на очі. Крім того, близько 25 % цих робітників ми виявили з хворою шкірою, переважно на руках» [967, с. 35].

Для економії на цукрових заводах замість насосів використовувалися відвідні жолоби, якими відводився гарячий жом. На цій ділянці робітники мусили ставати у жолоби голими ногами, направляючи жом лопатами до преса. Ступні ніг, голінь у цих робітників ставали фіолетово-багрового кольору, вкривалася дрібним висипом. Різка зміна температури, коли робітник вибігав до далеко розташованої вбиральні, призводила до частих простудних захворювань у 15 – 20 % робітників [967, с. 35–70].

Найгіршим із цілої низки цукроварень можна вважати Бужанський цукровий завод Звенигородського повіту, який належав А. Потоцькому. Інспекторів вражав бруд у відділеннях, де працювали напівголі робітники, в приміщеннях було тісно і спекотно. Приміщення для гасіння вапна класифікувалося як «отвратительное», а перший поверх був занадто низький. На приватному Киселівському цукровому заводі Звенигородського повіту фіксувалися тіснота, бруд, спека. У відділеннях було незручно. Інспектор відзначав: «Спека на всьому заводі нестерпна. Робітники, як кажуть, течуть!». Приміщення лазні для робітників утримувалося «до неподобства брудно» [202, арк. 124, 126зв., 133зв., 134].

Не найкращими щодо здоров'я та забезпечення робітників були заводи різних товариств Київської губернії. Робота, яку виконували напівробітники цукрових заводів, вражає своєю різноманітністю та нещадністю. На цукровому заводі Цибулівського Товариства Липовецького повіту жіночу працю на заводах переважно використовували для прибирання, а неповнолітні мусили працювати у розливних, де були нелюдські умови праці [204, арк. 97зв., 98; 942, с. 12]. Проте на цукрових заводах товариств краще забезпечувалися умови роботи. Так, Кальницький цукровий завод Липовецького повіту у 1881 –

1897 рр. мав 26 десятин землі, парову систему і був застрахований. Двоповерхові цегляні будівлі з підвалом, вкриті залізом, мали всередині мийку, транспортер для буряку, уловлювач камінців, парові машини, сушарні, фільтрпреси та інше нове обладнання. У дефекаційних котлах варився сік з вапном [229, арк. 1–14, 24зв.].

Менш жорстоке використання жіночої праці було на цукровому заводі «Дітріха і Гливе» Уманського повіту в селі Верхнячці, де із 320 чорноробів було 110 напівробітників. Жінки поділялися так: 4 – мили фільтрпреси, 5 – підлоги, 3 працювали у розливній, 3 – «при согурации для чистоти», 1 – в лабораторії. На цукровому заводі Київського Товариства жінок наймали куховарками в робітничі їдальні [203, арк. 3–6, 26–27зв.]. Здавалося, що найлегша робота на цукровому заводі була для жінок та неповнолітніх у відділеннях, де кололи та різали цукор. Проте напівробітники там були з ніг до голови обсіпані цукровим пилом, а краї цукру настільки твердими, що стирали пальці до крові.

Найжахливішими були види робіт для жінок на Григоровському цукровому заводі Київського повіту, який належав І. Зайцеву. Всього на заводі на двох змінах працювало 536 чоловік. По відділах 4 жінки працювали у дифузній, 52 – у рафінадному відділі, частина з них знаходилися у «вертельній», а частина підносила головки цукру [204, арк. 89, 89зв.]. Н. Рашевський бачив, що: «Каждая такая головка в форме весит более пуда...форма от прилипшего сахара шероховата, точно напильник. Таких голов кладут рабочему на плечи зараз три... и в течении всей смены разносит он по всем этажам завода, освобождая плечи только для того, чтобы подставить под новые головы». Від цієї роботи утворювалися рани та рубці [942, с. 13]. На Ходорківському рафінадному заводі на нічних роботах неповнолітні працювали у 2 зміни у темних сушарнях та апаратних, а жінки на коверовці, в апаратних, світлих сушарнях, у фільтраційних. На денній зміні – переважно жінки (25 жінок із 29 осіб) розфасовували та упаковували цукор [200, арк. 64зв.].

Житлові умови робітників можна поділити на три види: житло при майстернях, заводах та фабриках, де працюють, наймані квартири, власні будинки. До першої категорії відносяться куток у будинку господаря-майстра, ліжко на пів кімнати та бараки. Бараки, де мешкали робітники, як правило, були дерев'яні й брудні [203, арк. 94зв.], проте зустрічалися винятки, коли робітниче житло було чистим. Умови проживання на заводах немісцевих жінок та неповнолітніх були однаковими з рештою робітників, тобто окремих бараків для них не було. Вдалося відшукати єдиний випадок, коли жінки мали окреме відділення. Так пощастило жінкам цукрового заводу К. А. Балашової поблизу містечка Городище Черкаського повіту, на якому працювало загалом 871 робітників і службовців, із них 121 напівробітники і 111 жінок. У бараці діяло окреме відділення спеціально для жінок. Подеколи жінки відмовлялися від харчів та загальних бараків, якщо жили у сусідньому селі і на роботу ходили самостійно. Таких напівробітників називали «приходящие» [202, арк. 8зв., 10, 11, 54зв., 64]. Інколи навіть місцеві робітники все-таки користувалися бараками. Так, Єзернянський цукровий завод Васильківського повіту, на якому працювало 320 місцевих робітників на двох змінах, з них – 30 напівробітників і тільки 16 жінок, виділяв для 50 робітників харчі та бараки. Попри те, що зарплата при користуванні бараками та харчами від заводу коштували робітникам чверть заробленого, охочі знаходилися, в такому разі замість 10 руб. вони отримували 6 руб. на місяць. Можливо, що тут робітники працювали і в нічні зміни, адже поряд із статистичними показниками виділено, що завод освітлювався лампами і освітлення було погане [200, арк. 58зв.].

Смілянський маєток графів Бобринських для покращення житлових умов робітників замінив нари на залізні ліжка та побудував кілька цегляних будівель зручніших та просторіших. У економіях віддалених сіл від графського маєтку було збудовано цегляні будинки для кількох сімей робітників, які працювали цілий рік. При Смілянському цукровому заводі існували 65 окремих будинків для робітників, які мали 1 або 2 кімнати, з кухнею, комірчинами та коморою. Також у розпорядження сім'ї надавалися погребі, сараї та сади з городами. На

території заводу були також три бараки з окремими ліжками та тумбочками. На території Яблунівського заводу розташовувався барак, розрахований на 800 осіб (мав дві кухні, лазню для робітників, лікарню) [208, арк. 7, 13, 14, 16].

Для службовців виділялися «благоустроєні» квартири з меблями та «з усіма господарськими зручностями»: кухня, комірчина, льодовня, погріб, а зовні – сарай для корови, город та садок. Надавалися від 2 до 6 кімнат з огляду на службове та сімейне становище. «Старші» отримували 5 – 7-кімнатні, «молодші» – 3 – 4 кімнатні квартири. На заводі та біля квартир службовців Бобринськими було встановлено пожежний водопровід американської системи. Самі квартири освітлювалися електрикою. Службовці користувалися заводськими кіньми для власних роз'їздів, а спеціальний розвізник підвозив воду для квартирнтів. Службовці отримували також гроші на опалення та закупівлю жому й патоки для худоби [959, с. 26–101].

У всіх бараках повітря завжди характеризувалося як важке. Підприємці економили на вентиляції, тому трубопроводи не монтувалися. До речі, проблема з вентиляцією існувала і на самих заводах. Н. Рашевський відзначає: «Это густая смесь человеческих испарений, прелой обуви, махорочного дыма и запаха пищи, подогретая до высокой температуры... а о какой-либо искусственной вентиляции на большинстве заводов не имеют понятия» [942, с. 24]. Так, на Городище-Пустіватовському заводі, де працювало 47 напівробітників (з них 40 жінок) власники провели ремонт, витративши на вдосконалення, особливо машинного відділення 50 тис. руб. Проте не завжди покращення стосувалося житлових умов робітників. Так, у 1900 р. на Крупецькому цукровому заводі братів Терещенків комісія відзначала тісноту, брак вентиляції. Зовні бараки робітників потребували, на думку комісії, негайного ремонту, а стічні заводські води так забруднили ґрунт, що комісія не змогла оглянути бараки з середини [200, арк. 56].

На одяг робітники нижчої категорії витрачали мало грошей, найбільше це робили холостяки. Зарплати не вистачало на одяг та взуття, лише на напівголодне харчування. Рідко коли робітник на Київщині одержував справжні

гроші: покриття завдатку, проїзні, покриття боргів за односельчан забиравало все, що він заробив. Деякі навіть після цього залишалися боржниками заводу, поверталися додому напівголодні й погано вдягнені. Одяг працівників цукроварень був примітивним, бо на заводах атмосфера була спекотна. Шкідливий був вугільний пил, газів і мікроби, що заводилися на шарі смердючого слизького бруду на робітників. У брудній білизні він працював і спав, оскільки лазень на багатьох заводах не було, лише інколи чан з водою, де повністю помитися було неможливо [967, с. 35–70].

Харчування робітників на заводах було однаковим. Від поділу робітників на місцевих і немісцевих залежало також їхнє харчування, про що записувалося в угоді під час вербування. Так, власником Григоровського цукрового заводу І. Зайцевим у Київському повіті було найнято 250 чернігівців-контрактників, з них 12 робітників як прислугу в бараках і 22 жінки. Умови передбачали на харчування: 2 пуди борошна, 30 фунтів пшона, 15 фунтів м'яса або 15 фунтів риби у піст, 2,5 фунтів сала, 2,5 фунти масла, 3 фунти солі, перцю [204, арк. 88 зв.].

Харчувалися по-різному: місцеві – поодинці, просто, в основному чорним хлібом і салом. Немісцеві отримували по 200 г. сушеної риби або м'яса на день (двічі на тиждень), сало та олію – 26 г. на день, борошна – 2 пуди, крупів – 32 фунти на місяць. Для напівробітників ця норма скорочувалася вдвоє. Робітники об'єднувалися в артілі по 100 – 120 осіб, очолював їх староста, артіль мала свого рахівника. Посуд і дрова отримували від заводу, а куховарку виділяв завод або наймала артіль [739, с. 33]. Якщо ж взяти великий цукровий завод К. А. Балашової під Городищем Черкаського повіту, де працювало 871 чоловік, то він буде типовим для такої кількості робітників. 508 чорноробів отримували на 30 днів: 30 фунтів борошна, 15 ф. гречки, 20 ф. пшона, 4 ф. солі, 2 ф. масла, 2 ф. цукру, 2 ф. телятини, 3 ф. риби. На кислий борщ для 120 робітників виділялося 2 відра квашеної капусти та буряків [202, арк. 10, 11 зв.].

На Вільховецькому цукровому заводі графа А. Потоцького в містечку Вільховець Звенигородського повіту робітникам видавався підвечірок: по 1 ф.

сала на 6 днів, $\frac{1}{2}$ оселедця або іншої риби. При виході робітників із заводу видавалося по 2 хлібини кожному. А ще при заводі була гарна нова лазня, яка працювала по п'ятницях і суботах, але оскільки у ній милися службовці, то інспектор припускав, що «дуже вірогідно робітники нею не користуються». Окрім цих нововведень, всі робітники і службовці були застраховані від каліцтва у Товаристві «Росія» за рахунок заводу, якому це коштувало 500 руб. на рік. На випадок смерті страховики видавали тисячократний поденний заробіток жертви. При каліцтві видавалося відповідно щодо ступеня каліцтва. Всього було застраховано 466 душ. Директор заводу ввів для робітників розрахункові книжки, де зазначалися умови найму, відзначалися дні роботи і правила для робітників. У бараці висіли правила внутрішнього розпорядку, хоч і не повні. Правила внутрішнього розкладу висіли у бараках при лісопильному заводі графа Мусіна-Пушкіна у селі Кобриніві Звенигородського повіту [205, арк. 139–142; 284, арк. 4].

Робітники харчувалися самостійно або отримували «господарські харчі». Існувало два види самостійного харчування – сімейне й одноосібне. Робітники харчувалися вдома, в артілях, в чужих сім'ях, у трактирах, нарешті, де прийдеться, переважно сухою, холодною їжею. Для багатьох робітників гарячу їжу заміняв чай. Інколи робітники отримували на заводах винні порції [337, арк. 50].

Помітним явищем другої половини XIX ст. був брак доброякісної їжі для робітників. Так, судячи із особливого пункту угоди цукрового заводу К. А. Балашової з робітниками про заміну непридатної їжі, таке траплялося часто. Погані продукти замінювалася: 3 ф. телятини = 1 ф. сала. А ще телятина замінювалася рибою, а сало – олією. На кислий борщ для 120 робітників виділялося 2 відра квашеної капусти та буряків. Недоброякісними були найважливіші для робітника продукти харчування – хліб, молочні продукти, м'ясо та риба. Однак більшість робітників механічних і чавуноливарних заводів, друкарень, тютюнових та сірникових фабрик харчувалися одноосібно або невеликими групами. На початку XX ст. на «господарських харчах»

працювали робітники-цукровики [202, арк. 10, 11зв.; 739, с. 34]. Так, на Смілянському цукровому заводі у 1912 р. двічі на місяць робітникам відпускалося за власний рахунок із магазинів заводу великими партіями борошно, просо, сало, сіль, олія, цукор та чай [959, с. 101].

Якщо порівняти харчування англійського робітника з київським, то виявиться, що київський голодував. За даними анкети Міністерства торгівлі харчування англійця складалося з яловичини (5 ф.), свинини (0,56 ф.), телятини (1,66 ф.), шинки та сала (1,66 ф.), борошна (11,8 ф.), хліба (24,41 ф.), молока (8,5 ф.), яєць (8,7 ф.), сиру (0,83 ф.), масла (2,22 ф.), картоплі (18,86 ф.), цукру (5,91 ф.). Київській робітник, якщо перевести цей раціон за цінами 1913 р., мав би на рік проїдати 339 руб., а фактично робітник витрачав на харчі 249 руб., тобто на 26,2 % менше [739, с. 30].

Багато робітників брали у борг продукти у заводських магазинах, де ціни спеціально підвищувалися, а економі слідкували, аби вони купували саме там, і, отже, залишалися боржниками. «Життя скрутне, – писав середньокваліфікований робітник Києва у 1912 р., – наша мізерна платня не може покрити існуючу дорожнечу харчових продуктів і через це доводиться ледве животіти» [739, с. 20]. Так, коли економ Кожанського цукрового заводу почав вимагати від машиніста Сидора Цехмістренка звільнити квартиру за грубість, погрожуючи звільненням, робітник заявив, що сам хоче отримати розрахунок, а помічник механіка заявив, що Сидір «даремно через квартиру хоче кинути місце роботи, такого йому не вдасться знайти». В результаті скандалу квартира на прохання Сидора була залишена тимчасово. В 1898 р. він письмово пообіцяв, що звільнить квартиру на першу вимогу. Після звільнення він місяць прожив у квартирі й отримав на виселення 3 руб. допомоги. Як машиніст Сидір отримував за 24 дні роботи 18 руб., причому «считался на плохом счету», бо його декілька разів бачили сплячим за машиною, до того ж він був короткозорим. У скруті Цехмістренко переконував, що звільнення він не просив, а на роботу не може потрапити, бо ображений економ його не пускає. Цехмістренко був переконаний, що економ на нього «в'ївся», бо він не

хотів купувати харчі у споживацькій крамниці при заводі. За даними розслідування, у 1898 р. з 50 робітників заводським продуктовим магазином скористувалися лише 18, з них 16 брали харчі у кредит. Сидір Цехмістренко у 1898 р. брав у борг продукти й заборгував за кілька місяців значну суму – 14 руб. 90 коп.: 1 руб. 90 коп. в березні, 2 руб. 39 коп. у квітні, 2 руб. 99 коп. в травні, 3 руб. 85 коп. в червні, 1 руб. 93 коп. у липні, 1 руб. 84 коп. у серпні. Вердикт був таким: «Ніхто не примушував брати в заводському магазині, навіть більшість робітників ходять в лавку до місцевого єврея» [200, арк. 120].

Крім базових потреб у харчуванні, помешканні та одягу, робітники витрачали гроші, в порядку зростання витрат на них: на тютюн та алкоголь, лазні, театр, дрібнички, лікування, на освіту для дітей, релігійні потреби, випадкові витрати [739, с. 37]. Інтелігенція міст та сіл Київської губернії другої половини XIX – початку XX ст. за рівнем життя була «середнім» прошарком. До заможної інтелігенції звично зараховувалися приватні лікарі та правники, більшість інженерно-технічних кадрів, державні службовці. На нижчих щаблях добробуту перебували сільські учителі, дрібні службовці, студенти. Низьким був життєвий рівень учителів церковно-приходських шкіл Київської губернії, які жили дуже бідно порівняно з вчителями середніх та вищих шкіл. Більшість із них отримували мізерні зарплати, а працювали в поганих умовах. Денне харчування вчителя початкових шкіл у місті було оцінене у 55 коп.: вранішній чай з трикопійчаною булочкою, сніданок з двох яєць та півфунта чорного хліба, обід з супу та каші, вечірній чай (вечері не було). Три гривеники відводилося на відвідання лазні (2 рази), перукаря, сплату за прання білизни, освітлення тощо. У розрахунки витрат на одного вчителя не враховувалися ціни на ліки, книги, сім'ю тощо. Проте вчителям, як у державних, так і в церковно-приходських школах виділяли квартири, надавали опалення та освітлення. Одну квартиру для вчителя мали 82 % шкіл міністерського та духовного відомств, а 10 % – утримували дві та більше квартир вчителів. Причому 33 % цих шкіл мали двокімнатні квартири [749, с. 41–42; 1169, с. 62]. Викладачі земських шкіл на початку XX ст. були забезпечені квартирами значно краще. У 1912 р. із 434

квартир вчителям не вистачало лише 28. Як правило, земства визнавали за доречне не створювати квартир у приміщеннях шкіл, проте у Київському, Таращанському та Черкаському повітах таке явище було доволі частим. 73 % земських квартир для вчителів мали окрему кухню, 48 % квартир мали тільки одну кімнату, 27 % – дві кімнати, 1 % мали чотири кімнати. Мінімальна площа вчительської квартири становила 60 квадратних аршинів, а 4 % вчительських квартир мали менш як 30 квадратних аршинів, що часто траплялося у Канівському та Чигиринському повітах [787, с. 28–34]. Так, вчитель Барахтянського земського училища Нестор Фоменко у 1913 р. мав двокімнатну квартиру, кухню, комору та коридор. Спочатку коридор, а потім житлові кімнати. Одна з кімнат мала форму квадрата 6×6 аршин. У ній було два вікна, між якими розташовувався стіл та три стільця. Від вхідних дверей зліва стояла стінна шафа, а біля нього умивальник. Направо розташовувалося ліжко. Вхід до будинку вчителів був спільний. Н. Фоменко міг собі дозволити легко купити револьвер системи «Браунінг» та весело провести час у Білій Церкві. Вчителі міських двокласних училищ Київської губернії добре забезпечувалися квартирами. Так, у 1905 р. мали квартири завідуючий Печерського міського чоловічого училища В. Д. Тищенко, завідуюча Печерського міського жіночого училища Є. Г. Белоцвєтова та її колеги Н. Г. Ротмістрова та О. В. Соніна. Вчителю «іновірних» шкіл квартирою слугувало приміщення класів, де знаходилися релігійні заклади [214, арк. 568; 846, с. 4; 883, с. 19, 20].

Матеріальне забезпечення вчителів сільських училищ визнавали кращим, бо вони мали змогу користуватися ще й землею не менш як 1 дес. Так, при кожній церковно-приходській школі була ділянка від 1 до 30 дес. землі, якою міг користуватися вчитель і навіть здавати його в оренду. Інколи вчитель сільської школи міг користуватися 18 – 20 дес. землі при училищі, яку міг обробляти сам або здавати в оренду. У церковно-приходських школах вчитель отримував «дармовий стіл у священника» – тобто харчувався безкоштовно [738, с. 26, 27; 854, с. 40; 898, с. 164–169].

Щодо одягу, то найгірше ним були забезпечені студенти, які отримували підтримку в переважній більшості від родин. Пореформеною повсякденністю ставала часта зміна родинних і матеріальних обставин, навіть у гарно забезпечених сім'ях – хвороба, банкрутство, смерть, розлучення часто вносили свої корективи в сімейний добробут, тому умови життя студентів були доволі суворими, особливо різюче ці тенденції проявлялися у студентському жіночому вбранні. Слухачок кінця XIX ст. описували як позбавлених жіночої грації, одягнутих у плаття темних кольорів, без прикрас, з короткими зачісками.

Рівень життя селян Київської губернії здавалося б мусив відразу зрости після скасування кріпацтва, але насправді цього не сталося. Кустарна промисловість селян Київської губернії була подеколи єдиним засобом для поповнення бюджету селянського господарства та покращення рівня життя. У матеріальному забезпеченні промисловці поступалися землеробам, їхні хати не були оздоблені ні ззовні, ані всередині. Так, майстернею для селян-гончарів слугувала хата, посеред якої зберігалася глина, а підставками для готових виробів слугували лавки. Гончарі-одинаки працювали у тому ж приміщенні, де жили з сім'єю. Але іноді у дворі розміщувалися спеціальні гончарні будівлі – «ями», стіни яких були земляними, іноді обмазані глиною. Більш заможніші могли спорудити наземну будівлю та вкривати її залізом. У ковалів кузня в селі була примітивною – будинок з дощечок та глини, вкрита соломою чи залізом. Зрідка у таких хатах ковалів були вікна, замість них були відчинені двері [716, с. 11–107].

Гончарі, серед яких переважали безземельні селяни, жили дуже бідно, лише з власного промислу – все їхнє господарство можна було оцінити у 51 руб. Загальний прибуток однієї сім'ї на рік 240 руб., а витрати – 261 руб.: 38,1 % – витрачали на глину, 30 % – на хліб, 13 % – на одяг та чоботи, 9 % – на оселедці та сало. Аби прожити вони займали у скупника гроші під виготовлення посуду. Гончарі, які мали близько 0,5 дес. землі, підтримували більш-менш стабільний сімейний бюджет за рахунок присадибного землеробства, займаючись також промислом. Прибуток такої сім'ї дорівнював

197 руб., з яких 84,3 % – від продажу виробів. Але видатки обчислювалися у 244 руб., до традиційних видатків малоземельних селян додавалися 1,2 % – на купівлю і 4,6 % – на відгодівлю худоби. Одяг, меблі та посуд у такому господарстві оцінювалися у 82 руб., але й борг був значним – 60 руб. Гончарі, які мали від 1 до 3 і більше десятин, багато часу мушили віддавати землеробству, яке проте було збиткове. Прибуток становив від 191 до 306 руб. з продажу посуду, побічних заробітків та продажу худоби, а видатки обчислювався від 240 до 387 руб. Борг складав 54 – 115 руб., з яких 20 % за землю, 26 % за хліб, 17 % за глину. Одяг, меблі та посуд такої сім'ї оцінювалися від 105 до 175 руб. Всі ковальські сім'ї купували хліб на 49,31 руб. у рік. Малоземельні та безземельні ковалі витрачали на промисел майже половину сімейного бюджету, а ковалі, мали від 3 до 5 дес. землі, які могли обійтися й без промислу і витрачали не більш як 30 %. Майже у кожного коваля були борги, а тому чистий прибуток з промислу був невеликим [716, с. 66–113].

Харчування селян Київської губернії залежало від їх матеріального становища та від пори року. В основному до їхнього раціону входили овочі, молочні продукти та рідше – м'ясо. Чай селяни пили переважно взимку, тоді ж бачили на своєму столі й м'ясні продукти, а навесні і влітку задовольнялися хлібом і кашею. Птицю споживали лише на свята. Родина заможного селянина бачила на своєму столі м'ясні страви п'ять разів на тиждень, в основному свинина, баранина та яловичина. Під час посту селяни споживали рибу. Певним чином харчовий раціон селянина визначався тим, яку саме худобу та птицю тримали в господарстві. Заможні господарства мали 2 – 3 корови, що давали молоко та молочні продукти, які використовувалися у хаті селянина [1054, с. 203]. Найголовніша їжа для селян Київської губернії – це хліб та «приварок»: борщ та каші на обід, а на вечерю «галушки» з гречаної муки або рідка каша «куліш» або ж картопля. Борщ робився з бурякового квасу, буряку, квасолі, картоплі, майже завжди без м'яса, а частіше затовчений салом. У пісні дні борщ варили з конопляною або житньою олією. Для борщу селяни на зиму заготовляли квас з буряків та капусти, а також квасили окремо капусту, варили

замість борщу капуста, а на літо робили квас – «сирівець» та сухарі з відрубів та житнього хліба. У Черкаській губернії селяни вживали баранину. Снідали селяни хлібом, картоплею з капустою, огірками. За рік один селянин витрачав на жито 4 руб., на пшеницю – 97,5 руб. (3 пуди 10 фунтів), на крупу та муку – 1 руб. 33 коп., горох – 25 коп., сіль – 50 коп. (36 фунтів), картоплю, буряки, капусту та інші овочі – 2 руб., на м'ясо, сало та пісне масло – 2 руб. Все продовольство селянина коштувало 11 руб. 5 коп. На думку дослідників, жінці потрібно було менше – 8 руб. 38 коп. [142, арк. 55].

Одяг для селянина коштував не дешево: тулуб 6 руб., який слугував три роки, свита – 3 руб. на 2 роки, спідне – 1 руб. на рік, чоботі – 75 коп. на рік, шапка, рукавиці та пояс – 55 коп. на рік. Жінка витрачала на тулуб 5 руб. на 5 років, на свиту – 2 руб. 50 коп. на 3 роки, на сорочку – 3 руб. на рік, запаску – 30 коп. на рік, пояс – 30 коп. на 2 роки, 2 платки – 45 коп. на рік, намитку – 64 коп. на 8 років, чоботі – 1 руб. 20 коп. на 2 роки. Малі діти як правило переробляли одяг дорослих. Всій сім'ї на одяг потрібно було витратити 13 руб. 92 коп. [642, с. 69, 70].

Найкраще почували себе представники духовенства, які не відмовляли собі у доброму харчуванні, гарному вбранні та житловому добробуті. Інспектор народних шкіл Київщини відзначав нахил деяких священнослужителів до «панської культури», описуючи, наприклад, просторість будинку та заможність протопопа П. Левицького у селі Жаданах Липовецького повіту, який пригощав дорогими обідами «з багатьох перемін, з донським шампанським». Характеризуючи внутрішнє оздоблення будинку священнослужителя, інспектор писав: «Зала у його будинку була превелика, заставлена м'якою меблею, покойовими рослинами, по стінах розвішано малюнки та особливо портрети київських митрополитів тощо». А священник у селі Ситківці І. Франківський мав «гарний будинок ще й з оранжересю, бо він дуже втішався тропічними рослинами» [1160, с. 287]. Священик В. Менчиця їздив на обіди до священика М. Кунцевича у селі Монастирище Липовецького повіту у гарній колясці, запряженій парою вороних коней і був убраний у шовкову рясу. Так, у

селі Лебедині Чигиринського повіту у священника І. Гребеновського із конюшні вкрали трьох коней загальною вартістю 220 руб. Священик села Пархомівки Липовецького повіту мав аристократичну звичку курити цигарки [123, арк. 88зв., 144; 182, арк. 2; 1160, с. 288, 289].

У підвищенні рівня життя духовенству допомагали місцеві поміщики та селяни. Поміщик Лопухін писав Канівському повітовому предводителю дворянства, що завжди допомагав духовенству матеріально, так само, як і заможні селяни [171, арк. 26], інший поміщик А. Понятовський відзначав: «Я всегда старался и стараюсь помогать в случае нужды духовенству в моем имени, и во всех четырех приходах имения моего священники не слишком нуждаются; все церкви, с моею помощью, в хорошем состоянии... Крестьяне всех обществ Таганческой волости зажиточны и не отказывают порядочно добровольно жертвовать священникам при исполнении церковных треб» [171, арк. 27].

Священики нерідко ставали кредиторами поміщиків, які у другій половині XIX та на початку XX ст. потерпали від боргів. Так, священник О. Василевський у 1864 – 1867 рр. скаржився на поміщика Сквирського повіту Е. Хамця через несплату ним боргу в сумі 4 тис. руб. [79, арк. 1–26зв.]. Поміщика спіткала невдача у фінансових справах. У 1864 р. він намагався, як і більша частина дворян, перейти до лав буржуазії та зайнятися власним бізнесом разом з дружиною. Для цього вони разом відремонтували цукровий завод й налагодили постачання цукрових буряків, але через деякий час завод згорів, а горе-підприємці залишилися з боргами [79, арк. 11–13зв.]. Священик І. Мацієвич із села Кашперівка Таращанського повіту подав прохання-скаргу на поміщика Свейковського, вимагаючи повернення грошей, які селянське товариство не в змозі отримати з нього, пожертвуваних на ремонт дзвіниці приходської церкви. Пономар Покровської церкви села Мекедів Таращанського повіту Стефан Чулаєвський прохав у 1877 р. посприяти у поверненні поміщиком Абрамовичем 118 руб. з відсотками [81, арк. 4; 85, арк. 1].

Про церковні багатства свідчать численні крадіжки церковного майна, розміри якого вражали та спокушали до вчинення злочинів бідняків. Так, 1896 р. у Софійському соборі (м. Київ) злодій, сховавшись на хорах, украв більш ніж 2 600 руб., а у селі Турбів Бердичівського повіту зловмисник вкрав із церкви 485 руб. 36 коп., при цьому підозра впала на церковного сторожа К. Костюка. Того ж року у селі Ситківцях Липовецького повіту селянин К. Гоцуленко вкрав 281 руб. із місцевої церкви.

З 1868 р. натуральні повинності селян для священників були замінені грошовими, але матеріальна забезпеченість породжувала «буйства» панотців. Так, деякі священники витрачали власні гроші та гроші прихожан на розваги, залишаючись безкарними. За статистикою по Київській губернії 34 священники займалися здирництвом, а 13 із них розпустою. Із 6 справ, один священник був звинувачений у жорстокому поводженні з дітьми парафіян, інший – у покаранні різками вагітної жінки, ще один – у згвалтуванні сироти, а два священники збрехали на суді. Для 2/3 справи закінчилися виправданням, а іншим дали м'які покарання за важкі злочини. Так, священник села Ракитиної Овруцького повіту Павло Мальованський разом із двома розпусними жінками-міщанками розтринькував гроші прихожан у Бердичеві, в готелі «Париж». Священник Олександр Дубиневич із села Андрушівки Липовецького повіту був помічений у 1874 р. в товаристві повії [62, арк. 1–2; 109, арк. 1–2; 630, арк. 24].

Паламар Іван Брайковський у 1865 р. згвалтував на млині дружину черкаського міщанина Уляну Палієнко, яка була донькою відставного унтер-офіцера. Коли жінка побоюючись чоловіка промовчала, то паламар почав її шантажувати та добиватися інтимних стосунків. Уляна Палієнко про все розповіла батькові, після чого почалася судова тяганина. Найбільше лютувала дружина паламаря, зводячи наклепи на Уляну [53, арк. 1–4]. У 1916 р. в згвалтуванні обвинуватили й священника Георгія Скарженовського із села Пархомівки Липовецького повіту, жертвою якого стала селянка Уляна Корецька, чоловік якої перебував в армії. Свідками згвалтування стали: сусідка Уляни Олександра Корецька та сільський староста Савва Дяченко, який,

почувши крик, спочатку подумав: «Корецкая имеет добровольную связь со священником в сожительском отношении», але згодом, почувши крики болю, заступився за жінку. Священника відразу ж було відсторонено від його обов'язків Київською духовною консисторією до розслідування справи, а у його поясненні виявилось, що це не перший випадок скарг про згвалтування. Згодом священник пропонував Уляні 100 руб. відступного [182, арк. 1–5].

Гучними були справи про завищення священниками цін на виконання треб та церковних обрядів. Так, у 1917 р. селянські збори села Синяви Канівського повіту добилися звільнення із посади священника Ф. Коломацького, який за поховання «встановив свої ціни і брав скільки хотів», називаючи парафіян баранами [14, арк. 2]. Священник Стефан Петровський із села Товмач Звенигородського повіту продавав церковну землю з лісом, як свою власність [57, арк. 3, 4]. Священник села Закреничья Таращанського повіту Іоанн Лисовецький, «состоя на приходе 41 год, с корыстолюбивою целью не позаботился о том, чтобы сделано было раз навсегда разверстание церковных полей между членами причта... не соблюдал установленных правил относительно записи и раздела причтовых кружечных доходов», а місцевий псаломщик Зіновій Ганкевич «часто отлучался из прихода, занимаясь извозом и барышничеством лошадьми... часто отказывался от совершения треб, находя предложенную за это плату слишком малою» [4, арк. 22–23зв.]. Вимогами великих грошей за треби прославилися священник села Горбулева Дмитро Гов'ядовський та священник села Чайківки Микола Поторжинський, які вимагали гроші, горілку та закуску [18, арк. 5, 10].

Інколи сварки за матеріальні блага між священниками та дяками доходили до вбивства. Гучною стала справа про вбивство дячком Сосницьким священника П. Карвасовського у селі Великі Улиги Подільської губернії, при чому, як з'ясувалося, дячок раніше був уже засуджений за такий же злочин (вбивство кухаря у місті Кам'янці у 1852 р.) [45, арк. 6].

Звичайно, найкращими житлово-побутовими умовами та забезпеченим життєвим рівнем відрізнялися буржуазія та дворянство. Так, у містечку

Кагарлику, Кагарлицькій Слободі, селах Янівці та Терновій була проведена оцінка майна поміщика Дмитра Трощинського [210, арк. 1–5]. Так, у складеному описі 1862 р. двома вченими Київського університету св. Володимира, «консерватором минц-кабинета» Волошинським та викладачем живопису Гаврилом Васьком показано рівень життя дворян: «Орної землі всього 6808 дес. ...поряд річка, по якій зручно переправляти хліб та інші продукти на продаж... У м. Кагарлику був головний двоповерховий будинок, з 16 кімнатами. Флігель двоповерховий та флігель одноповерховий цегляний з печами, сад акацієвий, дубовий, що займав 9 дес., шість статуй з білого мармуру... посередині двору постамент, сарай дерев'яний, вкритий соломою, павільйон в саду дерев'яний на 8 колонах, чотирикамерні стіни для зберігання винограду, 2 колодязі, конюшня, вкрита соломою, на 50 коней, сарай для екіпажів, дев'ять будиночків для дворової прислуги, вкриті соломою, 5 із них з підвалами, кухнею та коморою. При цих будинках три сараї дерев'яні. Будинок економічний цегляний, вкритий залізом з 8-ма кімнатами. Флігель-кухня дерев'яна, вкрита соломою, льох кам'яний, сарай дерев'яний та флігель з 4 кімнатами, при в'їзді будинок дерев'яний. Всього у цього поміщика 204 будівлі, в тому числі: цукровий завод, паровий та водяний вітряк, дерев'яні комори та клуні, 293 воли в Кагарлику, 7 корів, 74 коні, 66 свиней, 10 овець. Дохід від Кагарлицького маєтку на рік – 5599 руб.» [192, арк. 1зв.–32зв.]. Загалом маєтності цього поміщика могли приносити на рік 86 тис руб. доходу. Внутрішнє оздоблення вражало розкошами, були лампи, фарфорові вазы, дзеркала, годинники, люстри, меблі – шафи, ширми, столи, стільці, дивани, усюди на підлозі лежали килими. Багато було одяжі – шкарпетки, сюртуки, пальта, каптани, мундири, брюки [192, арк. 35–133]. Загалом, буржуазія та дворяни намагалися підкреслити своє становище одягом, використовуючи для костюмів найдорожчий матеріал. Буржуазії одяг допомагав змінити свою соціальну ідентифікацію і зміцнити становище у суспільстві.

Графський родовий маєток та парк Бобринських у Смілі розташовувався на 29,62 дес., в той час як Олександрівський базар у Смілі займав тільки

3,96 дес. [959, с. 22–23]. У Києві знаходилися житлові та бізнесові будинки великих цукрозаводчиків і промисловців Бобринських, М. Гальперіна, М. Закса, Бродських, Терещенків та ін. Так, родині Терещенків належало 9 особняків у центральній частині міста Києва.

Тальновський маєток графа Павла Петровича Шувалова в Уманському повіті відрізнявся великим багатством. Але найбільшою гордістю Шувалова були не будівлі, а парк. Граф планував зробити його казковим, наказав очистити від дубків та влаштувати фазанник. Настільки важливою була ця ідея, що управляючий маєтком В. Чечулін мусив весь час доповідати про фазанник графові поряд із кореспонденцією про цукровий завод, продаж зерна та ін. В. Чечулін писав, що у сусіда Балашова фазаник пропав, бо фазани повмирали від невідомої хвороби. Гарно почувалися фазани у графині Браницької у Білоцерківському маєтку, де був великий вольєр, багато порід і гарне потомство фазанів. Графиня платила за нагляд фазанів завідувачому-ловчому, який отримував 1800 руб. на рік, та кільком його помічникам. За кожного вирощеного фазана платять наглядачу за фазаником по 50 коп. і за вбитого на полюванні 25 коп. Лисиці, яструби, кішки, ворони, сороки посилено знищуються. Графиня Браницька не продавала яйця фазанів. Шувалов наказав збудувати фазаник в Рассоховатському лісі. З 1500 руб. на облаштування фазаника пішло 1000 руб., а на яйця 500 руб. Купували фазанів в Царстві Польському, а щоб Але слід послати за яйцями спеціального кур'єра аби обережно їх перевезти в вагоні [442, арк. 7, 11].

Отже, рівень життя населення Київської губернії пореформеного періоду був різним і залежав від станової приналежності. Він визначався багатьма чинниками, серед яких найголовнішим були умови праці та життя. Найгіршими умови праці були у робітників на заводах та фабриках, особливо для некваліфікованих робітників. Житлові умови робітників можна поділити на три види: при майстернях, заводах та фабриках, наймані квартири, власні будинки. Буржуазія намагалася покращити житлово-побутові умови для постійних і кваліфікованих робітників. Одяг та спосіб харчування робітників

підкреслювали їхній професійний та сімейний статус. Рівень життя міщан Київської губернії другої половини XIX – початку XX ст. відрізнявся способом життя, поведінкою, зовнішнім виглядом, матеріально-культурними потребами і запитами. Проте за житлово-побутовим становищем міщанство Київщини було найбільш неоднорідними, безбідно жили приватні лікарі та правники, більшість інженерно-технічних кадрів, службовці, великі торговці, малозабезпеченими були сільські та земські учителі, дрібні службовці, студенти. Рівень життя міщан Київської губернії пореформеного періоду загалом залежав від їхньої кваліфікації та освіченості. За рівнем життя селянство Київської губернії поділялося на ремісників та землеробів, від чого залежали їхні умови праці, одяг та харчування. У матеріальному відношенні ремісники поступалися землеробам. Православне духовенство Київської єпархії мало високий рівень життя, було забезпечене житлом, одягом та харчами, що викликало обурення сільського населення, особливо з огляду на їхню поведінку. Найкращими житлово-побутовими умовами та забезпеченим життєвим рівнем відрізнялися буржуазія та дворянство. Вони мали великі парки, розкішні маєтки, комфортні житлові умови, найкращий одяг, що підкреслювало їхній соціальний статус.

4.3. Міграційні процеси зумовлені матеріальними потребами

У другій половині XIX – на початку XX ст. на Київщині динамічними стали міграційні процеси, які супроводжувалися переміщенням населення із зміною місця проживання та праці як у межах Російської імперії, так і поза її межами. Соціально-економічна сутність міграційних рухів населення Київської губернії полягала не тільки у потребі робочої сили, але й у реалізації прагнень заробітчан та мігрантів задовольнити власні матеріальні потреби, змінити соціальний статус. Напрямки та масштаби міграцій відбувалися внаслідок загострення демографічних, етнічних та економічних проблеми. Цьому сприяла індустріалізація і швидке зростання кількості населення міст Київської губернії.

Дослідники аграрної історії стверджують, що з другої половини XIX ст. кількість населення в Російській імперії зокрема й в Україні зросла за сорок

пореформених років на 72 %. За період від першого перепису 1897 р. до 1914 р. міське населення зросло вдвічі [408, арк. 22–45]. Зростання загальної кількості українців на Лівобережжі і Правобережжі відбувалося ще з XVIII ст. У 1897 – 1900 рр. загальна кількість українців у трьох регіонах (Лівобережжя, Правобережжя, Новоросія) зростає до 18105,1 тис. осіб. Їх стало більше на Лівобережжі – 6118,7 тис. осіб, Правобережжі – 7357,5 тис. осіб і в Новоросії – 4628,9 тис. осіб. У 1910 – 1917 рр. українців на їхніх землях стало 24109,3 тис. осіб, а їхня частка серед українців імперії знизилася до 77,8 %, тобто їх стало за межами України понад 6,9 млн. осіб [1148, с. 40–41]. Київська губернія за густотою населення Російської імперії, за винятком Царства Польського, займала друге місце після Московської губернії: населених пунктів Київської губернії станом на 1887 р. налічувалося 11 305, з них 12 міст (одне губернське), 109 містечок, 7 146 самостійних і 4 038 суміжних селищ, а кількість мешканців становила 2 492 112 осіб. У містах проживало 370 619 мешканців, у селах та містечках 2 121 493 особи. Щільність населення становила 55,5 мешканців на 1 квадратну версту. У 1881 р. на Київщині проживало 2624623 осіб. Якщо у 1870-ті рр. природній приріст населення складав 17 осіб на тисячу на Київщині, то в 1880-х сягнув – 22 чоловік [951, с. 49, 55].

За даними Київського губернського статистичного комітету у 1905 р. Київській губернії мешкало 1 735 562 селян-чоловіків та 1 765 752 селянок-жінок. Дітей шкільного віку (від 8 до 12 років) в Київській губернії приблизно було 9,5 % або 332 606 осіб. Найбільш заселеними були Черкаський та Чигиринський повіти, де на одну квадратну версту там припадало 66 і 54 особи відповідно. У 1905 – 1914 рр. населення Київщини зросло з 4,2 млн. до 4,9 млн., а по Україні з 27,9 до 33,3 млн. Місто Київ у 1874 р. мало 127 тис. населення, у 1879 р. – 230 000, а в 1900 р. – 247 439 мешканців. У 1912 р. в Київській губернії нараховувалося 4 820 069 мешканців, з них 2 394 162 чоловіки і 2 425 907 жінок. Співвідношення чоловіків та жінок у Київській губернії було рівномірним [668, с. 10; 749, с. 23; 882, с. 20; 899, с. 77; 951, с. 57; 959, с. 57].

Таку демографічну тенденцію деякі історики хибно пояснювали поліпшенням матеріального становища та покращенням медичного обслуговування, якому сприяли земства. Парадоксально, але разом з тим відзначалася неспроможність селян купувати землю, незважаючи на її попит, наводилися значні показники безробіття на селі та масові переселенські рухи [1127, с. 43]. Слід також врахувати шкідливість роботи жінок на фабрично-заводських підприємствах, особливо на тютюнових фабриках, яка оберталася для них бездітністю та високим процентом смертності немовлят. Тому великий коефіцієнт народжуваності урівноважувався великим відсотком смертності малих дітей (див. додаток З та додаток И). Російський дослідник О. Рашин наводить у своїй праці доволі високий показник смертності немовлят за 1908 – 1910 рр. у Київській губернії – від 22 до 26 %. На низьку тривалість життя впливали соціально-економічні та повсякденні фактори – стреси, алкоголь, куріння, самогубства, травми, вбивства. Висока смертність серед немовлят спостерігалася й на селі. У Київській губернії 12,1 % населення доживало до 40-річного віку, пенсіонерів, яким виповнилося 60 і більше років було 5,5 %. Жінок у віці від 20 до 29 років було значно менше ніж чоловіків, а у віці від 40 до 50 років переважали жінки [718, с. 324; 1083, с. 41; 1142, с. 197].

Зростанню та розширенню соціального складу населення Київської губернії другої половини XIX – початку XX ст. сприяла соціальна і трудова мобільність. Соціальна мобільність була можливою завдяки переміщенню людей і соціальних груп, тобто перехід від однієї станової позиції до іншої та впливала на формування соціальної структури населення через шлюб, церкву та школу. Трудова мобільність насамперед впливала на соціально-демографічну ситуацію у Київській губернії. Трудова мобільність здійснювалася головним чином людьми, які потребували заробітку в певні періоди або сезони.

Використовуючи інформацію, зібрану фабричними інспекторами про національність робітників, можна відстежити руські сили трудової мобільності. Так, відразу після назви та прізвищ власників заводів і фабрик інспектори відзначали кількість місцевих і немісцевих робітників із

зазначенням місця прибуття. Багато робітників приходило до Київської губернії із сусідніх губерній, особливо із Чернігівської [203, арк. 68]. Так, на Григорівський цукровий завод І. Зайцева Київського повіту конторою заводу було найнято 250 чернігівців-контрактників [204, арк. 88зв.]. Сезонні робітники фабрик і заводів були переважно не місцеві. Тальнівський цукровий завод графині С. Л. Шувалової Уманського повіту наймав у 1890 – 1891 рр. 252 робітників, з них 125 були із Смоленщини [205, арк. 142–143]. Ще з 1886 – 1887 рр. на Тальнівському цукровому заводі працювали робітники із Смоленщини та Могилевщини, що свідчить про формування професійної верстви робітників, які вже відійшли від занять сільським господарством [203, арк. 14зв.; 205, арк. 142–143].

Український історик О. Нестеренко вважає, що причиною відбирання немісцевих робітників було запобігання втечі робітників, гарантії лояльності, менших вимог до господаря та адміністрації заводу [1120, с. 12–13]. Так, якщо розглянути подорожні журнали фабричного інспектора по Київській губернії, то у письмових угодах з робітниками, як правило, відзначалася кругова порука [203, арк. 140–141].

Статистичні дані свідчать, що заробітчанством займалося з кожним роком дедалі більше селян, особливо це стосувалося городників. Із Київської губернії селяни-заробітчани їхали переважно у сусідні південні губернії, до Херсонської й Новоросійської губерній, які у весняний час відчували велику потребу в робочій силі. Так, мешканці Черкаського повіту зазвичай поповнювали ряди заробітчан Херсонської губернії від 15 травня і поверталися до 15 вересня [141, арк. 53].

У 1894 р. на основі видачі паспортів було зафіксовано 70 тис. заробітчан, при чому з 1886 по 1894 р. їхня кількість зросла вдвічі. Але за деякими даними заробітчан було значно більше – 3 % населення Київської губернії, або 100 тис. чоловік. У 1908 р. на польових роботах було 82 170, на промислових роботах – 56 443, а на міській службі – 73 474 чоловік. Якщо у 1901 р. на польові роботи вийшло 45 %, а до міста пішло 26 %, то вже у 1908 р. відповідно проценти

поділилися на 38 і 34 % [986, с. 53; 1083, с. 45]. Поряд з цим про зростання кількості заробітчан у 1906 р. свідчило зниження заробітної плати сільськогосподарським робітникам порівняно з 1905 р. Денна плата робітника навесні 1906 р. у Київській губернії становила в середньому від 37 до 47 коп., жінка-робітниця отримувала 29 – 36 коп., а напівробітник 19 – 25 коп. на день. За обробіток однієї десятини платили від 4 до 7 руб. Хоча це все ж було більше, ніж у 1867 р., коли робітникам платили від 20 до 30 коп., а робітниці від 15 до 30 коп. У 1914 р. 73 833 селянам Київщини було видано паспорти для поїздки в Херсонську, Таврійську, Катеринославську губернії, Кубань та інші місця на польові роботи, роботи на фабриках і заводах та на службу [642, с. 71; 751, с. 13, 14; 899, с. 57].

Заробіток у хліборобських губерніях був незначним через великий наплив робочих рук. Так, з 1 дес. приватновласницької землі та у маєтках Київської губернії (Липовецький, Уманський, Звенигородський, Таращанський повіти) селянин в середньому отримував 27 руб. 50 коп., але цей заробіток різко коливався і не був абсолютно визначеним. Натомість були й свої вигоди – працюючи у приватновласницьких маєтках, селяни користувалися інколи безкоштовним правом злучки власної худоби з племінними кіньми та волами, вдосконаленими сортами насіння та забирали бурячиння на корм власної худоби. Заробіток у південних губерніях і промислових районах був в 1,5 раза вищим, ніж у землеробських.

На початку ХХ ст. робітники продовжували висувати зовсім не революційні гасла. Вражає кількість справ, де головним приводом до збурення було наймання промисловцем немісцевих робітників і небажання його сплачувати достойну зарплату. У с. Паріївці Липовецького повіту натовп на чолі з Юхимом Лук'янюком, Карпом Бабієм, Федором Ковенькою та Іваном Дегуком прогнав із панської економії немісцевих робітників, вимагаючи підвищення зарплати до 1 руб. Відбулася бійка місцевих робітників з двома ротами солдат, викликаних управляючим. Слідство з'ясувало, що селяни Паріївки звернулися до Соколовського – управляючого маєтками графа

Б. Тишкевича з проханням підвищити зарплату до 1 руб. Отримавши відмову, на роботу не вийшли. Згодом натовп з'явився в економію графа та розігнав місцевих заробітчан. Управляючий викликав поліцію. Спочатку прибуло всього 12 поліцейських, але, злякавшись розлюченого натовпу, що кричав «бий солдат», викликали підкріплення – роту солдат. Відбулася розправа, солдати нагайками розігнали селян.

Протягом 17 – 25 травня 1905 р. селяни із сіл Шуляківки, Богатирки, Галайкова, Веселого Кута, Кошевої, Луки, Косяківки, Скибинців, Кривця, Любчі, Журавлівки, Збаржівки та містечка Ківшеватого Таращанського повіту вчинили так само: з вимогою підняти зарплату, розганяли місцевих робітників і навіть службовців підприємства. Така ж ситуація була в Звенигородському повіті і в селах Дашуківка, Бужанка й Кирилівка та Уманському повіті у селі Хижняки, де місцеві робітники вимагали: «уходити куди завгодно, віддати землю селянам». Зворушення мали місце також у селах Андрушівці, Леськове, Мервині, Монастирищі, Великій Ростовці, Фронтівці, Чернявці, Юшківцях, Яцківцях Липовецького повіту, Лукашівці, Новосілках Радомисельського повіту тощо. Всі вони мали однаковий характер – селяни з'являлися на бурякові плантації або в економії з вимогами підвищити зарплату. За відмови – розганяли місцевих заробітчан.

Так, селяни села Зозівки Липовецького повіту на чолі з Антоном Гаврилюком і Микитою Шевчуком зібралися під конторою економії і вимагали підвищення зарплати, розганяли робітників і службовців. Селяни із Чернявки на чолі з Євгеном Рябцем та Данилом Пономарцем вимагали від Людовика Михайлевського – управляючого економією графа Ігнат'єва – збільшити зарплату. За відмову погрожували заробітчанам і службовцям. Вимагали також розрахувати і звільнити службовців. Погрожували окремим службовцям вбивством і наступного дня. Слідство з'ясувало, що селяни вимагали не наймати робітників з інших сіл, а підвищити зарплату місцевим робітникам. Селяни били тих місцевих робітників, які не прагнули утікати з роботи. Так само чинили у 1905 році селяни із села Попудні Липовецького повіту,

звинувачуючи власника маєтку Антона Сосновского у найманні 9 чоловік із м. Монастирища для збирання гороху, бо селяни Попудні не погоджувалися на цю роботу через малу плату. Тоді попудянці побили монастирищан палками [616, арк. 1–30].

У 1897 р. із 226,5 тис. робітників Київської губернії 173,5 тис. були місцевими, а 53 тис. прийшли із інших губерній. Так само у Волинській та Подільській губерніях серед робітників переважало місцеве населення. У 1902 р. у Київській губернії 430 підприємств мали від 6 до 1000 і більше робітників (загалом 50,3 тис. робітників), з них немісцеві – 14,1 тис. У Смілянському маєтку графів Бобринських використовувалася переважно місцева робоча сила із 60 населених пунктів. Маєток у містечку Смілі мав 89,7 %, Грушківській економії – 87,1 %, а Капітонівській – 79,5 % місцевих робітників [959, с. 57; 1143, с. 358, 362].

Інколи між місцевими та немісцевими робітниками відбувалися конфлікти, які використовували на свою користь власники фабрик і заводів. Про це свідчить справа селянина містечка Сміли Ларіона Скородіда за 1906 р., йому було 44 роки, він був одружений і мав трьох дітей, мав власну хату, служив у смілянській економії з 1897 по 1899 рр. та був звільнений за непослух та «дерзость относительно помощника эконома Нивинского». У 1905 р. Скородіда знову найняли через його бідкування та численні прохання, але вже 1906 р. звільнили за суперечки з економом Артуром Агітоном, якому нібито Скородід заявив: «Я, Скородид, соберу таких, как я, и выгоним вас, Агитона и белозерских рабочих из Смелянской экономии потому, что вы, как нерусский человек, не можете нами управлять, а белозерские рабочие не должны работать в Смелянской экономии, где могут работать лишь смелянские крестьяне» [20, с. 409].

Графи Бобринські віддавати здавна дотримувалися позиції, що росіянам слід віддавати перевагу, тому вони набирали на роботу фахівців-технологів і техніків із росіян, а з 1854 р. директорами заводів та їхніми помічниками були там тільки росіяни, або вихованці Смілянських технічних класів [959, с. 99].

Скородіда не покарали і він, «как бы в насмешку», звернувся у 1906 р. до графа Лева Бобринського за пенсією. За свідченнями службовців він ввірвався до контори економії Бобринських і почав лаяти службовців та грозити їм смертю. Скородіда допитали чини поліції, з'ясувалося – він служив наглядачем, а економ Агітон його звільнив, не видавши зарплати. Скородід заявив про «безсердечність його вчинків», обвинуватив у позбавленні його роботи в зимовий час. Агітон прийняв це за вияв буйства і звернувся в поліцію. Скородід тричі звертався до Лева Бобринського аби той наказав видати його зарплату та про допомогу, але відповіді не отримав. Згодом Агітон прислав хлопчика і той передав, що Скородід може з'явитися і забрати свою зарплату. Він з'явився, але грошей не отримав, бо, як повідомили, його зарплата у пристава. Скородід божився, що не ображав службовців і не погрожував убивати їх. Генерал-губернатор просив пристава Черкаського повіту попередити Скородіда, аби той припинив погрожувати, писати «несуразные петиции» Бобринському та вимагати від'їзду когось. Скородіда заарештували на 1 місяць, а потім звільнили [20, арк. 409–417].

Поміщик Станіслав Хорват мав такі самі, як і у графів Бобринських, проблеми із місцевими селянами дев'яти сіл Радомисельського повіту через наймання немісцевих поляків. С. Хорват, сам за походженням поляк, наймав на роботи у своєму маєтку тільки поляків римо-католицького віросповідання, не дозволяв навіть за гроші селянам займатися бортництвом у власних угіддях. Скарги селян були перевірені і виявилось, що «действительно все главные должности занимают преимущественно католики, приехавшие из разных губерний, а все черные работы выполняют местные крестьяне» [139, арк. 2, 3, 45].

Великі масштаби у другій половині XIX – на початку XX ст. мав переселенський рух на Київщині. Першопричиною у переважній більшості справ було малоземелля та надлишок робочих рук. Хоча Київська губернія не мала значних проблем з аграрним перенаселенням, слід відзначити, що охочих переселитися до Східного Сибіру не бракувало. За приблизними даними

протягом 1885 – 1889 рр. до Сибіру з Київської губернії виїхало 2326 мешканців [1000, с. 122]. Так, у 1893 – 1896 рр. мешканці села Юшківці Липовецького повіту подали прохання про переселення їх державним коштом до Східного Сибіру. Це бажання у 13 селян із сім'ями виникло після розмови із волосним старостою та писарем сільських сходів, прикладом стало переселення селян містечка Животіва Таращанського повіту на викуплені у купця Олександра Сиром'ятнікова землі у Тобольській губернії. Своє палке бажання переселитися селяни пояснювали тим, що не мають засобів до існування в рідному селі, змушені шукати роботу по сусідніх селах, але «хліба не вистачає». Дозвіл вони радо отримали, виїхавши до Тобольської губернії [140, арк. 5, 6]. До Єнісейської губернії було переселено селян Скибинець та Кашперівки Таращанського повіту у 1894 р., а того ж року до Тобольської губернії – мешканців багатьох сіл Київського повіту [144, арк. 1–8].

Іноді селяни заздалегідь купували землі для переселення. Так, 24 селяни Болтишки Чигиринського повіту купили у купця Понятовського землю на території Війська Донського (829 дес.), при чому, як виявилось, у багатьох селян була в рідному селі не лише хата, але й сараї, клуні, комори, вітряки. Все майно однієї селянської сім'ї оцінювалося на суму від 300 до 1600 руб. [141, арк. 7зв.–8].

Дехто із селян переселявся не так далеко, а в сусідні губернії, шукаючи кращої долі. У 1890 р. 159 селян Звенигородського повіту переселилися до Херсонської губернії [106, арк. 15]. Так, 1891 р. Київський, Волинський та Подільський генерал-губернатор переконав 22 селян із села Скибинець Таращанського повіту переселитися до Волинської губернії замість Амуру. На Волині селяни відшукали вільні землі, пожертвовані за заповітом під поселення таємним радником Олександром Вороніним – Білокриницький маєток Вороніна мав 4 797 дес. землі, куди господар заповідав переселити «корінних російських селян, із внутрішніх губерній». До 22 селянських сімей приєдналося ще 18, зважаючи на своє безземелля та неможливість заробити на чужині. Але на ці

землі швидко відшукалися конкуренти із Рязанської, Орловської, Калузької та Харківської губерній [116, арк. 1–6, 55].

Переселенські настрої селян Київщини стурбували владу імперії, тому у 1893 р. Київський, Волинський та Подільський генерал-губернатор О. П. Ігнат'єв наказав різним чиновникам відзвітувати про ситуацію по Київській і Волинській губерніях. Один із чиновників Л. Лічков відвідав 33 волості Київської губернії аби скласти точне уявлення про переселенські рухи. У результаті опитування серед селян виявилось, що 20 % сімей не мають поля, а 8 % навіть садиби. Сім'ї, які переселилися через не вигідні для життя умови, складають лише частину всіх переселенців, а решта – стихійні переселенці, які почули чутки про кращу долю, особливою популярністю користувалися чутки про пільги у сплаті податків та орендних платежів. Особливо актуальним стихійне переселення стало через високі ціни на землю на Київщині [146, арк. 1–5].

У 1883 р. із Черкаського повіту переселилося до Кубані 97 родин, приблизно 485 осіб. Переселення в повіті розпочалося ще з 1870 року поступово, найбільша хвиля переселень припала на 1872 – 1873 рр., але у 1893 р. місцева влада заборонила угоди та «переуступки» нерухомого та рухомого майна переселенцям, бо багато хто з них повертався додому. Загалом переселенці мали з собою певну кількість їжі, одягу, підводу та від 150 до 250 руб. [142, арк. 57, 57зв.].

Переселенські настрої у багатьох селян тривали недовго, дехто, зрозумівши, що обіцяного раю на Далекому Сході імперії немає, почав проситися про повернення. Київське губернське у селянських справах присутствіє у 1899 р. констатувало, що багато селян-переселенців до Сибіру та Європейської частини Росії повертаються назад. Так, селяни із Канівського повіту у 1898 р. розпочали справу про повернення їм нерухомого майна та землі, проданих під час переселення у Ферганську область [150, арк. 3; 151, арк. 38]. Селяни сіл Москаленок, Семигір та Владиславки Канівського повіту у 1896 р. клопоталися про переселення, пославши свого представника

Олександра Прядку із село Юхнів, який обійшов у пошуку казенних земель Томську та Іркутську губернії та Ферганську область. Місцеві чиновники Ферганської області вказали йому для поселення Чаткальську долину (сучасна Киргизька Республіка). У 1897 р. Київський військовий губернатор дав дозвіл на переселення 216 сім'ям селян. Міровий посередник другої ділянки Канівського повіту неодноразово застерігав селян про небезпеку переселятися у незнайомі місця, не знаючи якості землі та кліматичних умов. Селяни не послухали, а, прибувши в долину, визнали місцевий кам'янистий ґрунт непридатним для обробітку. Тоді їм запропонували почекаати, доки не знайдуть кращого місця для поселення, працювати на будівництві залізниці та проведенні дороги, але деякі селяни відмовилися і 63 сім'ї повернулися додому. Частково деякі селяни змогли повернути гроші за нерухоме майно у Канівському повіті, але дехто з них так і не зміг викупити власну землю. Частина селян, які залишилися у Ферганській області були влаштовані, отримали землю та грошову допомогу від уряду [150, арк. 4, 4зв., 5–10, 12].

Уже на початку ХХ ст. переселенські настрої знову пожвавлюються через зростання населення та малоземелля. Так, у 1903 р. мирові посередники звітували, що було подано 220 прохань про переселення, з яких 50 були задоволені [152, арк. 310]. У 1910 р. були випадки дезертирства серед солдат в Америку. Так, селянин містечка Сміли прохав притягти до відповідальності його сина, який утік від виконання військової повинності, переїхавши до Америки [157, арк. 23]. У 1914 р. поширювалася агітація серед селян про переселення до Америки [166, арк. 6], проте того ж року Київському губернатору було направлено мировим посередником лист, де відзначалося: «многие из прибывающих туда (у США) русских рабочих терпят нужду по причине наблюдающегося в последнее время повсеместно в Америке промышленного кризиса... вследствие черезмерного скопления в Америке эмигрантов» [153, арк. 48, 49].

Мешканці із Київської губернії часто подавали прохання про переселення до Царства Польського, адже у другій половині ХІХ ст. на Київщині мешкало

багато поляків, які бажали повернутися на Батьківщину. Так, у 1858 р. дворянин Васильківського повіту Карл Вишневський купив у Польщі маєток Варжин та разом із дружиною та дочкою чекав дозволу на переселення, який отримав у 1861 р. [35, арк. арк. 1, 10]. На постійне проживання до Польщі подали прохання у 1861 р. ще два дворяни – Губерт Красинський та Валерій Фліорковський. Корінний мешканець села Жаботин Черкаського повіту, поляк за походженням Губерт Красинський, був вільнопрактикуючим лікарем, який вирішив отримати посаду ад'юнкта у Варшавській медичній академії. Корінний мешканець, поміщик та предводитель дворянства Черкаського повіту Валерій Фліорковський бажав переїхати на постійне проживання до Варшави, де мешкала його мати [39, арк. 1–3].

З другої половини XIX ст. почалося переселення євреїв із Київської губернії до Америки та Палестини. Так, у 1890 р. Київський губернатор розпочав свій звіт із новини про хвилю виселення євреїв із Російської імперії. На думку губернатора, це мало «...облегчить в известной мере упорядочение еврейского вопроса в России», а тому пропонувалося надавати грошову допомогу євреям при виїзді закордон. У 1890 р. до Америки та Палестини переселилося 5000 євреїв. Переважно це були небагаті прошарки єврейського етносу – дрібні торговці та ремісники. Євреї, які переселилися до Америки, писали до своїх родичів про можливість добре влаштувати свій побут. Серед євреїв Київщини також розповсюджувалися чутки про купівлю баронами Ротшильдом та Гіршем значних площ землі у Палестині для утворення єврейських колоній. Барон Гірш також купив землі для російських євреїв у Аргентинській республіці [106, арк. 2–3].

За законом Російської імперії від 1876 р. іноземці отримали право просити про отримання підданства, проживши на території імперії не менш як три роки. Так вчинив прусський підданий граф Йосиф Мицельський, який ще з 1872 р. проживав в Російській імперії, обравши місцем перебування Київську губернію. З 1875 р. граф жив у домі Дегтярьова на Хрещатику і займався за дорученням Французького торгового дому збутом французьких вин [93, арк. 1-

8]. У 1889 р. жандармами були складені списки іноземців, які проживали у Бердичеві та його околицях. Виявилося, що австрійський підданий 52-річний Густав Кошиць разом з дружиною та 14-річним сином володів селом Пляховою Бердичівського повіту і мав 1400 дес. землі. 44-річний австрієць Зенон Калітовський володів 20 дес. землі в околицях Бердичева, 60-річний прусський підданий Людвіг ван Ков володів селом Моринці Звенигородського повіту та маєтком у 400 дес. землі. Австрієць Васпор Каспір, 45 років, проживав разом з дружиною та дочкою, був власником броварні поблизу Бердичева, його співвітчизник Людвіг Маковський разом з сім'єю проживав у маєтку генерала Бована та служив садівником. «Мелочные лавки» у Юзефівці Бердичівського повіту тримали 27-річний саксонський підданий Людвіг Катані та 29-річний австрієць Іоанн Гаск, які жили разом з сім'ями. Цегельний завод ще з 1861 р. орендував поблизу Києва француз Людовік Масес. Найбільше на Київщині було австрійських та прусських підданих [30, арк. 1–4]. Інколи траплялися випадки повернення польських емігрантів до Київської губернії. Так, польський емігрант Казимір-Йосиф Моргульц, син землевласника і орендаря із села Медведівки Бердичівського повіту Михайла Моргульца та Юзефіни Потоцької, прохав дозволу на повернення до Київської губернії [172, арк. 1].

Отже, прагнення до задоволення матеріальних потреб населенням Київської губернії призвело у другій половині XIX – на початку XX ст. до активізації міграційних процесів. Переміщення населення відбувалося внаслідок соціально-демографічних, етнічних та економічних факторів. Досліджуваний період відзначається зростанням народжуваності, але водночас, через зростання капіталістичної системи ведення господарства, підвищенням смертності серед населення Київської губернії. Зростання кількості населення, урбанізаційні процеси, соціальні конфлікти між місцевими та прийшлими заробітчанами створювали умови для міграційних рухів.

Підсумовуючи, слід відзначити, що Київська губернія другої половини XIX – початку XX ст. нараховувала значну кількість промислових та сільськогосподарських робітників, які працювали в маєтках, на заводах та

фабриках. Розвиток промислового виробництва Київщини надавав можливість робітникам не відходити на промисли, які отримували оплату праці поденно, помісячно, за певний термін або сезон. На заводах переважала погодинна форма оплати. Зарплата була потужним засобом утримання на заводах робітників. Підприємці Київської губернії всіляко хитрували з оплатою, аби здешевити утримання робітників, вираховували витрати на харчування, проїзд і користування житлом, вимагали понаднормової роботи, роботи у святкові дні. Система створення робітництва опиралася на вербування, укладення усних та письмових угод найму, сезонні потреби робітників й селян Київщини. Вербувальниками були купці, переважно євреї, які отримували винагороду залежно від кількості найнятих робітників та їхньої заробітної плати. Робітники відстоювали власні інтереси, вимагаючи підвищення заробітної плати та умов праці. У Київській губернії пореформеного періоду існував чіткий поділ робітників на кваліфікованих (переважно місцевих) і чорноробів (переважно немісцевих), що відображалось на їхніх зарплатах. Чорнороби та середньокваліфіковані робітники мали дефіцитні бюджети. Однією з причин цього були великі штрафи запроваджені підприємцями.

Незважаючи на прибутковість, харчова промисловість Київської губернії не була позбавлена негараздів, які проявлялися у соціально-економічній сфері. Матеріальні та робочі умови робітників залежали від інтересів буржуазії. Відробіток завдатку, попередніх боргів, дорожні витрати перетворювали робітників на безправних боржників. На найбільш прибуткових промислових підприємствах Київської губернії без обмежень використовувалася праця жінок та підлітків, які об'єднувалися в окрему групу напівробітників. Вони заробляли вдвічі менше, хоча виконували загальний обсяг робіт. Більшість неграмотних підлітків частіше використовувалися на виробництві понаднормово.

Буржуазія та заможні міщани мали кращі умови праці, багато прав та привілеїв, високі зарплати. В основу зарахування до стану міщан і буржуазії був покладений саме майновий принцип та заслуги перед населенням того або іншого міста Київської губернії. Вони отримували зарплати відповідно до свого

соціального статусу, який підвищувався завдяки рівню освіти. Високі зарплати отримували вчителі міських училищ, на селі платили менше, зазвичай у натуральній формі. Православне духовенство було найкраще забезпеченим – крім державної платні, отримувало гроші за здійснення церковних обрядів і боротьбу із сектантством.

Рівень життя станів Київської губернії пореформеного періоду був визначався багатьма чинниками, серед яких найголовнішим були умови праці. Найгіршими умови праці були у робітників на заводах та фабриках, особливо для некваліфікованих робітників. Житлові умови робітників Київської губернії можна поділити на три види: при майстернях, заводах та фабриках, наймані квартири, окремі будинки. Представники заможної буржуазії намагалися покращити житлові умови робітників, замінюючи нари на ліжка, будуючи цегляні бараки та будинки для сімей робітників, які працювали цілий рік. Слід підкреслити, що підприємці економили на вентиляції і лазнях. Для приваблення кваліфікованих службовців виділялися комфортні квартири з меблями, сараї, городи та садки. Одяг підкреслював професійний та сімейний статус робітника. Загалом зарплати не вистачало на одяг та взуття, лише на напівголодне харчування. Багатьох робітників змушували брати у борг продукти у заводських магазинах, де ціни спеціально підвищувалися, а економи сліdkували, аби вони купували саме там, і, отже, залишалися боржниками. Харчування робітників на заводах було однаковим, воно залежало від того чи були робітники місцевими або немісцевими. Рівень життя міщан та інтелігенції Київської губернії відрізнявся за умовами, поведінкою, зовнішнім виглядом, культурними потребами. За рівнем життя та житлово-побутовим становищем міщанство Київщини було найбільш неоднорідним, до заможних прошарків зараховувалися приватні лікарі та правники, більшість інженерно-технічних кадрів, службовці, великі торговці. На нижчих щаблях добробуту перебували сільські, церковно-приходські та земські учителі, дрібні службовці, студенти. Проте житлово-побутові умови міщан були стабільними, а рівень життя залежав від кваліфікації та освіченості. Матеріальному добробуту селянства

Київської губернії другої половини XIX – початку XX ст. заважала традиційність, інертність, неосвіченість. Найгірший рівень життя був у ремісників, кращий у землеробів. Харчування та одяг селян Київської губернії залежали від прибутку та від пори року. Православне духовенство мало достатнє харчування, гарне вбрання та житлові умови, що особливо загострювало відносини сільських священників та їхніх парафіян. Звичайно, найкращими житлово-побутовими умовами та забезпеченим життєвим рівнем відрізнялися буржуазія та дворянство. Вони мали великі парки, розкішні маєтки, комфортні житлові умови, найкращий одяг, що підкреслювало їхній соціальний статус. Представники родовитих фамілій Київщини пореформеного періоду намагалися виділитися завдяки виставлянню на показ свого багатства як у місті так і на селі, перевершити один одного у перейманні західних модних новинок.

Бажання населення Київської губернії реалізувати прагнення до задоволення матеріальних потреб призвело у другій половині XIX – на початку XX ст. до активізації міграційних процесів. Переміщення населення відбувалося внаслідок соціально-демографічних, етнічних та економічних факторів. Досліджуваний період відзначається зростанням народжуваності, але водночас, через зростання капіталістичної системи ведення господарства, підвищенням смертності серед населення Київської губернії. Зростання кількості населення, урбанізаційні процеси, соціальні конфлікти між місцевими та прийшлими заробітчанами створювали умови для міграційних рухів. У другій половині XIX – на початку XX ст. відбувається кілька хвиль переселенських рухів із Київської губернії. У пошуках кращих матеріальних умов та родючих ґрунтів, населення мігрувало за межі імперії, частина із них повертався назад, що загострювало соціальні проблеми. Можна виділити кілька хвиль міграційних рухів із Київської губернії, які визначаються спрямованістю у ту або іншу країну. У другій половині XIX ст. (особливо у 80-ті та 90-ті рр. XIX ст.) почалося активне переселення селян до Сибіру, а купців-євреїв до Америки і Палестини, проте уже на початку XX ст. (1900 – 1913 рр.)

переселенська хвиля вщухла і навпаки почалося повернення частини селян-переселенців. Друга хвиля переселення почнеться з 1914 р. через лихоліття Першої світової війни та агітаційні заходи, в основному буде спрямована до Америки. Окрім переселення далеко за межі Російської імперії, деякі селяни отримували змогу оселятися в її межах. Уряд видавав переселенцям гроші (300 руб.), тому нерідко серед переселенців траплялися авантюристи, які брали гроші і тікали із місця призначення, тому статистика про повернення переселенців була невтішною. Основною причиною переселення було безземелля та відсутність роботи, тому гроші такі люди брали охоче і витрачали швидко, прибувши на поселення вони поверталися назад. До Київської губернії у пореформений період було багато бажаючих оселитися серед іноземців на постійне місце проживання. Найбільше іноземців, які переселилися на постійне місце проживання до Київської губернії, було австрійських та пруських підданих. Основним чинником при цьому було відкриття власної підприємницької справи або представницька робота в Російській імперії. Натомість серед мешканців Київської губернії польського походження навпаки у другій половині XIX – на початку XX ст. спостерігається бажання переїхати до Царства Польського.

РОЗДІЛ 5

СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК

5.1. Охорона здоров'я та соціальне забезпечення

Охорона здоров'я та соціальне забезпечення є невід'ємною складовою досліджень соціальної сфери людського буття і задоволення потреб у медичному обслуговуванні, лікарнях, пенсіях, сиротинцях, притулках, будинках для пристарілих тощо. У другій половині ХІХ ст. ці проблеми постали дуже гостро в процесі формування капіталістичних відносин та двох антагоністичних класів – буржуазії та робітництва. Концентрація робітництва та зростання міського населення Київської губернії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. зробила актуальною проблему пенсійного забезпечення, соціального страхування та охорони здоров'я.

Шкідливими для здоров'я були роботи на фабриках та заводах Київської губернії. На цукроварнях у вапняковому відділенні, де вапно обпалювали у печах і де виготовлялося вапнякове молоко, пилюка від вапна роз'їдала слизову оболонку носа та шкіру робітників. Окрім того, до організму потрапляли аміачні гази. У патокових відділеннях все велося за давніми методами кристалізації патоки в ящиках, що не передбачало жодних гігієнічних заходів: люди працювали при великій температурі (понад 30 градусів за Цельсієм, увесь час контактуючи з патокою, у темній і вузькій комірчині, де повітря майже не було, через що їхня шкіра вкривалася виразками, а безпосередній контакт з вапном призводив до опіків рук, обличчя і очей [199]. Проте власники заводів не завжди платили надбавку за шкідливі роботи. Так, на Смілянському цукровому заводі графів Бобринських надбавка за шкідливість становила 5 – 15 коп. на добу [959, с. 101]. Небезпечною для здоров'я була й праця ковалів: серед них зростав показник захворюваності на легеневі та очні хвороби, глухоту [715, с. 80–84].

Низький ступінь охорони здоров'я та соціального забезпечення у цукровій галузі можна порівняти хіба що з не менш важкими у тютюновому і

махорковому виробництві, металургії та гірничо-видобувній галузях, де використовувалася також праця неповнолітніх і жінок. Особливо шкідливими фабричною інспекцією Київського фабричного округу були визнані роботи робітників на тютюнових фабриках, у відділеннях переробки махорки та виготовлення нюхального тютюну [199, арк. 91]. На Київській тютюновій фабриці Соломона Когена у цигарковому відділенні працювало 20 майстрів, 45 майстринь, 9 хлопчиків, 20 дівчаток, які отримували від 5 до 8 руб. на місяць. На іншій тютюновій фабриці братів Когенів – 178 робітників, із них 8 хлопчиків по 13 – 14 років та 32 дівчинки 12 – 14 років, які отримували по 1 – 3 руб. Малолітніх постійно затримували на зайві півтори години також і на тютюновій фабриці Чижика. На київській тютюновій фабриці Згурії було 38 робітників: 5 чоловіків, 12 жінок і 3 помічники. Дівчатка від 13 до 14 років працювали у цигарковому відділенні. Неграмотні отримували від 3 до 5 руб. на місяць. Приміщення були підвальні та сирі, сперте повітря. Київська тютюнова фабрика Егіза утримувала 160 робітників, серед яких була 21 неграмотна дівчина по 12 – 14 років, всі вони отримували від 2 до 5 руб. на місяць. На махорковій фабриці Римаренка працювало 14 жінок і 17 чоловіків [202, арк. 29зв.-63]. Загалом тютюнове виробництво дуже шкідливе через наявність на фабриці пилу, аміакових і нікотинових парів, тобто через шкідливі властивості сировини. Робітники часто хворіли, а жінки втрачали здатність до материнства. Нікотин діяв на нервову систему, хронічне отруєння малолітніх і жінок – проблеми з серцем, головні болі, нервові напади.

У металургії Київської губернії у другій половині XIX ст. спостерігалися ще гірше соціальне забезпечення та охорона здоров'я. 9 металообробних підприємств Київської губернії, де працювало 519 робітників, а виробництво продукції давало 1,2 млн. руб. прибутку, 32 ливарно-машинобудівних заводи (8582 робітників), які виробляли продукції на 4,7 млн. руб., 15 машинобудівних підприємств із 2047 робітниками, були не менш шкідливими для здоров'я. Саме виробництво металу було шкідливим через велику температуру і отруйні гази, які виділялися виплавленим металом і шлаками. Шлаківник і його помічники

працювали в умовах газового випаровування, без спецодягу. Муляри, які ремонтували доменну піч, щоразу ризикували життям. Ніяких лікарень при цих виробництвах не існувало, а лікування за рахунок підприємства не провадилося. Жахливішими були хіба що умови, в яких працювали гірники, що навіть визнавалося буржуазією на з'їзді по боротьбі з холерою, що відбувся в Катеринославі 1914 р. Адже наприкінці ХІХ ст. не було автоматичних механізмів на шахтах, робітники працювали лише при світлі ламп, у вугільному пилу і шкідливих газах. Інколи ще й по пояс у холодній чи гарячій воді. Часто траплялося отруєння газом, бо хазяїнам дешевше було випускати його прямо у шахти, ніж відводити спеціальними трубами назовні. Відкриті лампочки у закритому просторі шахти коптіли, що ще більше отруювало повітря. Шахтар, який працював 5 – 10 років, обов'язково хворів на легеневий силікоз, бо легені заповнювалися вугільним пилом. Особливо вугільний пил псував зуби та ясна. Серед гірників були поширені захворювання шлунку, не було лазень і навіть умивальників. Велика втома робітників призводила до того, що вони не мали сили перевдягтися і лягали спати у чому працювали [1120, с. 8, 9].

У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. на заводах були відсутні елементарні заходи з техніки безпеки. Сторінки «Відомостей про події» у Київській губернії рясніли повідомленнями про різноманітні каліцтва робітників та їхню смерть [44]. Так, на Ходорківському цукровому заводі 22-річний робітник А. Зайковський, працюючи біля парового двигуна, отримав перелом великого пальця, а на Орловецькому цукровому заводі Черкаського повіту 18-річний Семен Ольховий необачно виколов собі око. А у селі Топорах Сквирського повіту робітник цукрового заводу Семен Трохимчук потрапив під колесо бурякорізки і дістав перелом правої руки [127, арк. 292зв., 364]. У 1863 р. у Чигиринському повіті на Лебединському цукровому заводі селянин Брусков помер від чаду [44, арк. 5]. На цукровому заводі К. А. Балашової в містечку Городище Черкаського повіту фабричний інспектор застав чотирьох покалічених робітників. Один із робітників переламав ноги та забив голову, бо, знесилившись, упав з другого поверху через дерев'яні перила, у другого –

велика рана на руці, на яку впав камінь і потрапило вапно, у третього – рана на долоні, бо схопив щось на елеваторі, у четвертого – рана під оком, а причини невідомі [202, арк. 8–17], у селі Дружнє Київського повіту на гуральні графа Шембека помер від опіків, обварившись окропом, 19-річний селянин Олександр Шульгач, а в селі Синява Васильковського повіту під час роботи на цукровому заводі робітник Олексій Коваленко, 23-х років, необачно потрапив правою ногою в елеватор й одержав перелом гомілки [126, арк. 71–172]. На Київському цукрово-рафінадному заводі у селі Деміївці травм та смертей було дуже багато, найлегші з них заносилися у спеціальний журнал для реєстрації випадків. Так, у 1911 р. Григорій Козлов поранив пальці правої руки головою цукру, Василь Думченков зірвав ніготь на руці при відтягуванні мішка з цукром, Єлисей Єфименко вдарив коліно, перекочуючи вагони з рафінадом, у 1912 р. Єгор Грабаренко отримав травму правої стопи через падіння з ящика головки цукру тощо [260, арк. 3–57].

Брак засобів безпеки та медичного страхування фіксувалися і в гуральнях та медоварнях, що призводило до каліцтва та смерті на виробництві. Так, у 1864 р. у містечку Стеблів Канівського повіту у поміщика Половинського згоріла за невідомих обставин гуральня. У тому ж році в селі Лозовики Сквирського повіту, коли робітники гуральні витягали залізними ломами помпу, з рук одного із них лом випав і потрапив у голову напарнику Лясковському, який одразу помер [54, арк. 74, 253]. У 1896 р. на Софіївській гуральні графині Браницької у Черкаському повіті через накопичення газів під час варіння патоки розірвало чан і робітник Григорій Коваль 40-х років отримав важкі каліцтва [124, арк. 17]. У 1879 р. було зроблено спробу затвердити законопроект щодо відповідальності власників промислових підприємств за каліцтва та смерть робітників [272, арк. 33, 37; 320, арк. 40]. Як свідчать архівні матеріали, у Київському фабричному окрузі в 1910 р. через окружного фабричного інспектора було надано 4843 руб. грошової допомоги 273 особам. На Київську губернію припадала лєвова частка цих коштів, їх отримали 142 особи (2490 руб.), а 15 у допомозі було відмовлено. Решту коштів було

поділено між Бесарабською, Волинською, Мінською, Могильовською, Подільською, Полтавською, Таврійською, Херсонською та Чернігівською губерніями. У 1911 р. хворим та скаліченим робітникам також була видана матеріальна допомога з коштів штрафного капіталу [201, арк. 19; 298, арк. 14].

Санітарно-гігієнічні вимоги наприкінці 60-х рр. XIX ст., як правило, на підприємствах не виконувалися. У подорожніх журналах фабричних інспекторів бараки робітників цукрових заводів Київської губернії характеризувалися як малі, темні, вологі та брудні [202]. Не було елементарних умов для використання праці дітей та жінок на заводах і фабриках, особливо у шкідливих для здоров'я тютюновій та сірниковій галузях. Лише у 1882 р. на Наддніпрянщині були видані «Правила про роботу малолітніх на фабриках, заводах і мануфактурах», за якими заборонялася праця на промислових заводах дітей до 12 років, а підліткам дозволялося працювати не більш як вісім годин на добу.

Закон про медичну допомогу 1866 р. часто не виконувався, було мало лікарень та лікарів, а за їхні послуги плата дуже висока, хоча вже у 1867 р. існувало положення про облаштування лікарень при фабриках і заводах [449, арк. 13; 450, арк. 120]. За ст. 102 промислового статуту та за законом від 3 червня 1885 р. медична допомога мала надаватися робітникам за кошти власника заводу [199, арк. 8]. Лише у 1893 р. видано постанову про обов'язкову державну медичну допомогу на гірничих підприємствах. У 1895 – 1897 рр. Нижньогородською фабричною інспекцією було порушене питання на найвищому рівні про сплату фабрикантами та заводчиками грошей за лікування робітників у земських лікарнях, проте це питання так і залишилося не розв'язаним [527, арк. 17–20].

У 1890 р. лікарів усіх відомств у Київській губернії нараховувалося 511 осіб, з них 86 були військовими лікарями. У лікарняній галузі Київської губернії працював 51 лікар: 12 повітових, 13 міських, 26 сільських лікарів. Повітові лікарі працювали головним чином судовими-медичними експертами та патологоанатомами, наглядали за санітарним станом фабрик і заводів повіту,

а також мали перешкоджати поширенню венеричних захворювань серед робітників. Міські лікарі завідували міськими лікарнями відомства суспільного нагляду, періодично оглядали повій та арештантів міста. Сільські лікарі мали наглядати за нерозповсюдженням венеричних хвороб у селян та перевіряти постачання сільського населення медикаментами. У кожному повіті Київської губернії було по 2 лікарні або по 3 прийомних покоїв. Найпоширенішими хворобами були: дифтерія, кір, скарлатина, віспа, тиф [106, арк. 34, 35].

При цукрових заводах у другій половині XIX ст. існували лікарні, де обов'язково мали бути лікар та фельдшер [460, арк. 340]. Проте, якщо фельдшери інколи жили при заводських лікарнях, то лікарі зазвичай були приїжджими. Період їхнього переїзду встановився досить чіткий – не раніш як за два місяці. Тому отримати якісну медичну допомогу на місці робітникові було досить важко. Дуже рідко можна було знайти таку характеристику заводських лікарень: «велика і дуже добра», але дивує це тим більше, що далі відзначається, що для всіх пацієнтів є тільки одне ліжко у маленькій палаті. Більше здивування і недовіри у дослідника викликає фраза, що «хворих взагалі буває вкрай мало» [202, арк. 3, 4, 7]. Найважливішою умовою функціонування лікарні була наявність аптечки.

На вже згадуваному цукровому заводі К. А. Балашової лікарня розташовувалася у новому будинку, кімнати вражали чистотою, були в порядку аптечки. На час інспектування лікарні там знаходилося чотири хворих – в одного був перелом ноги та пошкодження голови, бо він впав із 2-го поверху, у другого – велика рана на руці через удар каменя та потрапляння туди вапна, у третього – рана на долоні через необачне поводження на елеваторі, а у четвертого – рана під оком з невідомої причини [202, арк. 17]. Лікарня Кашланівського цукрового заводу графів Бобринських Звенигородського повіту призначалася для всієї округи, тому розрахована була на 25 ліжок з різними відділеннями, лікарі перебували при ній постійно. На утримання лікарні завод витрачав 5 тис. руб. на рік. Проте це скоріше виняток, ніж правило [202, арк. 137]. У маєтку Бабинського цукрового заводу в селах Стрижаків, Синара,

Василівка Липовецького повіту знаходилася безкоштовна лікарня на 8 – 10 ліжок, витрати на яку склали у 1904 – 1905 рр. 1095 руб., а у 1906 – 1907 рр. – 1116 руб. [727, с. 57, 58]. Брати Терещенки у 1879 р. створили безкоштовну лікарню св. Єфросинії, на честь матері й утримували за власні кошти. Лікарня, персонал якої складався із лікаря, фельдшера та акушерки, приймала хворих робітників та селян із навколишніх сіл. Щорічно її пацієнтами ставало 6 тис. осіб. Ліки були безкоштовними [713, с. 9, 10].

Особливого обладнання у більшості лікарень при заводах не було. Найкращі лікарні, які мали справді укомплектовані ліками аптечки, коштували заводам від 3 000 руб., проте переважна більшість заводських лікарень утримувалася за залишковим принципом. Так, у лікарні Киселівського цукрового заводу, що мала одну невелику кімнату на 2 ліжка, аптечка була бідна, хворим видавалася тільки білизна. За весь період цукрового виробництва (приблизно три місяці) до лікарні зверталось тільки 100 чоловік, що є неправдоподібним і заниженим показником для такого травматичного і небезпечного для здоров'я виду підприємства. Лікарі приїздили із містечка Звенигородки двічі на тиждень. Утримання лікарні коштувало заводу від 1200 до 1600 руб. на рік. Лікар отримував 500 руб., а фельдшер – 300 руб. [202, арк. 131, 134зв.].

Цукровий завод О. І. Лопухіної в селі Матусові Черкаського повіту утримував лікарню, якою робітники чомусь не користувалися. Три роки у ній не було хворих, що пояснювалося тим, що робітники були місцевими. Все лікування знаходилося у руках фельдшера, а лікаря можна було викликати із містечка Шполи. Утримання лікарні у 1887 р. коштувало заводу 628 руб. 34 коп. [202, арк. 141, 144].

Кращим медичним обслуговуванням та людянішим ставленням до проблем робітників на шкідливому виробництві відрізнялися лікарні при цукрових заводах приватних фірм та товариств. Так, на цукровому заводі «Дітріха та Гливе» в селі Верхнячці Уманського повіту у лікарні під час перевірки перебувало двоє хворих – дівчина з переломом ступні та чоловік з

ампутованою рукою вище ліктя. Лопата потрапила у миючий барабан і робітник скалічився, коли намагався її дістати. Утримання лікарні коштувало приватному заводу 1107 руб. Харчі хворим відпускалися від заводу і під час перебування на лікарняному робітникам зберігалось жалування. Про утримання лікарні цукровим заводом Київського Товариства «в точности не известно». Лікар отримував 2 тис. руб., а фельдшер – 600 руб., медикаменти коштували 1200 – 1500 руб. на рік. Загалом утримання лікарні на 34 чоловічих і 8 жіночих ліжок обходилося приблизно у 3 тис. руб. на рік [203, арк. 3, 9, 29зв.].

Не слід, очевидно, вважати, що всі товариства були взірцевими щодо соціального та медичного забезпечення, так само, як і приватні власники всі були експлуататорами. Так, на Махоринецькому цукровому заводі Товариства в селі Ізолаських Махаринцях Бердичівського повіту лікарня розміщувалася в окремому будинку, де жив фельдшер, мала три кімнати по 2 ліжка в кожній. Хворих годував фельдшер, отримуючи 25 коп. за хворого. Лікар викликався двічі на тиждень із Бердичева. Утримання лікарні коштувало заводу 1800 руб. на рік [203, арк. 59]. Цікавим є факт, що на цукровому заводі Івана Яковича Паншина в містечку Стеблів, Канівського повіту за умовами заводу: «...чай, молоко і вино – відпускаються заводом хворому робітнику, а харчі дає підрядчик Рувінський» [203, арк. 127зв.]. Також цікаво для висвітлення охорони здоров'я на промислових підприємствах в той час була примітка, зроблена фабричним інспектором щодо Прицаківського цукрового заводу Киселівського Товариства при селі Великі Прицаки Канівського повіту. Утримання лікарні коштувало 1000 руб. на рік. Тоді фельдшер жив при заводі, а лікар Грабовський приїжджав раз на тиждень із Ржищева. Запис хворих вівся в зошиті, але заповнювався нерозбірливо. Хворих було записано мало [205, арк. 118].

Таке становище призвело до робітничих рухів 80 – 90-х років XIX ст. Внаслідок цього 2 червня 1903 р. прийнято закон, що набув чинності з 1 січня 1904 р., про відповідальність підприємців за каліцтва і смерть робітників, про допомогу робітникам, які постраждали від нещасних випадків [641, с. 574, 840]. Серія фабричних законів доповнювалася законами про страхування. Так, 23

червня 1912 р. прийнято два закони: «Про забезпечення робітників на випадок хвороби» і «Про страхування робітників від нещасних випадків», а також закони, що регулювали організацію і діяльність установ, які здійснювали нагляд за страхуванням робітників: «Про заснування ради у справах страхування робітників» і «Про заснування Присутствія у справах страхування робітників» [1136, с. 304–372]. Однак страхування не передбачало забезпечення по інвалідності, старості та безробіттю, воно не поширювалося на сільськогосподарських робітників, службовців торгівельної мережі, залізничників, сезонних та тимчасових робітників, прислугу, охоплюючи лише 10 % пролетарів імперії. Лікарняні каси, створені за законом 1912 р., дозволялося влаштовувати на підприємствах, де працювало більш як 200 осіб, а там, де їх було менше, створювалася спільна каса для кількох підприємств. Позбавлялися прав створювати каси підприємства, що мали менш ніж 20 робітників. Контроль за діяльністю страхових підприємств переходив до рук підприємців: власники та їх уповноважені були головами загальних зборів членів кас. У правлінні лікарняної каси працюючі мали на 1 голос більше за підприємців [1145, с. 235].

Суть законів – створення лікарняних кас з обов'язковим членством робітників промислових підприємств. Кошти каси формувалися із щомісячних внесків її членів (1 – 3 % заробітку) і підприємця (2/3 від суми внесків членів каси). Обов'язок надання допомоги хворому покладался на підприємця. Допомога на випадок хвороби становила $\frac{1}{4}$ – $\frac{2}{3}$ заробітку на строк не більш як 30 тижнів упродовж року. Робітник, який постраждав у наслідок нещасного випадку на виробництві, одержував від страхового товариства у разі тимчасової непрацездатності допомогу у розмірі $\frac{2}{3}$ середнього щоденного заробітку. У разі постійної непрацездатності робітник отримував пенсію $\frac{2}{3}$, а інколи й повний річний заробіток. Якщо ж у наслідок нещасного випадку на виробництві робітник помирає, пенсію могли одержувати вдова (довічно $\frac{1}{3}$ заробітку загиблого), батьки ($\frac{1}{6}$ заробітку), діти ($\frac{1}{6}$ заробітку на кожную дитину до досягнення 15 років) [1136, с. 304].

Проте не лише робітники та службовці відчували проблеми із здоров'ям, а й студентська молодь – майбутня еліта Київської губернії. Недостатній розвиток медицини у другій половині XIX – на початку XX ст. не міг не позначитися на здоров'ї молоді. Життя залежало від професіоналізму лікаря. Значний ризик для її здоров'я становили надмірне вживання алкоголю та тютюнопаління. Так, серед київських політехніків 68 % регулярно вживали алкоголь, яким не нехтували студенти й Київської духовної академії, а тютюнопаління – поширене серед 60 % студентів. Серед інших захворювань студентства – інфекційні та венеричні хвороби, тиф, захворювання шлунку, застуда, хвороби очей тощо. Від багатьох хвороб кінця XIX – початку XX ст. не існувало ліків, тому спостерігалася висока смертність серед студентства. Для порятунку здоров'я студентів комерційні навчальні заклади організовували профілактичні огляди двічі на тиждень, купували медичні інструменти та ліки. Хворі студенти могли отримати допомогу в приміщенні університетських клінік, а важко хворі – направлялися до міських клінік, де утримувалися коштом вишів. Проводилися медичні огляди і перед вступом до навчальних закладів [1095, с. 37-51].

При розгляді соціального забезпечення слід враховувати надання пенсій службовим категоріям населення Київської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. За довгу та «бездоганну» державну службу або через отриману на посаді хворобу державним чиновникам за законодавством Російської імперії надавалися пенсії та допомога [319, арк. 2, 3; 518, арк. 102, 104; 526, арк. 2, 17]. Право на пенсію отримувала сім'я чиновника, якщо той помер на службі або мав певну вислугу років [916, с. 1478]. У 1873 р. витрати на пенсії графів Бобринських досягли 19 773 руб. Так, у їхньому Смілянському маєтку робітникам гарантувалися пенсії. У Смілянському маєтку 1903 – 1904 рр. для цього виділено 1 549 руб., у Грушківському – 275 руб., у Капітанівському – 629 руб., а у 1911 – 1912 рр. відповідно – 3 892, 760, 1 152 руб. За бездоганну службу протягом 25 років пенсія становила від 5 до 15 руб. на місяць, при цьому за вдовами залишалися квартири до повноліття дітей. Станом на 1912 р.

15 квартир було зайнято вдовами. Завдяки цьому діти, досягши відповідного віку, заступали на роботі місце батьків: «вся семья кормится заводом, воспитывается и обучается им». На Смілянському рафінадному заводі було встановлено пожиттєві пенсії, розмір виплат яких коштував заводу 10 тис. руб. на рік. Крім того, для нижчої категорії службовців призначалися продуктові пайки [959, с. 58-189]. На Тальнавському цукровому заводі деякі майстрові були зовсім «дряхлими» старими, які не можуть виконувати навіть половини роботи, яка вимагається від робітника. Директор заводу не відмовляв їм, бо вони пропрацювали дуже довго. У 1900 р. було вирішено видати старим робітникам 1/3 їхнього окладу (180 до 360 руб. на рік) як пенсію [442, арк. 9, 9зв.].

Вчителі міських училищ були учасниками пенсійної каси службовців у Київському міському суспільному управлінні, статут якої був схвалений Київською міською думою 11 листопада 1893 р. Пенсії надавалися викладачам та їхнім сім'ям. Із зарплати вчителів (за рік вчитель міського училища отримував 360 руб.) вираховували в пенсійну касу 2 %. Пенсії призначалися: за службу 25 років – $\frac{1}{2}$ зарплати, за 26 років – $\frac{2}{3}$ зарплати. Якщо вчитель, відпрацювавши 15 років, звільнявся через хворобу, то отримував пенсію таку саму, як той, хто прослужив 26 років. Для робітників пенсійне питання залишалося відкритим до 1885 р., коли було прийнято рішення про влаштування в Росії державних кас для забезпечення робітників пенсією [526, арк. 14; 883, с. 4].

У Київській губернії на початку ХХ ст. при київських міських училищах існували притулки для напівсиріт та повних сиріт, які мали змогу здобувати освіту безкоштовно та проживати у притулку на повному безкоштовному утриманні. Так, станом на 1905 р. у притулку при 6-му міському двокласному училищі проживало 15 хлопчиків і 8 дівчаток. У дитячих будинках виховувалися діти незабезпечених дворян та чиновників [34, арк. 23; 883, с. 50]. У Київській губернії діяли дитячі садки, де діти могли виховуватися, навчатися, снідати й обідати. Вони утримувалися на кошти міста, держави та приватних

пожертв. Так, дитячий народний садок Товариства сприяння вихованню та захисту дітей отримував із міського бюджету Києва 500 руб., від держави – 500 руб., а від родини Терещенків – 1050 руб., Куренівський народний дитячий садок мав утримання від міста – 400 руб., від учбового округу 75 руб., від приватних пожертв – 300 руб. [883, с. 55].

Найбільше опікою займалися земства Київської губернії, створюючи земські лікувальні та благодійні заклади, піклуючись про невиліковно хворих та божевільних, а також сиріт і калік. Земства або самі влаштовували лікувальні заклади, або надавали кошти для їхнього будівництва та утримання. Земства піклувалися про незаконнонароджених та підкидьків. Так, Київське земство створило шість видів опіки над такими дітьми: годування вдома матір'ю, видавання коштів на годування, виховання і навчання дітей, утримання сім'ї школяра, віддавання в «услужение» на основах сімейної опіки [527, арк. 2].

Отже, соціальне забезпечення та охорона здоров'я у Київській губернії другої половини XIX ст. залишалися на низькому рівні. Державна система у Київській губернії працювала слабо і не могла забезпечити потреби зростаючого населення, тому уряд намагався перекласти відповідальність на приватну систему охорони здоров'я. Медичне обслуговування було малодоступним для незабезпечених верств населення, а його розвиток покладався на приватних осіб. Активно у Київській губернії розвивалася система страхування від нещасних випадків, проте вона не могла відвернути розповсюдження хвороб та епідемій. У Київській губернії існували лікарні при заводах, але медичне обслуговування було кращим у лікарнях при цукрових заводах товариств та заможних підприємців. Чіткого законодавства з охорони здоров'я не було, що підвищувало небезпеку на прибуткових промислових підприємствах Київської губернії. Завдяки приватній ініціативі створювалися ощадні та пенсійні каси для робітників і службовців. Важливими для подальшого розширення системи соціального забезпечення було створення дитячих притулків та садків для сиріт, що створило гарні умови для підвищення культурно-освітнього рівня та розширення освітніх та культурних закладів.

5.2. Культурно-освітня інфраструктура губернії

Навчальні заклади були основою, де відбувався процес гартування, виховання, підготовки освічених людей і фахівців для державної служби. Попит на інтелектуальну працю в Російській імперії був значним, тому поступово у другій половині XIX ст. сформувалася міцна система початкової, середньої і вищої ланок освіти. Ще на початку XIX ст. найбільш прогресивно мисляча еліта суспільства Російської імперії – дворяни-декабристи вважали, що суспільні стани зможуть бути справді рівними у громадянстві лише за умови подолання неграмотності. Об'єктивними показниками виділення соціальних верств, сформованих на різниці суспільного, економічного і політичного стану людей, є не лише прибуток, власність, авторитет, а й рівень освіти, що належить до таких інституцій, від якості й рівня розвитку якої безпосередньо залежить прогрес суспільства загалом і людської особистості зокрема. Її можна розглядати як систему – соціальну форму людської діяльності, функція якої полягає в організації передачі та засвоєння знань. Освіта – це соціальна система, що характеризується потужним продуктивним потенціалом, результатом якої є самовідтворення і розвиток суспільства в економічній, соціальній, політичній і духовній сферах [1141, с. 12, 34].

Рівень культурно-освітньої інфраструктури Київської губернії другої половини XIX – початку XX ст. все ще визначався великоросійськими інтересами, але населення усвідомило необхідність здобуття освіти. Ліквідація кріпацтва та створення земств відкрили можливість селянським громадам і земствам взяти участь у розвитку шкільної інфраструктури. Почалося створення народних шкіл. Ці перетворення деякі дослідники вважали заслугою російських царів Олександра III (1845 – 1894) і Миколи II (1868 – 1918), які з метою зміцнення самодержавної влади намагалися опертися на селянство, використовуючи його релігійність, або пояснювали послабленням впливів католиків, зміцненням нової системи народної освіти, заснованої на триєдиній основі православ'я, самодержавства і російської народності [991, с. 10–21].

У Київській губернії інтереси влади співпали з настроями, що почали поширюватися серед населення, яке усвідомлювало, що освічена людина матиме значно більше перспектив у житті. Натомість рівень освіченості у Київській губернії залишався низьким. Навіть у Києві за даними 1874 р. грамотних налічувалося тільки 37,5 %. В місті 53,9 % домовласників були неграмотні, 32,9 % здобули тільки початкову освіту, 10,4 % – середню освіту і тільки 2,8 % мали вищу освіту [668, с. 10, 28]. Якщо ж брати дані по сільській місцевості, то більш як половина населення була зовсім неписьменною.

Для подолання неграмотності серед населення імперії на початку XIX ст. впроваджуються чотири типи навчальних закладів: парафіяльні й повітові школи, губернські гімназії та університети. Відповідно до затверджених правил і програм у кожному типі закладів викладалися певні предмети. Так, згідно з «Правилами о церковноприходских школах» від 13 червня 1884 р., передбачалося викладання учням Закону Божого, арифметики і російської граматики. Та, якщо взяти до уваги той факт, що у парафіяльних школах навчання тривало лише дві-три зими [957, с. 237] та поєднати це із статистичними даними по Липовецькому повіту, де за 1894 р. вчителі дали від 100 до 200 уроків Закону Божого [677, с. 164], то можна твердити, що «Правила» створювали реальні умови для виховання насамперед майбутніх прихильників церкви, які могли б вправно прочитати церковні книги та достойно брати участь у релігійних обрядах. У духовних училищах додатково до затверджених «Правилами» предметів викладалися географія, латинська і грецька мови, чистописання та співи [634, с. 34, 37].

У другій половині XIX – на початку XX ст. Київська губернія мала імперську систему освітніх закладів, яка складалася із початкових сільських та міських шкіл (це одно-, дво-, три- та чотирикласні), училищ, професійних шкіл, середніх освітніх закладів – гімназій та вищої освіти, яку надавали університети [461, арк. 202зв., 225]. Заклади були поділені за звітністю між кількома відомствами: духовним, Міністерства народної освіти, імператриці Марії Федорівни. Відбулося становлення і розвиток приватної освіти. Також

можна виділити три рівні освіти: церковно-приходські, державні та приватні школи, які були у віданні відповідно церкви, Міністерства народної освіти та приватних осіб [269, арк. 8, 9зв.]. Майже 60 % шкіл відносилося до відомства Міністерства народної освіти, близько 38 % – до відомства Святішого Синоду, до інших відомств – 2 % [1169, с. 64]. У Київській губернії переважали сільські однокласні церковнопарафіяльні школи (близько 81 %). Найбільше шкіл було в Уманському та Київському повітах, де одна школа припадала на 29 кв. верст [830, с. 1, 3; 749, с. 3].

1862 року у Київській губернії функціонувало 3 гімназії, 5 повітових училищ, 17 парафіяльних шкіл, 10 хедерів – єврейських казенних училищ, 3 приватні пансіони і школи для дівчат-іудейок, 1 школа для єврейських хлопчиків [42, арк. 16зв.]. У 1878 р. в Києві існувало 50 училищ, де навчалося 9421 учнів, у повітових містах було 27 закладів (2808 учнів), у селах і селищах 1379 шкіл (43457 учнів). При цьому були періоди, коли кількість навчальних закладів зменшувалася, так у 1878 р. припинили своє існування 64, переважно церковнопарафіяльні школи [91, арк. 47]. Вже у 1880 р. у Київській губернії було 1289 навчальних закладів всіх розрядів та відомств, де навчалося 37126 учнів (3 вищі школи, 16 середніх, 9 спеціальних, 1261 шкіл нижчого розряду) [94, арк. 34зв.]. Станом на 1911 р. у Київській губернії вже діяло 523 початкових училищ, з них 117 двокласних і 138 однокласних приходських, 135 двокласних і 110 однокласних сільських, 23 іншого віросповідання [833, с. 37]. У 1912 р. активно організовуються вищі початкові училища з чотирирічним терміном навчання, у Київській губернії працювало 16 таких училищ, а станом на 1 січня 1916 р. в Україні діяло 300 таких закладів. 1913 р. в Київській губернії було 2271 початкових шкіл, з них 203 – земських (у 1907 р. було 13), 322 – міністерських (у 1889 р. їх було 194, а у 1904 р. – 237), 52 – єврейських, 1694 – церковнопарафіяльних (у 1904 р. їх було 1305) [311, арк. 345; 312, арк. 240; 315, арк. 267; 316, арк. 260; 317, арк. 200; 318, арк. 134; 737, с. 5; 749, с. 1; 750, с. 1; 767, с. 1; 833, с. 5]. У 1916 р. початкових училищ залишилося 732 (парафіяльних, сільських, «іновірських» тощо).

У зв'язку з розширенням мережі освітніх закладів Київської губернії виникали проблеми з підбором професійних вчителів, відчувався брак їхнього освітнього рівня. Людина духовного звання могла стати вчителем навіть якщо не закінчувала училища. Вчителі, які закінчили університет або Інститут шляхетних дівчат були рідкісним явищем. У 1904 р. виявилось, що 34 %, або $\frac{1}{2}$ вчителів Київської губернії не мали свідоцтва про вчительське звання, особливо така ситуація була поширеною у сільських школах [749, с. 29]. Станом на 1911 р. з 12136 вчителів різного типу училищ Київської губернії лише 19 були з вищою освітою, 2331 із спеціальною освітою, інші – з початковою або зовсім без посвідок про освіту. Такий контингент учителів церковнопарафіяльних шкіл пояснювався низькою зарплатою. Особливе нарікання викликали вчительки, бо не мали «потрібного досвіду навчання і вміння стримувати пустощі учнів», не вміли як слід співати та керувати хором, а тому були «небажаними для церковнопарафіяльних шкіл» [677, с. 168, 173]. Деякі викладачі гімназій також були малоосвіченими, що виявлялося під час складання їхніми учнями іспитів на атестат зрілості [681, с. 136–137]. Так, професор університету св. Володимира Ю. А. Кулаковський про письмові роботи з латини учнів 6-х класів київських гімназій відзначав: «Что касается исправлений, то они принадлежат исключительно преподавателю (Першої Київської гімназії. – М. Г.) и погрешности, оставленные им без внимания, не были замечены остальными рецензентами» [763, с. 25].

У другій половині XIX – на початку XX ст. міністерські народні училища відкривалися у кожному повіті Київської губернії, але їх не вистачало аби охопити всіх дітей шкільного віку. Багато сіл та містечок Київської губернії залишалися без міністерських училищ. Так, у Липовецькому повіті станом на 1891 – 1902 рр. існувало 1 двокласне міське чоловіче, 1 жіноче приходське, 2 двокласних сільських і 9 однокласних сільських училищ [368, арк. 25; 371, арк. 4; 737, с. 5; 757, с. 13]. У 1893 р. попечитель Київського навчального округу у звіті про стан народних училищ відзначав: «вважаю своїм службовим обов'язком доповісти про нагальну необхідність збільшення в краї народних

училищ Міністерства народної освіти, не зупиняючись перед витратами необхідних на це коштів із сум державного казначейства» [854, с. 16].

У другій половині XIX – на початку XX ст. державні початкові навчальні заклади як правило розміщувалися у казенних будинках і фінансувалися урядом [455, арк. 3; 456, арк. 6]. Приміщення у школах Радомишельського, Таращанського та Звенигородського повітів були тісними та малопродатними для надання освіти всім бажаючим: «Помещение не приспособлено и весьма тесно по значительному числу учащихся как в коренных, так и в параллельных отделениях первого и второго классов. Коридоры узки и без надлежащей вентиляции; нет сборной залы и неудобно расположены классы» [737, с. 5]. У Київській губернії 1889 р. власні приміщення мали 8 двокласних міських чоловічих, 8 жіночих училищ, 17 сільських двокласних, 6 однокласних міських парафіяльних і 115 сільських однокласних початкових училищ. Наймали будинки під училища 4 міських двокласних чоловічих, 3 жіночих, 31 міських однокласних парафіяльних, 2 сільських початкових училища. Оплата за приміщення була високою, не зважаючи на незручності та непристосованість для навчального процесу. Так, у 1873 р. державою було витрачено 6572 руб. 79 коп. для облаштування приміщень міських двокласних училищ, а у 1877 р. витрати сягнули 9797 руб. [455, арк. 3; 456, арк. 6]. Загалом початкова освіта фінансувалася державою, приватними особами та батьками учнів, які платили за навчання. Деякі училища мали запасні капітали, проте коштів все одно не вистачало [369, арк. 340].

Двокласні міські, двокласні та однокласні сільські училища Київської губернії відрізнялися кількістю предметів, які читалися, викладацьким складом, кількістю учнів та джерелами утримання. Так, у Липовецькому двокласному міському училищі окремі вчителі викладали математику, креслення та чистописання, рукоділля, закон Божий, гімнастику, вели підготовчі класи. Кількість учнів у них коливалася від 150 до 200, які за навчання платили по 6 руб. на рік. Вчителі тут отримували найбільші зарплати і на утримання цього навчального закладу виділялося із казни приблизно 5 тис. руб. на рік. У

однокласних та двокласному сільських училищах Липовецького повіту зазвичай було по 1–2 вчителю та священик, які отримували значно менші зарплати. Учнів набирали близько 100 у двокласних сільських училищах і близько 70 – в однокласних. 80 % учнів походили із селян. Утримання на ці школи із казни відпускалося значно скромніше – від 600 до 1000 руб. Станом на 1913 р. фінансування двокласних училищ збільшилося вдвічі завдяки вкладам заводських товариств та земств, вдвічі зросла кількість учнів [374, арк. 1–4; 884, с. 164–169]. Сільські однокласні училища утримувалися за рахунок уряду та сільської громади, а також саду і городу при училищі. Так, Великоростовське сільське однокласне училище мало 1 дес. землі, за навчання не місцевих дітей отримували по 3 руб. на рік. Тут навчалось 67 хлопчиків і 11 дівчаток. Такі самі умови були у Жаданівському, Жорнищенському, Зозівському, Кальницькому, Монастирищенському, Ситковецькому, Цибулівському сільських однокласних училищах [885, с. 182–184]. Ті селяни, які з успіхом закінчили одно- і двокласні міністерські училища та церковнопарафіяльні школи звільнялися від тілесних покарань [118, с. 2–8].

Двокласні міські училища утримувалися за кошти міст та державної скарбниці. У Києві працювало 5 двокласних міських училищ. Так, на утримання Київського 4-го двокласного міського училища від держави надходило 6699 руб., а від міста – 2000 руб. Південно-Західна залізниця платила 16 000 руб. за утримання 6 міського двокласного училища. Дітей службовців залізниці платили по 4 руб. за навчання, а діти родичів службовців по 8 руб. на рік. Якщо навчалось кілька дітей із однієї сім'ї, то за другу дитину платили вдвічі менше. Від оплати звільнялося не більш як 25 % учнів. Таращанське двокласне міське училище змішаного типу фінансувалося урядом та благодійниками. Плата за навчання становила 6 руб. на рік. Загалом викладалися російська мова, історія та географія, чистописання й креслення, Закон Божий, військова гімнастика [883, с. 48, 50; 885, с. 3, 184].

Гімназії Київської губернії, які постали із колишніх народних училищ або прогімназій, фінансувалися державою та пожертвами. У 1901 – 1911 рр.

кількість чоловічих гімназій у Києві збільшилася з 22 до 51, а кількість жіночих гімназій – з 29 до 84 [367, арк. 3; 961, с. 3, 35]. Плата за навчання була високою – від 50 до 60 руб. на рік. Кількість учнів у Київській першій гімназії становила близько 800 осіб, у Київській другій гімназії навчалося 750 учнів, у Київських третій та четвертій гімназіях – близько 400 учнів. Гімназії та прогімназії як середні навчальні заклади давали освіту переважно дітям чиновників та дворян, також тут навчалися діти заможних купців, міщан та ремісників. Викладалися російська мова, малювання і креслення, логіка, математика і фізика, історія, географія, латина та грецька мова, іноземні мови, танець, музика [884, с. 17; 885, с. 29–33]. Гімназії отримували великі кошти від товариств та приватних осіб. У 1891 р. Київська друга гімназія отримала 96 913 руб., Златопільська гімназія – 94 810 руб., Білоцерківська – 52 982 руб. У 1916 р. в Києві запрацювали шоста, сьома і восьма гімназії. При цих гімназіях діяли церкви, плата за навчання становила 110 руб. на рік [852, с. 9; 853, с. 9; 885, с. 49, 189; 895, с. 105–115; 955, с. 2].

На початку ХХ ст. в освітній справі активізувалися земства Київської губернії. У 1908 р. налічувалося 33 земські школи у Київській губернії, а в 1912 р. – 149. При цих школах відкривалися ремісничі відділення. У них навчалися, як хлопці, так і дівчата віком від 7 років. Найбільше земських шкіл було відкрито в Київському, Черкаському та Чигиринському повітах. Крім цього, земства утримували вечірні класи для підлітків та дорослих, де навчалися грамоті малописьменні та зовсім неосвічені, викладалися Закон Божий, читання, письмо та арифметика [373, арк. 236; 787, с. 1, 8, 13; 789, с. 1; 790, с. 1, 3]. При земських школах викладалося садівництво, бджільництво та шовківництво. Земські школи, як правило, мали до 1 дес. землі кожна, земська школа була дерев'яна, обкладена цеглою та крита залізом. Віддаленість деяких шкіл призводила до того, що учням доводилося там ночувати. У 1912 р. було створено 4 гуртожитки для земських шкіл. Так, у Тростянецькій школі Канівського повіту у роздягальні було влаштовано гуртожиток для 12 хлопчиків, де були ліжка та посуд, а в Борщівській школі Радомисельського

повіту з кімнати сторожа було створено гуртожиток для 15 – 22 хлопців. Інколи учням земських шкіл за рахунок пожертв видавали до свят «приварки» або чай [790, с. 26, 48, 49, 37–54].

Освітня діяльність церкви була одним із важелів впливу на парафіян і водночас на державу. Переважна більшість навчальних закладів Київської губернії контролювалася церквою. За офіційними даними на 1873 р. у Київській губернії існувало 1413 навчальних закладів різних рівнів, з яких відомству духовного православного віросповідання підлягали 1270 і лише 112 були у відомстві Міністерства народної освіти. Вищі і середні рівні освітніх закладів представляли відповідно Київська духовна академія та семінарія, а нижчі – Києво-Подільське, Києво-Софійське, Уманське, Черкаське, Богуславське училища, Київське училище дівчат духовного звання, Лебединське дівоче училище та церковнопарафіяльні сільські школи. Загалом у них навчалось близько 40 тис. осіб, що було вдвічі більше ніж в інших відомствах по Київській губернії. З 80-х років XIX ст. кількість церковнопарафіяльних училищ почала зменшуватися, натомість збільшилося міністерських народних училищ.

Завдяки священнослужителям та сільським громадам Київської губернії тільки у 1858 – 1860 рр. було відкрито понад 65 шкіл [677, с. 142]. Церковнопарафіяльні училища користувалися популярністю серед селян з кількох причин: по-перше, селяни хотіли дати власним дітям елементарну освіту, впливав сам фактор існування шкіл, приклад неосвічених батьків та надії на краще майбутнє [213, арк. 25зв.; 692, с. 98]. Щоправда, у суспільстві існували думки, що селянам освіта не потрібна, бо вони все одно «будуть увесь вік поратись на ріллі» [1160, с. 288]. Сам міністр народної освіти 1882 р., звертаючись до попечителя Київського навчального округу, відзначав безперспективність навчання селян, бо після закінчення початкового училища випускники, не маючи можливості продовжити навчання, втрачають знання, здобуті у школі [738, с. 1]. Однак багато селян охоче виділяли гроші на шкільну справу. Так, у першій половині 60-х рр. XIX ст. мешканці 91 села

Таращанського та Липовецького повітів Київської губернії щорічно вкладали в освіту від 30 до 227 руб. [1138, с. 37].

Церковнопарафіяльні училища будувалися майже цілком за рахунок селянських громад. Так, у 1863 р. селяни Блажіївки Чигиринського повіту за власний рахунок збудували окремих будинок для училища, підтримували його, призначали від своєї громади служителів. У Черкаському повіті старшина Лозанівської волості Михайло Гордієнко побудував за власний кошт два будинки для церковних шкіл [180, арк. 3]. Деякі церковнопарафіяльні училища розміщувалися у селянських хатах, колишніх волосних приміщеннях або у спеціально обладнаних будинках, утримання яких коштувало від 40 до 60 руб. Навчалось там 20 – 50 осіб. Навчання провадилося по підручниках, рекомендованих синодальними програмами і тривало не більш як 5 місяців в однокласних і не більш ніж 6 місяців у двокласних сільських міністерських училищах [672, с. 194; 927, с. 13]. Вчителями церковнопарафіяльних училищ були представники кліру: священники, диякони, псаломщики, мета яких – виховання православного християнина, вірного слуги російського імператора, «слухняного начальству всякому» [712, с.692–698; 957, с. 236, 238, 692, 696].

Хоча розвиток шкільної освіти був безпосередньо пов'язаний з матеріальним забезпеченням, початкові училища не мали нормальних умов для проведення освітнього процесу, а їхнє фінансування було недостатнім з боку уряду. У сільських міністерських училищах на повний учбовий комплект (книги та письмове приладдя) коштів не вистачало, у бібліотеках посібники для вчителів та книги для читання були в поганому стані, їхній фонд не оновлювався, а тому підручників, як правило, учням бракувало. Кошти для забезпечення церковних шкіл були «недостатніми, випадковими та нетривалими» [245, арк. 133, 158, 172; 960, с. 493]. Подекуди відзначалася неможливість початкових училищ охопити всіх дітей шкільного віку через їх численність в селах, де діяли лише міністерські училища. До того ж міські училища були в кращому становищі порівняно з сільськими, бо вони мали вчительське і учнівське відділення в бібліотеках, були забезпечені

підручниками і посібниками. Розмір державних коштів на придбання підручників для безкоштовної видачі учням коливався від 60 до 100 руб. для двокласних і від 30 до 40 руб. для однокласних училищ [854, с. 1–10; 1051, с. 120]. Шкільні меблі в багатьох школах були непридатними для навчального процесу. Та й самі будинки, де розміщувалися школи, були аварійними. Так, двокласне церковнопарафіяльне училище Липовецького повіту розміщувалося у приміщенні, яке не відповідало своєму призначенню через тісноту і давність будови [669, с. 194]. Тобто матеріальне становище церковнопарафіяльних шкіл було гіршим ніж державних.

У другій чверті XIX ст. в Київській єпархії налічувалося 9 духовних повітових та парафіяльних училищ [218, арк. 2зв.–3], вихованці яких після закінчення навчання могли стати вчителями або продовжувати навчання у семінарії, а згодом в академії [219, арк. 1зв., 5, 6]. У середніх та вищих духовних освітніх закладах з дітей священників за навчання не брали плати, а інші стани мали платити 50 – 100 руб. на рік [921, с. 6, 8]. До останнього, випускного класу Київської духовної семінарії, де існували основні та паралельні класи, переходила приблизно чверть від загальної кількості учнів. Так, за 1914 – 1915 рр. у шостих класах навчалося лише 38 учнів, тоді як у п'ятих класах – 43, четвертих – 73, третіх – 111 та других – 91. Перші класи поділялися на три відділення: основний, паралельний та єпархіальний, де навчалося 124 особи. Треба враховувати, що у Київській духовній семінарії навчалися також іноземці [679, с. 1–27]. У семінарії вивчали Святе Письмо, догмати богослов'я, історію, гомілетуку та викривання розколу, практичне керівництво для пастирів, дидактику, церковні співи, медицину, латинську та грецьку мови тощо. Але тільки деякі учні мали добрі оцінки з перелічених предметів [221, арк. 3зв.]. Після закінчення семінарії її випускники отримували можливість продовжити навчання у Київській духовній академії. Статутом 1910 р. духовні академії перетворювалися на закриті вищі церковні навчальні заклади, що готують служителів православної церкви, розвивають богословську

науку, створювалося 14 кафедр. Хоча наголос робився на богослов'ї, проте читалися там і світські дисципліни [1189, с. 9–26]. Проте кількість бажаючих вступити до академії не була великою, дехто з випускників віддавав перевагу університетам [247, арк. 1; 248, арк. 1–3].

З другої половини XIX ст. у Київській губернії найбільшого поширення здобули ремісничі та комерційні освітні заклади. У становленні й розвитку ремісничої освіти важливу роль відігравала не лише держава, але й місцеві громади та приватна ініціатива. Селяни-кустарі здобували ремісничу освіту на виробництві. Ремісничі навчальні заклади поділялися на три групи: вищі (вищі технічні навчальні заклади), середні (промислові й вищі технічні училища), нижчі (нижчі технічні училища, ремісничі училища нормального типу, промислові училища з особливими статутами, технічні залізничні училища, сільські ремісничі навчальні майстерні). У Київському навчальному окрузі 1894 р. було усього три ремісничі училища, зокрема Олександрівське ремісниче училище у Києві [882, с. 26–27], але існувала значна кількість ремісничих класів, шкіл та відділень і при інших навчальних закладах. Так, столярний та шевський класи існували при Таганчанському двокласному сільському училищі Канівського повіту [738, с. 19]. Наявна система професійної підготовки робітників не мала ознак системності у Російській імперії. Так, у селі Дибинцях Канівського повіту місцеве братство навчало грамоті та гончарному ремеслу, а тамтешні гончарі мали славу освічених. Усі знання на селі передавалися від старшого покоління молодшому, а спеціальної літератури не існувало. Зазвичай учнями гончарів ставали сини [359, арк. 1; 360, арк. 22]. Ковалі-селяни охоче заміняли працю наймитів працею учнів, які вчилися 2 – 4 роки, або набували знань на військовій службі, або у ремісничій школі. Реміснича освіта у ковальстві мала значення для ведення комерційної діяльності [715, с. 11–107]. Учнітво інколи мало неформальний характер: учень оволодівав ремеслом у майстра без письмових угод та взаємних зобов'язань. Зміст освіти у професійних та ремісничих закладах освіти визначався, виходячи із умов та потреб місцевих галузей промисловості й сільського господарства. Найбільш

розповсюдженими видами ремісничих спеціальностей були ковальська, кравецька, слюсарна, шевська.

Професійні ремісничі знання можна було здобути у різного роду загальноосвітніх закладах при заводах і фабриках. На цукрових заводах створювалися спеціальні училища, де учні навчалися ремеслу та письму. У 1897 р. серед робітників Київської губернії було лише 18,1 % письменних. У 80-х роках ХІХ ст. наголошувалося на необхідності мати «розумних та знаючих майстрів», адже «потреба у людях дуже велика» [223, арк. 21–22]. Фабричні інспектори відзначали такі явища як позитивні: «Цукровий завод Київського Товариства... утримує двокласне училище на правах міського, де займаються діти заводських робітників, але, якщо є місця, приймаються й діти із села Деміївки. У 1887 р. тут навчалось 80 дітей, із них 30 із Деміївки. Утримання училища обходиться заводу у 1500 руб., не враховуючи дрібних витрат. Учитель отримує 500 руб., вчителька – 200 руб., священик – 100 руб. Вчитель і вчителька мають квартири і прислугу. Всі посібники для уроків видаються від заводу, що йому коштує 200 – 300 руб. на рік» [203, арк. 29]. На Городищенському цукровому заводі братів Яхненко та Семиренко у 1861 – 1862 рр. було відкрито технічне училище [378, арк. 1–6].

При Смілянському цукровому заводі було влаштовано однокласне міське училище, де безкоштовно здобували освіту 135 хлопчиків та дівчаток, діти майстрових та робітників (освіта одного учня коштувала 18 руб. на рік). Утримання училища коштувало заводу 2 700 руб. на рік, тобто за освіту одного учня платили по 20 руб. Досягши 15 років, хлопчики ставали учнями майстерні або йшли працювати на завод, а дівчата прямо із школи – на завод. При Смілянському рафінадному заводі у 1874 р. були засновані однокласне, а в 1877 р. двокласне, згодом у 1904 р. міське чотирикласне училище. У 1883 р. було відкрито однокласне училище для дівчат. Там же були засновані технічні класи, для яких у 1906 р. графом Левом Олексійовичем Бобринським було збудовано двоповерхове приміщення. Технічні класи мали давати нижчу технічну освіту та готувати людей до служби на цукрових заводах. Активній

розбудові цих освітніх закладів сприяв випускник Петербурзького технічного інституту Н. В. Чериковський, директор Смілянського заводу. При Грушківському цукровому заводі графів Бобринських існувала однокласна школа з чотирма відділеннями на 80 дітей [959, с. 102–178]. У 1904 – 1905 рр. графом Олексієм Олександровичем Бобринським було відкрито Народний дім у Смілі, де засідала комісія з грамотності. У 1908 р. граф Бобринський гарантував зарплату викладачам чоловічої гімназії, що дало змогу відкрити її [435, арк. 1–5].

Наприкінці ХІХ ст. у Київській губернії не було спеціальних закладів з комерційної освіти. Звичним явищем була робота в крамницях, де відбувалося навчання й практика [463, арк. 147–197; 630, арк. 11]. І тільки у 1896 р. на кошти Київського купецького товариства було відкрите Київське комерційне училище, куди щорічно члени товариства вносили 30 000 руб., виплачували учням із купецьких родин 20 стипендій у Києво-Подільській гімназії, 4 – у ремісничій школі Київського піклування бідних, 12 – у приватних жіночих ремісничих курсах Кумицької, 1 – у Київській духовній академії [1031, с. 163]. При вступі до комерційного училища перевага надавалася купецьким дітям, але приймалися також діти дворян, міщан та іноземців. У 1900 р. у Київському комерційному училищі навчалося 420 учнів [1221]. У 1902 р. училище за розпорядженням Міністерства фінансів було закрито [630, арк. 11зв.], але у тому ж році Київське купецьке товариство відкрило Друге комерційне училище [793, с. 1]. У Києві з 1908 р. працював Комерційний інститут, а ще раніше в 1896 р. там були відкриті школа та спеціальні класи, де навчалися торговельній справі діти не молодші за 12 років, незалежно від станової та національної належності [245, арк. 133, 158, 172]. Вже на початку ХХ ст. у Києві налічувалося 13 комерційних навчальних закладів різних типів. Всі комерційні училища до 1894 р. знаходилися у віданні Міністерства народної освіти, а згодом були передані під нагляд Міністерству фінансів. У цих училищах відводилося більше годин на вивчення іноземних мов, а також

вивчалися спеціальні предмети: бухгалтерія, комерційна арифметика, кореспонденція, торговельне та промислове законодавство, комерційна географія тощо.

Приватній освіті у Київській губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. було характерне домашнє навчання та приватні заклади. За правилами 1868 р. для відкриття приватного навчального закладу потрібен був дозвіл Міністерства народної освіти [211, арк. 2зв.]. У 1910 р. Київська губернія мала 80 приватних закладів (18 першого розряду, 5 – другого та 57 – третього) [833, с. 4]. Місцеве дворянство вважало найбільш пріоритетним саме приватне навчання, оскільки здійснювалося з урахуванням існуючих традицій та уподобань. У 1890 –х рр. Київська губернія мала 29 приватних навчальних закладів [990, с. 1]. На початку XX ст. тільки у місті Києві нараховувалося 28 приватних навчальних закладів, більшість із них були жіночими, зокрема гімназії Бейтель, Симоновської, Летц, Чешихіної та ін., а у 1903 р. Київська губернія мала 89 приватних навчальних закладів, переважно змішаного типу [875, с. 3]. Київська приватна чоловіча чотирикласна прогімназія Міністерства народної освіти утримувалася статським радником Г. А. Вальтером, тут навчалось 125 учнів, які платили за навчання по 100 руб. Перелік предметів був такий самий, як і у гімназій. У місті Києві працювали ще 4 приватні училища другого класу, 17 – третього класу. Кількість учнів була невеликою, плата від 5 до 60 руб. на рік. У Київській губернії діяла значна кількість приватних жіночих закладів. Так, показовим було приватне жіноче комерційне училище Л. М. Володкевич, відкрите 1900 р. у Києві [884, с. 69-73; 886, с. 41; 881, с. 125]. В училищі викладалися російська мова, Закон Божий, арифметика, ліплення з глини, біологія, географія, малювання тощо. Училище мало ту особливість, що ввело, окрім теоретичних, практичні заняття з фізики, наочної геометрії, біології, хімії та ремесла, велися «бесіди про прочитане», створювалися наукові гуртки та клуби [758, с. 4]. Наголошувалося, що учениці не повинні займатися «одной зубристикой», а зростати розумово та морально,

саморозвиватися [758, с. 3–13]. У 1883 р. було відкрите приватне училище при паперовій фабриці у селі Дитятках Радомисельського повіту, яка належала братам М. Г. та І. Г. Хряковським [213, арк. 1–7].

Приватну освіту можна було здобути й за національним принципом. В Російській імперії школи для іноземців називалися «іновірними» [377, арк. 1–6]. Такі школи з 80-х рр. XIX ст. підпорядковувалися Міністерству освіти і держава брала на себе частку їхнього фінансового утримання. Від «іновірних» шкіл вимагалися відповідні навчальні плани та відповідність змісту освіти загальнодержавним стандартам. У Київській губернії у 1893 р. працювало 17 «іновірних» шкіл, тобто 4,7 % від загальної кількості шкіл Київського навчального округу. Найбільше таких шкіл працювало в Радомисельському повіті (12), були також вони й у Київському повіті (5) [846, с. 3, 4]. У 1899 р. «іновірних» шкіл у Київській губернії налічувалося 14, а 1902 р. – 13, у тих самих повітах [848, с. 3; 849, с. 3]. Польська та єврейська громади мали власну систему шкільництва, яку зобов'язані були всіляко підтримувати, тому про них збереглося значно більше відомостей [361, арк. 3; 363, арк. 6; 365, арк. 1, 3].

У другій половині XIX ст. через польські повстання російська влада закрила польські гімназії, що змусило поляків таємно відкривати школи [366, арк. 23]. На початку XX ст. особливо активно почали створюватися таємні польські та єврейські школи. Так, 1908 р. у будинку міщанина Андрія Ямпольського із міста Жашкова Таращанського повіту була викрита без дозволу єврейська школа, а директор Погребищенського цукрового заводу Бердичівського повіту Болеслав Крачкевич відкрив таємну польську школу [177, арк. 6, 7]. У таємній польській школі навчалося 10 дітей католиків у віці від 6 до 16 років. Вчителькою школи була дворянка Францишка-Іоанна Хмелевська [177, арк. 8]. Того ж року були викриті незаконні польські школи у селах Веприк, Пришивальні, Шамраївці Васильківського повіту, Олександрівці Таращанського повіту (засновник настоятель П'ятигорського римо-католицького причту, а вчитель – селянин Антон Круглий), Полічинцях

Бердичівського повіту (розміщувалася у будинку землевласника дворянина Сигізмунда Хоєцького, де навчалося 17 дітей місцевої шляхти від 8 до 12 років під наглядом родички землевласника – Констанції Ганської), а також у селах Багві (засновник селянин Франциск Собчан) та Янишівки (засновник – Михайло Хібавський) Бердичівського повіту, Беркозівці, Острів, Кримка (засновник ксьонз Маркушевський) Радомисельського повіту, Волиці-Зарубінецькій (у будинку землевласника Броніслава Раціборовського) Сквирського повіту тощо [177. арк. 14–53].

У 1911 р. були викриті таємні польські школи міщанки Марії Малишевської та селянки Станіслави Винарської у містечку Ракітино Васильківського повіту, де навчалося 6 хлопчиків та 16 дівчаток віком від 8 до 16 років. Таємні польські школи відкрилися у селах Острові Радомисельському повіту, Войтівцях Бердичівського повіту [179, арк. 1–4], при цукрових заводах Бродецькому та Погребищенському Бердичівського повіту [176, арк. 173зв.]. Місцева поліція провадила слідство та допитувала підозрюваних, закривала школи та встановлювала нагляд за квартирами, що слугували нелегальними школами, проте з кожним роком польських початкових таємних шкіл не ставало менше [178, арк. 20]. Так, у 1910 р. при викритті таємної польської школи у селі Волиці Сквирського повіту було з'ясовано, що у ній навчалися діти не лише католиків, але й православних. У ній діти навчалися польській мові, співам католицьких молитов та слухали проповіді польською мовою [214, арк. 67]. За три роки (1908 – 1910) поліція Київської губернії викрила 29 таємних польських шкіл, де навчалося близько 500 учнів римо-католицького віросповідання [179, арк. 34–41]. Існували таємні приватні польські школи [854, с. 16]. Так, у 1909 – 1910 рр. у Південно-Західному краї було виявлено і закрито 20 таємних шкіл. Київський генерал-губернатор Ф. Ф. Трепов видав постанову, яка передбачала покарання за це тих, хто відкривав і допомагав у відкритті польських таємних шкіл [1195, с. 196].

Німецькі громади Київської губернії надавали школі й освіті великого значення. Німці, оселившись тут, перенесли на нове місце проживання зразки власної школи, спочатку вони організовувалися в умовах матеріальної скрути, [1011, с. 54], але згодом, коли налагодилося досить прибуткове господарство німецьких колоністів, школи почали переміщатися у окремі будинки й отримувати фінансову підтримку громади [1224]. Як правило, «іновірні» школи влаштовувалися при «молельнях», де гірша кімната відводилася під клас та кімнату вчителя, які часто «не відповідали своєму призначенню», партами слугували лавки та столи. Київська губернія мала значну кількість німецьких шкіл. Станом на 1892 р. тут існувало 19 німецьких шкіл: жіноча і чоловіча при лютеранській церкві м. Києва, 3 – у Київському і 14 – у Радомисельському повітах [858, с. 7]. Серед учителів у 1893 р. 82 % не мали прав на викладання. Часто вони суміщали посаду вчителя й кістера (проповідника) [846, с. 4-8]. У звіті попечителя Київського учбового округу у 1902 р. відзначалося: «Большинство учителей исполняет обязанности кистеров и в общем состав их не может быть признан удовлетворительным, как вследствие малого знакомства их с русской литературной речью, так и вообще вследствие малообразованности и неподготовленности их к педагогической деятельности» [849, с. 5]. Бібліотеки «іновірних» шкіл склалися тільки із книг довідкового характеру, не було книжок для учителів [849, с. 5]. У 1913 р. Міністерство народної освіти у відповідь на прохання німецьких колоністів викладати більше німецькою мовою, постановило, що «объединить немцев-колонистов с русским населением может только русский язык», а тому викладання всіх предметів окрім Закону Божого у колоністів повинно здійснюватися на російській мові [214, с. 482].

У 1902 р. єврейські діти в Київській губернії мали змогу навчатися у двох двокласних, двох однокласних, 37 приватних чоловічих, 25 приватних жіночих училищах, 15 талмуд-торах і 560 хедерах [838, с. 3], а у 1910 р. – 6 двокласних училищах, 50 приватних школах, 2 професійних училищах, 24 талмуд-торах,

313 хедерах [833, с. 3]. Основними навчальними закладами євреїв були хедери, талмуд-тори, ешиботи. У хедерах (а ще хадарими – початкові навчальні заклади) невеликі групи дітей навчалися на квартирі вчителя-меламеда читати й писати на івриті, вивчали Тору, єврейську богословну літературу. У Київському повіті налічувалося 15 хедерів з 129 учнями, у Радомисельському повіті працювало 49 хедерів з 445 учнями, у Васильківському – 19 хедерів із 149 учнями, у Сквирському – 27 хедерів і 232 учні, у Липовецькому – 10 хедерів і 84 учні, Черкаському – 21 хедер і 178 учнів, у Чигиринському – 46 хедерів і 415 учнів, у Таращанському – 4 хедери і 37 учнів, у Звенигородському – 44 хедери з 357 учнями, у Канівському – 19 хедерів і 174 учні, в Уманському – 62 хедери з 573 учнями, у Бердичівському – 73 хедери та 730 учнів. Всього у Київській губернії у другій половині XIX ст. діяло 413 хедерів, де навчалося 3 741 учні [661, с. 23]. У 1900 р. кількість хедерів зросла до 525, а талмуд-торів до 12, приватних єврейських училищ – 51 (у 1891 р. приватних єврейських шкіл налічувалося 6 чоловічих і 3 жіночі, а державних – 3), по Київській губернії державних єврейських закладів налічувалося 4 [836, с. 3; 961, с. 92–93].

У талмуд-торах навчалися сироти із бідних сімей, вони утримувалися кагалом (єврейською громадою) або пожертвами окремих багатих євреїв. Вони склалися з кількох хедерів, де мали навчатися не більш як 25 учнів, яких навчав меламед. У Київській губернії працювала талмуд-тора в м. Черкасах, Бердичеві та Ставищі [661, с. 22]. Уманська громадська талмуд-тора була відкрита 1894 р. і сплачувала за приміщення 500 руб. на рік, на її фінансування щорічно дозволялося збирати коробковий збір на суму в 1000 руб., інші фінансові статті йшли за рахунок пожертв або членських внесків. Навчання тривало п'ять років, а талмуд-тора поділялася на 3 групи і 2 основні класи, де навчали арифметиці та ремеслу. Найбіднішим учням кагал винаймав стіл і квартиру у приватників, видавав одяг та підручники. Ешиботи були вищими релігійними школами, які готували рабинів [882, с. 193].

В Уманському повіті існували на початку XX ст. дві приватні початкові єврейські школи: жіноча (24 учениці) та чоловіча (16 хлопчиків) [882, с. 194], 1

двокласне в Бердичеві та 2 однокласних початкових училищ у Звенигородці та Радомислі. Всі вони розміщувалися у приватних будинках, всього у трьох училищах навчалось близько 400 учнів. Вони утримувалися за рахунок продажу свічок, коробкового збору та пожертв [836, с. 5]. Учні навчали російській мові, арифметиці, торговим і ремісничим навичкам, виховували у суворій дисципліні [661, с. 2, 3, 4]. Існували три приватні чоловічі єврейські училища і в містечку Ільїнцях Липовецького повіту [882, с. 168]. Працювали 2 приватні єврейські училища у Радомислі: жіноче і чоловіче, плата за навчання тут становила близько 36 руб. [884, с. 85].

Проблемним у Київській губернії залишалось питання жіночої освіти. Навіть у початкових школах дівчат завжди було менше ніж хлопців. Так, у початкових навчальних закладах Київської губернії – мішаних двокласних міських училищах у 1872 р. навчалось 367 дівчат і 2080 хлопців [677, с. 142]. Приватна середня освіта для жінок коштувала дорого і була розрахована на осіб із привілейованих прошарків суспільства та з огляду на обмежену кількість вихованок, які мали змогу вчитися у приватних міських пансіонах або наймати вчителів. Домашнє ж навчання для більшості жінок зазвичай обмежувалося основами читання та письма. У 30-х роках XIX ст. відкриваються перспективи надання ґрунтовної приватної освіти жінкам. Жіночі пансіони та гімназії були відкриті Данилевською, Н. Н. Протокінською, Є. Перрімонд, А. Великоборською, О. Парфенович. У Київській губернії у 70-х роках XIX ст. вже було 3 жіночих середніх навчальних закладів (Київська гімназія, Білоцерківська і Златопільська прогімназії), де навчалось 284 дівчат. Жіночу освіту можна було продовжити у Київському інституті благородних дівчат, Київській Фундуклеївській жіночій гімназії, Києво-Подільській жіночій гімназії. Вони отримували приватні пожертвування. У 1860 р. сенатор І. Фундуклей пожертвував гроші на відкриття жіночої гімназії, названої на його честь. До цього долучилося купецтво, яке спонсорувало відкриття відділення цієї гімназії на Подолі в Києві. І. Фундуклей щорічно жертвував на гімназію 1200 руб., а київські купці для відділення її на Подолі зібрали 27 тис. руб.

сріблом. Аби зламати стереотипи про поганий вплив змішаних станових гімназій, якою була Фундуклеївська гімназія, князь, колишній генерал-губернатор І. Васильчиков віддав свою доньку на навчання до Фундуклеївської гімназії.

У 1893 р. працювало 13 гімназій (3464 учениць) та 10 прогімназій (1050 учениць) для жінок у Київській губернії, більшість з яких була заснована у 1870-х рр. Кількість бажаючих навчатися з кожним роком зростала [843, с. 3; 845, с. 3]. Так, Київська жіноча гімназія, відкрита 1870-го року, налічувала 23 учениці, а у 1879 р. їх було вже 342 [699, с. 3, 31]. У гімназіях вивчали російську та іноземні мови, географію, креслення, музику та гімнастику (танці), Закон Божий, фізику, математику, вводилися заняття з педагогіки для майбутніх вчительок і гувернанток [841, с. 10–12]. Після закінчення навчання у гімназіях і прогімназіях учениці могли продовжити навчання для здобуття звання вчительок, але у Київській жіночій гімназії після шести років навчання учениці могли влаштуватися відразу домашніми вчительками з предметів, які вони склали на оцінку вище від трійки. Також жінки мали змогу пройти сьомий рік педагогічної практики аби здобути звання домашніх наставниць [699, с. 4]. При Фундуклеївській гімназії було створено пансіон графині Левашової, який був достатньо респектабельним. Так, саме там у 1895 р. вперше було замінене керосинове освітлення на електричне [382, арк. 1–5], а у тому ж році була поповнена бібліотека книгами та шафами для них на загальну суму в 500 руб. [383, арк. 4]. Наприкінці ХІХ ст. діяла Києво-Подільська жіноча гімназія, яка завдяки підтримці буржуазії, зокрема М. Терещенка, який виділив на її розширення 15 тис. руб. [384, арк. 3; 385, арк. 5].

У 1878 р. була відкрита Перша Київська приватна жіноча гімназія В. Н. Ващенко-Захарченко, яка у 1883 р. буде передана О. Т. Дучинській. Донька поміщика Тверської губернії В. Н. Ващенко-Захарченко закінчила Жіночий інститут у Петербурзі, згодом влаштувалася класною дамою до Київського інституту, а пізніше вийшла заміж за професора Київського

університету. Зв'язки допомогли їй виклопотати дозвіл на відкриття гімназії та пансіону при ньому. Завдяки певному досвіду класної дами В. Н. Ващенко-Захарченко сумлінно виконувала програму та добирала викладацький персонал гімназії, але виявилася «нерозважливим господарем» [649, с. 1–4]. Врятували становище батьки кількох учениць, які дали кредит для продовження роботи гімназії.

Вирішенням питання жіночої освіти в Київській губернії зайнялося православне духовенство, яке бажало дати власним донькам краще майбутнє. Жіночі училища духовного відомства підпорядковувалися Синоду та частково єпархіальному первосвященнику. Утримання училищ духовного відомства йшло за рахунок спеціальних коштів Синоду, а Київське жіноче училище існувало за рахунок єпархії, так само, як і єпархіальні училища губернії. У 1859 р. влаштовано училище для доньок священиків при Лебединському жіночому монастирю у Чигиринському повіті [697, с. 1–38].

У 60 – 70-х роках ХІХ ст. розгорнувся організований жіночий рух, однією з вимог якого було надання жінкам права на здобуття середньої та вищої освіти. Закінчивши середні навчальні заклади (жіночі гімназії, Інститути шляхетних дівчат, єпархіальні училища), багато молодих жінок бажало продовжувати освіту в університетах, зокрема у Київському. З 1860 р. вони відвідували лекції з дозволу ректора і професорів переважно як вільнослухачки. Проте у 1863 р. за статутом Університету Св. Володимира та циркуляром міністра народної освіти жінкам було заборонено відвідувати лекції, а в 1878 р. було дозволено створити Вищі жіночі курси на приватній основі з історико-філологічним та фізико-математичним факультетами. Попри те, що цей заклад не отримав державної підтримки та офіційно не давав ніяких прав за винятком права викладати в початкових класах жіночих навчальних закладах, діяльність курсів суворо контролювалася попечителем Київського учбового округу. У 1886 р. з розвитком революційної ситуації ці курси було закрито [896, с. 114–118].

На початку ХХ ст. зростала потреба в освічених фахівцях, вчителів, медиках, поповнити лави яких могли жінки, які довели це після закінчення

Вищих жіночих курсів. Так, у 1902 р. було відкрите жіноче училище у селі Кальнику Липовецького повіту, на утримання якого виділялося 180 руб. Липовецьким повітовим училищним відділенням, казни, сільських громад та земств [896, с. 114–118]. З 1905 р. в Києві почали діяти Вищі вечірні жіночі курси Аделаїди Жекуліної. У квітні 1906 р. після тривалих клопотань перед Міністерством народної освіти було дозволено відновити Київські вищі жіночі курси, а в 1909 р. їх назву запропонували змінити на «Жіночий університет Св. Ольги», взагалі ця назва збереглася як неофіційна. У 1911 р. жінкам-випускницям Вищих жіночих курсів було надано право отримувати дипломи, займатися науковою працею та здобувати вчені ступені [9, арк. 132].

Отже, освітня інфраструктура Київської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. розвивалася швидкими темпами, чому сприяло скасування кріпосного права, допомога населення у відкритті шкіл та гімназій. Проте слід відзначити й негативні сторони цього процесу – русифікацію, релігійну спрямованість, задогматизованість навчального процесу, несприйняття нових тенденцій, залишковий принцип фінансування початкової сільської освіти. Культурно-світоглядні цінності станів Київської губернії пореформеного періоду змінилися під впливом інтенсифікації розвитку капіталістичних відносин, пожвавлення громадського життя, розуміння місця й значення освіченості людини. На Київщині активно поширювалася ремісничі, комерційні та приватні училища, завдяки розвитку промисловості. Проте можна виділити й негативні тенденції цих закладів – брак достатнього фінансування та професійно-педагогічного підходу. У другій половині XIX на початку XX ст. активізувалися рухи жінок з вимогами надання їм освіти, поступово крім підтримки духовенства, жіноча освіта здобуває підтримку широких верств населення Київської губернії.

5.3. Благодійність та меценатство станів

Вітчизняні традиції благодійності і меценатства сягають глибини сторіч, збуджуючи інтерес до цієї проблеми. Ще за часів Київської Русі князі

прославилися своїми добрими вчинками щодо незахищених верств населення, дбаючи про розбудову власної держави. Поступово такі вчинки починають здійснювати новосформовані класи, демонструючи та наголошуючи на своєму благородному походженні, підтверджуючи право на існування у своїй суспільно-економічній ніші та проявляючи «корисні» для свого економічного статусу благодіяння. Київська губернія у другій половині XIX – на початку XX ст. була відома не лише своїми знатними родовитими благодійниками із класу дворянства та буржуазії, але й благодійними вчинками простих селян, національних меншин та окремих осіб на ниві освіти. Благодійність передбачає добровільне спрямування громадянських та приватних ресурсів власників на допомогу окремим соціально незахищеним групам людей, розв'язання соціальних проблем, а також поліпшення умов суспільного життя.

З огляду на незначну та непостійну державну підтримку, справа благодійності приватних осіб набувала великого значення для Київської губернії. Самі селяни неодноразово робили значні пожертви на користь держави та церкви, з нагоди певних урочистостей. Так, із повідомлення міністра внутрішніх справ від 3 липня 1896 р. відомо, що селяни села Малі Чернетки Бердичівського повіту Київської губернії за рішенням волосного сходу придбали ікони для церкви. Це робили і окремі меншини, зокрема євреї міста Златополя Чигиринського повіту, міст Звенигородки, Таращі і Конотопа та мешканці міста Василькова Київської губернії теж придбали ікони. Рукою царя на початку кожного повідомлення було написано: «дуже радий» та «прочитав із задоволенням». Радісну подію коронації Миколи II та імператриці Олександри Федорівни ознаменували благодійними вчинками мешканці містечка Білгородки Білгородської волості Заславського повіту Київської губернії та члени Уманського міщанського товариства Київської губернії. Селяни із села Копельсько-Попівського Липовецького повіту Київської губернії створили бібліотеку-читальню. Сільське товариство Липовецького повіту Київської губернії оновила позолоту місцевого церковного іконостаса та придбала ікони для свого храму. Селяни Вінцентівської волості

Васильківського повіту Київської губернії в місцеву приходську церкву придбали ікони з лампадами. Сільська громада Худоліївки Чигиринського повіту Київської губернії пожертвувала 310 руб. місцевій церкві. Селяни Цибулівської волості Липовецького повіту Київської губернії придбали ікони для церкви та виділили 100 руб. на бібліотеку [518, арк. 10, 11, 12зв., 13, 59, 80, 83зв., 160зв., 174зв., 224зв., 261].

За 1868 – 1890 рр. у Київській губернії на державні та парафіяльні кошти було збудовано 134 православні церкви на суму 2 млн. руб., з яких 700 тис. – пожертви парафіян. Завдяки коштам парафіян (2,5 млн. руб., що перевищувало вклади держави вдвічі) було збудовано 203 і відремонтовано 345 церков Київщини. Проте, як відзначав сільський священик Г. Попівський, якщо підрахувати щорічні витрати членів однієї сільської громади, то значно більше вони витрачали грошей на міцні напої ніж на пожертви. Так, на утримання школи однією общиною було виділено 100 – 300 руб. і 500 – 1000 руб. сільською адміністрацією, в той же час на придбання горілки та інших напоїв селянами було витрачено від 2 до 10 тис. руб. [679, с. 410].

Благодійністю займалися і окремі селяни. Так, сімдесятирічний селянин Мойсей Андрійович Кулик із села Людвиківки Васильковського повіту, який володів землею у селі Мирецькому Київського повіту, робив щедрі пожертви Мирецькому нижчому сільськогосподарському училищу імені А. П. Столипіна, за що у 1912 р. його хотіли нагородити званням почесного громадянина. Проте після перевірки діянь селянина виявилось, що за привселюдну образу Його Імператорської Величності Кулик був заарештований, але згодом виправданий [135, арк. 1, 3зв., 5, 15]. Селянина підтримала повітова земська управа в отриманні ним почесного звання, тому можна припустити, що селянин таки отримав нагороду [135, арк. 20].

Міські громади опікувалися будинками для безпритульних дітей, які функціонували виключно за пожертви, за що громади отримували економічні пільги: будинки були звільнені від податків та мита, мали право влаштовувати лотереї, концерти тощо. Вихованці цих будинків оголошувалися вільними

громадянами, інколи передавалися у селянські сім'ї, але призначення прийомних батьків підлягало становим регламентаціям. Управління дитячими притулками XIX – початку XX ст. покладалося на попечителя, директора, почесного старшину, наглядача та помічника наглядача. У 1891 р. передбачалося приймати до притулків дітей від 3 до 12 років та надавати їм початкову освіту. Опікувалося притулками відомство імператриці Марії Федорівни, Міністерство внутрішніх справ, православні церкви та благодійники. Так, М. А. Терещенко для притулку в Києві побудував за власні кошти приміщення, а Лазар Бродський став почесним членом попечительської ради Київського будинку опікування й ремісничої освіти бідних дітей [1153, с. 136, 139].

Зовсім по-іншому до проблеми благодійності поставилися новоутворені прошарки у другій половині XIX – на початку XX ст., а саме буржуазія, що починає формуватися переважно із дворянських кіл та купецького стану. Традиції благодійних вчинків дворянства були перейняті нею із відповідними особливостями – переслідування власних інтересів, вкладання грошей з розрахунком на майбутнє своєї фінансової сфери, все для прибутку тощо. Так, ще на початку XIX ст. дворянські роди робили щедрі благодіяння, але вже наприкінці XIX ст. ці благодіяння мали вже зовсім іншу мету та підстави. У 1847 – 1848 рр. графам Браницьким, Потоцькому та Пржездецькому за благодійні внески на будівництво гімназій у Білій Церкві та Немирові було оголошено урядом подяку [360]. Так, граф Браницький у 1899 р. як почесний попечитель гімназії у Білій Церкві утримував за власні кошти приватну квартиру для 26 учнів, які жили далеко від навчального закладу [852, с. 39].

Особливо активно займалися благодійністю дворяни та буржуазія Київської губернії із представників інших національностей, отримуючи нагороди та різні звання, які використовувалися аби набути рис європейськості, авторитету і престижу, здобути популярність серед населення. Особливо в період розорення дворянства процес усвідомлення власної значущості буржуазією давав поштовх до благодійництва. На першому місці були звичайно

гроші, проте соціальні атрибути й надалі визначали статус людини у суспільстві. Чини й ордени, почесні звання підвищували респектабельність і дозволяли змінювати соціальний стан. Так, єврей-підприємець Лазар Бродський, будучи почесним попечителем київської Фундуклеївської жіночої гімназії та пансіону графині Левашової, водночас був почесним членом Товариства опіки і ремісничої освіти нужденних дітей, почесним членом Київської губернської опікунської ради дитячих притулків, кавалером орденів св. Станіслава II ступеня, св. Володимира IV ступеня, св. Анни II ступеня, сербського «Таков» і французького ордена «Почесного легіону» [1031, с. 34]. Підприємець з російським корінням Лев Олексійович Бобринський був почесним членом київського Товариства «Кассы жертв долга», що допомагала «особам, які постраждали, виконуючи свої обов'язки на державній або суспільній службі» [689, с. 1]. Так, у 1911 р. було виділено 17 000 руб. на допомогу 88 сім'ям убитих та 120 пораненим на службі особам. Поряд з ім'ям О. Бобринського членами Товариства були граф Н. Ігнат'єв та генерал-губернатор Київської, Волинської та Подільської губерній В. О. Сухомлинов [685, с. 5]. На початку ХХ ст. понад 60 % нагород припадало на тих, хто отримав їх за неслужбову, а благодійну діяльність [1031, с. 35].

Підприємцям були потрібні робітники всіх галузей, у тому числі й професійні фахівці [223, арк. 21, 22зв.], адже Київська губернія пореформеного періоду була однією із найбільш промислово розвинутих з-поміж інших губерній Російської імперії, де свої інтереси мала буржуазія. Центрами фабрично-заводського підприємництва Київської губернії стали міста Київ і Черкаси, повіти Київський і Черкаський. У 1878 р. у Київській губернії діяло 628 фабрик і заводів, у тому числі 19 новостворених. Разом із нарощенням обсягів промислового виробництва зростала кількість робітників, у тому ж році їх налічувалося вже 36 567 [91, арк. 28зв.]. Підприємці, особливо буржуазія, активно жертвували значні кошти на налагодження робітничої освіти всіх рівнів. Саме в освітню сферу буржуазія охоче жертвувала зароблені гроші. Вони субсидували та підтримували мережу комерційної освіти, яка постала і

розвивалася у другій половині XIX – на початку XX ст. У Києві з 1908 р. працював Комерційний інститут, а ще раніше, у 1896 р. там були відкриті школа та спеціальні класи, де навчалися торговельній справі діти не молодші 12-ти років, незалежно від станової та національної належності. Значну роль у налагодженні роботи цього навчального закладу відіграв М. А. Терещенко, який пожертвував на їхні потреби у 1896 р. 100 тис. руб. Серед церковнопарафіяльних шкіл для навчання дітей заводських службовців та робітників високим рівнем організації та значним фінансуванням відрізнялася школа при Браїлівському цукровому заводі у Вінницькому повіті. Ця школа була заснована за матеріальної та патронатної підтримки родини князів Горчакових. На стипендіальну допомогу учням Київського Олександрівського училища щедрі пожертви вносив київській купець Сергій Літов, благодійність якого поширювалася на інші навчальні заклади Київської губернії [1091, с. 72-81; 1153, с. 109].

Збереглася справа купця-єврея Кельмана Тульчинського, який вів внутрішню та оптову закордонну торгівлю разом із своєю сім'єю 45 років поспіль, маючи торговий обіг у 5 700 000руб. У 1862 р. він віддав Товариству для допомоги бідним міста Києва 1000 руб., «не желая чтобы его приношение имело назначение исключительно только для одной народности еврейской на том основании, что мы живем в такое время, когда необходимо всевозможное сближение племен» [41, арк. 1]. За цю щедрість він отримав золоту медаль «За усердие», а згодом у 1864 р. спадкове почесне громадянство. Жертвував Тульчинський кошти і раніше: у 1856 р. продав Військовому міністерству борошно за низькими цінами, без урахування витрат на перевезення, жертвував на єврейську лікарню, більш як 15 років утримував власним коштом старих людей, калік, бідняків, матеріально допомагаючи жителям міста Умані в роки поширення холери та інших хвороб. Разом із тим не без вигоди Тульчинський наголошував, що не розраховує на нагороди, пожертви його абсолютно безкорисні, не забуваючи перераховувати власні благодіяння, підкреслюючи, що піклується не лише про євреїв. Таким чином Тульчинський забезпечував

євреям, які працювали у нього повіреними, прикажчиками та комісіонерами, право проживати та вести торгівлю у Києві, а таких службовців у нього було більш як 100 осіб [41, арк. 2–17зв.].

Буржуазія давала не тільки гроші, інколи робилися пожертви землею або натуральними внесками (продуктами, меблями, книгами тощо). Так, протягом 1863 – 1884 рр. завдяки графам Весщевському, Холоневському та графині Потоцькій деякі навчальні заклади Київського учбового округу забезпечувалися продуктами з їхніх поміщицьких маєтків [381, арк. 24]. У 1895 р. великий промисловець і почесний громадянин Києва Бродський пожертвував на придбання для бібліотеки Фундуклеївської жіночої гімназії відомства імператриці Марії Федорівни гроші на придбання книжок та полиць для них [383, арк. 5]. На справи жіночої освіти пожертви вносив представник української буржуазії М. Терещенко, який числився членом училищної ради, попечителем Кровелецької міської лікарні, гімназії та дитячого притулку, очолював відділення піклування про в'язниці у Глухові. Так, у 1898 р. він дав 15000 руб. на розширення Києво-Подільської жіночої гімназії відомства імператриці Марії Федорівни [385, арк. 3]. На гербі родини Терещенків вигравіровано девіз: «Стремление к общественным делам» [1049, с. 63].

На початку ХХ ст. буржуазія більш охоче почала давати гроші на благодійність. У 1905 р. граф Лев Олексійович Бобринський влаштував у Смілянській садибі «богадільню» – притулок для старих. Вона була цілком укомплектована обладнанням за його кошт, так само, як і утримання п'яти жінок і п'яти чоловіків. Всі видатки на прислугу, ремонт, видатки на підтримання в належному стані колодязя, двору та саду богадільні, граф узяв на себе. Тут могли жити робітники і службовці, але обов'язково християни, які втратили працездатність через похилий вік (близько 60 років). У 1912 р. це коштувало графові 3 821 руб., які пішли на опалення й освітлення (416 руб.), харчі (1500 руб.), зарплату завідуючій (180 руб.), двірнику (96 руб.), прачці та куховарці (192 руб.), на білизну (443 руб.) [959, с. 173]. Крім цього, графи Бобринські давали щедрі пожертви на утримання 37 нижчих, середніх і

спеціальних шкіл, які знаходилися в їхніх маєтках. Так, у 1892 – 1893 рр. Бобринські дали на 19 шкіл повіту 7 084 руб., тоді як держава спромоглася виділити їм тільки 1 450 руб., а Учбово-Просвітницьке товариство м. Сміли 5 111 руб. У 1889 – 1899 рр. на 25 шкіл Бобринські пожертвували 7 523 руб., держава – 1499 руб., а товариство – 6 837 руб. У 1911 – 1912 рр. на 37 шкіл Бобринські виділили 22 334 руб., держава – 17 190, Товариство – 48 287 руб. Всього на освіту за 1892 – 1911 рр. Бобринські витратили 219 747 руб., держава – 131 261 руб., Товариство – 252 434 руб. Щорічно графи Бобринські жертвували тільки на 17 церков, які знаходилися у їхніх маєтках, зокрема в 1912 р. сума пожертв становила 7 613 руб. [435, арк. 5]. У 1863 – 1884 рр. на освіту щедрі пожертви натурою вносили графиня Потоцька, граф Весищевський та Холонєвський [381, арк. 201].

Дійсний статський радник Федір Артемович Терещенко з 1882 р. утримував нічліжний будинок на Подолі у Києві, який носив його ім'я. Там щорічно проживало від 200 до 225 тис. чоловіків і 26 тис. жінок. Також він утримував відкриті у 1887 р. безкоштовні квартири для незаможних учнів, які носили ім'я його дружини Надії Володимирівни, де проживало щорічно 150 осіб. Незмінним управляючим цими благодійними закладами був московський міщанин Павло Євстафійович Новіков, який за свою безоплатну службу отримав звання почесного громадянина. Він служив бухгалтером у Терещенка та слідкував у притулках за дотриманням гігієнічних умов, організував «безкоштовну чайну», підтримував між безпритульними порядок, що «способствует охранению общественного спокойствия и безопасности» [119, арк. 1, 2, 4]. У Центальному історичному архіві міста Києва збереглося кілька листів найбільш вразливих мешканців Києва, які до управляючого Новікова зверталися по допомогу та отримували її [237, арк. 1–44]. Так, киянка Ганна Ніколаєва у 1897 р. з подякою зверталася до Терещенків та їхнього управляючого за 10-річний прихисток у безкоштовних квартирах та виділенні на утримання та виховання 6 руб. для її трьох дітей [237, арк. 46–48]. Інша киянка Ксенія Бобревська прохала притулку через скрутне становище і безробіття: «Честное

слово, никогда не было нам так трудно и скудно... работы не дают ни капли, а тут дороже все стало почти вдвое. Внуши Вам Господь благую мысль помочь мне дожить как-нибудь до конца» [237, арк. 65].

Дуже цікавим є той факт, що на Смілянському цукровому заводі графів Бобринських для робітників функціонував театр, зала якого вміщувала 350 осіб, та оркестр з духових інструментів та балалайок, де грали самі робітники. У театрі ставилися п'єси під керівництвом службовця, акторами теж були робітники. Організовувалися лекції з медицини та гігієни, а на зимові свята влаштовувалися ялинки для дітей від 4 до 9 років, кожна дитина отримувала цукерки і маленький подарунок [959. с. 101–102].

Граф В. А. Браницький утримував лікарню для селян селищ Ставищі та Янишівка, де були його економії, сплачуючи 13 528 руб. на рік. У 1906 р. він надав бідним селянам свого маєтку 12 443 руб. допомоги. Також він щорічно виплачував пенсії службовцям, які служили у нього тривалий час. Графиня Олександра Браницька у 1897 р. заснувала богадільню для селян у Богуславі Канівського повіту та виділяла гроші на її утримання із відсотків капіталу, створеного спеціально для благодійності. У Канівському повіті з 1868 р. вже існувала богадільня, влаштована за заповітом княгині Радзивілл у місті Бишеві [71, арк. 42зв.; 149, арк. 1–15; 727, с. 167].

У 1876 р. до Києва із Златополя переїхав І. Бродський, до того вже був дуже відомим благодійником у рідному місті Броди під Львовом. У Києві він побудував єврейську лікарню, виділивши 150 тис. руб., на будівництво ремісничого училища видав 40 тис. руб., щорічно виділяв кошти для християнських товариств та організацій. Його син Лазар був почесним членом «дома презрения и ремесленного образования бедных детей, Попечительства детских приютов, Председателем правления общества борьбы с заразными болезнями» [1049, с. 85]. У 1911 – 1912 рр. в Києві за заповітом і на кошти (500 тис. руб.) Лазаря Бродського було збудовано Бессарабський критий ринок. Для будівництва споруди комерційного характеру у центрі міста запросили варшавського архітектора Г. Ю. Гая [1031, с. 194]. Бродськими було створено

дешеву єврейську їдальню, де отримували безкоштовно обіди бідні й інших віросповідань [136, арк. 115].

Буржуазія давала гроші на створення лікарень для чорноробів, виявляючи доброту щодо ними ж експлуатованих робітників та лояльність щодо законів імперії, демонструючи набожність, давала гроші на будівництво храмів. Так, попечитель Київської безкоштовної імені цесаревича Миколи лікарні для робітників, дійсний статський радник М. Терещенко постійно виділяв значні суми на прикрашання храму Св. Володимира, який було відкрито 1896 р., а також на інші загальнокорисні установи, загалом 200 тис. руб. [518, арк. 210], давав кошти на будівництво Покровської церкви на Солом'янці та собору св. Миколи Покровського монастиря. Коли у 1875 р. М. Терещенко переселився до Києва, то його благодійність активно почала розповсюджуватися тут разом з інвестуванням у будівництво: виділив гроші на будівництво училища для сліпих, яке відкрилося 1881 р., надав 23 тис. руб. на будівництво двоповерхового Маріїнського дитячого притулку, де навчалися бідні діти, у 1885 р. на кошти Терещенка (60 тис. руб.) було побудовано притулок для бездомних на 490 осіб. М. Терещенко також брав участь у пожертвах на будівництво інститутів та гімназій, інших суспільних установ. Так, 1896 р. М. Терещенко пожертвував 330 тис. руб. Товариству розповсюдження комерційної освіти, кошти якого було використано на будівництво чоловічої торговельної школи на Подолі, у 1899 р. відкрилася жіноча торговельна школа ім. Терещенка. За ці та інші дії М. Терещенко був прийнятий у члени Імператорського людинолюбного товариства, адже протягом життя пожертвував близько 5 млн. руб. [1049, с. 67]. На початку ХХ ст. відомим благодійником стала Надія Володимирівна Терещенко, дружина українського магната Терещенка, яка мала багато подяк за увагу до сиріт 1914 р., була поважним членом Товариства допомоги Фундуклеївської жіночої гімназії, Товариства опіки над сиротами тих, хто загинув на війні, Товариства розповсюдження початкової комерційної освіти. Вона пожертвувала у 1908 р. 1000 руб. Російському Товариству Червоного Хреста [238, арк. 1–34].

Підприємців запрошували стати меценатами, зокрема директору Київського рафінадного заводу у 1909 р. запропонували дати гроші на спорудження пам'ятника Тарасові Григоровичу Шевченку, побудувати який вирішили ініціативи Полтавського губернського земства та Київської міської думи, з дозволу уряду [259, арк. 38].

Проте слід відзначити і зусилля самих робітників щодо створення та підтримки освітніх закладів при заводах і фабриках. Так, у 1887 – 1889 рр. на Лебединському цукровому пісочному і рафінадному заводах робітниками та підприємцем підтримувалося 2-класне приходське училище, де викладали 3 вчителі і священник, а між 5 і 7 вечора провадилися уроки для дорослих [202, арк. 141].

На цукровому заводі Київського Товариства робітники утримували на кошти ощадних кас та штрафних грошей двокласне училище (на правах міського). У ньому навчалися діти заводських робітників, але приймалися й діти із сусіднього села Деміївки, у 1887 р. тут навчалось 80 дітей, з них 30 – деміївчан. Утримання училища коштувало 1500 руб., не враховуючи дрібних витрат. Учитель отримував 500 руб., вчителька – 200 руб., священник – 100 руб. Вчитель і вчителька мали квартири і прислугу. Всі посібники для учителів і підручники для учнів купувалися за кошти заводу – 200 – 300 руб. на рік [203, арк. 26зв.–29зв.].

Робітники та службовці Смілянського цукрового заводу вносили пожертви на спеціальний рахунок, який давав відсотки близько 400 руб. на рік. З цих сум робітникам надавалися тимчасові позики та одноразова адресна допомога. Розподілялися ці кошти радою, куди входили 6 уповноважених від робітників, а головував директор заводу. Хворі або покалічені робітники отримували від заводу допомогу у вигляді половини їхнього поденного заробітку за посвідкою медичного закладу заводу про тяжкість хвороби. Лікування робітників та їхніх сімей було безкоштовним. На похорон робітника видавалася допомога [959, с. 102]. Графами Бобринськими у 1895 р. була створена ощадна каса для заводчан, яка давала змогу робити службовцям і

робітникам заощадження, а тим, хто потребував – брати позику. Кошти для каси відраховувалися із зарплати (не більш як 5 % щомісяця), Бобринські щорічно збільшували нарахування до каси власними пожертвами і на 1913 р. тут вже нараховувалося 164 414 руб. Члени ощадкаси могли користуватися загальними коштами на виховання дітей, в разі тяжкої хвороби або смерті одного із членів родини. Після звільнення з роботи ощадкаса повертала всі заощадження [959, с. 188–189].

На початку ХХ ст. освітою та охороною здоров'я почали опікуватися земства, земські школи та лікарні отримували пожертви із різних джерел: приватні особи жертвували не тільки гроші, а й майно на земські справи. Так, у 1906 – 1909 рр. місту Шепетівці на Поділлі великий землевласник граф Потоцький пожертвував на лікарню 1780 руб. [518, арк. 210]. Окрім згаданих вже благодійників, у Бердичівському повіті пожертви робили пани Рогозинські, які на користь земських училищ Київської губернії виділили 1500 руб. А дехто із благодійників не називалися, вносячи незначні, а то й великі суми на навчальні заклади. Так, у Сквирському повіті на Липовське двокласне училище було пожертвовано 100 руб. [132, арк. 31–32, 37].

Інтелігенція благодійністю займалася здавна, особливо співчутливими до потреб інших були студенти, які й самі нерідко були її об'єктами. Так, студенти Київського університету св. Володимира проводили у 1860 р. спектаклі на користь «не достаточных своих товарищей» [72, арк. 1]. Настільки вразили Київського генерал-губернатора князя І. І. Васильчикова своєю «благородной целью», що він взявся того ж року сплатити за квартиру Віктора Пугачевського, одного із бідних студентів медичного факультету університету св. Володимира [72, арк. 2–2зв]. Викладачі також займалися благодійністю, даючи лекції для «Попечительства о недостаточных студентах» та «Киевского женского общества взаимопомощи». Так, 2 жовтня 1909 р. в актовій залі університету св. Володимира професор Г. Г. де-Метц дав дві благодійні лекції про повітроплавання [138, арк. 452].

Отже, благодійність різних станів Київської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. була різноманітною та постійною. Стрімкий економічний та соціальний розвиток Київської губернії потребував освічених людей та кваліфікованих робітників, що створювало сприятливі умови для пожертвувань буржуазії. Благодійність у галузі освіти та культури була притаманна селянам та міщанам, хоча їхні внески не були великими. Різнманітними за формою та обсягом пожертви населенню Київської губернії надавала буржуазія, яка фінансувала спорудження шкіл, лікарень, культурних закладів. Їхня благодійність була спрямована на підвищення культурного та освітнього рівня. Завдяки цьому буржуазія утверджувала себе як нова соціальна сила саме через благодійність, беручи частину державних турбот про забезпечення громадських потреб, здобула досвід ефективного використання добродійних капіталів, виявляючи цим громадянську активність, посилюючи свої позиції у суспільстві.

Підсумовуючи, слід відзначити, що соціальне забезпечення та охорона здоров'я у Київській губернії другої половини XIX – початку XX ст. залишалися на низькому рівні. Система охорони здоров'я ділилася на державну та приватну. Державна система працювала слабо і не могла забезпечити потреби зростаючого населення, тому уряд намагався перекласти відповідальність на приватну систему охорони здоров'я. Ці заходи робили медицину недоступною для незабезпечених прошарків населення, викликали спротив підприємців, яких зобов'язували оплачувати витрати по забезпеченню охорони здоров'я. Найбільшого розвитку у Київській губернії отримало страхування від нещасних випадків, що не сприяло припиненню поширення хвороб та епідемій. У кожного стану хвороби були різними, у більш заможних прошарків було більше можливостей придбати дорогі ліки та проконсультуватися із кваліфікованим лікарем. Для робітників при заводах були створені лікарні, але справжню медичну допомогу можна було отримати в лікарнях цукрових заводів товариств або заможних підприємців. Промислові підприємства Київської губернії пореформеного періоду вважалися

небезпечними для здоров'я робітників, а медичне обслуговування залишалося не доступним через відсутність чіткого законодавства щодо захисту робітників. Розвитком охорони здоров'я та соціальним забезпеченням населення Київської губернії опікувалися приватні особи, яким належить також реалізація ідей про створення ощадних та пенсійних кас для робітників і службовців. Важливими для подальшого розширення системи соціального забезпечення було створення дитячих притулків та садків, опіку над якими взяли приватні підприємці й земства Київської губернії, що створило гарні умови для підвищення культурно-освітнього рівня, розширення освітніх закладів.

Найбільших успіхів у Київській губернії другої половини XIX – початку XX ст. було досягнуто в системі освіти, коли за підтримки населення відкривалося багато нових шкіл, училищ та гімназій. Серед негативних сторін освітнього процесу в Київській губернії слід відзначити русифікацію, релігійну спрямованість, задогматизованість навчального процесу, неприйняття нових тенденцій, залишковий принцип фінансування початкової сільської освіти. Культурно-освітоглядні цінності селян Київської губернії пореформеного періоду змінилися під впливом інтенсифікації розвитку капіталістичних відносин, пожвавлення громадського життя, розуміння місця й значення освіченості людини, хоча стереотипи пріоритету фізичної праці над інтелектом збереглися. Загалом, селянам Київщини належить важлива роль у фінансуванні початкової освіти на селі. Створенню системи ремісничої освіти і поширення її на Київщині сприяли соціально-економічні передумови, спричинені вимогами великої промисловості. У другій половині XIX – на початку XX ст. Київська губернія мала ряд ремісничих, комерційних і приватних навчальних закладів для формування професійних кадрів. До негативних тенденцій можна віднести переважання дрібних виробників, які навчали власних дітей та окремих учнів тільки основам свого ремесла, брак достатнього фінансування й професійно-педагогічного підходу. У пореформений період гострою проблемою для Київської губернії стало надання освіти жінкам. Перші жіночі школи створювалися з метою виховання у дусі відданості імперії, церкві і родині, а

тому на практичне застосування набутих знань поза сільськими школами жінкам годі було й розраховувати. Щодо дочок та дружин священнослужителів, то справа з їхньою освітою у духовному відомстві почала розв'язуватися у 50-х рр. XIX ст., коли виникає жіночий рух, під тиском якого поступово змінюються погляди суспільства на жіночу освіту. У своєрідному середовищі священнослужителів, міцно пов'язаному родинними стосунками, які користувалися майном та землею парафії, маючи змогу передавати їх у спадок синові або родичам чоловічої статі, єдиним виходом для забезпечення пристойного майбутнього жіночій статі священицького стану було або вихід заміж за священика або здобуття освіти. Духовенство сприяло відкриттю доступних навчальних закладів для своїх родичів та й інших станів, проводячи церковну політику зміцнення позицій російського православ'я та збільшуючи кількість парафіян. Але значної шкоди суспільному престижу церкви й надалі завдавав низький культурно-освітній рівень основної маси священнослужителів.

У Київській губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. культурне життя урізноманітнілося та стало насиченим завдяки благодійності станів, що особливо проявлялося в освітній галузі. Форми та напрями пожертв різних верств населення обумовлювалися соціально-економічним розвитком, потребою у кваліфікованих кадрах. Це створювало сприятливі умови для вкладення буржуазією інвестицій в освітню галузь. На розвиток освіти та культури Київської губернії жертвували гроші селяни та міщани. За розміром та різноманітністю благодійних пожертвувань їх випереджали представники буржуазії, які фінансували спорудження міських та сільських об'єктів – освітніх, лікувальних, культурних, благодійних закладів, загалом сприяли розширенню соціальної інфраструктури. Буржуазія утверджувала себе як нова соціальна сила саме через благодійність, беручи частину державних турбот про забезпечення громадських потреб, здобула досвід ефективного використання добродійних капіталів, виявляючи цим громадянську активність, посилюючи свої позиції у суспільстві. Участь у благодійних товариствах, індивідуальні

пожертви та приватні добродійні заклади стали засобами суспільного визнання, підвищення авторитету, інструментом впливу. Участь у благодійності демонструвала позитивні риси, а у другій половині XIX ст. набула форм схвальної соціальної поведінки.

ВИСНОВКИ

Тривалий час зарубіжні та вітчизняні дослідники не приділяли достатньої уваги аналізу соціально-економічного розвитку Київської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст., а обмежувалися висвітленням певних аспектів проблеми або окремих питань. Якщо вивченням аграрної та промислової історії України займалися радянські вчені, то значно менше уваги приділяли вивченню стану соціальної сфери. Загалом ці питання ще й досі не здобули вичерпного висвітлення у вітчизняній історичній науці, особливо на регіональному рівні. Зміст наукових праць дорадянського періоду свідчить про те, що соціально-економічний розвиток Київської губернії пореформеного періоду не знайшов у них належного аналізу. Згадки про Київську губернію мали випадковий, загальний, поверхневий характер. Радянські історики могли досліджувати минуле лише в рамках марксистсько-ленінської методології, результати роботи мали узгоджувати з пануючими у радянському керівництві поглядами. На сучасному етапі розвитку історичної науки актуальними залишаються певні аспекти соціально-економічного розвитку України, де матеріали Київської губернії окремо не вивчаються.

Вітчизняні та зарубіжні історики у своїх працях не використовували комплексно інформаційного потенціалу, можливостей архівних і опублікованих джерел для висвітлення соціально-економічного розвитку Київської губернії пореформеної доби. Дослідження соціально-економічного розвитку краю доби капіталізму є однією з важливих наукових проблем, яку неможливо розглядати, спираючись на однотипові та однобічні джерела. Аналіз джерельної бази дослідження соціально-економічного розвитку Київської губернії другої половини XIX – початку XX ст. свідчить про її різноманітність. Джерела, використані при вивченні зазначеної проблеми, знаходяться у різних архівах і бібліотеках України та Російської Федерації. Більшість джерел складають матеріали, які можна поділити на опубліковані та неопубліковані (архівні). До опублікованих можна віднести документальні (законодавчі і нормативно-

правові акти, діловодство), статистичні й наративні джерела (спогади), періодичні видання другої половини XIX – початку XX ст. Неопубліковані (архівні) матеріали щодо соціально-економічного розвитку Київської губернії другої половини XIX – початку XX ст. представлені великим масивом документів, що зберігаються в українських та зарубіжних архівах. Вони різноманітні та маловідомі, переважна більшість їх не була опублікована.

У другій половині XIX – на початку XX ст. відбувався бурхливий соціальний та економічний розвиток, зокрема завершився технічний переворот у промисловості, утверджувалися ринкові й капіталістичні відносини в Російській імперії, але водночас ці процеси були взаємопов'язані зі зміною соціальної структури, формуванням нових та трансформацією старих станів, зміною їхніх характеристик. Зміна кріпосницьких відносин відбувалася дуже повільно, тому пореформеному періоду було притаманне існування залишків кріпосництва, поєднання новаторських раціональних тенденцій з використанням відсталої техніки, панування поміщицького землеволодіння, кабальна залежність селян. Лише з 80 – 90-х років XIX ст. темпи соціальної трансформації прискорилися завдяки виникненню певних економічних умов: розширення внутрішнього ринку, нагромадження необхідного капіталу, вкладання коштів у будівництво залізниць та важку промисловість, зростання виробництва сільськогосподарської та промислової продукції тощо. У другій половині XIX – на початку XX ст. відбулися зміни у формуванні станів та становій стратифікації суспільства Київської губернії, що пояснюється появою нових станів та трансформацією старих. Розпочався процес формування нових станів – буржуазії, робітничого класу, інтелігенції, які поповнювалися за рахунок міщан, селян, дворян, купців, духовенства. У досліджуваній період активізувалися переходи із одного стану до іншого, що сприяло соціальним перетворенням. З появою спільних економічних, політичних і соціальних інтересів на поліетнічній основі формувалися нові класи. Особливо важливу роль у цьому процесі відіграла інтенсифікація капіталістичних відносин, урбанізаційних процесів, зростання кількості міст та містечок у Київській

губернії. В процесі становлення робітництва починає формуватися буржуазія, яка у Київській губернії захопила контроль над харчовою промисловістю – найприбутковішою галуззю економіки. Потреба у професійних кадрах і робочій силі для отримання великих прибутків об'єднувала представників буржуазії – вихідців із різних станів – промислових підприємців, дворян-землевласників, купців та заможних селян. Поступово буржуазія Київської губернії стала окремим станом, в минулому залишилися гільдійські привілеї, основою поділу стала кількість капіталів та форми їхнього вкладання. Протягом другої половини XIX – на початку XX ст. володіння землею залишалося вигідним вкладенням капіталів, що тривалий час підтримувало дворянство Київської губернії, в якого концентрувалися земельні наділи. Дворянські титули в Київській губернії залишалися авторитетними і неродовита буржуазія всіяко намагалася їх здобути. Натомість кількість родового дворянства зменшувалася через банкрутство та збідніння, втрати маєтків. Купецтво Київської губернії протягом досліджуваного періоду втрачає колишні привілеї, торгово-промислова діяльність стає доступною всім категоріям населення. У другій половині XIX ст. духовенство намагалось зберегти станові позиції, але вже у XX ст. будь-хто міг стати священником або псаломщиком, якщо закінчив відповідні спеціальні навчальні заклади, не займався забороненою діяльністю та не мав фізичних вад. Селянство – найдавніший і найчисельніший стан Київської губернії у пореформений період також не залишалося однорідним, поповнюючись збіднілими представниками різних станів, переживаючи в результаті урядових реформ поділ на категорії заможних, середняків та бідняків.

Оновлення станової стратифікації другої половини XIX і початку XX ст. прискорили зміни у сімейних та професійних групах Київської губернії. Скасування кріпацтва зумовило серйозні зміни в усіх сферах життя, зокрема і професійному складі станів Київської губернії. Для поміщиків вони означали розширення соціального складу через втрату землеволодіння станового характеру. Більшість представників старих станів опанувала нові сфери

професійної діяльності, пов'язані з розвитком капіталізму. У другій половині XIX – на початку XX ст. сімейні взаємовідносини дуже відрізнялися, хоча відносини всередині сімей усіх типів будувалися на стародавніх принципах ієрархічності, всевладді голови родини, на залежності функцій, прав та обов'язків членів родини від статі та віку, на пануванні загальних сімейних інтересів над індивідуальними, на пріоритеті ролі, котру людина відігравала в сім'ї та суспільстві, на слабкій автономії сім'ї в суспільстві і на надзвичайному значенні громадської думки для родини. Сталі взаємовідносини у сім'ї вважалися необхідною та незмінною основою суспільного порядку. З трансформацією соціальної системи «ідеальна модель» рушиться, стають відомими родинні негаразди в сім'ях священників Київщини. У кожного стану були власні традиції та правила родинної поведінки, які починають змінюватися під впливом економічних та соціальних змін.

Поліетнічність та полірелігійність Російської імперії, мали свої специфічні риси у Київській губернії. У зв'язку із змінами у соціальній структурі в досліджуваній період одним із найскладніших стало питання міжнаціональних відносин. Наприкінці XIX ст. у Київській губернії все ще зберігався традиційний поділ населення на польську та російську еліту, єврейський міський кагал та українське селянство, що разом із нерозв'язаними соціальними проблемами породжували міжетнічні конфлікти. Панівне становище у Київській губернії займали росіяни та зросійщені представники різних станів. Росіяни у Київській губернії значно виділялися кількістю капіталів, економічним та політичним впливом. Російські підприємницькі кола користувалися підтримкою держави, а тому мали найбільш сприятливі умови для етнічного розвитку. Представники єврейського етносу переважали у торговельних та економічних колах, найбільше їх було серед міського купецько-лихварського стану. Це призводило до того, що у кризові моменти домінував негативний образ євреїв як хитрих, бо брали великі відсотки за кредити, жадібних та лінивих, які не займалися працею, до того ж їх нібито переслідувала влада, а, отже, вони перебували поза законом, були «чужаками». Поляки Київської губернії у XIX ст.

все ще посідали привілейовані позиції завдяки давнім та впливовим родинам, які потроху переходили у стан дворянства та буржуазії. Міцні позиції займали представники нечисельних етнічних громад Київської губернії – німецького, грецького, вірменського, татарського та інших етносів. Православним, католикам, іудеям, штундистам, караїмам, старообрядцям доводилося співіснувати, що створювало специфічну атмосферу боротьби за релігійні та національні права. Важливим чинником для існування релігійної громади у Київській губернії була підтримка впливового та заможного одновірця, який міг надати підтримку, виділити кошти та землі, внести щедрі пожертви на підтримку релігійних осередків.

Процес поглиблення ринкових відносин, який впливав на формування земельної власності різних станів Київської губернії, внаслідок частковості реформ 60 – 70-х роках XIX ст. був далеким від класичних західних зразків. Первісне нагромадження капіталу здійснювалося за рахунок обезземелення селянства та концентрації землі у нового прошарку підприємців. Широкомасштабний продаж та оренда землі стали основою для зміни характеру землеволодіння і землекористування різних станів, сприяючи поступовій ліквідації колишніх станових порядків. Відбувається еволюція торговельно-фінансових відносин та підприємницької діяльності. Поміщики-дворяни банкрутують, продають землю, яку охоче скуповують селяни, купці, міщани та буржуазія. Попри позитивні зрушення аграрне питання для Київської губернії залишалося гострим протягом усього пореформеного періоду. Конфлікти виникали через нерозмежованість селянських і поміщицьких земель. У досліджуваній період існувало поміщицьке, селянське, церковне, купецьке та міщанське землеволодіння. Слід відзначити концентрацію землі у товариств та об'єднань представників різних станів. Після ліквідації кріпацтва та Столипінської аграрної реформи відбуваються процеси концентрації земель у приватній власності селянства. Домінуючими типами селянського землеволодіння Київської губернії пореформеного періоду були приватні та общинні.

У Київській губернії другої половини XIX – початку XX ст. диференціація населення Київської губернії поглибилася, чому сприяв ступінь наділення землею та організація господарства. Залежно від витрат на будівництво, реманент та придбання худоби господарства Київщини можна поділити на три основні види залежно від їхньої організації: селянські, поміщицькі, змішані або господарства товариств. Їхня відмінність полягала в обсягах, ефективності та цілях. Характерною рисою поміщицьких господарств у другій половині XIX – на початку XX ст. був високий рівень товарності. В організації поміщицьких господарств Київської губернії поширеною була капіталістично-відробіткова система. Виробництво продукції поєднувалося з її промисловим перероблянням, чому сприяли гуральні та цукрові заводи, які розташовувалися на території маєтків дворян-поміщиків. Поміщицьке господарство Київщини пореформеного періоду поступово перетворюється на сільськогосподарське підприємство, яке працювало на ринок. Слід відзначити, що селяни неохоче застосовували удосконалений сільськогосподарський реманент. У селянських господарствах спостерігалася тенденція до збільшення утримання худоби. У Київській губернії поширення набули різноманітні кустарні промисли, ефективність яких залежала від відстані до міст та промислових центрів, зв'язку із ринком, кредитуванням. У більшості селянські господарства були збитковими, особливо господарства ремісників, але загалом приватна власність стала могутнім стимулом для покращення організації господарств селян Київщини. У пореформений період розповсюдження набуває змішане господарство різних товариств Київської губернії, які володіли заводами та землями на правах оренди, а іноді ставали й співвласниками. Часто Товариства цукрових заводів виступали орендаторами як поміщицьких, так і селянських земель. Напрями та форми підприємницької та торговельно-фінансової діяльності станів Київської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. були різноманітними. Носіями підприємницької психології стають майже всі стани Київської губернії. У пореформений період станові умовності були відкинуті, а дворяни, міщани, духовенство та заможні селяни

почали активно відкривати заводи, магазини, лавки. Найпоширенішими на Київщині були переробні галузі: цукроваріння, гуральництво, тютюнове виробництво, які давали можливість буржуазії швидше накопичувати капітали, а ринкові відносини дедалі сильніше нівелювали станові відмінності, межа між підприємцями, міщанством і селянством окреслювалася тільки багатством, активністю підприємницької діяльності, а не традиціями.

Матеріальне забезпечення та рівень життя населення Київської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. залежали від приналежності до певного стану та наявності статусу. Найгіршим матеріальним забезпеченням відрізнялися робітники, селяни та дрібна сільська інтелігенція. Розвиток промислового виробництва Київщини надавав можливість робітникам не відходити на промисли, які отримували оплату праці поденно, помісячно, за певний термін або сезон. На заводах переважала погодинна форма оплати. Зарплата була потужним засобом утримання на заводах робітників. Підприємці Київської губернії всіляко хитрували з оплатою, аби здешевити утримання робітників, вираховували витрати на харчування, проїзд і користування житлом, вимагали понаднормової роботи, роботи у святкові дні. У Київській губернії пореформеного періоду існував чіткий поділ робітників на кваліфікованих (переважно місцевих) і чорноробів (переважно немісцевих), що відображалось на їхніх зарплатах. Чорнороби та середньокваліфіковані робітники мали дефіцитні бюджети. Однією з причин цього були великі штрафи запроваджені підприємцями. У цей період нещадно експлуатується праця робітників, жінок та неповнолітніх. Матеріальні та робочі умови робітників залежали від інтересів буржуазії. Відробіток завдатку, попередніх боргів, дорожні витрати перетворювали робітників на безправних боржників. Найгіршими умови праці були у робітників на заводах та фабриках, особливо для некваліфікованих робітників. Для приваблення кваліфікованих службовців виділялися комфортні квартири з меблями, сараї, городи та садки. Одяг підкреслював професійний та сімейний статус робітника. Загалом зарплати не вистачало на одяг та взуття, лише на напівголодне харчування. На нижчих

щаблях добробуту перебували сільські, церковно-приходські та земські учителі, дрібні службовці, студенти. Буржуазія та заможні міщани мали кращі умови праці, багато прав та привілеїв, високі зарплати. В основу зарахування до стану міщан і буржуазії був покладений саме майновий принцип та заслуги перед населенням того або іншого міста Київської губернії. Вони отримувала зарплати відповідно до свого соціального статусу, який підвищувався завдяки рівню освіти. Представники родовитих фамілій Київщини пореформеного періоду намагалися виділитися завдяки виставлянню на показ свого багатства як у місті так і на селі, перевершити один одного у перейманні західних модних новинок. Православне духовенство було найкраще забезпеченим – крім державної платні, отримувало гроші за здійснення церковних обрядів і боротьбу із сектантством.

Низьким матеріальним, житловим і правовим забезпеченням пояснюється активізації міграційних процесів у Київській губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. Переміщення населення відбувалося внаслідок соціально-демографічних, етнічних та економічних факторів. Досліджуваний період відзначається зростанням народжуваності, але водночас, через зростання капіталістичної системи ведення господарства, підвищенням смертності серед населення Київської губернії. Зростання кількості населення, урбанізаційні процеси, соціальні конфлікти між місцевими та прийшлими заробітчанами створювали умови для міграційних рухів. У другій половині XIX – на початку XX ст. відбувається кілька хвиль переселенських рухів із Київської губернії. У пошуках кращих матеріальних умов та родючих ґрунтів, населення мігрувало за межі імперії, частина із них повертався назад, що загострювало соціальні проблеми. Основною причиною переселення було безземелля та відсутність роботи, тому гроші такі люди брали охоче і витрачали швидко, прибувши на поселення вони поверталися назад. До Київської губернії у пореформений період було багато бажаючих оселитися серед іноземців на постійне місце проживання. Найбільше іноземців, які переселилися на постійне місце проживання до Київської губернії, було австрійських та пруських підданих.

Основним чинником при цьому було відкриття власної підприємницької справи або представницька робота в Російській імперії.

На соціально-економічний розвиток Київської губернії великий вплив мав низький рівень охорони здоров'я та соціального забезпечення населення. Державна система працювала слабо і не могла забезпечити потреби зростаючого населення, тому уряд намагався перекласти відповідальність на приватну систему охорони здоров'я. Ці заходи робили медицину недоступною для незабезпечених прошарків населення, викликали спротив підприємців, яких зобов'язували оплачувати витрати по забезпеченню охорони здоров'я. Найбільшого розвитку у Київській губернії отримало страхування від нещасних випадків, що не сприяло припиненню поширення хвороб та епідемій. У кожного стану хвороби були різними, у більш заможних прошарків було більше можливостей придбати дорогі ліки та проконсультуватися із кваліфікованим лікарем. Розвитком охорони здоров'я та соціальним забезпеченням населення Київської губернії опікувалися приватні особи, яким належить також реалізація ідей про створення ощадних та пенсійних кас для робітників і службовців. Важливими для подальшого розширення системи соціального забезпечення було створення дитячих притулків та садків, опіку над якими взяли приватні підприємці й земства Київської губернії, що створило гарні умови для підвищення культурно-освітнього рівня, розширення освітніх закладів.

Система освіти у Київській губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. як засіб самовідтворення і розвитку суспільства в економічній, соціальній, політичній і духовній сферах мала двоякий характер. З одного боку, помітний прогрес у розвитку навчальних закладів, а з іншого – застій старих методів і форм імперського навчання, що виявлялося у концентрованій русифікації молодого покоління, релігійній спрямованості і задогматизованості навчального процесу. Культурно-світоглядні цінності селян Київської губернії пореформеного періоду змінилися під впливом інтенсифікації розвитку капіталістичних відносин, поживлення громадського життя, розуміння місця й значення освіченості людини, хоча стереотипи пріоритету фізичної праці над

інтелектом збереглися. Загалом, селянам Київщини належить важлива роль у фінансуванні початкової освіти на селі. Створенню системи ремісничої освіти і поширення її на Київщині сприяли соціально-економічні передумови, спричинені вимогами великої промисловості. У другій половині XIX – на початку XX ст. Київська губернія мала ряд ремісничих, комерційних і приватних навчальних закладів для формування професійних кадрів. До негативних тенденцій можна віднести переважання дрібних виробників, які навчали власних дітей та окремих учнів тільки основам свого ремесла, брак достатнього фінансування й професійно-педагогічного підходу. У пореформений період гострою проблемою для Київської губернії стало надання освіти жінкам. У Київській губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. культурне життя урізноманітнілося та стало насиченим завдяки благодійності станів, що особливо проявлялося в освітній галузі. Найбільших масштабів набула громадська благодійність, яка стимулювалася в імперії авторитетними нагородами та суспільним становищем.

Перспективи подальшого дослідження щодо соціально-економічного розвитку Київської губернії зумовлюються станом джерельної бази, яка постійно розширюється в результаті наполегливих архівних пошуків, виявленням нових свідчень з найрізноманітніших аспектів даної теми та станом збереженості архівних матеріалів нашої держави, бібліотечних друкованих видань. Корисним може стати дослідження у напрямках гендерної історії, зокрема у питанні використання праці жінок на заводах та фабриках, соціальної історії, наприклад, при розгляді матеріальних та побутових умов різних прошарків та станів. Чекають аналізу суспільно-політичні аспекти розвитку Київської губернії, що можуть розширити уявлення про соціальні процеси суспільства пореформеної доби, роль окремої людини або прошарків населення у різних соціальних процесах. Не менш важливим та гідним уваги може стати дослідження корпоративних товариств та їхньої ролі у соціально-економічному розвитку. Успіх роботи у зазначених напрямках, виходячи з особливої

актуальності цих новітніх підходів у світовій науці, обумовлюється їх малодослідженістю у вітчизняній історіографії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Архівні джерела

Центральний державний історичний архів України, м. Київ

Ф. 127. Киевская духовная консистория

Оп. 840

1. Спр. 33. О перемене церковной усадьбе в селе Кальник Липовецкого уезда. 31 января – 7 октября 1868 г., 19 арк.

Оп. 844

2. Спр. 53. По прошению священника в Лишове, в Чехии (Богемия) Ивана Турнвальда о предоставлении ему духовного места между чехами в России. 26 января – 9 февраля 1872 г., 2 арк.

Оп. 867

3. Спр. 653. Акты о количестве земли, принадлежащей священникам и церковнослужителям Киевской епархии. 1892 г., 5 арк.

Оп. 876

4. Спр. 873. Дело об обеспечении церковей Киевской епархии деньгами и землей. 1902 г., 177 арк.

Оп. 946

5. Спр. 113. Дело по рапорту Благочиния 3-го округа Липовецкого уезда о безнравственной жизни священника села Красенького Михаила Поржецкого. 28 июня 1905 г. – 27 февраля 1907 г., 125 арк.

Оп. 947

6. Спр. 166. Дело по прошению жены священника Марии Оппоковой о побуждении ее мужа священника с. Рубого Сквирского уезда Владимира Оппокова содержать ее. 21 сентября – 14 февраля 1906 г., 8 арк.

Оп. 954

7. Спр. 460. Дело о грубом нарушении с женой и внебрачном сожительстве священника церкви с. Кобриновой Гребли Уманского уезда Богорского А. М. и о лишении его священнического сана. 1899 г., 240 арк.

Оп. 1011

8. Спр. 1801. Клировые ведомости Липовецкого уезда за 1859 год, 432 арк.

9. Спр. 1804. Клировые ведомости Липовецкого уезда за 1862 год, 432 арк.

10. Спр. 1889. Клировые ведомости Киевской епархии Липовецкого уезда по Второй Части Благочестия за 1838 год, 42 арк.

11. Спр. 1890. Ведомости о церквях, приходах и прихожанах Киевской епархии, Липовецкого уезда по Второй части Благочиния за 1857 год, 70 арк.

12. Спр. 1965. Клировые ведомости 3-го Дашевского округа Липовецкого уезда двадцати церквей за 1893 год, 85 арк.

Оп. 1023

13. Спр. 261. Дело о жалобе крестьян с. Ягнятина на помещика за присвоение им крестьянских денег и хлеба. 1869 г., 2 арк.

Оп. 1054

14. Спр. 60. Дело по ходатайству прихожан с. Синявки Каневского уезда об удалении священника Федора Коломацкого. 31 мая 1917 г., 4 арк.

Оп. 1056

15. Спр. 91. Дело по обвинению священника с. Корогода Радомысельского уезда Александром Шулькевичем местного псаломщика Александра Липского за захват им части усадебной земли священнического надела. 2 марта 1904 г. – 17 февраля 1906 г., 20 арк.

16. Спр. 239. Дело об увеличении жалования причту села Дешек Каневского уезда. 28 октября 1904 г., 8 арк.

Оп. 1063

17. Спр. 69. Дело по прошению Анны Скиргойло об истязаниях священником с. Ромашек Каневского уезда Василием Шумским своей жены. 20 августа – 29 августа 1907 г., 6 арк.

18. Спр. 84. Дело по жалобе крестьянина Григория Коцебчука о проступках священников с. Горбулева Дмитрия Говядовского и с. Чайковки Николая Поторжинского. Сентябрь 1907 г., 40 арк.

Ф. 182. Канцелярия Митрополита Киевского

Оп. 2

19. Спр. 17. О грубом обращении священников Киево-Софиевского собора с прихожанами и о вымогательстве денег за совершение молебнов. 1864 г., 12 арк.

Ф. 273. Временный генерал-губернатор Черкасского уезда

Оп. 1

20. Спр. 10. Дело о нарушении разными лицами обязательных постановлений Начальника края от 24 июня 1906 г. 8 августа 1906 – 30 января 1907 г., 933 арк.

Ф. 274. Киевское губернское жандармское управление

Оп. 1

21. Спр. 509. Дело о распространении в городе Киеве листовок Киевского комитета РСДРП к 1 мая и подготовка первомайской демонстрации рабочих. Ч. II. 27 апреля – 30 мая 1900 г., 182 арк.

22. Спр. 870. Переписка с Киевским охранным отделением, киевским полицмейстером и другими учреждениями о проведении расследования об обнаружении у жителя г. Киева Лотоцкого В. В. листовки РСДРП «Кому нужна война?». 15 марта – 10 апреля 1904 г., 26 арк.

23. Спр. 871. Дело по обвинению проживающего в г. Киеве дворянина Ермолаева К. М. в хранении брошюр Ленина В. И. «К деревенской бедноте», «Что делать?», «Манифест Коммунистической партии» К. Маркса и Ф. Энгельса и другой нелегальной литературы. 27 июня 1904 г. – 2 апреля 1905 г., 155 арк.

24. Спр. 1000. Дело об обвинении жителя г. Липовца Перебийноса К. Д. в распространении нелегальной брошюры «Дядько Дмитро». 21 июля – 6 августа 1904 г., 150 арк.

25. Спр. 2923. Переписка с Киевским губернатором и мировым уездным исправником о политической проверке лиц, протестовавших в Чигиринском уезде, подозреваемых в принадлежности к нелегальным партиям и хранении нелегальной литературы, брошюр. 9 февраля – 23 ноября 1911 г., 69 арк.

Оп. 4

26. Спр. 463. О революционном и общественном движении и настроении населения. 17 января 1915 г. – 11 января 1916 г., 290 арк.

27. Спр. 546. Циркуляры Департамента полиции о представлении сведений о революционных событиях и арестах в особый отдел при Управлении дворцового коменданта в городе Петрограде. 28 мая 1916 г. – 22 февраля 1917 г., 32 арк.

Ф. 275. Киевское охранное отделение

Оп. 1

28. Спр. 2198. Переписка с Департаментом полиции, Волынским ГЖУ и другими учреждениями об украинском и польском национальном движении, о деятельности партии «Народная свобода», о приезде в город Киев сербского короля Петра и по другим вопросам. 6 февраля 1910 г. – 31 октября 1911 г., 50 арк.

Ф. 278. Киевское жандармское полицейское управление железной дороги

Оп. 1

29. Спр. 45. Положение о районных охранных отделениях и циркуляры Департамента полиции и Штаба отставного корпуса жандармов. 25 октября 1906 г. – 12 сентября 1912 г., 252 арк.

Ф. 289. Киевская крепостная жандармская команда

Оп. 1

30. Спр. 29. Сведения об иностранных подданных, проживающих в Киевском уезде в городе Бердичеве и др. 24 февраля – 22 ноября 1889 г., 20 арк.

Ф. 317. Прокурор Киевской судебной палаты

Оп. 1

31. Спр. 1549 В. Дознание Киевского ГЖУ о «Киевской группе партии эсеров». Апрель 1899 г., 327 арк.

Ф. 442. Канцелярия Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора

Оп. 1

32. Спр. 2788. Доклад генерал-губернатора Николаю I о состоянии Киевской, Подольской и Волынской губерний за 1839 год. 22 марта 1840 г., 170 арк.

33. Спр. 2789. Сведения о сословиях Киевской губернии. 1839 г., 60 арк.

34. Спр. 11294. Отчет Киевского гражданского губернатора о состоянии губернии за 1854 год. 1 апреля 1855 г., 79 арк.

Оп. 35

35. Спр. 100. Дело по рапорту Киевского губернатора о дозволении Вишневному переселиться в Царство Польское. 24 января 1858 – 18 апреля 1861 г., 12 арк.

Оп. 37

36. Спр. 651. По отчетам Начальников Киевской и Подольской губерний. 2 мая – 14 мая 1860 г., 282 арк.

37. Спр. 973. Дело по прошению жителя с. Городищ Петра Шулимова по поводу его со священником вражды. 1 ноября 1860 г. – 22 мая 1861 г., 11 арк.

Оп. 38

38. Спр. 147. Дело о продаже с публичного торга скота, принадлежащего дворянину, 4 арк.

39. Спр. 737. Дело по отношению министра внутренних дел с прошением дворян Красинского и Флиорковского о переселении в Царство Польское. 17 ноября 1861 г. – 4 января 1862 г., 7 арк.

40. Спр. 882. Сведения о происшествиях. 1861 г., 858 арк.

Оп. 39

41. Спр. 56. Дело о награждении купца Тульчинского за пожертвование в пользу бедных. 26 января 1862 г. – 20 марта 1864 г., 55 арк.

Оп. 41

42. Спр. 2 а. О сословной структуре жителей Киевской губернии. 1862 г., 18 арк.

43. Спр. 623. По прошению главноуправляющего Ольшанским имением графа Владислава Браницкого, помещика Станислава Шабоклицкого с жалобой на священника Симеона Бинецкого устроившего питейное заведение в церковном доме. 18 декабря 1863 г., 3 арк.

Оп. 43

44. Спр. 2. Дело по донесениям городских земских полиций Киевской, Подольской и Волынской губернии о разных происшествиях. 5 января 1864 – 23 июня 1864 г., 521 арк.

45. Спр. 59. По рапорту Брацлавского уездного полицейского управления об убийстве священника Карвасовского. 22 января 1864 г., 10 арк.

46. Спр. 71. Дело о докладной записке главноуправляющего помещьем княгини Воронцовой надворного советника Михаила Ярового с жалобой на открытие духовенством в ее поместье питейных заведений. 11 февраля – 13 февраля 1864 г., 4 арк.

48. Спр. 132. Дело по прошению сахарозаводчиков Киевской, Подольской и Волынской губерний о прекращении ввоза в Россию иностранного сахара и о разрешении использовать свекольные отходы для изготовления спирта. 16 февраля 1864 г. – 5 мая 1865 г., 15 арк.

49. Спр. 172. Дело об убийстве сельской стражей м. Богуслава Киевского уезда крестьянина Ляшенко, застигнутого при порубке леса. 1864 г., 5 арк.

50. Спр. 659. Дело по отношению Георгия Васильевича Новицкого о доставлении сведений о числе помещиков – землевладельцев и вообще потомственных дворянах. 1864 г., 10 арк.

Оп. 44

51. Спр. 66. По жалобе дочери священника м. Козина Анисии Деревященковой на жестокое обращение с нею отца ее, принуждающего будто бы вступить в брак против ее желания. 22 февраля 1865 г., 23 арк.

52. Спр. 82. По отношению Министра Государственных имуществ с препровождением прошения поверенного 10 семейств немцев Леу, поселившихся в имении Павликовке, о предоставлении им льгот и освобождения от рекрутской повинности. 14 марта 1865 г. – 8 марта 1866 г., 7 арк.

53. Спр. 205. По жалобе отставного унтр-офицера Даниила Бондаренка на бездействие судебного следствия по заявлению просителя о насильственном совершении пономарем Иваном Брайковским блудодеяния с дочерью его Ульяною, женою Василия Палиенка. 30 января – 14 июня 1865 г., 4 арк.

54. Спр. 668, ч. 2. Дело из донесений разных лиц о случившихся происшествиях. 6 декабря 1865 г. – 10 мая 1866 г., 417 арк.

Оп. 45

55. Спр. 567. Ведомости о винокуренных и пивоваренных заводов в Черниговском уезде. 1864 г., 794 арк.

Оп. 46

56. Спр. 420. Ведомость о старообрядцах и немецких колонистах Киевской губернии. 10 октября – 27 февраля 1867 г., 16 арк.

Оп. 47

57. Спр. 77. Дело по жалобе Римара, Тимченка, Бабенка и Коваля о злоупотреблении священника Петровского (по поводу продажи общественной земли). 28 февраля – 8 июня 1868 г., 11 арк.

Оп. 49

58. Спр. 40. Дело об оказании поддержки свеклосахарной промышленности в Киевской, Подольской и Волынской губернии при транспортировке сахара за границу. 1870 – 1871 гг., 10 арк.

Оп. 51

59. Спр. 193. Дело о присвоении Над. Сов. Протопопову звания почетного гражданина. 19 июня 1872 г., 3 арк.

60. Спр. 376. Дело по представлении Киевского губернатора с копиею Всеподданнейшего отчета о состоянии губернии за 1870 год. 1870 г., 54 арк.

Оп. 52

61. Спр. 206. Дело по ходатайству поверенного СПб. 1-й гильдии купца Фридланда Витебского 2-й гильдии купца Шлирлинга о дозволении ему открыть в Киеве отделение конторы для транспортирования кладей. 22 января 1873 г., 4 арк.

Оп. 53

62. Спр. 225. Дело по ходатайству священника Дубиневича о скорейшем окончании об нем дела по доносу Липовецкого исправника о связи его с проституткой. 3 июня 1874 г., 2 арк.

Оп. 54

63. Спр. 56. Докладная записка инженера Барсукова от 7 января 1875 года о состоянии сахарной промышленности в Киевской, Подольской и Волынской губернии. 7 января 1875 г., 7 арк.

64. Спр. 124. Дело по жалобе крестьян с. Юрковки Натула Дмогагенко и Лисенко на притеснения приходского священника Саввина. 9 апреля 1875 г. – 14 августа 1877 г., 59 арк.

65. Спр. 216. Дело о принуждении крестьян с. Юшки священником Тарасевичем бесплатно обрабатывать его поля. 24 июня – 29 сентября 1875 г., 5 арк.

66. Спр. 279. Дело по жалобе крестьян с. Ситковец на священника Василия Оппокова за вымогательство денег при исполнении духовных треб. 24 сентября 1875 г., 8 арк.

67. Спр. 371. Дело по жалобе крестьянина Ткача о злоупотреблениях священника с. Янишовки Демущкого, исключенного из духовного звания. 27 декабря 1875 г. – 15 мая 1876 г., 9 арк.

Оп. 55

68. Спр. 152. Дело по ходатайству проживающих в Киевской губернии караимов о дозволении им устроить новый молитвенный дом. 25 апреля 1876 г. – 14 апреля 1880 г., 28 арк.

Оп. 56

69. Спр. 331. Дело по представлении Киевским губернатором копии Всеподданнейшего отчета о состоянии губернии за 1876 год. 19 октября 1877 г., 49 арк.

Оп. 99

70. Спр. 240. Дело с разными бумагами и узаконениями для руководства на 1866 г. 8 января 1866 г. – 5 января 1867 г., 64 арк.

Оп. 100

71. Спр. 210. Дело с разной перепиской по Канцелярии. 31 января 1867 г. – 26 октября 1873 г., 237 арк.

Оп. 173

72. Спр. 68. Дело по распоряжению Киевского генерал-губернатора о содержании на его счет одного из недостаточных студентов. 23 января – 26 февраля 1860 г., 4 арк.

Оп. 174

73. Спр. 63. Дело по докладной записке графа В. Потоцкого по делу его с Бердичевским купцом о деньгах. 1861 г., 6 арк.

Оп. 175

74. Спр. 158. По отзыву Киевского Митрополита по делу о изъявленном одним из священников Киевской епархии желании пожертвовать 20 % з своего капитала, состоящего в тратах торгового дома Яхненко и Симеренко в пользу Богуславского монастыря и означающая на самом деле до 700 руб. капиталов, принадлежащих духовным лицам и приходским священникам. 24 марта 1862 г. – 21 июня 1862 г., 5 арк.

75. Спр. 261. Дело об описании сахарного завода купца Гальперина в м. Ржищеве с целью отдать долг. 19 мая 1862 г. – 5 августа 1866 г., 178 арк.

Оп. 178

76. Спр. 417. Дело по письму Саксонского посланника при французском дворе барона Васбаха о должных графом Карлом Густавовичем Олизаром Максимилиану Д'Ауенмиллеру деньгах. 1864 г., 112 арк.

Оп. 180

77. Спр. 146. Дело по представлению Киевского Губернского Управления об изменении редакции Положений о публичной продаже за долги населенных недвижимых имуществ. 12 апреля – 16 июня 1866 г., 16 арк.

78. Спр. 256. Дело по прошению дворянина Мартина Ольшанского о подлости, сделанной помещиком Рожановским в векселе, выданном Ольшанским Рожановской. 28 июня 1866 г., 5 арк.

Оп. 181

79. Спр. 58. Дело по денежной претензии священника Александра Василевского к помещику Эдуарду Хомцу. 3 февраля 1864 г. – 3 апреля 1868 г., 36 арк.

80. Спр. 92. Дело по прошению дворянина Гедеона Коссовского с ходатайством о возврате ему денег, взятых у него при аресте политического преступника сына его Владислава Коссовского. 27 февраля 1864 г. – 17 февраля 1867 г., 27 арк.

81. Спр. 115. Дело по прошению священника Мациевича о взыскании в пользу церкви с помещика Свейковского денег. 8 марта 1867 г., 4 арк.

82. Спр. 117. Дело по денежной претензии Пелагеи Немчиной к помещику Карлу Жмиевскому. 8 марта 1867 г. – 31 декабря 1874 г., 38 арк.

Оп. 183

83. Спр. 443. Дело по представлению Киевской палаты о долгах графа Иосифа Леопольда Красицкого. 23 октября 1869 г. – 23 октября 1869 г., 9 арк.

Оп. 191

84. Спр. 19. Дело по прошению крестьянина собственника Петра Собко о взыскании с Беневского 120 руб. 7 февраля – 25 марта 1877 г., 11 арк.

85. Спр. 27. Дело по прошению пономаря Покровской церкви с. Махедон Стефана Чулаевского о взыскании с помещика Абрамовича 118 руб. с процентами. 10 марта 1877 г., 1 арк.

86. Спр. 38. Дело о прошении вдовы подполковника Бригиды Опольской о взыскании с помещика Лопушанского денег. 1877 год, 25 арк.

Оп. 306

87. Спр. 377. Жалобы крестьян Шендеровской волости на волостного старшину за избиение и жестокое обращение. 23 сентября 1869 г., 5 арк.

Оп. 525

88. Спр. 172. По ходатайству Киевского раввина Цукермана об испрошении ему звания потомственного почетного гражданина. 9 декабря 1887 – 25 мая 1889 г., 8 арк.

Оп. 528

89. Спр. 489. Статистические сведения о количестве населения в Киевской губернии с указанием сословной и национальной принадлежности. 1890 г., 60 арк.

Оп. 532

90. Спр. 54. Дело из донесений разных лиц о случившихся происшествиях по Киевской губернии. 19 января 1879 г. – 26 января 1880 г., 384 арк.

91. Спр. 202. Отчет Киевского гражданского губернатора о состоянии губернии за 1878 год. 1878 г., 72 арк.

92. Спр. 202. Отчет губернатора о состоянии Киевской губернии за 1878 год. 1878 г., 72 арк.

Оп. 533

93. Спр. 66. Дело по ходатайству прусского подданного графа Мицельского о принятии его в подданство России. 24 марта – 3 мая 1880 г., 8 арк.

94. Спр. 205. Дело по представлению Киевского губернатора с копией Всеподданнейшего отчета о состоянии губернии за 1879 год. 1 ноября 1880 г., 60 арк.

Оп. 534

95. Спр. 23. Дело о подчинении проживающих в Киеве караимов Таврическому Караимскому Духовному Правлению. 15 января 1890 г., 12 арк.

96. Спр. 219. Дело об учреждении общества вспомоществования учащимся молодым людям караимского вероисповедания. 13 июня 1881 – 9 декабря 1891 г., 7 арк.

97. Спр. 340. По отношению Министра Внутренних дел о том, что ограничительные права для евреев не должны быть применяемы к караимам. 12 ноября – 18 ноября 1881 г., 4 арк.

98. Спр. 419. По вопросу о разъяснении прав караимов по Черниговской губернии. 12 ноября 1881 г., 2 арк.

99. Спр. 422. Дело по представлению Киевского губернатора с копиею Всеподданнейшего отчета о состоянии губернии. 20 декабря 1881 г. – 4 апреля 1882 г., 85 арк.

Оп. 535

100. Спр. 355. Отчет Киевского губернатора о состоянии губернии за 1881 г. 18 декабря 1882 г., 76 арк.

Оп. 536

101. Спр. 52. Дело по ходатайству крестьян и мещанского крестьянского общества м. Мотыжына о выселении арендатора Мотыженского имения еврея Аврума Мошковича Фердмана. 21 марта 1883 г. – 18 января 1884 г., 26 арк.

Оп. 537

102. Спр. 226. Современное назначение дворянства / Состав.: I. Кашкаров, П. Кашкаров. – М.: Университетская типография, 1885, 53 арк.

Оп. 539

103. Спр. 193. О состоянии сахарной промышленности в Киевской губернии в связи с экономическим кризисом. Из отчета губернатора за 1885 год. 22 августа 1886 г., 45 арк.

Оп. 543

104. Спр. 297. Отчет Киевского гражданского губернатора о состоянии губернии за 1889 год. 1889 г., 85 арк.

Оп. 544

105. Спр. 69. Дело по представлению Киевского губернатора о переименовании колонии Голендры в село Николаевку. 22 Августа 1891 г., 4 арк.

106. Спр. 292. Дело по представлении Киевского губернатора с копией Всеподданнейшего отчета о состоянии губернии за 1890 год. 7 августа 1891 г., 71 арк.

Оп. 561

107. Спр. 157. Дело по записке купеческого старосты Чкалова о мерах развития русской торговли в городе Киеве. 4 июня 1891 г. – 17 апреля 1893 г., 46 арк.

Оп. 614

108. Спр. 60. Дело по жалобе крестьянина с. Яроповичей Сквирского уезда Виктора Митрофановича Клименко на притеснения со стороны Управления местного свеклосахарного завода. 1884 г., 18 арк.

Оп. 615

109. Спр. 48. Дело по представлению Киевского губернатора о неблагоприятных поступках священника Павла Малеванского. 11 марта – 13 марта 1885 г., 2 арк.

110. Спр. 57. О неблагоприятных действиях священника с. Прусс, Васильковского уезда и дьячка Якова Щербакова. 21 марта 1885 г., 2 арк.

111. Спр. 268. Дело по вопросу о преобразовании сельских школ в народные училища Министерства народного просвещения или в церковноприходские школы. 12 января 1885 г., 450 арк.

Оп. 616

112. Спр. 33. Дело по жалобе священника села Былашек Бердичевского уезда Мартина Словачевского на нанесение оскорблений крестьянами Аврамом Бойко и Еворимом Блохой и др. 7 марта 1886 г. – 16 августа 1886 г., 17 арк.

Оп. 617

113. Спр. 238. Анонимная докладная о принуждении в имении графов Бобринских крестьян работать в праздные дни. 1887 г., 28 арк.

Оп. 618

114. Спр. 92. Дело о мирских расходах и натуральных повинностях за 1886 и 1887 годы. 13 мая 1888 г. – 19 июля 1889 г., 36 арк.

Оп. 619

115. Спр. 276. Дело по жалобе крестьянина с. Текучей Уманского уезда Ивана Поплавского на священника Василия Куницкого. 8 декабря 1893 г. – 17 июля 1896 г., 35 арк.

Оп. 620

116. Спр. 60. По ходатайству крестьян с. Скибинец Таращанского уезда о переселении их в Кременецкий уезд Волынской губернии на землю, пожертвованную Тайным Советником Ворониным казне для образования на ней поселения. 5 апреля 1891 г. – 31 марта 1895 г., 88 арк.

117. Спр. 98. Дело по заявлению сельского старосты с. Кантелина Липовецкого уезда Семена Карпова Клитного о несоблюдении местным помещиком Балтазаром Красовским высокаторжественных дней (6 и 15 мая), заставляющего своих служащих работать в эти дни. 1891 г., 6 арк.

118. Спр. 203. Дело по вопросу о праве волостного суда приговаривать к телесному наказанию лиц крестьянского сословия, успешно окончивших курс в одноклассных и двухклассных училищах Министерства народного просвещения. 28 июля 1891 г., 22 арк.

Оп. 623

119. Спр. 57. Дело о награждении мещанина Павла Новикова званием почетного гражданина. 22 января 1893 г. – 11 июня 1894 г., 14 арк.

120. Спр. 66. Дело о наименовании караимов евреями. 1 февраля 1893 – 10 февраля 1893 г., 4 арк.

121. Спр. 282. Дело о награждении Киевского раввина еврея Цукермана званием потомственного почетного гражданина. 2 сентября 1893 – 9 сентября 1894 г., 11 арк.

Оп. 624

122. Спр. 260. Дело о награждении медалью старосты Киевского караимского молитвенного дома Моша Пенерджи. 5 августа 1894 г. – 7 сентября 1894 г., 2 арк.

Оп. 626

123. Спр. 2. Ведомости о происшествиях по Киевской губернии. 1896 г., 199 арк.

Оп. 627

124. Спр. 2. Дело по донесениям разных лиц о случившимся происшествиям по Киевской губернии. 31 января 1897 г., 305 арк.

Оп. 630

125. Спр. 531. Дело о награждении караимского Газзана Иосифа Султанского званием почетного гражданина. 30 ноября 1900 г. – 25 января 1901 г., 4 арк.

Оп. 633

126. Спр. 2, ч. 2. Ведомость о происшествиях по Киевской губернии. 1903 – 1904 гг., 195 арк.

Оп. 634

127. Спр. 2. Ведомость о происшествиях по Киевской губернии за первую половину января 1904 г. 1904 г., 364 арк.

Оп. 635

128. Спр. 64. Дело об изыскании средств Канцелярии для должности «ученого еврея». 1905 – 1912 гг., 22 арк.

Оп. 637

129. Спр. 545. Материалы подготовки уездных съездов по выборам в земские учреждения. 1907 г., 61 арк.

Оп. 638

130. Спр. 323. Дело о даровании прав личного почетного гражданства дочери Галицийского священника Ольге Подлужской. 6 августа – 11 августа 1908 г., 2 арк.

131. Спр. 391. О разрешении Совету Киевской общины старообрядцев приобрести усадьбную землю в Киеве. 3 сентября – 14 октября 1908 г., 5 арк.

Оп. 639

132. Спр. 819. Сведения о количестве земли, принадлежащей помещикам в Киевской губернии. 1909 г., 41 арк.

Оп. 641

133. Спр. 48. Дело об устройстве лотерей. 6 января – 31 декабря 1911 г., 533 арк.

134. Спр. 61. По судебным рапортам и приказам Киевского полицмейстера. 6 января 1911 г. – 20 марта 1912 г., 163 арк.

Оп. 643

135. Спр. 28. Дело о награждении разных лиц званием гражданина. 3 января 1913 г. – 3 июня 1915 г., 70 арк.

136. Спр. 48. О разрешении устройства с благотворительной целью лотерей, выставок, базаров, концертов и т. п. 13 января – 30 декабря 1913 г., 419 арк.

Оп. 646

137. Спр. 183. Дело об организации еврейской торговли в г. Киеве. 5 августа 1893 г. – 10 мая 1897 г., 21 арк.

Оп. 662

138. Спр. 5. Отчет о деятельности генерал-губернатора по делам земского и городского хозяйства (заголовку немає). 1898 – 1908 гг., 547 арк.

Оп. 690

139. Спр. 135. По жалобе крестьян м. Хабного и д. д. Грезли, Яблонки, Ягодвиновки, Замостья, Роговки, Радзивиловки и Луговиков Радомышельского уезда, на помещика Горвата за разного рода притеснения. 28 марта 1892 г. – 29 августа 1903 г., 72 арк.

Оп. 691

140. Спр. 56. По ходатайству крестьян с. Юшковки Липовецкого уезда Мирона Гелетки, Кирилла Плохотнюка и др., всего в числе 13 человек о переселении их на казенный счет в Восточную Сибирь. 15 марта 1893 г. – 11 мая 1896 г., 8 арк.

141. Спр. 223. По ходатайству крестьян с. Болтышки Чигиринского уезда Константина Заярнюка, Никифора Козублюка и других о разрешении переселиться на закупленные земли в область войска Донского. 15 декабря 1893 г. – 23 февраля 1896 г., 18 арк.

142. Спр. 237. Дело по ходатайству крестьян Межирической волости Черкасского уезда, об урегулировании течения реки Росси и об осушении прилегающих к ней болотистых местностей. 11 сентября 1893 г. – 8 февраля 1907 г., 242 арк.

Оп. 693

143. Спр. 90. По ходатайству крестьян Киевского уезда с. Музычь Якова Дмитренко и др., д. Мостыц Демиды Алексеенко, Сергея Цысаренко и др., д. Богушевки Митрофана Герасименко, Степана Дроник и др., с. Княжичь Федора Мельниченко и др. и д. Неграши Кирилла Федченко и др. о разрешении им с семействами переселиться в Тобольскую губернию. 7 марта – 28 марта 1894 г., 5 арк.

144. Спр. 266. По ходатайству крестьян сел Скибинец и Кашперовки Таращанского уезда Саввы Сницырука, Харитона Коваля и др. о разрешении им переселяться на казенные земли Енисейской губернии. 24 октября 1894 г. – 5 июля 1896 г., 8 арк.

145. Спр. 317. Дело о неприязненных отношениях крестьян с. Матусова Черкасского уезда к своему приходскому священнику о. Василию Пашчевскому. 12 апреля 1894 г. – 6 ноября 1895 г., 27 арк.

146. Спр. 333. Дело по отзывам разных должностных лиц и записке Леонида Семеновича Личкова по переселенческому делу. 30 марта – 7 апреля 1894 г., 474 арк.

Оп. 695

147. Спр. 19. Дело по прошениям и заявлениям разных лиц по Киевскому уезду. 20 января 1896 г. – 14 января 1897 г., 144 арк.

148. Спр. 97. Дело по ходатайству проживающих в кол. Заваловке Киевского уезда Генриха Мейера, Христиана Ланге, Августа Цизмана и Юлиана Клейна о разрешении им причислиться в Макаровское мещанское общество. 16 апреля – 13 декабря 1896 г., 2 арк.

Оп. 696

149. Спр. 253. О Богуславской богодельне Каневского уезда, устраиваемой на проценты с капитала графини Александры Браницкой. 12 декабря 1897 г. – 23 июля 1907 г., 15 арк.

Оп. 697

150. Спр. 10. Дело по ходатайству крестьян с. Москаленок Каневского уезда Варфоломея Передерия и Артемия Ориненка, д. Владиславки Андрея Марущенко и др. и с. Семигор Кирилла Олифиренка, о возвращении им недвижимых имуществ, проданных ими при переселении в Ферганскую область. 7 февраля – 30 апреля 1898 г., 26 арк.

Оп. 698

151. Спр. 456. Без назви. 13 ноября – 15 января 1899 г., 52 арк.

Оп. 703

152. Спр. 58. О сообщении данных о деятельности Мирowych посредников Юго-Западного Края. 26 февраля – 13 декабря 1904 г., 337 арк.

Оп. 706

153. Спр. 5. Дело по прошениям разных лиц по Липовецкому уезду. 20 января – 27 ноября 1907 г., 22 арк.

154. Спр. 9. По прошениям и заявлениям разных лиц по Бердичевскому уезду. 3 февраля – 1 декабря 1907 г., 35 арк.

155. Спр. 11. По прошениям и заявлениям разных лиц по Радомысльському уезду. 2 января – 9 августа 1907 г., 111 арк.

156. Спр. 56. Дело о жалобе крестьянина м. Белой Церкви Кирилла Приймака на постановление Совета Сельского Банка графини Браницкой, воспреещающее просителю продажу возов при содействии того же банка. 15 января – 26 мая 1907 г., 6 арк.

Оп. 709

157. Спр. 12. Дело по прошениям и заявлениям разных лиц по Черкасскому уезду. 2 января – 28 декабря 1910 г., 50 арк.

Оп. 710

158. Спр. 2. По прошениям и заявлениям разных лиц по Васильковскому уезду. 9 января – 31 декабря 1911 г., 94 арк.

160. Спр. 387. Дело о жалобе крестьян с. Мартыновки Каневского уезда Ф. Котляра, И. Горбенко, Н. Пивовара на управление Мартыновским имением за затопление земель просителей. 21 сентября – ноябрь 1911 г., 8 арк.

Оп. 711

161. Спр. 1. По прошениям и заявлениям разных лиц по Киевскому уезду. 4 января – 30 декабря 1912 г., 127 арк.

162. Спр. 360. Дело по прошению крестьян с. Ксаверовой Черкасского уезда Петра Карпенко и др., в числе 28 человек, об отмене продажи их имущества. 28 августа – 19 сентября 1912 г., 7 арк.

Оп. 712

163. Спр. 45. Дело-наряд с циркулярами и журналами изданными по Киевской губернии. 2 января 1913 г. – 27 августа 1914 г., 91 арк.

164. Спр. 47. Циркуляр Министра финансов от 29 апреля 1914 г. о сохранении сословной принадлежности бывших родителей за детьми мещан и ремесленников, усыновленными крестьянами. 19 января 1913 г. – 20 сентября 1914 г., 157 арк.

165. Спр. 352. Переписка с Земским отделом Министерства внутренних дел и Киевским губернатором об отказе проживающему в с. Луке учителю церковноприходской школы М. Павловскому в разрешении покупки участка крестьянской надельной земли. 30 ноября 1913 г. – 10 февраля 1914 г., 7 арк.

Оп. 713

166. Спр. 11. Дело по прошениям и заявлениям разных лиц по Радомысельскому уезду. 11 января – 25 октября 1914 г., 37 арк.

167. Спр. 44. Дело по прошению дворянина Александра Митрофановича Вишневого о предоставлении ему должности в канцелярии генерал-губернатора. 1914 г., 22 арк.

168. Спр. 114. Дело по прошению дворянина Владимира Никитина о предоставлении ему должности в канцелярии. 1914 г., 25 арк.

Оп. 770

169. Спр. 143. Указ Сената от 28 февраля 1862 года о мерах по облегчению помещикам выплаты долгов кредитным учреждениям. 1862 г., 40 арк.

Оп. 812

170. Спр. 99. О пасквилях написанных на благочинного священника Успенского и на других. 31 мая 1862 г. – 9 апреля 1865 г., 48 арк.

Оп. 814

171. Спр. 755. Отзыв помещиков Киевского уезда об улучшении положения православного духовенства. 1864 г., 126 арк.

Оп. 823

172. Спр. 82. Дело по отзыву Канцелярии генерал-фельдмаршала графа Берга о сообщении сведений о Казимире-Йосифе Моргулице. 14 июня 1873 г. – 21 сентября 1883 г., 89 арк.

Оп. 831

173. Спр. 323. Дело о Высочайших повелениях, последовавших 14 августа и 4 сентября 1881 года о мерах к охране Государственного порядка и общественного спокойствия и о введении в Юго-Западном крае Положения усиленной охраны. 12 сентября 1881 г. – 9 сентября 1884 г., 178 арк.

Оп. 846

174. Спр. 393. Дело по прошению крестьян деревень Городище и Куповатого Григория Гавриленко, Романа Ильченко, Николая Биленко,

Кирилла Загорного и Гаврила Сущенко о недопущении купца Фридриха Мехельсона к покупке имений. 17 апреля 1896 г., 5 арк.

Оп. 847

175. Спр. 6. Дело по жалобе крестьян села Дубровки Липовецкого уезда Филиппа Брудько и Трофима Шпака на дворянина Бронислава Чайковского, по вине которого они понесли убытки, за заторгованные земельные участки. 4 января – 20 февраля 1897 г., 6 арк.

Оп. 857

176. Спр. 2. Переписка с Киевским, Подольским и Волынским губернаторами о разрешении постановки спектаклей на украинском, польском и немецком языках в городах Киевской, Подольской и Волынской губерниях. 11 января 1907 г. – 2 января 1908 г., 221 арк.

Оп. 858

177. Спр. 52. Переписка с Киевским, Подольским и Волынским губернаторами о закрытии школ для обучения детей польской национальности, открытых в Киевской, Подольской и Волынской губерниях без разрешения. 2 января 1908 г. – 28 января 1909 г., 117 арк.

Оп. 860

178. Спр. 5. Дело по разного рода прошениям и заявлениям. 9 января 1910 г. – 31 января 1911 г., 41 арк.

Оп. 861

179. Спр. 9. Дело об обнаруженных и закрытых в 1911 году польских и других школах, открытых без надлежащего разрешения. 4 января 1911 г. – 20 февраля 1912 г., 59 арк.

Оп. 876

180. Спр. 276. Дело об обеспечении церковно-приходских школ Киевской епархии. 1863 г., 6 арк.

Оп. 953

181. Спр. 9. Дело по жалобе крестьянина села Полонистого Уманского уезда, Василия Годованюка на небрежное отношение местного священника Дмитрия Сиротинского к пастырским обязанностям. 21 января 1917 г., 10 арк.

182. Спр. 99. По сообщению пристава 1-го стана Липовецкого уезда, судебного следователя 2 участка Липовецкого уезда и Жадановского военного правления об изнасиловании священником с. Пархомовки Григорием Скарженовским крестьянки Ульяны Корецкой. 2 июня 1916 г., 26 арк.

Ф. 485. Киевская палата уголовного суда

Оп. 1

183. Спр. 16021. О умершем крестьянине Негоде, будто от побоев дворянина Хоецкого. 14 июля 1867 г., 71 арк.

184. Спр. 16192. Докладная записка начальника по делу графа Ностица, обвиняемого в присвоении денежного взноса, уплаченного крестьянами. 19 июля 1868 г., 95 арк.

Ф. 486. Киевская палата гражданского суда

Оп. 3

185. Спр. 509. Запрос о долгах помещика-сахарозаводчика Чигиринского уезда М. Грабовского. 1865 г., 6 арк.

Оп. 5

186. Спр. 437. Дополнительная книга Киевской палаты Гражданского Суда для записи входящих писем на 1862 год. (Дело о постройке сахарных заводов в имении помещика Шостковского в с. Бугаевке). 1862 г., 239 арк.

187. Спр. 483. О представлении в Палату для засвидетельствования данной, выданной крестьянам с. Жидоставы Киевского уезда на владение землями, выкупленными у помещиц Е. Преснухиной и В. Подобыдовой. 1866 г., 473 арк.

188. Спр. 493. О приобретении графиней Г. Потоцкой имения в с. Кальник у графа Потоцкого. 1866 г., 201 арк.

Оп. 9

189. Спр. 417. Дело по ревизии финансового состояния имения помещицы М. Е. фон Сакен у с. Забилоччя и Негребовке Радомысельського уезда Киевской губернии. 25 сентября – 12 октября 1862 г., 6 арк.

190. Спр. 423. По иску поверенного помещика Оранского К. и Романенко А. к купцу Гальперину Я. об уплате долга в сумме 6000 руб. 1862 – 1873, 37 арк.

191. Спр. 425. Описание долгов помещика Д. А. Трощинского, составленная при описи его поместья. 1862 г., 46 арк.

192. Спр. 426. Описание имения помещика Д. А. Трощинского за долги. 1862 г., 550 арк.

193. Спр. 496. Дело по иску купцов Дехтяревых к помещикам Мелевскому и Модзалевскому о произведении расчета по постройке сахарного завода. 1865 г., 6 арк.

Ф. 487. Киевская палата уголовного и гражданского суда

Оп. 12

194. Спр. 103. О совершении купчей крепости на продажу генералом Сумароцким имения в с. Ляховцы Житомирского уезда Волынской губернии помещику Ф. А. Терещенко. 31 октября – 2 ноября 1872 г., 62 арк.

195. Спр. 1321. О совершении закладной крепости на имение Общества чехов колонии Голендры при с. Кордышевка, Лопатин и др. Бердичевского уезда Киевской губернии, отданное в залог за 13800 руб. вдове коллежского регистратора Андрияш Д. А. 1 декабря – 7 декабря 1878 г., 22 арк.

Ф. 497. Потошнянское имение Киевского уездного округа

Оп. 1

196. Спр. 1. Опись имущества сахарного завода в с. Хохитве. 13 августа 1869 г. – 25 июля 1884 г., 464 арк.

Ф. 533. Киевский военный губернатор

Оп. 1

197. Спр. 1191. Дело о крестьянах с. Новокняжей, ищущих вольности от крепостной зависимости графа Самойлова. 1810 г., 74 арк.

Ф. 574. Старший фабричный инспектор Киевской губернии

Оп. 1

198. Спр. 138. Переписка с владельцами сахарных заводов, гильзовых фабрик и др. предприятий Киевской губернии о разрешении ночных и сверхурочных работ. 22 февраля – 8 декабря 1898 г., 18 арк.

199. Спр. 205. Сводный отчет о деятельности фабричной инспекции губерний Киевского фабричного округа за 1 полугодие 1900 года. Журналы совещания старших фабричных инспекторов губерний Киевского округа за 30 марта по 2 апреля в Киеве. 1900 г., 334 арк.

200. Спр. 64. Путевой журнал фабричного инспектора Киевской губернии. О техническом состоянии, числе рабочих и условиях труда на винокуренных заводах Киевской губернии. 7 января 1897 г. – 8 июля 1898 г., 138 арк.

201. Спр. 1288. Переписка с Отделением промышленности и Старшим фабричным инспектором. Ведомости о числе рабочих, заработной плате, количестве застрахованных рабочих на ряде винокуренных заводов Киевской губернии. 1910 г., 168 арк.

Ф. 575. Киевский окружной фабричный инспектор

Оп. 1

202. Спр. 4. Путевой журнал фабричного инспектора о техническом состоянии, составе и количестве рабочих и об условиях работы на предприятиях Киевской и Волынской губерний. 1887 – 1889 гг., 191 арк.

203. Спр. 2. Путевой журнал фабричного инспектора на предприятиях Киевской и Волынской губерниях. 22 ноября 1886 г. – 29 мая 1887 г., 140 арк.

204. Спр. 5. Путевой журнал фабричного инспектора о техническом состоянии, составе и числе рабочих, об условиях работы на предприятиях Волынской и Киевской губерний. Т. 1. 3 марта – 24 ноября 1890 г., 192 арк.

205. Спр. 6. Путевой журнал фабричного инспектора Волынской и Киевской губерний. 25 ноября 1890 г. – 12 декабря 1891 г., 192 арк.

206. Спр. 249. Переписка с Министерством торговли и промышленности, заявления и сведения о лицах, ходатайствующих о предоставлении им должности фабричных инспекторов. 10 марта 1900 г. – 13 августа 1915 г., 87 арк.

Ф. 579. Центральное бюро по объединению закупок сахара

Оп. 1

207. Спр. 516. Переписка с главной конторой Терещенко по делам сахарного завода. 26 июля 1917 г., 22 арк.

Ф. 619. Главная контора Смелянского завода графа Бобринского

Оп. 1

208. Спр. 277. Описание Яблоновского сахарного завода, принадлежащего графам Бобринским. 1874 г., 118 арк.

Ф. 666. Правление Товарищества свеклосахарных заводов братьев Терещенко

Оп. 2

209. Спр. 13. Ведомости Международного союза по сахарной статистике о производстве сахара в отдельных государствах. 1897 – 1900 гг., 8 арк.

Ф. 707. Управление попечителя Киевского учебного округа

Оп. 27

210. Спр. 501. По отношению Г. Начальника Киевской губернии о назначении ученых экспертов для оценки некоторого имущества помещика Трощинского. 6 ноября 1861 г. – 18 мая 1862 г., 20 арк.

Оп. 35

211. Спр. 383. Об открытии во вновь образовавшихся немецких колониях в частных имениях: Небрате, Пашковке, Папарке и Малине приходских школ. 14 апреля 1869 г. – 3 ноября 1870 г., 14 арк.

Оп. 53

212. Спр. 31. С циркулярными распоряжениями Министерства народного просвещения и попечителя Киевского учебного округа. 21 мая 1887 г., 485 арк.

Оп. 225

213. Спр. 23. Об открытии частного училища при писчебумажной фабрике в деревне Дитятках Радомышельского уезда. 13 января 1883 г., 7 арк.

Оп. 229

214. Спр. 160, ч. 1. С разной перепиской по Киевской губернии. 1913 г., 661 арк.

215. Спр. 126, ч. 1. С разной перепиской по Киевской губернии. 1910 г., 438 арк.

Оп. 309

216. Спр. 1645. Об учреждении Общества для вспомоществования учащимся молодым людям караимского вероисповедания. 20 июля 1881 г., 25 арк.

Ф. 712. Киевская семинария

Оп. 2

217. Спр. 103. Дело о запрещении лицам д. звания вступать в брак с невестами низшего состояния. 1829 г., 3 арк.

218. Спр. 107. Дело о доставлении в Киевскую духовную дикастерию подробного сведения о Духовных училищах, находящихся в Киевской епархии. для составления Его Императорскому Высочеству Александру Николаевичу статистики за 1829 год, 3 арк.

219. Спр. 376. Дело о назначении воспитанников Семинарии для занятия учительских мест в светских училищах Киевского округа, 14 арк.

Оп. 5

220. Спр. 353. Назначение в Академию. 1918 г., 9 арк.

Оп. 6

221. Спр. 1046. Без назви, 3 арк.

Ф. 730. Киевское отделение Императорского Русского технического общества

Оп. 1

222. Спр. 7. Дело Киевского отделения Императорского Русского технического общества. Лаборатория. 6 апреля 1873 г. – 2 января 1903 г., 157 арк.

223. Спр. 26. Дело Киевского отделения Императорского Русского технического общества. Технические классы. Проекты. 25 мая 1879 г. – 10 мая 1881 г., 62 арк.

224. Спр. 40. Описание Георгиевского свеклосахарного завода № 2. 1880 – 1898 гг., 83 арк.

225. Спр. 42. Опись Черепинского сахарного завода, принадлежащего графине Марии Романовне Потоцкой и находящегося в Таращанском уезде Киевской губернии. 1880 г., 15 арк.

226. Спр. 50. Описание Александровского сахарного завода поручика М. В. Прислужина. Без даты, 69 арк.

227. Спр. 51. Описание Смелянского свеклосахарного завода, принадлежащего графам Александру, Владимиру, Льву Алексеевичам Бобринским, находящийся в с. Смела Черкасского уезда Киевской губернии. 26 августа 1881 г. – 10 сентября 1901 г., 148 арк.

228. Спр. 60. Описание Андрушковского свеклосахарного завода принадлежащего Николаю Фадеевичу Попову и находящееся в Сквирском уезде Киевской губернии. 24 октября 1881 г. – 13 октября 1897 г., 53 арк.

229. Спр. 64. Описание Городищенского свеклосахарного завода Черкасского уезда Киевской губернии и принадлежащего Торговому дому братьев Яхненко и Семиренко. 18 августа 1881 г. – 4 января 1893 г., 33 арк.

230. Спр. 67. Описание Кальницкого свеклосахарного завода, принадлежащего Товариществу и находящегося в Липовецком уезде Киевской губернии. 1881 – 1897 гг., 127 арк.

231. Спр. 464. Сведения о количестве приборов и машин, установленных в сахарных заводах. 1909 г., 25 арк.

Ф. 830. Терещенка

Оп. 1

232. Спр. 271. Переписка с технической конторой «Ольшевич и Кери» о поставке оборудования на сахарные заводы Терещенко. 24 октября 1879 г. – 22 января 1882 г., 19 арк.

233. Спр. 397. Дело об обращении Червонского имения в заповедное имение дворянского рода Терещенко. 20 марта 1887 г. – 23 июня 1889 г., 154 арк.

234. Спр. 445. Сведения о прибыльности имений Терещенко Ф. А. за 1877 – 1890 гг., 8 арк.

235. Спр. 541. Письма служащих имений и заводов Ф. А. Терещенко о работе заводов, по личным вопросам. 1889 – 1890 гг., 340 арк.

236. Спр. 522. Проект правил внутреннего распорядка на свеклосахарном заводе. Без даты, 5 арк.

237. Спр. 593. Письма частных лиц бухгалтеру Киевской областной конторы Новикову. 1888 г., 173 арк.

238. Спр. 666. Дипломы Терещенко Н. В. об избрании и утверждении в члены благотворительных обществ. 1900 – 1914 гг., 35 арк.

Ф. 2161 Совет съезда горнопромышленников Юга России

Оп. 1

239. Спр. 107. Ходатайства, докладные записки и сметы к ходатайствам о получении субсидии Высшим коммерческим курсам, Лучитской торговой школой. 7 августа 1913 г. – 24 мая 1917 г., 91 арк.

Державний архів Київської області

Ф. 1. Киевское губернское правление, строительное отделение

Оп. 336

240. Спр. 5272. Сведения о фабриках и заводах Киевской губернии, о торговле на ярмарках. 1861 г., 13 арк.

Ф 2. Канцелярия Киевского гражданского губернатора

Оп. 1

241. Спр. 22601. Дело по предложению господина управляющего Министерством финансов о доставлении сведения о свеклосахарных заводах. 1845 г., 75 арк.

Оп. 3

242. Спр. 9528. Ведомости о состоянии Киевской губернии (народонаселение, речное судоходство, заводы и фабрики и др.). 20 августа 1859 г. – 15 февраля 1867 г., 191 арк.

Оп. 222

243. Спр. 215. О самоуправствах крестьян не требующих особой переписки по Звенигородскому уезду. 1906 – 1907 гг., 117 арк.

Ф. 183. Прокурор Киевского окружного суда

Оп. 1

244. Спр. 9895. Дело о прекращении следствия о краже продуктов из магазина офицерского экономического общества. 25 мая – 4 сентября 1917 г., 28 арк.

Ф. 384. Киевская губернская переписная комиссия Первой всеобщей переписи населения

Оп. 8

245. Спр. 80. Липовецкая уездная переписная комиссия. Листы переписи населения 1897 г. Липовецкого уезда Дашевской волости с. Кальник и чиншевой усадьбы с. Кальника. 9-й переписной участок 11-й счетный участок, 184 арк.

Ф. 804. Киевский губернский статистический комитет

Оп. 1

246. Спр. 304. Сведения о фабриках и заводах Киевской губернии. 1867 г., 40 арк.

Державний архів м. Києва

Ф. 16. Киевский университет

Оп. 464

247. Спр. 7448. Дело Нестеренко Николая Димидовича, 12 арк.

248. Спр. 6086. Дело Лещенецкого Леонида Викторовича, 10 арк.

Оп. 465

249. Оп. 320. Протоколы заседаний совета. 4 февраля – 31 декабря 1905 г., 219 арк.

Ф. 163. Киевская городская управа

Оп. 5

250. Спр. 61. Постановление Думы, условия и другие материалы о проведении торгов на отдачу в аренду мест для торговли на Львовском базаре. 19 октября – 25 ноября 1892 г., 15 арк.

251. Спр. 62. Постановление Думы, условия и другие материалы о проведении торгов на отдачу в аренду мест для Торговли на Житнем базаре и о зачислении залогов торговцев в счет арендной платы. 5 ноября 1892 г. – 5 декабря 1894 г., 43 арк.

Оп. 7

252. Спр. 1393. Дело об открытии купцами М. А. Калмановичем и И. С. Хряковым Торгового товарищества «Санкт-Петербургское аптекарское дело». 6 сентября – 21 сентября 1895 г., 8 арк.

Ф. 202. Администрация по делам купца Вайнштейна

Оп. 1

253. Спр. 51. Журнал о действии Старинского и Прицковского свеклосахарных заводов. 1876 – 1877 гг., 177 арк.

254. Спр. 52. Администрация по делам М. Д. Вайнштейна. Журнал с 26 февраля 1876 по май 1877 год, 332 арк.

255. Спр. 53. Разные сведения о работе Старинского рафинадного завода. 1876 г., 185 арк.

256. Спр. 70. Главная книга на 1866 г., 567 арк.

Ф. 279. Товарищество Киевского сахарорафинадного завода

Оп. 1

257. Спр. 1. Планы и чертежи Киевского рафинадного завода и построек при нем, 66 арк.

258. Спр. 2. Товарищество Киевского сахарорафинадного завода. Заводская контора. Лицевые счета рабочих и служащих завода за 1908 – 1909 гг., 186 арк.

259. Спр. 3. Переписка со страховым обществом и компенсации пострадавшим рабочим при железнодорожной катастрофе; списки рабочих, переписка об экскурсиях на завод, о приеме на работу, о введении законов и др. 2 января – 31 декабря 1909 г., 79 арк.

260. Спр. 7. Книга регистрации несчастных случаев на Киевском сахарорафинадном заводе в селе Демиевке за 1911 год, 104 арк.

261. Спр. 14. Правление Товарищества Киевского сахарорафинадного завода. Товарная книга за 1912 – 1913 гг., 170 арк.

262. Спр. 16. Правление Товарищества Киевского сахарорафинадного завода. Книга учета продажи рафинада. 1913 – 1914 гг., 78 арк.

263. Спр. 27. Киевский рафинадный завод № 6. Ведомости об упаковке рафинада. 1 сентября – 31 декабря 1914 г., 8 арк.

264. Спр. 39. Журнал записи штрафов с рабочих за 1916 г., 20 арк.

Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі:

Ф. 18. Департамент мануфактур и винокуренной торговли Министерства финансов

Оп. 6, III отдел, II стол

265. Спр. 92. Дело об исключении из акцизной недоимки 3175 руб., числящихся за свеклосахарным заводом помещика Фудаковского в селе Скоморошках Таращанского уезда Киевской губернии. 14 февраля – 23 марта 1862 г., 5 арк.

266. Спр. 93. Дело об исключении из акцизной недоимки 1633 руб. и 453 руб., числящихся за Городищенским свеклосахарным заводом купцов Яхненко и Семиренко и Шамраевским свеклосахарным заводом графа Браницкого в Киевской губернии. 11 мая – 8 июня 1862 г., 8 арк.

Ф. 20. Департамент торговли и мануфактур

Оп. 2

267. Спр. 1784. О выработке законодательства об ограничении работы малолетних и установлении надзора за их школьным обучением. 13 октября 1879 г., 281 арк.

268. Спр. 1786. Об установлении взысканий за нарушения постановлений о работе малолетних рабочих на заводах, фабриках и мануфактурах. 1882, 23 арк.

269. Спр. 1790. О школьном обучении малолетних рабочих на заводах, фабриках и мануфактурах и об учреждении надзора за их занятиями. 14 марта 1883 г., 104 арк.

270. Спр. 1794 б. О запрещении ночной работы несовершеннолетних и женщинам на фабриках и мануфактурах. 1884 г., 20 арк.

Оп. 3

271. Спр. 1882 а. Опыты фабричных инспекторов Черниговской, Саратовской, Полтавской губерний за 1894 – 1898 гг., 225 арк.

272. Спр. 1930. О выработке законопроекта об ответственности владельцев промышленных заведений за увечье и смерть рабочих. 1879 г., 239 арк.

273. Спр. 1940. Об учреждении Киевского комитета торговли и мануфактур. 1881 г., 40 арк.

Оп. 12

274. Спр. 73. Ведомости промышленных предприятий Киевской губернии. 1880 г., 27 арк.

275. Спр. 74. Ведомости промышленных предприятий Киевской губернии за 1880 год, 290 арк.

276. Спр. 74 б. Ведомости промышленных предприятий Киевской губернии за 1880 год, 426 арк.

277. Спр. 75. Ведомости промышленных предприятий Киевской губернии за 1885 год, 578 арк.

278. Спр. 76. Ведомости промышленных предприятий Киевской губернии за 1890 год. 1890 г., 40 арк.

279. Спр. 77. Ведомости промышленных предприятий Киевской губернии за 1894 год. 1894 г., 30 арк.

280. Спр. 78. Ведомости промышленных предприятий Киевской губернии за 1879 год. 1879 г., 30 арк.

281. Спр. 262. Отчет Акционерных обществ и Товариществ на паях. 1887 г., 40 арк.

282. Спр. 330. Ведомости паточных предприятий разных губерний. 1890 г., 30 арк.

Оп. 13

283. Спр. 55. По разъяснении порядка расплаты с рабочими хлебом, продуктами и другими товарами. 1899 г., 11 арк.

Оп. 13 а

284. Спр. 5. О рассмотрении правил внутреннего распорядка лесопильного завода графа Мусина-Пушкина в с. Кобоне. 1886 г., 5 арк.

Ф. 22. Центральные учреждения Министерства финансов по части торговли и промышленности

Оп. 4

285. Спр. 558. Ведомости справочных цен на поденную работу мастеровых и рабочих и на строительные материалы по губерниям. 1897 – 1903 гг., 50 арк.

286. Спр. 559. Ведомости справочных цен на поденную работу мастеровых и рабочих и на строительные материалы по губерниям. 1897 – 1903 гг., 38 арк.

Ф. 23. Министерство торговли и промышленности

Оп. 7

287. Спр. 226. О праве биржевых обществ принимать принудительные меры к соблюдению чинами биржи Устава и постановлений Биржевого общества. 1914 г., 136 арк.

Оп. 15

288. Спр. 577. О рассмотрении прошения владельца Иваньковского и Стадницкого винокуренных заводов в Киевской губернии М. З. Шпильберга о вывозе спирта через Владивосток и торгового дома «Патцнер и К^о» в г. Петрограде – щетины в Англию и Францию. 1916 – 1917 гг., 46 арк.

Оп. 16

289. Спр. 129. Ведомости и записки о забастовочном движении на промышленных предприятиях, подчиненных надзору фабричной и городской инспекции по губерниям за 1915 год, 342 арк.

290. Спр. 163. Донесения старшего фабричного инспектора по Киевской губернии о забастовочном движении рабочих. 1916 г., 24 арк.

Оп. 17

291. Спр. 324. Книга регистрации забастовок по Киевской губернии. 1902 – 1907 гг., 31 арк.

Оп. 20

292. Спр. 7. О рассмотрении жалобы Тфельта на постановление Витебского присутствия об отказе ему производить вычеты из заработной платы рабочих за прогулы. 1905 г., 10 арк.

293. Спр. 38. О разъяснении Тверскому присутствию порядка производства фабричными инспекторами вычетов из зарплаты рабочим. 1906 г., 5 арк.

294. Спр. 88. О разрешении производства сверхурочных работ на промышленных предприятиях Киевской губернии. 1908 – 1915 гг., 58 арк.

295. Спр. 200. О рассмотрении жалобы табачного фабриканта Х. Н. Марьяновского на распоряжение управляющего акцизными сборами Киевской губернии о прекращении на табачных и гильзовых фабриках работ по воскресным дням. 1910 г., 13 арк.

296. Спр. 598. Об установлении порядка выдачи заработной платы рабочим промышленных предприятий в Киевской губернии. 1910 – 1911 гг., 2 арк.

Оп. 24

297. Спр. 1175. О жалобе рабочих разных предприятий на невыдачу им заработной платы. 1902 – 1909 гг., 633 арк.

Оп. 27

298. Спр. 378. Отчеты и статистические сведения о распределении пособий больным и увечным рабочим Варшавского, Киевского, Петербургского и Харьковского округов из сумм штрафного капитала. 1905 – 1911 гг., 15 арк.

299. Спр. 861. Ведомости о вознаграждении, согласно закону 2 июня 1903, и о потерпевших от несчастных случаев на предприятиях Киевской губернии. 1903 г., 2 арк.

Оп. 30

300. Спр. 43. О стачках рабочих на фабриках и заводах Киевской губернии 15 октября 1896 г. – 1905 г., 239 арк.

Ф. 37. Горный департамент

Оп. 74

301. Спр. 197. Статистические сведения о количестве рабочих, условиях жизни и заработной плате по округам. 1881 – 1916 гг., 95 арк.

Ф. 40. Всеподданнейшие доклады по части торговли и промышленности и материалы по заключению торговых договоров с иностранными государствами (коллекция)

Оп. 1

302. Спр. 33. Всеподданнейший доклад товарища министра финансов по Департаменту торговли и мануфактур. 30 декабря 1881 г., 90 арк.

303. Спр. 37. Всеподданнейшие доклады министра финансов по Департаменту торговли и мануфактур. 1885 г., 10 арк.

304. Спр. 38. Всеподданнейшие доклады министра финансов по Департаменту торговли и мануфактур. 1886 г., 13 арк.

305. Спр. 40. Всеподданнейшие доклады министра финансов по Департаменту торговли и мануфактур. 1888 г., 20 арк.

306. Спр. 42. Всеподданнейшие доклады министра финансов по Департаменту торговли и мануфактур. 1890 г., 30 арк.

307. Спр. 45. Всеподданнейшие доклады министра финансов по Департаменту торговли и мануфактур. 1893 г., 30 арк.

308. Спр. 46. Всеподданнейшие доклады министра финансов по Департаменту торговли и мануфактур. 1894 г., 30 арк.

309. Спр. 49. Всеподданнейший доклад министра финансов 1897 об обеспечении рабочих, утративших трудоспособность. 1897 г., 30 арк.

310. Спр. 50. Всеподданнейшие доклады министра финансов по Департаменту торговли и мануфактур. 1898 г., 30 арк.

Ф. 91. Вольное экономическое общество

Оп. 3

311. Спр. 443. Анкетные сведения о начальных училищах Бердичевского уезда – Васильковского уезда. 1894 г., 658 арк.

312. Спр. 444. Анкетные сведения о начальных училищах Звенигородского уезда – Каневского уезда. 1894 г., 488 арк.

313. Спр. 445. Анкетные сведения о начальных училищах Киевского уезда. 1894 г., 561 арк.

314. Спр. 446. Анкетные сведения о начальных училищах Липовецкого уезда – Радомышельского уезда. 1894 г., 498 арк.

315. Спр. 447. Анкетные сведения о начальных училищах Сквирского уезда – Таращанского уезда. 1894 г., 422 арк.

316. Спр. 448. Анкетные сведения о начальных училищах Уманского уезда – Черкасского уезда. 1894 г., 315 арк.

317. Спр. 449. Анкетные сведения о начальных училищах Чигиринского уезда. 1894 г., 339 арк.

318. Спр. 450. Анкетные сведения о начальных училищах Бердичевского уезда – Чигиринского уезда. 1894 г., 484 арк.

Ф. 150. Петроградское общество заводчиков и фабрикантов

Оп. 1

319. Спр. 38. Доклады и записки членов Комиссий, и другие материалы по состоянию Устава Общества взаимного страхования рабочих от несчастных случаев и учреждений пенсионных касс для рабочих 1893 – 1894 гг., 68 арк.

Ф. 229. Канцелярия министра путей сообщения

Оп. 3

320. Спр. 486. Об ответственности владельцев промышленных предприятий за телесные повреждения и смерть рабочих. 1893 – 1895 гг., 58 арк.

Ф. 387. Лесной департамент Министерства земледелия

Оп. 14

321. Спр. 60110. По отношению Министерства Внутренних дел о сопротивлении чинам полиции крестьянами с. Катюшанки Киевской губернии при описи имущества по исполнительному листу местного ведомства. 1911 г., 30 арк.

Ф. 408. Комитет по землеустроительным делам

Оп. 1

322. Спр. 716. Дело о ходе ликвидации казенных земель в Киевской и других губерниях за 1910. 8 июня 1910 г. – 11 марта 1911 г., 225 арк.

Ф. 433. Отдел статистики Министерства земледелия

Оп. 1

323. Спр. 22. Ассигнование кредита на постройку 2-го пути. 1912 г., 1003 арк.

Ф. 505. Департамент Государственного казначейства Министерства финансов

Оп. 4

324. Спр. 15492. О пособии нуждающимся учителям сельских училищ Юго-Западного края 1893 – 1894 гг., 56 арк.

Ф. 515. Главное управление уделов МИД

Оп. 31

325. Спр. 497. О сдаче в аренду винокуренного завода и мельницы в селе Красиловке Киевской губернии и о переоброцке с 15 июля 1871 года питейных заведений 4-го округа № 43. 1871 г., 7 арк.

326. Спр. 1458. О передаче винокуренного завода 4-го округа № 27, передача его в содержание дворянину Збожнякевичу с продолжением срока аренды по 1 сентября 1875 года. 1874 г., 7 арк.

Оп. 32

327. Спр. 2221. О разрешении некоторых перестроек на винокуренном заводе Николаевского имения Киевской губернии и о сдаче переустроенного означенного имения в аренду с 1889 года. 1889 г., 245 арк.

328. Спр. 2234. О переоброцке статей с 1883 года и переписка по Хохитвянскому винокуренному заводу. 1884 г., 350 арк.

Оп. 35

329. Спр. 2815. О бесплатном предоставлении крестьянам села Баштечек Таращанского уезда Киевской губернии участка удельной земли с домом для устройства училища. 1888 г., 7 арк.

Оп. 77

330. Спр. 124. Об аграрном движении в удельном имении, Ч. 1. (рапорты управляющего Киевским удельным округом в Главное управление уделов о волнении крестьян Киевской губернии и уезда). 27 мая – 24 июня 1905 г. – 1906 г., 28 арк.

331. Спр. 125. Об аграрном движении в удельном имении, Ч. 2. (рапорты управляющего Киевским удельным округом в Главное управление уделов о волнении крестьян Киевской губернии и уезда). 1906 – 1916 гг., 28 арк.

Оп. 78

332. Спр. 580. О происшествиях на Мироновском заводе Киевского уездного округа. 1901 – 1911 гг., 87 арк.

Ф. 560. Общая канцелярия Министерства финансов

Оп. 20

333. Спр. 896. О введении в действие Положения о земских учреждениях в Витебской, Волынской, Киевской, Минской, Могилевской, Подольской губерниях. 13 мая – 14 апреля 1911 г., 30 арк.

Оп. 26

334. Спр. 148. Замечания по Всеподданнейшим отчетам Киевского и других губернаторов за 1898 год. 15 марта – 18 марта 1900 г., 41 арк.

Оп. 35

335. Спр. 1718. О праве взимания владельцами города Бердичева особого сбора за право торговли в этом городе русскими винами. 1894 г., 3 арк.

Ф. 573. Департамент окладных сборов

Оп. 1

336. Спр. 1881. По ходатайству действительного статского советника Терещенко о возврате ему 990 руб., переплаченных бывшим владельцем князем Горчаковым в 1888 году за недействующий Мартыновский сахарный завод в Киевской губернии. 1890 – 1891 гг., 10 арк.

Ф. 574. Департамент неокладных налогов Министерства финансов

Оп. 2

337. Спр. 76. О собрании сведений относительно раздавания рабочим на заводах винных порций. 1862 – 1863 гг., 91 арк.

338. Спр. 194. По отношению Временной Ревизионной комиссии о винокурении из хлебов и картофеля по низшим и пониженным нормам в Волынской и Киевской губерниях. 1878 г., 100 арк.

339. Спр. 1217. Сведения о винокуренных заводах Волынской, Киевской и Подольской губерний. 1893 г., 318 арк.

Оп. 3

340. Спр. 1659. По прошению председателя администрации по делам торгового дома братьев Яхненко и Семиренко, Когана о приостановлении продажи заводского имущества. 1887 – 1889 гг., 101 арк.

Оп. 4

341. Спр. 5729. О новом способе переработки на свеклосахарных заводах графов Бобринских свеклосахарных выжимок после прессования. 1862 – 1867 гг., 262 арк.

342. Спр. 5731. О новом способе переработки на свеклосахарных заводах графов Бобринских свеклосахарных выжимок после прессования. 1862 – 1869 гг., 249 арк.

Ф. 583. Особая Канцелярия по кредитной части Министерства финансов

Оп. 4

343. Спр. 269. Всеподданнейшие докладные записки. 1861 г., 507 арк.

344. Спр. 268. Всеподданнейшие докладные записки. 1861 г., 203 арк.

345. Спр. 277. Всеподданнейшие докладные записки. 1869 г., 250 арк.

346. Спр. 287. Всеподданнейшие докладные записки. 1877 г., 514 арк.

347. Спр. 288. Всеподданнейшие докладные записки. 1878 г., 410 арк.

Ф. 587. Петербургская сохранная казна при Опекунском Совете Петербургского воспитательного дома Министерства финансов

Оп. 56

348. Спр. 29. Протоколы заседаний правления банка за 16 октября – 19 декабря 1864 г., 40 арк.

349. Спр. 1023. Дело об открытии кредита на оборотные средства землевладельцев Киевской губернии. 24 июля – 20 декабря 1861 г., 50 арк.

350. Спр. 1024. Дело по предоставлению кредита синдикату сахарозаводчиков. 8 июня 1871 г. – 30 января 1889 г., 149 арк.

Ф. 593. Государственный дворянский земельный банк

Оп. 10

351. Спр. 1458. О ссуде графине Бобринской Е. П. 1894 г., 11 арк.

352. Спр. 1460. О ссуде графу Бобринскому Л. А. 1908 г., 8 арк.

353. Спр. 1463. О ссуде графам Бобринским В. А. и Л. А. 1886 г., 29 арк.

354. Спр. 1463. О ссуде графам Бобринским В. А. и Л. А. 1896 г. 1917гг., 124 арк.

355. Спр. 1464. О перезалогe имения графов Бобринских В. А. и Л. А. 1896 г., 57 арк.

356. Спр. 1465. О ссуде графам Бобринским В. А. и Л. А. 1901. 1916 гг., 19 арк.

357. Спр. 1466. О ссуде графам Бобринским В. А. и Л. А. 1904 г., 7 арк.

358. Спр. 1467. О ссуде графам Бобринским В. А. и Л. А. 1904 г., 6 арк.

Ф. 733. Департамент народного просвещения Министерства народного просвещения

Оп. 11

359. Спр. 663. Ведомости о частных учебных заведениях по Киевскому учебному округу. 15 марта 1861 г., 45 арк.

Оп. 70

360. Спр. 148. Дело об объявлении благодарности графам Браницким, Потоцкому и Пржездецкому за постройку зданий гимназий в городах Белой Церкви и Немирове. 23 сентября 1847 – 1848 гг., 28 арк.

361. Спр. 1039. Дело о рассмотрении представления Киевского военного губернатора о запрещении принимать лиц польской национальности на должности учителей и надзором в учебных заведениях Киевского учебного округа в связи с польским восстанием и о желательном назначении на эти должности русских по происхождению. 2 ноября 1861 г. – 2 мая 1863 г., 36 арк.

362. Спр. 1043. Дело об ограничении отпуска учеников римокатолического исповедания из гимназий Киевского учебного округа в дни католических праздников. 23 ноября 1861 – 10 февраля 1862 г., 5 арк.

Оп. 98

363. Спр. 470. О суммах, назначенных из свечечного сбора с евреев, на содержание казенных еврейских училищ в 1860 году. 24 августа 1860 г., 30 арк.

364. Спр. 658. О суммах, назначенных из свечечного сбора с евреев, на содержание казенных еврейских училищ в 1862 году. Август 1862 г., 94 арк.

365. Спр. 629. О дозволении преподавать в частных женских еврейских училищах польский язык. 5 мая 1861 г., 3 арк.

Оп. 162

366. Спр.148. Дело о волнениях в гимназиях Киевского учебного округа. 10 ноября 1863 г. – 1 июня 1864, г. 41 арк.

Оп. 168

367. Спр. 1588. О переустройстве и расширении здания мужской гимназии в Бердичеве Киевской губернии. 26 мая 1916 г., 40 арк.

Оп. 170

368. Спр. 80. Об учреждении в Западных губерниях народных школ и учительских семинарий. 1868 г., 104 арк.

369. Спр. 82. Об учреждении в городах Юго-Западного края прогимназий и двухклассных приходских училищ с отделениями для девочек. 1866 г., 454 арк.

370. Спр. 559. О жалование учителям Киевского уездного округа (в Махновском, Белоцерковском, Златопольском, Теофильпольском, Черноостровском, Староушицком и Немировском училищах). 1871 г., 9 арк.

Оп. 171

371. Спр. 1564. Об отпуске денег в количестве 300 руб. на постройку нового здания для одноклассного сельского училища Министерства народного просвещения в с. Кальнике Липовецкого уезда Киевской губернии. 24 июля 1886 г., 7 арк.

372. Спр. 1901. Об отпуске из казны денег на пособие учителям сельских училищ Юго-Западного края, получающих жалование менее 300 руб. в год. 23 января 1892, 37 арк.

Оп. 172

373. Спр. 1636. О пособии на нужды начального образования в Юго-Западном крае в 1902 – 1904 годах из средств земств. 1900 – 1903 гг., 342 арк.

Оп. 174

374. Спр. 648. О средствах на постройку помещения для мужского и женского городских училищ в г. Умани Киевской губернии. 1889 – 1890 гг., 24 арк.

Оп. 189

375. Спр. 226. О запрещении Обществу распространения просвещения между евреями в России издавать книги на ином языке, кроме русского. 29 апреля 1867 г., 41 арк.

Оп. 194

376. Спр. 148. О мерах, проектируемых Министерством финансов по ограничению труда малолетних и подростков и об образовании их на фабриках, заводах и в других промышленных заведениях. 11 ноября 1881 г. – 6 марта 1885 г., 5 арк.

Оп. 204

377. Спр. 385. Отчет о состоянии иноверческих школ Киевского учебного округа. 1904 г., 6 арк.

378. Спр. 1057. Дело об одобрении Ученым комитетом Министерства народного просвещения проекта об учреждении технического училища при Городищенском сахарном заводе Киевской губернии, принадлежащим почетным гражданам братьям Яхненко и Семиренко. 26 августа 1861 – 4 апреля 1862 г., 6 арк.

Оп. 231

379. Спр. 26. О продаже имения князя А. Яблонского, обеспечивавшего некоторые функции Киевского учебного округа. 1861 – 1886 гг., 83 арк.

380. Спр. 45. По жалобе помещика А. Целикрвского на Волынское губернское правление по поводу продажи за долги его имения Охновки Киевскому учебному округу 1863 – 1887 гг., 80 арк.

381. Спр. 49. Об обращении в капитал пожертвований натурой в пользу учебного заведения Киевского учебного округа, обеспеченных помещичьими имениями и о жалобах на это графа Весищевского, Холоневского и графини Потоцкой. 1863 – 1884 гг., 235 арк.

Ф. 759. Собственное Ее Императорского Величества канцелярия учреждений императрицы Марии

Оп. 24

382. Спр. 888. Об ассигновании пансиону графини Левашовой при Киевской Фундуклеевской гимназии дополнительного кредита в 87 руб. на введение электрического освещения вместо керосинового. 1895 г., 30 арк.

383. Спр. 987. О приобретении для библиотеки Киевской Фундуклеевской гимназии книг и шкафов на счет 500 руб., пожертвованных почетным блюстителем Бродским. 1895 г., 40 арк.

Оп. 25

384. Спр. 419. О расширении Киево-Подольской женской гимназии. 1897 г., 5 арк.

385. Спр. 605. О принятии пожертвований от тайного советника Н. А. Терещенко 15 тыс. руб. на расширение Киево-Подольской женской гимназии. 1898 г., 5 арк.

Ф. 776. Главное управление по делам печати Министерства внутренних дел

Оп. 20

386. Спр. 531. Дело о запрещении лицам нехристианских исповеданий изготовлять иконы, кресты и другие предметы христианского культа, а также торговать ими. 9 сентября 1882 г. – 3 февраля 1887 г., 88 арк.

Ф. 796. Канцелярия Синода

Оп. 141

387. Спр. 130. О дозволении починить в деревне Юстиловке Киевской губернии римо-католическую часовню. 1860 г., 40 арк.

Оп. 173

388. Спр. 891. По положению господина синодиального обер-прокурора об отпуске 2500 руб. на достройку церкви в с. Станиславском Черкасского уезда Киевской губернии. 1 декабря 1892 г., 4 арк.

389. Спр. 908. По предложению господина синодиального обер-прокурора об отпуске 416 руб. священнику Стефану Сиявскому за исправление постройки в селе Рубенсовке Киевской епархии. – 25 декабря 1892 г., 7 арк.

Оп. 175

390. Спр. 1936. По делу об объявлении секты штундистов более вредною и о воспрещении штундистов делать общественные молитвенные собрания. 1894 г., 8 арк.

Оп. 176

391. Спр. 946. По предложению господина синодиального обер-прокурора об отпуске 555 руб. строителю причтовых построек в селе Христиновке Киевской епархии графу Герману Красицкому. Июнь 1895 г., 4 арк.

392. Спр. 966. По предложению господина синодиального обер-прокурора об отпуске 81 тыс. руб. на причтовые постройки Киевской епархии. 1895 г., 3 арк.

Оп. 182

393. Спр. 1206. По предложению хозяйственного управления об отпуске 4000 руб. в пособие на достройку церкви в селе Рацеве Чигиринского уезда Киевской епархии. 1901 г., 2 арк.

Оп. 184

394. Спр. 1095. О выдаче священнику м. Тального Уманского уезда И. Клецковскому 1000 руб. за приобретение его дома и священнику села Трубнявки Сквирского уезда 900 руб. на устройство нового дома. 1903 г., 3 арк.

Оп. 191, ч. 1, 2 отд., 1 ст.

395. Спр. 126. По предложению хозяйственного управления об отпуске денег на причтовые помещения в приходах Киевской епархии. 1910 г., 6 арк.

396. Спр. 295. Об отпуске денег на ремонт причтовых помещений в 7 приходах Киевской епархии. 1910 г., 6 арк.

397. Спр. 405. Об отпуске денег на ремонт причтовых помещений в 3-х приходах Киевской епархии. 1910 г., 6 арк.

Оп. 204

398. Спр. 91, 1 стол, 2 отдел. Об отпуске средств на ремонт и постройку причтовых домов в Киевской губернии. 17 февраля 1917 г., 32 арк.

Ф. 797. Канцелярия обер-прокурора Святейшего Синода

Оп. 13

399. Спр. 32668. О выстроеном помещиком Залеским римокатолическом костеле в г. Рудомле Киевской губернии. 1843 г., 2 арк.

Оп. 32

400. Спр. 277, 4 отд. По выписке из журнала Святейшего Синода о постройке в г. Киеве Вознесенской церкви. 3 февраля 1863 г., 6 арк.

401. Спр. 81, 4 отд. По отношению митрополита Киевского об отпуске средств на постройку церкви в с. Городецком Уманского уезда Киевской губернии. 12 марта 1863 г., 13 арк.

Оп. 36, 2 отд.

402. Спр. 20. О ходе народного образования в церковно-приходских школах Юго-Западного края. 28 июня 1866 г., 46 арк.

Оп. 37, 1 отд., 2 ст.

403. Спр. 105. Об учреждении при Киевской Духовной академии самостоятельной кафедры еврейского языка. 1867 г., 6 арк.

Оп. 43, 2 отд., 3 ст.

404. Спр. 143. О возникшем между Киевским Епархиальным и местным начальством разногласий касательно места погребения умирающих штундистов. О штундистах-крестьянах с. Косяковки Таращанского уезда Киевской губернии 16 ноября 1873, 4 арк.

Оп. 55, 2 отд., 3 ст.

405. Спр. 208. По определению Святейшего Синода с положением постановлений Преосвященных, собравшихся в 1884 году в г. Киеве относительно принятия мер к ослаблению в Юго-Западном крае иноверия вообще и штундизма в особенности. 1891 г., 98 арк.

Оп. 62, 2 отд., 3 ст.

406. Спр. 139. По отношению Киевского генерал-губернатора о распространении штундистской ереси в селе Рейментарщине Васильковского уезда Киевской губернии мещанином Григорием Василенко. 1892 г., 6 арк.

Оп. 63, 2 отд., 3 ст.

407. Спр. 49. О секте штундистов в с. Муравке Чигиринского уезда Киевской губернии. 4 февраля – 20 мая 1893 г., 8 арк.

Оп. 72, 2 отд., 3 ст.

408. Спр. 392. Ведомости о родившихся, вступивших в брак и умерших по Киевской епархии 1903 – 1916 года, 139 арк.

Оп. 74, 2 отд., 3 ст.

409. Спр. 162. По прошению крестьян с. Каменного Брода Радомысельского уезда Киевской губернии об оставлении при местной церкви старинной школы. 1904 – 1905 гг., 6 арк.

Оп. 76, 2 отд., 3 ст.

410. Спр. 593. По вопросу об отмене законов запрещающих лицам нехристианского исповедания усыновлять христиан и быть опекунами над несовершеннолетними православными. 1907 г., 4 арк.

Оп. 90

411. Спр. 38. О секте штундистов в Киевской губернии. 30 мая 1875 г., 8 арк.

Ф. 799. Хозяйственное управление при Синоде

Оп. 25

412. Спр. 12. Об отпуске пособия на постройку соборного храма в Умани Киевской губернии. 29 апреля 1894 г., 20 арк.

413. Спр. 87. О пособии на постройку церкви в с. Аполянке Уманского уезда Киевской губернии. 8 декабря 1895 г., 6 арк.

Оп. 26

414. Спр. 349. О пособии на постройку церкви в с. Копиевке Липовецкого уезда Киевской губернии. 1909 г., 4 арк.

415. Спр. 601. О пособии на постройку церкви в селе Кальнике Липовецкого уезда Киевской губернии. 1911 – 1917 гг., 21 арк.

416. Спр. 1212. О пособии на постройку церкви в селе Оранно Радомысльского уезда Киевской губернии. 1913 г., 4 арк.

417. Спр. 1487. О пособии на достройку церкви в селе Ясеновке Таращанского уезда Киевской губернии. 1914 г., 7 арк.

**Ф. 821. Департамент духовных дел иностранных исповеданий
Министерства внутренних дел**

Оп. 1

418. Спр. 88. Дело о возвращении помещику Сорочинскому суммы, израсходованной им на постройку Макаровского костела в Киевском уезде Киевской губернии. 1 декабря 1851 г. – 27 января 1861 г., 37 арк.

419. Спр. 151. Дело по жалобе в Сенат евреев г. Киева об отказе Киевского губернского правления открыть в центральной части г. Киева еврейскую молельню, а также об открытии в Киеве молитвенных школ, молелен. 15 января 1889 г. – 21 августа 1910 г., 185 арк.

420. Спр. 831. Дело об отказе жителям г. Радомысля Киевской губернии в разрешении превратить каплицу Радомысльского дворянского училища в филию Вышевичского костела. 20 июня – 5 ноября 1862 г., 16 арк.

421. Спр. 852. Дело по ходатайству Луцко-Житомирского епископа Боровского о перечислении Махновского приходского костела Бердичевского уезда Киевской губернии в 3-й, а Белиловского того же уезда в 4-й класс. 18 – 28 августа 1862 г., 4 арк.

Оп. 8

422. Спр. 53. Дело о рассмотрении жалоб разных лиц Киевской губернии на отказ открыть синагоги и молитвенные школы, закрытие уже существующих молитвенных домов и кладбищ, на злоупотребление по должности раввинов и членов духовных правлений по вопросу о выборе и утверждении их. Ч. 1. 25 февраля 1869 г. – 2 апреля 1897 г., 221 арк.

423. Спр. 53. Дело о рассмотрении жалоб разных лиц Киевской губернии (кроме Киева) на отказ в разрешении открывать синагоги и молитвенные школы, закрытие уже существующих молитвенных домов и кладбищ, на злоупотребление по должности раввинов и членов духовных правлений и по

вопросу о выборе и утверждении их. Ч. 2. 29 декабря 1897 г. – 7 ноября 1906 г., 170 арк.

424. Спр. 451. Дело по вопросу о назначении казенными раввинами их помощникам, имеющим образовательный ценз, жалования из остатков сумм коробочного сбора. 1881 г., 178 арк.

425. Спр. 66. Циркуляры Департамента духовных дел иностранных исповеданий губернаторам, градоначальникам и губернским комиссарам 25 апреля 1894 г., 179 арк.

Оп. 125

426. Спр. 1734. Дело о разрешении принимать денежные суммы, завещанные разными лицами в пользу Бердичевской римо-католической церкви св. Марии Киевской губернии. 7 февраля 1891 г. – 26 февраля 1902 г., 20 арк.

427. Спр. 1742. Дело о разрешении постройки новой римо-католической церкви в местечках Боризаевке Сквирского уезда Киевской губернии. Январь – 20 декабря 1877 г., 23 арк.

428. Спр. 1752. Дело об отклонении ходатайства Киевского генерал-губернатора о закрытии Васильковской римо-католической церкви Васильковского уезда Киевской губернии и обращении ее здания в православную церковь и о передаче имущества закрытой Копачевской римо-католической каплицы Киевского уезда, приписанной к Васильковской церкви, в эту церковь. 10 июня 1874 – 10 января 1874 г., 40 арк.

429. Спр. 1776. Дело о разрешении постройки в селе Вышевичих Радомисльского уезда Киевской губернии римо-католической церкви. 23 февраля 1895 г. – 20 января 1908 г., 5 арк.

430. Спр. 1862. Дело о запрещении ремонта Поповской римо-католической каплицы и разрешении достройки Таращанской римо-католической каплицы в Киевской губернии. 6 мая 1875 г. – 3 мая 1887 г., 28 арк.

431. Спр. 1906. Дело о постройке в монастыре Малине Радомысльского уезда Киевской губернии римо-католической церкви. 23 марта 1878 г. – 28 октября 1883 г., 39 арк.

432. Спр. 1911. О разрешении постройки римо-католической церкви в м. Махновке Бердичевского уезда Киевской губернии. 17 – 24 августа 1902 г., 2 арк.

433. Спр. 2008. О разрешении постройки римо-католической каплицы в г. Черкассах Киевской губернии и о закрытии и сносе римо-католической церкви в местечке Ротмыстровке Черкасского уезда. 8 декабря 1862 г. – 31 октября 1910 г., 19 арк.

Ф. 828. Генеральная Евангельско-Лютеранская Консистерия

Оп. 3

434. Спр. 202. Циркулярное обращение Министра внутренних дел Плеве к губернаторам о переходе лиц из одной христианской веры в другую. 1904 г., 10 арк.

Ф. 899. Графы Бобринские

Оп. 1

435. Спр. 497. Уведомление распорядительного отделения по постройке Народного дома в Смеле Бобринскому графу Алексею Александровичу об открытии Народного дома в Смеле и о заседании Комиссии общества грамотности. 2 марта 1904 г. – 2 июня 1905 г., 33 арк.

Ф. 931. Князя Долгоруковы

Оп. 3

436. Спр. 61. Письма и телеграммы управляющих имениями князю Долгорукову А. С. об управлении имениями. 1896 – 1908 гг., 5 арк.

Ф. 1001. Рабочее законодательство

Оп. 1

437. Спр. 254. Записки и выписки А. Г. Неболсина и других неустановленных лиц о русском и западноевропейском законодательствах о

работе несовершеннолетних на промышленных предприятиях. 3-я четверть XIX ст, 25 арк.

438. Спр. 257. Официальное письмо управляющего отделением промышленных училищ Министерства народного просвещения на имя Неболсина А. Г. по вопросу об устройстве при фабриках и заводах школ для малолетних рабочих. 5 апреля 1894 г., 40 арк.

439. Спр. 377. Письма разных лиц Неболсину Александру Григорьевичу Аксенова Алексея Николаевича, коллежского асессора. 25 мая 1874 г., 20 арк.

Ф. 1092. Шуваловы

Оп. 1, ч. 2.

440. Спр. 1268. Письма и телеграммы управляющего Тальновским имением Ф. Е. Бренделя графу П. П. Шувалову по делам имения о приходе и расходе денег, продаже сахара, поляризации свекловицы, приобретении оборудования для завода. 1867 – 1870 гг., 30 арк.

441. Спр. 1271. Письма и донесения управляющего Тальновским имением Ф. Е. Бренделя графу П. П. Шувалову по делам имений (об уплате долгов в Государственном Банке и займах, о продаже сахара, урожае свекловицы). 1878 – 1881 гг., 15 арк.

442. Спр. 1279. Донесение управляющего Тальновскими имениями В. Чечулина графу П. П. Шувалову по делам имения: о состоянии сахарных заводов, устройству вспомогательной кассы служащих, постройке заводских казарм. 1899 – 1902 гг., 19 арк.

443. Спр. 1337. Записки графа П. П. Шувалова и А. Мюнцера по сахароварению. 1898 г., 14 арк.

444. Спр. 1345. Сметы по Тальновскому сахарному заводу на 1862 – 1894 годы, 208 арк.

445. Спр. 1351. Ведомости расходов на рабочую силу по Тальновскому сахарному заводу 1895 – 1900 гг., 300 арк.

446. Спр. 1357. Опись имущества в доме графов Шуваловых в Тальном Уманского уезда Киевской губернии. 1851 г., 100 арк.

447. Спр. 1358. Докладные записки, прошения, письма графов П. П. и Е. В. Шуваловых, жителей Тального Уманского уезда Киевской губернии (купцов, мещан, еврейских священников и служащих управления Тальновскими имениями, сахарными заводами) с просьбой о материальной помощи. 1879 – 1913 гг. 335 арк.

Ф. 1149. Департамент законов Государственного Совета

Оп. 6

448. Спр. 37. О дозволении евреям механикам, винокурам, пивоварам и вообще ремесленникам проживать повсеместно в Империи. 22 июня 1865 г., 58 арк.

Оп. 7

449. Спр. 68. Об устройстве больничных помещений при фабриках и заводах. 1867 г., 33 арк.

Оп. 9

450. Спр. 58. О мерах по ограничению работы и к образованию малолетних и подростков, занимающихся на фабриках и заводах. 1882 г., 161 арк.

Оп. 10

451. Спр. 29. Об отсрочке приведения в действие правил о малолетних, работающих на заводах, фабриках и мануфактурах. 1883 г., 16 арк.

Оп. 13

452. Спр. 114. О повышении класса должности уездного предводителя дворянства в Киевской, Подольской и Волынской губерниях. – 1 ноября 1904 г., 20 арк.

Ф. 1151. Департамент гражданских и духовных дел Государственного Совета

Оп. 15

453. Спр. 524. О разрешении графу Константину Потоцкому пожертвовать из состава, состоящего в его владении заповедного имения, участок земли под сооружение православного храма и школы близ деревни

Шуры-Бондурской Липовецкого уезда Киевской губернии. 15 декабря 1903 г., 40 арк.

Ф. 1152. Департамент экономии Государственного Совета

Оп. 7

454. Спр. 70. Об образовании в ведении Киевского, Подольского и Волынского епархиальных начальств особых капиталов на постройку церковных домов. 18 марта 1869 г., 40 арк.

Оп. 8

455. Спр. 117. О расходах (6572 руб. 79 коп.) на устройство помещений для городских двухклассных училищ в губерниях Киевской, Подольской и Волынской. 1873 г., 13 арк.

Оп. 9

456. Спр. 12. О расходах (9797 руб.) на постройку, покупку и ремонт домов городских училищ в губерниях Киевской, Подольской и Волынской. 1877 г., 9 арк.

Оп. 10

457. Спр. 286. О воспрещении ночной работы несовершеннолетним и женщинам на фабриках, заводах и мануфактурах. 1885 г., 37 арк.

Ф. 1156. Первый Департамент Государственного совета

Оп. 1

458. Спр. 18. Дело о разногласиях из первого Общественного Собрания Правительствующего Сената возникшее в следствии жалоб жителей селения Яроповичи Сквирского уезда Ипполита Ходаковского, Григория Редькевича, Степана Чернышека и других, в числе 9-ти человек, на постановление Киевского губернского по крестьянским делам присутствия, состоявшегося 18 декабря 1893 года по определению чиншевых прав просителей на земельные участки при названном селении, владения Яроповичского товарищества свеклосахарных заводов. – 20 ноября 1906 г., 18 арк.

Ф. 1223. Особое совещание о нуждах сельскохозяйственной промышленности

Оп. 1

459. Спр. 36. Записки, доклады различных учреждений и лиц по улучшению положения сельского хозяйства. Ч. 1. 30 января – 13 мая 1902 г., 221 арк.

Ф. 1263. Комитет министров

Оп. 1

460. Спр. 3216, журн. ст. 631. Журнал Комитета министров. 16 августа 1866 г., 594 арк.

461. Спр. 3261. Журнал Комитета министров по представлению министра народного просвещения об учреждении в Юго-Западном крае средних учебных заведений. 10 января 1867 г., 575 арк.

462. Спр. 3419, ж. ст. 484. Журнал Комитета министров по представлению министра финансов прекращении процентного сбора с городских недвижимых имуществ лиц польского происхождения в Юго-Западном крае на устройство городов Киевской губернии. 16 сентября 1869 г., 400 арк.

463. Спр. 4236. Особый журнал Комитета министров по отчету сенатора Половцева, ревизовавшего Киевскую губернию. 4 мая 1882 г., 300 арк.

464. Спр. 4605. Журнал Комитета министров по представлению министра финансов о выдаче Топоровскому сахарному заводу патента на производство (Киевская губерния). 10 ноября 1887 г., 250 арк.

Оп. 4

465. Спр. 49. Отчеты о состоянии губерний, областей и градоначальств за 1905 год. Ч. 1., 671 арк.

Ф. 1276. Совет Министров (1905 – 1917)

Оп. 12

466. Спр. 515. Дело о разрешении назначать на должности биржевых маклеров лиц из крестьян и дворян. 28 сентября – 6 октября 1916 г., 7 арк.

Оп. 17

467. Спр. 82. Приложения к общим журналам заседаний за март 1907 года. 26 марта 1909 г., 289 арк.

468. Спр. 97. Приложения к общим журналам заседаний за июнь 1908 года. 1909 г., 34 арк.

Ф. 1278. Государственная Дума I, II, III, IV

Оп. 2

469. Спр. 2642. Дело о запросе членов Государственной Думы министру финансов по поводу неправильной выдачи первогильдийских свидетельств евреям-купцам города Киева. 27 января – 9 июня 1912 г., 13 арк.

Ф. 1281. Совет Министров внутренних дел

Оп. 6

470. Спр. 28. Отчет о состоянии Киевской губернии за 1861. 28 августа 1862 г., 154 арк.

471. Спр. 35. Отчет о состоянии Киевской губернии за 1862. 20 июля 1863 г., 199 арк.

472. Спр. 42. Отчет о состоянии Киевской губернии за 1863. 24 июня 1864 г., 71 арк.

Оп. 7

473. Спр. 47. Отчет о состоянии Киевской губернии за 1864. 1865 г., 83 арк.

474. Спр. 50. Отчет Киевского губернатора за 1865. 1868 г., 80 арк.

475. Спр. 72. Отчет Киевского губернатора за 1866. 12 августа 1867 г., 125 арк.

476. Спр. 90. По отчету губернатора о состоянии Киевской губернии за 1868 г.. 4 декабря 1869 г., 109 арк.

477. Спр. 88. По отчету губернатора о состоянии Киевской губернии за 1869 г.. 1 октября 1870 г., 176 арк.

Ф. 1282. Канцелярия Министерства внутренних дел

Оп. 3

478. Спр. 130. Еженедельные донесения гражданского губернатора о происшествиях в Киевской губернии. 10 ноября 1864 г. – 8 июля 1880 г., 518 арк.

479. Спр. 266. Отчет о состоянии Киевской губернии за 1898 год. 1899 г., 52 арк.

480. Спр. 375. Отчет о состоянии Киевской губернии за 1899 год. 1900 г., 14 арк.

481. Спр. 474. Отчет о состоянии Киевской губернии за 1900 год. 1901 г., 54 арк.

482. Спр. 545. Отчет о состоянии Киевской губернии за 1901 год. 1902, 201 арк.

Ф. 1284. Департамент общих дел МВД

Оп. 67

483. Спр. 83. По отчету Киевского губернатора о состоянии губернии за 1870 год. – 19 октября 1872 г., 65 арк.

484. Спр. 452. С отчетом Киевского губернатора о состоянии губернии за 1871 год. 8 января 1872 г., 55 арк.

Оп. 69

485. Спр. 135. Со Всеподданнейшими рапортами губернаторов о состоянии губерний за 1876 год. 4 декабря 1877 г., 84 арк.

486. Спр. 324. Со Всеподданнейшим отчетом Киевского губернатора о состоянии губернии за 1878год. 4 декабря 1879 г., 77 арк.

487. Спр. 396. Со Всеподданнейшим отчетом Киевского губернатора о состоянии губернии за 1873 год. 15 октября 1874 г., 63 арк.

488. Спр. 397. Со Всеподданнейшим отчетом Киевского губернатора о состоянии губернии за 1874 год. 27 мая 1876 г., 55 арк.

489. Спр. 441. Со Всеподданнейшим отчетом Киевского губернатора о состоянии губернии за 1875 год. 24 ноября 1876 г., 74 арк.

490. Спр. 415. Со Всеподданнейшим отчетом Киевского губернатора о состоянии губернии за 1872 год. 2 декабря 1874 г., 81 арк.

491. Спр. 454. Со Всеподданнейшим отчетом Киевского губернатора о состоянии губернии за 1877 год. 18 декабря 1878 г., 70 арк.

Оп. 70

492. Спр. 439. Со Всеподданнейшим отчетом Киевского губернатора о состоянии губернии за 1879 год. 31 декабря 1880 г., 65 арк.

493. Спр. 482. Со Всеподданнейшим отчетом Киевского губернатора о состоянии губернии за 1880 год. 13 февраля 1881 г., 79 арк.

494. Спр. 536. Со Всеподданнейшим отчетом Киевского губернатора о состоянии губернии за 1881 год. 24 января 1883 г., 77 арк.

Оп. 194

495. Спр. 29. По Всеподданнейшим отчетам о состоянии Кронштадского военного губернаторства и губерний: Владимирской, Симбирской, Киевской и других за 1902 год. 5 марта 1903 г., 55 арк.

496. Спр. 38. По Всеподданнейшим отчетам за 1903 год о состоянии Киевской губернии. 20 февраля 1905 г., 60 арк.

497. Спр. 117. По Всеподданнейшим отчетам 1) генерал-губернаторов за 1912 год о состоянии Киевской, Подольской и Волынской губерний. 11 сентября 1914 г., 70 арк.

498. Спр. 113. С копиями Всеподданнейших отчетов о состоянии Киевской губернии за 1903 год. 7 октября 1904 г., 71 арк.

Оп. 223

499. Спр. 40, гр. Б. О состоянии Киевской губернии за 1895 год. 31 июня 1896 г., 65 арк.

500. Спр. 46, гр. Б. О состоянии Киевской губернии за 1896 год. 4 августа 1897 г., 71 арк.

501. Спр. 88. По Всеподданнейшему докладу Киевского, Волынского, Подольского, временного Черниговского и Полтавского генерал-губернаторов за 1885 год. 23 мая 1886 г., 25 арк.

502. Спр. 119. С копиями Всеподданнейших отчетов о состоянии Киевской губернии за 1897 год. 25 августа 1898 г., 71 арк.

503. Спр. 161. С копией со Всеподданнейшего отчета о состоянии Киевской губернии за 1886 год. 21 сентября 1887 г., 55 арк.

504. Спр. 175. Со Всеподданнейшим отчетом о состоянии Киевской губернии за 1882 год. 7 января 1883 г., 54 арк.

505. Спр. 178. С копией со Всеподданнейшего отчета губернатора о состоянии Киевской губернии за 1887 год. 11 ноября 1888 г., 10 арк.

506. Спр. 179. С копиями Всеподданнейших отчетов о состоянии Киевской губернии за 1890 год. 5 августа 1891 г., 72 арк.

507. Спр. 189. С копиями Всеподданнейших отчетов о состоянии Киевской губернии за 1888 год. 19 сентября 1889 г., 62 арк.

508. Спр. 189. С копиями Всеподданнейших отчетов о состоянии Киевской губернии за 1894 год. 24 октября 1895 г., 71 арк.

509. Спр. 190. С копиями Всеподданнейших отчетов о состоянии Киевской губернии за 1891 год. 9 октября 1892 г., 92 арк.

510. Спр. 200. Со Всеподданнейшими отчетами Киевского губернатора за 1884 год. 6 октября 1885 г., 47 арк.

511. Спр. 224. С копиями Всеподданнейших отчетов о состоянии Киевской губернии за 1893 год. 5 сентября 1894 г., 82 арк.

512. Спр. 224. С копиями Всеподданнейших отчетов о состоянии Киевской губернии за 1889 год. 3 октября 1890 г., 70 арк.

513. Спр. 224. С копиями Всеподданнейших отчетов о состоянии Киевской губернии за 1892 год. 5 сентября 1893 г., 82 арк.

514. Спр. 289. С копиями Всеподданнейшего отчета Киевского губернатора за 1883 год. 31 декабря 1884 г., 52 арк.

Оп. 241

515. Спр. 56. Всеподданнейшие доклады по Департаменту общих дел об отмене в Лифляндской губернии изданной повинности, о преобразовании местных по крестьянским делам учреждений в Острожской губернии, о назначении, увольнении, награждении служащих, о выдаче пенсий, пособий, о

предоставлении заграничных паспортов и другое. Приказы Министерства внутренних дел по личному составу. 1864 г., 808 арк.

516. Спр. 81. О годовых отчетах Лифляндской, Курляндской, Эстляндской губерний, Комиссий крестьянских дел за 1878 – 1879 гг., об отсрочке дворянских выборов в Смоленской губернии, о назначении, увольнении и награждении служащих, утверждении выборных должностей, выдаче пособий, утверждении стипендий учащимся разных учебных заведений, о разрешении лицам заграничных поездок, принятии иностранцев в русское подданство и другое. Приказы министра внутренних дел по личному составу. 1880 г., 549 арк.

517. Спр. 100. О созыве в 1895 году XII международного съезда врачей, о праздновании 1 сентября 1893 года 300-летия существования города Старого Оскола, об открытии подписки на сооружение памятника поэту Кольцову, назначении и увольнении со службы, награждении и др. 1 января – 30 декабря 1893 г., 412 арк.

518. Спр. 103. О мерах к развитию дворянского землевладения, о сборе пожертвований для оказания помощи бежавшим из Турции армянам, о принятии в подданство России, об определении и увольнении со службы, назначении пенсий, выдаче пособий. 4 июля – 27 декабря 1896 г., 274 арк.

Ф. 1286. Департамент полиции

Оп. 21

519. Спр. 66. Об открытии Благородных и Коммерческих собраний и клубов и прочих обществ. 14 января 1860 г. – 1 марта 1861 г., 62 арк.

Оп. 29

520. Спр. 85. Об изменении устава Киевского дворянского клуба. 16 – 18 октября 1868 г., 4 арк.

521. Спр. 89. По ходатайству почетного гражданина Журавлева о предоставлении ему права работать на фабриках и заводах в праздные и табельные дни. 27 октября 1868 г. – 16 июня 1869 г., 24 арк.

Оп. 32

522. Спр. 387. О происшествиях по губерниям. 1 июня 1871 г., 3 арк.

523. Спр. 300. По письму генерал-лейтенанта Исакова о рассмотрении устройства Общества попечения о рабочих. Январь – апрель 1871 г., 53 арк.

Оп. 33

524. Спр. 221. Об утверждении уставов Киевского дворянского собрания 5 мая 1870 г. – 26 января 1875 г., 12 арк.

Ф. 1287. Хозяйственный департамент Министерства внутренних дел

Оп. 7

525. Спр. 2247. О ярмарках в Киевской губернии. 23 февраля 1891 г. – 2 марта 1894 г., 9 арк.

Оп. 9

526. Спр. 1348. Об устройстве в России государственных касс для страхования рабочих от несчастных случаев и для выдачи им пенсий. 5 июня 1881 г. – 23 февраля 1885 г., 17 арк.

Оп. 15

527. Спр. 1390. По возбужденному Нижегородской фабричной инспекцией вопроса об уплате фабрикантами и заводчиками денег за лечение рабочих в земских больницах. 18 августа 1895 г. – 8 апреля 1897 г., 21 арк.

Оп 27

528. Спр. 143. Об открытии земских собраний и ходе их занятий по Киевской губернии. 2 января 1896 г. – 18 января 1897 г., 101 арк.

529. Спр. 144. Об учебных заведениях и пособиях на содержание их земствами. 2 января 1896 г. – 24 июня 1902 г., 197 арк.

Оп. 28

530. Спр. 769. Статистические сведения по городам Киевской губернии (описание городов, финансовое положение и пр.). 1900 г., 30 арк.

531. Спр. 811. Приложения к делу о финансовом положении городов Киевской губернии. 19 сентября 1900 г., 40 арк.

532. Спр. 973. По сметам и отчетам градоначальств и военных губернаторств. Киевская губерния. 15 марта 1904 г., 40 арк.

Оп. 34

533. Спр. 1860. Частная переписка за 1864 год. 2 марта 1864 г. – 21 августа 1866 г., 40 арк.

Оп. 35

534. Спр. 316. О распределении городских средств по содержанию некоторых учреждений и чиновников МВД и государственного контроля. Ч. 1. 26 марта 1870 г. – 25 января 1878 г., 263 арк.

535. Спр. 577. О ходатайстве начальника Киевской губернии о переводе городских запасных капиталов в частные кредитные учреждения. 29 февраля 1872 г. – 26 сентября 1876 г., 17 арк.

536. Спр. 2136. О ходатайстве жителей города Бердичева Киевской губернии о проведении водопровода. 1896 г., 30 арк.

Оп. 36

537. Спр. 846. О жалобе владельцев города Бердичева Рукавишниковых на постановление Бердичевской городской думы о взыскании с них в беспорном порядке 3791 руб. недоимки пособия городу Бердичеву на мостовые работы. 23 августа 1903 г. – 3 сентября 1904 г., 40 арк.

Оп. 38

538. Спр. 458. О допущении дворян, владеющих недвижимой собственностью в городах, к участию в замещении должностей по управлению общественными банками. 19 августа 1864 г. – 10 августа 1870 г., 29 арк.

539. Спр. 851. Об учреждении в городе Киеве и Вильне особой комиссии для составления проекта преобразования владельческих городов и местечек. 29 декабря 1867 г. – 18 октября 1880 г., 5 арк.

540. Спр. 1230. О введении Городового положения в городах Киевской губернии. 9 сентября – 21 сентября 1892 г., 30 арк.

541. Спр. 1818. О прошении вдовы генерал-лейтенанта графини А. Ностиц о переименовании селения Носачева Киевской губернии, принадлежащего просительнице, в местечко. 14 февраля – 16 марта 1877 г., 5 арк.

542. Спр. 2618. О введении Городского положения в городах Киевской губернии. 19 августа – 22 сентября 1894 г., 87 арк.

543. Спр. 3479. Второе четырехлетие действия городского положения 11 июля 1892 года по Киевской губернии. 7 января 1908 г., 30 арк.

544. Спр. 3650. О переименовании с. Демиевки Киевской губернии в местечко. 3 января – 20 мая 1903 г., 20 арк.

Оп. 43

545. Спр. 58. О разрешении почетным гражданам Гинцбургу и Бродскому учредить Общество распространения просвещения между евреями в России. Ч. 1. 27 мая 1863 г. – 11 февраля 1897 г., 882 арк.

546. Спр. 357. Об учреждении при Киевской духовной академии в память 50-тилетнего юбилея двух стипендий для студентов из граждан г. Киева. 28 января – 28 декабря 1870 г., 12 арк.

547. Спр. 631. Об отчислении из запасных средств г. Чигирина 5 тыс. руб. на устройство дома под помещение местного 2-х классного женского училища. 19 декабря 1874 г. – 28 января 1875 г., 3 арк.

Оп. 44

548. Спр. 43. О привлечении содержащихся евреями в Киевской губернии сахарных заводов к платежу коробочного сбора в размере 1 % с чистой прибыли или валовой суммы годового производства. 1 декабря 1897 г. – 30 июня 1898 г., 8 арк.

549. Спр. 303. По вопросу об отмене некоторых сборов, взимаемых в пользу владельцев г. Бердичева Киевской губернии. 26 февраля 1902 г. – 12 июня 1912 г., 17 арк.

Оп. 46

550. Спр. 2193. По письму князя Суворова о доставлении сведений о существующих в России Обществах взаимного вспомоществования. 25 февраля – 17 ноября 1866 г., 55 арк.

Ф. 1288. Главное управление местного хозяйства Министерства внутренних дел

Оп. 3

551. Спр. 143. По вопросу о выделении городов в самостоятельные земские единицы Киевской губернии. 1907 г., 35 арк.

Оп. 3, 2 отд.

552. Спр. 17. По жалобе поверенного Александровского товарищества сахарных заводов И. М. Маховера на постановление очередного Чигиринского уездного земского собрания Киевской губернии от 15 и 16 октября 1915 года об обложении сахарных заводов земскими сборами в Чигиринском уезде Киевской губернии. 1916 г., 30 арк.

553. Спр. 164. По вопросу о выделении в самостоятельные уездные земства городов Киева и Минска в самостоятельные уездные земства. 1909 г., 18 арк.

Оп. 5

554. Спр. 28. Об обращении села Лебедина Киевской губернии в местечко 1913. 22 августа 1914 г., 16 арк.

555. Спр. 40. О преобразовании местечка Белиловки Киевской губернии в город Бердичевского уезда 1910. 10 января 1911 г., 10 арк.

556. Спр. 46. О переименовании села Рассавы Киевской губернии в местечко 1904. 18 ноября 1908 г., 5 арк.

557. Спр. 170. Статистические сведения о населении по национальностям и числе лиц, владеющих недвижимым имуществом и находящихся в русском подданстве в городах Вологодской, Киевской, Курляндской и Ярославской губерниях. 13 января 1914 г., 296 арк.

Оп. 7

558. Спр. 14. О выдаче из казны городу Бердичеву ссуды 80 тыс. руб. на постройку здания для коммерческого училища. 4 апреля 1909 г., 5 арк.

Оп. 15

559. Спр. 830. Об утверждении проекта устава Киевской рабочей похоронной кассы. 22 апреля 1902 г., 10 арк.

Оп. 25

560. Спр. 29. Статистические сведения о числе городов и их населения по губерниям и областям. Киевская губерния. 1913 г., 10 арк.

Ф. 1290. Центральный статистический комитет Министерства внутренних дел

Оп. 2

561. Спр. 89. О разрешении проведения однодневной статистической переписи в городах Киеве и Житомире. 27 августа 1873 г. – 22 марта 1874 г., 39 арк.

Ф. 1291. Земский отдел Министерства внутренних дел

Оп. 37

562. Спр. 169. О записке помещицы деревни Городища Левченковой по предмету устройства в городе Малине и деревне Ковишловке Радомысльского уезда Киевской губернии фабрик, вредных чистоте воздуха и воды. 22 августа 1877 г., 9 арк.

Оп. 63

563. Спр. 375. О распространении Положения о земских учреждениях 1890 года на 9 западных губерний Виленскую, Витебскую, Волынскую, Гродненскую, Киевскую, Ковенскую, Минскую, Могилевскую и Подольскую. 30 октября 1909 г., 30 арк.

Оп. 66

564. Спр. 33. Об употреблении рабочих книжек на казенных заводах. 22 августа – 25 октября 1863 г., 5 арк.

Оп. 71

565. Спр. 36. По отношению Медицинского департамента о принятии в дар участка земли в м. Малине Радомысльского уезда жертвуемого местным крестьянским обществом под постройку здания приемного покоя. 17 января – 1 июня 1900 г., 4 арк.

566. Спр. 252. По отношению Медицинского департамента о разрешении крестьянам с. Мироновки Каневского уезда отвести безвозмездно земству

участок земли для устройства приемного покоя. 16 марта – 31 октября 1897 г., 10 арк.

567. Спр. 294. По отношению Медицинского департамента о принятии в дар участка земли, пожертвованного Медвинским сельским обществом под постройку приемного покоя в с. Медвине Каневского уезда. 30 марта – 5 апреля 1896 г., 2 арк.

Оп. 79

568. Спр. 229. По определению чиншевых прав на земельные угодья и сервитуты Киевской губернии жителей села Бродецкого Бердичевского уезда Антона Могилевского в имении Подгорского. 22 февраля – 11 октября 1905 г., 10 арк.

569. Спр. 230. По определению чиншевых прав на земельные угодья и сервитуты Киевской губернии жителей села Буков Уманского уезда Игнатия Червонюка в имении князя Любомирского. 2 декабря – 25 ноября 1905 г., 25 арк.

570. Спр. 231. По определению чиншевых прав на земельные угодья и сервитуты Киевской губернии жителей села Вахновки Бердичевского уезда, мещан Тихона Морейника при селе Журбовке. 13 декабря – 7 ноября 1905 г., 30 арк.

571. Спр. 232. По определению чиншевых прав на земельные угодья и сервитуты Киевской губернии жителей села Великих-Ерчигов Сквирского уезда Григория Маслюка и Андрея Гнездецкого. 13 декабря – 7 февраля 1906 г., 26 арк.

572. Спр. 233. По определению чиншевых прав на земельные угодья и сервитуты Киевской губернии жителей села Великих-Лисовец Сквирского уезда Федора Можаровского, Екатерины Осецкой и других. 10 января – 30 сентября 1903 г., 30 арк.

573. Спр. 234. По определению чиншевых прав на земельные угодья и сервитуты Киевской губернии жителей села Великой Чернявки Бердичевского

уезда крестьян Николая Ольшевского в имении Куриловича. 10 октября – 7 ноября 1905 г., 15 арк.

574. Спр. 235. По определению чиншевых прав на земельные угодья и сервитуты Киевской губернии жителей села Глубочки Радомысльского уезда Иосифа Гораля в имении Розенберга. 17 ноября – 31 марта 1904 г., 40 арк.

575. Спр. 236. По определению чиншевых прав на земельные угодья и сервитуты Киевской губернии жителей села Грушковки Чигиринского уезда Анны, Евдокима и других Сокуренок в имении графов Александра и Льва Бобринских. 8 марта – 30 апреля 1905 г., 40 арк.

576. Спр. 237. По определению чиншевых прав на земельные угодья и сервитуты Киевской губернии жителей села Дубовик Радомысльского уезда Андрея Воловича и Николая Рахальского в имении Данила Мультана. 29 марта – 31 июня 1907 г., 5 арк.

577. Спр. 238. По определению чиншевых прав на земельные угодья и сервитуты Киевской губернии жителей села Жежелева Бердичевского уезда Андрея Станкевича в имении Мазараки. 10 августа – 15 ноября 1905 г., 50 арк.

Ф. 1293 Технический строительный комитет Министерства внутренних дел

Оп. 76

578. Спр. 70. По Высочайшему повелению о составлении правил по предотвращении несчастных случаев на фабриках и заводах от неудовлетворительного устройства зданий. 18 мая 1865 г., 10 арк.

Оп. 87

579. Спр. 158. Об электрическом освещении, устроенном на свеклосахарном заводе в Липовецком уезде Киевской губернии. 9 января 1892 г., 5 арк.

580. Спр. 231. О постройке здания еврейского училища в городе Бердичеве Киевской губернии. 6 октября 1894 г., 9 арк.

Оп. 88

581. Спр. 224. Об устройстве электрического освещения на сахарном заводе Тульчинского в м. Жашкове, 5 арк.

Оп. 89

582. Спр. 3. Об электрическом освещении, устроенном на винокуренном заводе баронессы Врангель в Звенигородском уезде Киевской губернии. 4 мая 1893 г., 5 арк.

583. Спр. 29. Об электрическом освещении, устроенном на сахарном заводе действительного статского советника Терещенко в с. Старой Осоте Киевской губернии. 4 мая 1893 г., 5 арк.

Оп. 95

584. Спр. 233. Об устройстве электрического освещения на улицах города Бердичева Киевской губернии. 1899 г., 20 арк.

Оп. 113

585. Спр. 8. По отношению Департамента общих дел о постройке церкви в имении графа Бобринского м. Смеле Черкасского уезда Киевской губернии. 29 января 1875 г., 6 арк.

586. Спр. 14. По отношению Департамента общих дел о постройке нового каменного православного собора в г. Чигирине Киевской губернии. 1876 г., 2 арк.

587. Спр. 88. По проекту на постройку костела в имении генерал-адъютанта Ржевуского Борщаговке в Сквирском уезде Киевской губернии. 15 июня 1877 г., 2 арк.

Ф. 1328. Дворцовый комендант

Оп. 2

588. Спр. 17. Подлинные доклады Министра внутренних дел с замечаниями Николая II, представленные на его рассмотрение дворцовым комендантом Треповым. 1 июля – 31 июля 1906 г., 95 арк.

589. Спр. 31. По беспорядкам в разных местностях, вызванными революционным движением. 29 ноября 1905 г. – 19 августа 1906 г., 43 арк.

Ф. 1343. Департамент Герольдии Сената

Оп. 39

590. Спр. 321. Опись дел Правительствующего Сената по делам Герольдии о потомственных почетных гражданах 1830 – 1890 годов. Барские, киевские 2-й гильдии купцы. 7 октября 1861 г., 15 арк.

591. Спр. 409. Опись дел Правительствующего Сената по делам Герольдии о потомственных почетных гражданах 1830 – 1890 годов. Белянкин Илья, киевский 2-й гильдии купец. 7 сентября 1882 г., 10 арк.

592. Спр. 430. Опись дел Правительствующего Сената по делам Герольдии о потомственных почетных гражданах 1830 – 1890 годов. Беренштам, киевский 1-й гильдии купец. 22 августа 1861 г., 18 арк.

593. Спр. 602. Опись дел Правительствующего Сената по делам Герольдии о потомственных почетных гражданах 1830 – 1890 годов. Бродские (Иосиф), киевский 1-й гильдии купцы. 27 мая 1874 г., 18 арк.

594. Спр. 632. Опись дел Правительствующего Сената по делам Герольдии о потомственных почетных гражданах 1830 – 1890 годов. Бубновы, киевские 1-й гильдии купцы. 25 сентября 1867 г., 20 арк.

595. Спр. 638. Опись дел Правительствующего Сената по делам Герольдии о потомственных почетных гражданах 1830 – 1890 годов. Бужанские, киевские 1-й гильдии купцы. 17 октября 1888 г., 15 арк.

596. Спр. 868. Опись дел Правительствующего Сената по делам Герольдии о потомственных почетных гражданах 1830 – 1890 годов. Воловик, киевский 1-й гильдии купец. 30 января 1884 г., 5 арк.

597. Спр. 1385. Опись дел Правительствующего Сената по делам Герольдии о потомственных почетных гражданах 1830 – 1890 годов. Дехтяревы (Екатерина), киевские 1-й гильдии купцы. 7 ноября 1849 г., 5 арк.

598. Спр. 1386. Опись дел Правительствующего Сената по делам Герольдии о потомственных почетных гражданах 1830 – 1890 годов. Дехтяревы (Родион), киевские 1-й гильдии купцы. 28 ноября 1867 г., 10 арк.

Ф. 1363. Уголовно-кассационный департамент Сената

Оп. 2

599. Спр. 13. Жалоба крестьян деревни Ямполья Радомысельского уезда Киевской губернии Т. И. Литвина, Л. Б. Литвина и других, всего 13 человек, на графа В. М. Ходкевича, захватившего крестьянские земли. 23 января 1890 г., 40 арк.

Оп. 9

600. Спр. 62. Об отмене приговора по делу крестьян Уманского уезда Киевской губернии В. Душиновского, И. Сербиновского и других, всего в числе 4 человек, осужденных за распространение учения штундизма. 31 января – 29 января 1889 г., 30 арк.

601. Спр. 93. Об отмене приговора по делу крестьянина Уманского уезда Киевской губернии К. Карокая, осужденного за распространение учения штундизма. 19 ноября – 28 декабря 1889 г., 28 арк.

Ф. 1374. Генеральный прокурор Сената

Оп. 1

602. Спр. 647. Донесения о состоянии Киевской губернии. 1897 г., 9 арк.

Ф. 1405. Министерство юстиции

Оп. 70

603. Спр. 5785. О уголовной ответственности владельцев фабрик и заводов за несчастные случаи, происходящие от необходимости или неумелого обращения с паровыми котлами и другими механизмами. 1872 г., 235 арк.

Оп. 75

604. Спр. 7200. О сыне священника Якове Стефановиче. 1877 г., 471 арк.

Оп. 80

605. Спр. 630. О установлении взысканий за нарушение постановлений о работе малолетних на фабриках, заводах и мануфактурах и их образовании. 28 октября 1881 г. – 9 февраля 1890 г., 325 арк.

Оп. 86

606. Спр. 11120. По вопросу о том подлежит ли удержанию за долги пособий назначаемые рабочим из капитала, составляемого из штрафных денег. 27 марта – 10 мая 1897 г., 5 арк.

Оп. 89

607. Спр. 11241. О применении Положения о земских учреждениях 12 июня 1890 года к губерниям: Витебской, Волынской, Минской, Могилевской, Подольской и Киевской. 1910 г., 291 арк.

Оп. 90

608. Спр. 7594. Об ответственности владельцев промышленных предприятий за увечье и смерть рабочих. 1898 г., 184 арк.

609. Спр. 10987. По вопросу об обеспечении участи рабочих, пострадавших в промышленных заведениях. 1898 г., 10 арк.

610. Спр. 10988. О назначении пенсий и пособий горнорабочим казенных горных заводов и рудников за увечья и болезни. 1898 г., 20 арк.

611. Спр. 10989. О вознаграждении владельцами промышленных предприятий рабочих и служащих утративших трудоспособность вследствие несчастных случаев. 1902 г., 30 арк.

Оп. 96

612. Спр. 1988. Циркуляр председателя и прокурора судебных палат и окружных судов о Высочайшем повелении об образовании из денежных взысканий с владельцами промышленных предприятий особого капитала для выдачи пособий больным и увечным рабочим. 16 апреля – 14 декабря 1895 г., 28 арк.

Оп. 107

613. Спр. 7383. О захвате крестьянами с. Райгородка Черкасского уезда земли сахарного завода Александровского товарищества. 26 марта 1905 г., 4 арк.

614. Спр. 7578. О беспорядках и поджогах в Сквирском уезде. 20 – 29 марта – первая половина мая 1905 г., 23 арк.

615. Спр. 7930. О крестьянских беспорядках в Киевском уезде. (Забастовка крестьян, нанятых на работу в Кагарлыкское имение Киевского уезда ген. М. М. Черткова). Май 1905 г., 15 арк.

616. Спр. 8098. О волнении крестьян Липовецкого уезда. 23 мая – июнь 1905 г., 35 арк.

617. Спр. 9621. О сопротивлении крестьян м. Сокольчи Сквирского уезда полиции при прорытии рва вокруг земель землевладельца Терещенко. 26 марта – 1 мая 1905 г., 3 арк.

Оп. 108

618. Спр. 6812. О волнении крестьян Каневского, Черкасского и Черниговского уездов. Май 1905 г., 44 арк.

619. Спр. 6822. О волнении крестьян в Звенигородском уезде Киевской губернии в мае – июне 1905 года. 1905 – 1906 гг., 92 арк.

620. Спр. 6824. О волнении крестьян в Уманском уезде. 1905 – 1906 гг., 31 арк.

621. Спр. 6854. Дело о выступлении крестьян Лебединской экономии Чигиринского уезда с требованием увеличения заработной платы и вооруженном нападении на полк драгун, присланный для их усмирения. 1906 г., 30 арк.

622. Спр. 6861. О предъявлении требований крестьянами с. Нерубайка Уманского уезда землевладельцу Пиотровскому об увеличении поденной платы за работу в имении и столкновение их со стражниками. 20 июля 1906 г., 22 арк.

Оп. 193 (2 д-во)

623. Спр. 1674. По прошению о Нечитайле. 29 января – 1 мая 1907 г., 4 арк.

624. Спр. 2820. По прошению Белоуса и других. 18 мая 1907 г., 16 арк.

Оп. 194

625. Спр. 87. О крестьянских беспорядках осенью 1905 года. 1908 г., 30 арк.

626. Спр. 139. О беспорядках в имении князя Лопухина-Демидова при селе Сухинчах, крестьян с. Шендеровки Каневского уезда Киевской губернии. 1906 г., 28 арк.

Оп. 203

627. Спр. 2104. Из Канцелярии Его И. В. прошение Федора Иванова Щербины о помиловании (разгром экономии в деревне Гуте Звенигородского уезда дворянки Елизаветы Приснухиной). 1908 г., 14 арк.

Оп. 217

628. Спр. 97. Из Канцелярии Его Императорского Величества прошение Марии и Матрены Лотяшник о помиловании Артемия и Тараса. 1909 г., 10 арк.

Ф. 1410. Вещественные доказательства по делам Министерства юстиции

Оп. 1

629. Спр. 113. К делу о раскрытии организации «Тайная дружина» среди крестьян Чигиринского уезда Киевской губернии (изъяты у неустановленных лиц «Устав крестьянского общества «Тайная Дружина»). Без дат, 30 арк.

Ф. 1604. Делянов

Оп. 1

630. Спр. 267. Всеподданнейшие донесение сенатора А. Половцева о результатах ревизии Киевской губернии. 29 января 1882 г., 10 арк.

2. Опубліковані джерела

631. [Без назви] // Киевские епархиальные ведомости. – № 24 (12 июня). – 1916. – С. 337 – 338.

632. Адрес-календарь и справочная книга Киевской губернии / Сост. В. Г. Мозговой. – К., 1888. – 136 с.

633. Адрес-календарь лиц, служащих в Киевской губернии по гражданскому, военному, учебному и духовному ведомствам. Сост. по 10 апреля 1864 г. – К.: Киевская тип. Губернского управления, 1864. – 127 с.

634. Адрес-календарь личного состава Киевской епархии с алфавитным списком протоиереев и священников за 1890 год. – К.: Типография А. Давиденко, 1890. – 37 с.

635. Адрес-календарь помещиков Киевской губернии, расположенный в азбучном порядке фамилий по уездам. – Киев: Тип. А. Гаммершмидта, 1861. – 58 с.

636. Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. Отделение III (1796 – 1869 гг.). – Т. 1 – 3. – К., 1910, 1911, 1912.

637. Алфавитный список населенных мест Киевской губернии. – К.: Издание Киевского губернского комитета, 1885. – 83 с.

638. Анненский Н. Ф. Стоимость производства хлеба в частновладельческих хозяйствах / Анненский Н. Ф. // Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства: Сб. ст. / Под. ред. А. И. Чупрова, А. С. Постникова. – Т. 1. – СПб., 1897. – С. 157 – 245.

639. Боряковский С. Из церковной летописи Богоявленского прихода м. Павлолочи Сквирского уезда / Боряковский С. // Киевские епархиальные ведомости. – № 10 (16 мая). – 1895. – С. 442, 452.

640. Букраба В. В. Обзор мероприятий земств по улучшению животноводства в губернии с 1908 по 1912 гг. (Крупный рогатый скот и свиньи). – К., 1913. – 87 с.

641. Важнейшие законодательные акты (1908 – 1912) с алфавитным, предметным и хронологическим указателями / под ред. и предисловием проф. В. М. Гессена. – СПб., 1913. – С. 574, 840.

642. Воейков Д. Киевская губерния. Статистические сведения о распределении землевладения, о ценности имений и о крестьянском деле / Воейков Д., Загоскин В. – СПб.: Типография В. Безобразова, 1867. – 144 с.

643. Волости и важнейшие селения Европейской России. – Вып. 3. Губернии Малороссийские и Юго-Западные. – СПб., 1885.

644. Временное положение о высших женских курсах в городе Киеве. – К., 1911. – 15 с.

645. Города России в 1904 году. – СПб.: Изд. Центрального статистического комитета МВД, 1906. – 462 с.

646. Города России в 1910 году. – СПб.: Типо-литография Н. Л. Ныркина, 1914. – 1158 +XXXIV с.

647. Группировка данных о надельном землевладении крестьян Киевской губернии по размерам надела с диаграммами. – К., 1906. – 24 с.

648. Группировка данных о надельном землевладении крестьян Киевской губернии по размерам надела. – Б. м., б. г. – 24 с.

649. Двадцатипятилетие Первой Киевской частной женской А. Т. Дучинской гимназии, основанной В. Н. Ващенко-Захарченко. – К.: Типография Петра Барского, 1903. – 104 с.

650. Движения и перемены по службе // Киевские епархиальные ведомости. – № 24 (11 июня). – 1917. – С. 201.

651. Денежный отчет Первого Киевского коммерческого училища за 1900 и 1901 гг. – К.: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1902. – 63 с.

652. Денежный отчет Первого Киевского коммерческого училища за 1902 г. – К., 1903. – 53 с.

653. Денежный отчет Первого Киевского коммерческого училища за 1907 г. – К., 1908. – 69 с.

654. Денежный отчет Первого Киевского коммерческого училища за 1908 г. – К., 1909. – 71 с.

655. Денежный отчет Первого Киевского коммерческого училища за 1909 г. – К., 1910. – 67 с.

656. Денежный отчет Первого Киевского коммерческого училища за 1910 г. – К., 1911. – 63 с.

657. Денежный отчет Первого Киевского коммерческого училища за 1911 г. – К., 1912. – 65 с.

658. Денежный отчет Первого Киевского коммерческого училища за 1913 г. – К., 1914. – 73 с.

659. Доклад о результатах совещания 27 – 29 августа 1916 г. Киевского губернского общества взаимного вспомоществования учащихся и учившимся в

начальных народных училищах при совете Всероссийского педагогического общества. – К.: Изд. общества, 1916. – 8 с.

660. Доходы и расходы городов Киевской губернии по сметам на 1895 – 1897 гг. – К., 1898. – 26 с.

661. Еврейские училища Киевского учебного округа. – Б. м., б. г. – 47 с.

662. Епархиальные известия // Киевские епархиальные ведомости. – № 20 (16 октября). – 1895. – С. 247 – 248.

663. Журнал Второго очередного Киевского губернского земского собрания 1912 г. – Б. м., б. г. – 111 с.

664. Журнал Киевской губернской землеустроительной комиссии № 214. Заседание 17 августа 1912 года. – Б. м., б. г. – 230 с.

665. Журналы Агрономического совещания при Губернской управе за 23 февраля – 2 марта 1911 года. – К., 1911. – 300 с.

666. Заключение Собрания директоров гимназий Киевского учебного округа по учебным и дисциплинарным вопросам, предложенным попечителями округа на обсуждение гимназических советов. – Б. м., б. г. – 33 с.

667. Записка о порядке земельного обложения Киевской губернии. – Б. м., б. г. – 12 с.

668. Записка сенатора А. Половцова о состоянии общественного управления и хозяйства в городах Киевской губернии: в 2-х ч. – Б. м., Б. г. – 460 с.

669. Известия и заметки // Киевские епархиальные ведомости. – 1894. – № 12 (16 июня). – С. 194.

670. Известия и заметки // Киевские епархиальные ведомости. – № 1 (1 января). – 1894. – С. 51.

671. Известия и заметки // Киевские епархиальные ведомости. – № 10 (16 мая). – 1895. – С. 134, 135.

672. Известия и заметки // Киевские епархиальные ведомости. – № 12 (16 июня). – 1894. – С. 194.

673. Известия и заметки // Киевские епархиальные ведомости. – № 13 (1 июля). – 1894. – С. 235.
674. Известия и заметки // Киевские епархиальные ведомости. – № 8 (16 апреля). – 1894. – С. 220, 221.
675. Извлечение из журналов Совета Киевской Духовной Академии за 1911 – 1912 гг. – К., 1912. – 731 с.
676. Извлечение из журналов Совета Киевской Духовной Академии за 1914 – 1915 гг. – К., 1915. – 660 с.
677. Извлечение из отчета Киевского епархиального училищного совета за 1892 год // Киевские епархиальные ведомости. – № 11 (1 июня). – 1894. – С. 168.
678. Извлечение из протоколов Совета Киевской Духовной Академии за 1898 – 1899 учебный год. – К., 1899. – 364 с.
679. Извлечения и заметки // Киевские епархиальные ведомости. – № 14 (1 июля). – 1894. – С. 1 – 27, 410.
680. Извлечения и заметки // Киевские епархиальные ведомости. – № 12 (16 июня). – 1894. – С. 210.
681. Извольский П. Свод постановлений и распоряжений о специальных испытаниях на учительские звания. – К.: Типо-литография Т-ва Н. И. Кушнерев и К°, 1898. – 156 с.
682. Инструкция и примерные программы преподавания для двуклассных городских училищ по Положению 26 мая 1869 года губерний Киевской, Подольской и Волынской. – К., 1910. – 103 с.
683. Инструкция и примерные учебные планы для двухгодичных педагогических курсов, учреждаемых по правилам 29 июня 1907 года для приготовления учителей и учительниц начальных училищ. – К., 1909. – 71 с.
684. Исторические материалы из архива Киевского губернского правления. – Вып. 3. – К., 1882. – 175 с.

685. Исчисление населения, квартир и владений в г. Киеве в феврале 1916 года. – К., 1917. – 20 с. [Оттиск из журнала «Киевские городские известия»].

686. Итоги переписи скота у сельского крестьянского населения Киевской губернии в 1912 году. – К.: Типо-лит. наследн. К. Круглянского, 1914. – 633 с.

687. Календарь и записная книжка для корреспондентов Киевского губернского земства на 1913 год. – К.: Типо-лит. наследн. К. Круглянского, 1913. – 138 с.

688. Каменоломни и разработки простых полезных ископаемых в России / Сост. горный инженер Юрий Азанчев; Изд. горного департамента. – СПб.: Типо-литография и фототипия В. И. Штейна, 1894. – 346 с.

689. Касса жертв долга. – К.: Тип. Штаба КВО, 1911. – 18 с.

690. Киев и его предместья: Шулявка, Соломенка с Протасовым Яром, Байковая Гора и Демиевка с Саперною Слободкою по переписи 2 марта 1874 года / Юго-Западный отдел Русского Географического Общества. – К.: Тип. Завалского, 1875. – 400 с.

691. Киевская губерния – Польше. – К.: тип. Р. К. Лубковского, 1914. – 1 с.

692. Киевская губерния / Труды местных комитетов о нуждах промышленности. – СПб.: Тип. И. Гольдберга, 1903. – 1139 с.

693. Киевская губернская земская касса мелкого кредита. Устав Киевской губернской земской кассы мелкого кредита. – К., 1912. – 34 с.

694. Киевская справочная книжка-календарь на 1914 год с картой Киевской губернии. – К.: Издание Киевского губернского земства, б. г. – 324 с.

695. Киевское губернское совещание по пересмотру законоположений о крестьянах. Заседание 17 июня 1904 г. – Б. м., б. г. – 29 с.

696. Киевское дворянское собрание: Первое пятидесятилетие. 1838 – 1888 гг. – К.: Тип. С. В. Кульженко, 1888. – 13 с.

697. Копецкий П. Историческая записка о состоянии Первого Киевского женского училища духовного ведомства (ее императорского величества Марии Федоровны). 1861 – 1911. – К.: Типография «Русская Печатня», 1911. – 255 с.

698. Кофод А. А. Крестьянские хутора на надельной земле. – Т. 1. – СПб.: Тип. Ф. Вайсберга и П. Гершунина, 1905. – 283 с.

699. Краткая историческая записка и отчет о состоянии Киевской женской гимназии за 1878 – 1879 учебный год. – К.: Типография В. Давиденко, 1879. – 45 с.

700. Краткие сведения о составе и деятельности губернской управы – Б. м., б. г. – 424 с.

701. Краткие сведения о состоянии и деятельности частного женского коммерческого училища Л. Н. Володкевич в г. Киеве. 1900 – 1910 / Сост. к Екатеринославской выставке 1910 г. – К.: Тип. 1-ой Артели Печатного Дела, 1910. – 49 с.

702. Краткие справочные сведения о некоторых русских хозяйствах. – СПб., 1901. – Вып. 2. – С. 168 – 234.

703. Краткие статистические сведения о Киевской губернии за 1885 год / Сост. секретарь В. Г. Мозговой. – К., Типография Губернского Правления, 1886. – 16 с.

704. Краткий исторический обзор деятельности крестьянских учреждений Киевской губернии за 50 лет в связи с очерком современного положения крестьянского дела 9 февраля 1861 – 19 февраля 1911 гг. – К.: Типо-Литография Губернского правления, 1911. – 19 с.

705. Краткий обзор деятельности Киевского губернского земства по распространению и улучшению шелководства в губернии с 1907 по 1913 гг. / Сост. Н. А. Пусеп. – К.: Тип. наследн. К. Круглянского, 1913. – 15 с.

706. Краткий обзор деятельности Киевского губернского земства по распространению пчеловодства в губернии с 1908 по 1913 гг. / Сост. А. Е. Титов. – К., 1913. – 47 с.

707. Краткий обзор деятельности Киевского общества содействия начальному образованию за 30 лет (1882 – 1913). – К.: Типография М. Д. Счастливецва, Б. г. – 8 с.

708. Краткий обзор деятельности общества вспомоществования нуждающихся учащихся Киевского Первого коммерческого училища (4 декабря 1903 – 1 января 1913 гг.). – Б. м., б. г. – 3 с.

709. Краткий обзор основания училища и деятельности попечителя совета Киевского коммерческого училища, основанного Киевским купеческим обществом, 1888 – 1913 гг. – К., 1913. – 35 с.

710. Краткий отчет Киевской губернской земской управы по организации и развитию молочного хозяйства в губернии 1912 гг. / Сост. К. И. Михайлюк. – К., 1912. – 18 с.

711. Краткий очерк деятельности Киевского губернского земства по народному образованию (1905 – 1917). – К.: Типография Киевского губернского земства, 1918. – 20 с.

712. Краткий очерк истории церковно-приходских школ в Киевской епархии // Киевские епархиальные ведомости. – № 22 (16 ноября). – 1894. – С. 692 – 698.

713. Краткое описание имений наследников действительного статского советника Федора Артемьевича Терещенко. – К.: Типография М. Д. Ивановой, 1896. – 104 с.

714. Крестьянский посевной материал Киевской губернии (исследование, произведенное на сеяной контрольной станции Южно-Русского земельного синдиката) / Сост. А. П. Запороженко, ред. С. Л. Франкфурта. – К.: Типо-литография Р. Френкель, 1913. – 13 с.

715. Кустарная промышленность в Киевской губернии. – Т. 1. Итоги анкетного обследования. – К.: Типография К. Круглянского, 1912. – 321 с.

716. Кустарная промышленность в Киевской губернии. – Т. 2. Итоги анкеты о кустарной промышленности. – К., 1912. – 213 с.

717. Ле-ий И. Н. Заметки сельского хозяина / И. Н. Ле-ий // Земледелие. – 1898. – № 35. – С. 549 – 552.
718. Личков Л. Юго-западный край по данным переписи 1897 г. / Личков Л. // Киевская старина: ежемесячный исторический журнал. – 1905 (июль-август). – Т. ХС. – К.: Тип. Императорского ун-та св. Владимира Акц. общ-ва Н. Т. Корчак-Новицкого, 1905. – 700 с.
719. Личный состав средних учебных заведений, городских и уездных училищ Киевского учебного округа в 1899 году. – Б. м., б. г. – 59 с.
720. Личный состав средних учебных заведений, городских и уездных училищ Киевского учебного округа в 1900 году. – Б. м., б. г. – 63 с.
721. Личный состав средних учебных заведений, городских и уездных училищ Киевского учебного округа в 1901 году. – Б. м., б. г. – 71 с.
722. Личный состав средних учебных заведений, городских и уездных училищ Киевского учебного округа в 1902 году. – К., 1902. – 71 с.
723. Личный состав средних учебных заведений, городских и уездных училищ Киевского учебного округа в 1903 году. – К., 1903. – 71 с.
724. Мандрика М. Дзенгелівське ошадно-позичкове товариство / Мандрика М. – К., 1914. – 11 с.
725. Материалы о крестьянском надельном землевладении в Киевской губернии. – Часть 2. Поволостные и поуездные итоги. – К., 1906. – 23 с.
726. Материалы о крестьянском надельном землевладении в Киевской губернии. – Часть 1. Поселенные данные. – К., 1907. – 99 с.
727. Материалы по аграрно-экономическому исследованию Юго-Западного края. – Гайсин: Изд-во Уманско-Липовецкого сельскохозяйственного общества. Типография Шварцмана, 1909. – 180 с.
728. Материалы по исследованию животноводства в Киевской губернии. – Вып. 1. – К.: Типография насл. Круглянского, 1915. – 288 с.
729. Материалы по исследованию почв и грунтов Киевской губернии. – Вып. 1. Материалы для характеристики леса и почвенного покрова Киевской

лесостепи / Фролов Н. П. – О.: Типография Акционерного Южно-Русского Общества Печатного Дела, 1916. – 208 с.

730. Материалы по определению санитарного состояния Киевской губернии. – Т. 1. – Вып. 1. – К.: Тип. Императорского ун-та Св. Владимира, 1911. – 158 с.

731. Материалы по определению санитарного состояния Киевской губернии. – Т. 2. – Вып. 2. – К.: Тип. Императорского ун-та Св. Владимира, 1913. – 172 с.

732. Медицинский отчет о деятельности Киевской детской санатории / Сост. врач-интерн Санатории И. Е. Костецкий. – К., 1900. – 13 с.

733. Мероприятия 1869 года по преобразованию быта духовенства // Киевские епархиальные ведомости. – № 2 (16 января). – 1870. – С. 34 – 36.

734. Мозговой В. Г. Очерк Киевской губернии. Пространство. – Пути сообщения. – Население. – Климат. – Земледелие и землевладение. – Фабричная и заводская промышленность / В. Г. Мозговой. – К.: Губернская типография, 1881. – 82 с.

735. Наказ мировым посредникам Киевской губернии и их съездам по сельскому продовольствию. – Б. м., б. г. – 48 с.

736. Наказ сельским старостам, волостным старшинам и волостным правлениям Киевской губернии по сельской продовольственной части. Утвержденный 21. 6. 1906. – Б. м., б. г. – 39 с.

737. Народные училища Киевского учебного округа 1882 – 1885. – Б. м., б. г. – 34 с.

738. Народные училища Юго-Западного края: краткий очерк. – Б. м., б. г. – 33+22 с.

739. Наумов Г. Бюджеты города Киева / Г. Наумов – К.: Типография И. Чоколова, 1914. – 104 с.

740. Николай-он. Очерки нашего пореформенного общественного хозяйства. – Б. м, б. г. – 124 с.

741. Новосельский Н. А. Социальные вопросы в России / Новосельский Н. А. – СПб.: Типография В. В. Комарова, 1881. – 168 с.

742. Нормальный устав для мелких сельскохозяйственных товариществ. – К.: Типография Н. Т. Корчак-Новицкого, 1912. – 10 с.

743. О коллективных опытах в Киевской губернии: отчет-доклад Губернскому земскому собранию очередной сессии за 1911 год. – К.: Т-во «Печатня С. П. Яковлева», 1911. – 40 с.

744. О частном землевладении в Киевской губернии / Сост. Л. Скорняков. – К.: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1910. – 64 с.

745. Обзор Киевской губернии за 1876 – 1878 годы. – Б. м., б. г. – 500 с.

746. Обзор Киевской губернии за 1880 – 1884 годы. – К.: Губернская тип., 1884. – 300 с.

747. Обзор Киевской губернии за 1885 – 1888 годы. – К.: Губернская тип., 1888. – 400 с.

748. Обзор мероприятий земств Киевской губернии по улучшению животноводства в губернии с 1908 – 1912 год. (Крупный рогатый скот и свиньи) / Сост. В. В. Букраба. – К.: Тип. наслед. К. Круглянского, 1913. – 87 с.

749. Обзор начального народного образования в Киевской губернии за 1904 год / Сост. Училищным отделом Киевской губернской управы. – К.: Т-во «Печатня С. П. Яковлева», 1907. – 81 с.

750. Обзор начального народного образования в Киевской губернии за 1912 год / Издание Киевской губернской земской управы – К., 1914. – 113 с.

751. Обзор состояния сельского хозяйства Киевской губернии в 1905 и 1906 гг. Зима и весна. – К.: Т-во «Печатня С. П. Яковлева», 1906. – 24 с.

752. Общество вспомоществования нуждающимся ученицам Киевской женской гимназии: отчет за 1897 г. – К., 1898. – 14 с.

753. Общество вспомоществования нуждающимся ученицам Киевской женской гимназии: отчет за 1898 г. – К., 1899. – 14 с.

754. Общество вспомоществования нуждающимся ученицам Киевской женской гимназии: отчет за 1899 г. – К., 1900. – 14 с.

755. Общество вспомоществования нуждающимся ученицам Киевской женской гимназии: отчет за 1900 г. – К., 1901. – 14 с.

756. Общество вспомоществования нуждающимся ученицам Киевской женской гимназии: отчет за 1901 г. – К., 1902. – 15 с.

757. Общие статистические ведомости к отчету о состоянии народных училищ Юго-Западного края (губерний Киевской, Подольской и Волынской) за 1912 год. – К., 1913. – 14 с.

758. Объяснительная записка к экспонатам частного женского коммерческого училища Л. Н. Володкевич в Киеве, к экспонатам училища на выставке «Устройство и оборудование школы» в Санкт-Петербурге 1912 г. – К.: Типография 1-ой Киевской Артели Печатного Дела, 1912. – 43 с.

759. Описание здания Киевского коммерческого училища, основанного Киевским купеческим обществом. – К., 1913. – 16 с.

760. Описание имений, принадлежащих Н. А. Терещенко. – К.: Типо-литография А. Л. Попова, 1900. – 290 с.

761. Организация библиотеки и внеклассного чтения Первого Киевского коммерческого училища. – Б. м., б. г. – 9 с.

762. Особые мнения членов Общей комиссии по устройству быта крестьян Киевской, Подольской и Волынской губерний. – Б. м., 1859. – 200 с.

763. Отзывы профессоров университета св. Владимира о письменных ответах лиц, подвергавшихся испытаниям зрелости в гимназиях и окончательным испытаниям в реальных училищах Киевского учебного округа за 1893 – 1894 год. – К.: Типо-лит. Высочайше утвержденного Т-ва И. Н. Кушнерев, 1895. – 106 с.

764. Отзывы профессоров университета св. Владимира о письменных ответах лиц, подвергавшихся испытаниям зрелости в гимназиях и окончательным испытаниям в реальных училищах Киевского учебного округа за 1895 год. – К., 1895. – 230 с.

765. Отзывы профессоров университета св. Владимира о письменных ответах лиц, подвергавшихся испытаниям зрелости в гимназиях и окончательным испытаниям в реальных училищах Киевского учебного округа за 1899 – 1906 годы. – К.: Тип. т-ва И. Н. Кушнерев и Ко, 1899 – 1906. – 188 с.

766. Отчет Дешевой еврейской столовой (по Владимирской улице в доме Бонадурер) за 1906 – 1907 гг. – К.: Скоропечатня И. Левина, 1908. – 8 с.

767. Отчет Земского управления Киевской губернии по народному образованию за 1907 год. – К., 1908. – 39 с.

768. Отчет Киевского дворянского собрания с 1 января 1885 по 1 января 1886 года. – К.: Типография Д. С. Повальского, 1886. – 9 с.

769. Отчет Киевского дворянского собрания с 1 января 1886 по 1 января 1887 год. – К.: Типография Д. С. Повальского, 1887. – 9 с.

770. Отчет Киевского дворянского собрания с 1 января 1887 по 1 января 1888 годов. – К.: Типография Д. С. Повальского, 1888. – 9 с.

771. Отчет Киевского коммерческого собрания с 1 августа 1907 по 1 августа 1908. Год 9-й. – К., 1908. – 72 с.

772. Отчет Киевского Первого коммерческого училища, ведомства Министерства торговли и промышленности за 1907 – 1908 гг. – К., 1909. – 222 с.

773. Отчет Киевской губернской земской кассы мелкого кредита Губернскому земскому собранию за 1910 год (с приложениями). – К.: Издание Аграрного отдела Киевской губернской земской управы, 1911. – 14 с.

774. Отчет Киевской губернской земской кассы мелкого кредита Губернскому земскому собранию за 1911 год (с приложениями). – К., 1912. – 32 с.

775. Отчет Киевской губернской земской кассы мелкого кредита Губернскому земскому собранию за 1913 год (с приложениями). – К., 1914. – 95 с.

776. Отчет Киевской губернской земской кассы мелкого кредита Губернскому земскому собранию за 1914 год (с приложениями). – К., 1915. – 81 с.

777. Отчет Киевской губернской управы по делам земского хозяйства за 1910 год. – К., 1911. – 204 с.

778. Отчет Киевской губернской управы по делам земского хозяйства за 1910 год. – К.: Тип. Императорского университета Св. Владимира Акц. о-ва и изд. дела Н. Т. Корчак-Новицкого, 1911. – 206 с.

779. Отчет о временных педагогических курсах при Управлении округа для подготовки учителей средних учебных заведений за 1909 – 1910 гг. – К., 1910. – 50 с.

780. Отчет о временных педагогических курсах при Управлении округа для подготовки учителей средних учебных заведений за 1910 – 1911 гг. – К., 1911. – 56 с.

781. Отчет о временных педагогических курсах при Управлении округа для подготовки учителей средних учебных заведений за 1911 – 1912 гг. – К., 1913. – 71 с.

782. Отчет о временных педагогических курсах при управлении округа для подготовки учителей средних учебных заведений за 1912 – 1913 гг. – К., 1913. – 62 с.

783. Отчет о деятельности Губернского земского агронома за 1907 год / Сост. губернский агроном В. Сазонов. – Б. м., б. г. – 21 с.

784. Отчет о деятельности Земского управления Киевской губернии за первое трехлетие его существования (1904 – 1907 гг.). – К.: Т-во «Печатня С. П. Яковлева», 1907. – 454 с.

785. Отчет о деятельности Киевской «Кассы жертв долга» с ноября 1905 по ноябрь 1907 года. – К.: Тип. Штаба Киевского военного округа, 1908. – 16 с.

786. Отчет о деятельности Киевской «Кассы жертв долга» с ноября 1905 по 24 апреля 1911 года. – К.: Тип. Штаба Киевского военного округа, 1911. – 18 с.

787. Отчет о земских школах и внешкольных просветительных мероприятиях Киевского земства за 1908 год / Изд. Киевского губернского управления по делам земского хозяйства. – К.: Типография Акц. Общ. Н. Т. Корчак-Новицкого, 1909. – 53 с.

788. Отчет о земских школах и внешкольных просветительных мероприятиях Киевского земства за 1909 год. – К.: Изд. Киевского губернского управления по делам земского хозяйства, 1910. – 79 с.

789. Отчет о земских школах и внешкольных просветительных мероприятиях Киевского земства за 1910 год / Изд. Киевского губернского управления по делам земского хозяйства. – К.: Товарищество «Печатня С. П. Яковлева», 1911. – 85 с.

790. Отчет о земских школах и внешкольных просветительных мероприятиях в Киевской губернии за 1911 год / Изд. Киевского губернского управления по делам земского хозяйства. – К.: Типография Императорского Университета Св. Владимира Акц. Общ. печ. и изд. дела Н. Т. Корчак-Новицкого, 1913. – 168 с.

791. Отчет о состоянии врачебных участков и деятельности медицинского персонала, находящихся в ведении Киевского губернского земского управления за 1905 год / Сост. при участии врача А. Ф. Гамалия, заведующим врачебно-санитарным бюро проф. Ир. Скворцовым. – К., 1906. – 77 с.

792. Отчет о состоянии врачебных участков и деятельности медицинского персонала, находящихся в ведении Киевского губернского земского управления за 1910 год. – К.: Изд. Киевского губернского земского управления врачебно-санитарного бюро, 1911. – 46 с.

793. Отчет о состоянии Киевского Второго Коммерческого училища за 1902 – 1903 учебный год. – К.: Типография Т. Г. Мейнандера, 1904. – 108 с.

794. Отчет о состоянии Киевской Духовной Академии за 1893 – 1894 учебный год. – К., 1894. – 70 с.

795. Отчет о состоянии Киевской Духовной Академии за 1895 – 1896 учебный год. – К., 1896. – 53 с.

796. Отчет о состоянии Киевской Духовной Академии за 1910 – 1911 учебный год. – К., 1911. – 55 с.

797. Отчет о состоянии Киевской женской гимназии за 1880 – 1881 учебный год. – К.: Типография Г. Розенталя, 1881. – 36 с.

798. Отчет о состоянии Киевской женской гимназии за 1882 – 1883 учебный год. – К.: Тип. С. В. Кульженко, 1883. – 42 с.

799. Отчет о состоянии учебно-воспитательной части Киевского коммерческого училища за 1897 – 1898 учебный год и хозяйственной части за 1898 г. – К., 1899. – 26 с.

800. Отчет о состоянии учебно-воспитательной части Киевского коммерческого училища за 1898 – 1899 учебный год и хозяйственной части за 1899 г. – К., 1901. – 81 с.

801. Отчет о состоянии учебно-воспитательной части Киевского коммерческого училища за 1899 – 1900 учебный год и хозяйственной части за 1900 г. – К., 1901. – 73 с.

802. Отчет о состоянии учебно-воспитательной части Киевского коммерческого училища за 1900 – 1901 учебный год и хозяйственной части за 1901 г. – К., 1902. – 86 с.

803. Отчет о состоянии учебно-воспитательной части Киевского коммерческого училища за 1901 – 1902 учебный год и хозяйственной части за 1902 г. – К., 1903. – 66 с.

804. Отчет о состоянии учебно-воспитательной части Киевского коммерческого училища за 1902 – 1903 учебный год и хозяйственной части за 1903 г. – К., 1903. – 86 с.

805. Отчет о состоянии учебно-воспитательной части Киевского коммерческого училища за 1903 – 1904 учебный год и хозяйственной части за 1904 г. – К., 1904. – 122 с.

806. Отчет о состоянии учебно-воспитательной части Киевского коммерческого училища за 1904 – 1905 учебный год и хозяйственной части за 1905 г. – К., 1906. – 139 с.

807. Отчет о состоянии учебно-воспитательной части Киевского коммерческого училища за 1905 – 1906 учебный год и хозяйственной части за 1906 г. – К., 1906. – 125 с.

808. Отчет о состоянии учебно-воспитательной части Киевского коммерческого училища за 1906 – 1907 учебный год и хозяйственной части за 1907 г. – К., 1907. – 37 с.

809. Отчет о состоянии учебно-воспитательной части Киевского коммерческого училища за 1907 – 1908 учебный год и хозяйственной части за 1908 г. – К., 1909. – 222 с.

810. Отчет о состоянии учебно-воспитательной части Киевского коммерческого училища за 1908 – 1909 учебный год и хозяйственной части за 1909 г. – К., 1909. – 163 с.

811. Отчет о состоянии учебно-воспитательной части Киевского коммерческого училища за 1909 – 1910 учебный год и хозяйственной части за 1910 г. – К., 1911. – 94 с.

812. Отчет о состоянии учебно-воспитательной части Киевского коммерческого училища за 1910 – 1911 учебный год и хозяйственной части за 1911 г. – К., 1911. – 136 с.

813. Отчет о состоянии учебно-воспитательной части Киевского коммерческого училища за 1911 – 1912 учебный год и хозяйственной части за 1912 г. – К., 1912. – 124 с.

814. Отчет о состоянии учебно-воспитательной части Киевского коммерческого училища за 1912 – 1913 учебный год и хозяйственной части за 1913 г. – К., 1914. – 71 с.

815. Отчет о состоянии учебно-воспитательной части Киевского коммерческого училища за 1913 – 1914 учебный год и хозяйственной части за 1914 г. – К., 1914. – 82 с.

816. Отчет о состоянии учебно-воспитательной части Киевского коммерческого училища за 1914 – 1915 учебный год и хозяйственной части за 1915 г. – К., 1915. – 80 с.

817. Отчет о состоянии учебно-воспитательной части Киевского коммерческого училища за 1915 – 1916 учебный год и хозяйственной части за 1916 г. – К., 1917. – 79 с.

818. Отчет Общества вспомоществования недостаточным ученикам Киевского Второго коммерческого училища за 1902 – 1903 учебный год. – К., 1904. – 107 с.

819. Отчет Общества вспомоществования недостаточным ученикам Киевского Второго коммерческого училища за 1910 год. – К., 1911. – 26 с.

820. Отчет Общества вспомоществования недостаточным ученикам Киевского Второго коммерческого училища за 1911 год. – К.: Типо-литография Т. Г. Мейнандера, 1912. – 28 с.

821. Отчет Общества вспомоществования недостаточным ученикам Киевского второго коммерческого училища за 1912 год. – К., 1913. – 41 с.

822. Отчет по учебно-воспитательной части женской торговой школы имени П. Г. Терещенко за 1906 – 1907 учебный год. – К., 1907. – 94 с.

823. Отчет по учебно-воспитательной части женской торговой школы имени П. Г. Терещенко за 1907 – 1908 учебный год. – К., 1908. – 59 с.

824. Отчет по учебно-воспитательной части женской торговой школы имени П. Г. Терещенко за 1908 – 1909 учебный год. – К., 1909. – 57 с.

825. Отчет по учебно-воспитательной части женской торговой школы имени П. Г. Терещенко за 1909 – 1910 учебный год. – К., 1910. – 40 с.

826. Отчет по учебно-воспитательной части женской торговой школы имени П. Г. Терещенко за 1910 – 1911 учебный год. – К., 1911. – 40 с.

827. Отчет по учебно-воспитательной части женской торговой школы имени П. Г. Терещенко за 1914 – 1915 учебный год. – К., 1915. – 41 с.

828. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии внешкольного образования за 1914 год. – К., 1915. – 11 с.

829. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии внешкольного образования за 1916 год. – К., 1917. – 14 с.

830. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии высших начальных и уездных училищ за 1916 год. – К.: Типография Т-ва И. Н. Кушнерев и К°, 1917. – 18 с.

831. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии городских училищ за 1906 год. – К.: Типография Т-ва И. Н. Кушнерев и К°, 1907. – 26 с.

832. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии городских училищ за 1909 год. – К.: Типография Т-ва И. Н. Кушнерев, 1910. – 40 с.

833. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии городских училищ за 1910 год. – К.: Лито-типография И. Н. Кушнерев и К°, 1911. – 40 с.

834. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии дворянских пансионов-приютов за 1916 год. – К., 1917. – 8 с.

835. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии еврейских учебных заведений за 1889 год. – К.: Типография В. И. Завадского, 1890. – 32 с.

836. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии еврейских учебных заведений за 1891 год. – К.: Типо-литография Т-ва И. Н. Кушнерев, 1892. – 15 с.

837. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии еврейских учебных заведений за 1899 год. – К., 1900. – 7 с.

838. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии еврейских учебных заведений за 1902 год. – К.: Лито-типография Т-ва И. Н. Кушнерев и К°, 1903. – 7 с.

839. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии еврейских учебных заведений за 1914 год. – К.: Типография Т-ва И. Н. Кушнерев и К°, 1915. – 5 с.

840. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии еврейских учебных заведений за 1916 год. – К.: Типография Т-ва И. Н. Кушнерев и К°, 1917. – 6 с.

841. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии женских гимназий и прогимназий за 1889 год. – К.: Типография В. И. Завадского, 1890. – 76 с.

842. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии женских гимназий, прогимназий за 1906 год. – К.: Типография Т-ва И. Н. Кушнерев и К°, 1907. – 42 с.

843. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии женских гимназий, прогимназий и Острожского женского графа Д. Н. Блудова училища за 1890 год. – К.: Т-во печ. дела и торговли И. Н. Кушнерев, 1891. – 14 с.

844. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии женских гимназий, прогимназий и Острожского женского графа Д. Н. Блудова училища за 1891 год. – К.: Т-во печ. дела и торговли И. Н. Кушнерев, 1892. – 14 с.

845. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии женских гимназий, прогимназий и Острожского женского графа Д. Н. Блудова училища за 1893 год. – К.: Т-во печ. дела и торговли И. Н. Кушнерев, 1894. – 14 с.

846. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии иноверческих школ за 1893 год. – К.: Высоч. утв. Товарищество печ. дела и торговли И. Н. Кушнерев и К°, 1894. – 12 с.

847. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии иноверческих школ за 1895 год. – К., 1896. – 12 с.

848. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии иноверческих школ за 1899 год. – К.: Лито-типография Т-ва И. Н. Кушнерев и К°, 1900. – 11 с.

849. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии иноверческих школ за 1902 год. – К.: Лито-типогр. Т-ва И. Н. Кушнерева и К°, 1903. – 11 с.

850. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии мужских гимназий и прогимназий за 1889 год. – К.: Т-во И. Н. Кушнерев и К°, 1890. – 38 с.

851. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии мужских гимназий и прогимназий за 1890 год. – К.: Типо-литография Т-ва И. Н. Кушнерев и К°, 1891. – 43 с.

852. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии мужских гимназий и прогимназий за 1891 год. – К.: Типо-литография Высочайше утвер. Товарищества И. Н. Кушнерев и К°, 1892. – 16 с.

853. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии народного образования: 1. в Юго-Западном крае и 2. губерниях Черниговской и Полтавской за 1889 год. – К.: Типография С. В. Кульженко, 1890. – 40 с.

854. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии народных училищ: 1. в Юго-Западном крае и 2. губерниях Черниговской и Полтавской за 1893 год. – К.: Т-во И. Н. Кушнерев и К°, 1894. – 14 с.

855. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии начальных училищ за 1910 год. – К.: Лито-типография Т-ва И. Н. Кушнерев и Ко, 1911. – 40 с.

856. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии начальных училищ за 1916 год. – К.: Типография Т-ва И. Н. Кушнерев, 1917. – 20 с.

857. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии немецких школ в Юго-Западном крае за 1890 год. – К., 1891. – 12 с.

858. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии немецких школ в Юго-Западном крае за 1891 год. – К.: Типо-литография Т-ва И. Н. Кушнерев и К°, 1892. – 13 с.

859. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии педагогических курсов для учителей за 1909 год. – К., 1910. – 5 с.

860. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии реальных училищ за 1908 год. – К., 1909. – 64 с.

861. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии реальных училищ за 1909 год. – К., 1910. – 68 с.

862. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии реальных училищ за 1916 год. – К., 1917. – 20 с.

863. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1890 год. – К.: Типо-литография Высочайше утв. Т-ва И. Н. Кушнерев и К°, 1891. – 98 с.

864. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1895 год. – К.: Тип. И. Н. Кушнерев и К°, 1896. – 230 с.

865. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1899 год. – К.: Типография И. Н. Кушнерев и К°, 1900. – 230 с.

866. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1901 год. – К.: Типография Кушнерев и К°, 1902. – 97 с.

867. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1906 год. – К.: Тип. Т-ва И. Н. Кушнерев и К°, 1907. – 60 с.

868. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1907 год. – К.: Типография Т-ва Кушнерев и К°, 1908. – 182 с.

869. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1909 год. – К.: Типография Т-ва Кушнерев и К°, 1910. – 338 с.

870. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1910 год. – К.: Типография Т-ва Кушнерев и К°, 1911. – 182 с.

871. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1911 год. – К.: Типография Т-ва Кушнерев и К°, 1912. – 182 с.

872. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1912 год. – К.: Типография И. Н. Кушнерева и К°, 1913. – 230 с.

873. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1916 год. – К.: Типография Т-ва И. Н. Кушнерев, 1917. – 180 с.

874. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии частных учебных заведений за 1891 год. – К., 1892. – 9 с.

875. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии частных училищ за 1902 год. – К.: Лито-типография Т-ва И. Н. Кушнерев и К°, 1903. – 8 с.

876. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии частных училищ и школ при церквях иностранных исповеданий за 1889 год. – К.: Типография В. И. Завадского, 1890. – 10 с.

877. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии частных учебных заведений за 1909 год. – К.: Типография Т-ва И. Н. Кушнерев и К°, 1910. – 10 с.

878. Отчет старшего специалиста по луговодству в Киевской губернии А. Л. Кайзера за 1912 год. – К., 1913. – 104 с.

879. Отчеты 1) по Киевскому сиротскому дому; 2) по содержанию душевнобольных в Винницкой окружной лечебнице; 3) по выдаче пособий бедным семействам за 1911 г. – К.: Тип. Императорского Унив. св. Владимира, 1913. – 30 с.

880. Очерк сведений по Киевской губернии и адрес-календарь на 1887 год./ Сост. В. Г. Мозговой. – К.: Типография Губернского статистического комитета, 1887. – 248 с.

881. Памятная книжка (Первого) женского коммерческого училища Л. Н. Володкевич. – К.: Типография 1-й Киевской Артели Печатного Дела, 1906. – 126 с.

882. Памятная книжка Киевских городских училищ на 1900 год. – К.: Лито-типография Т-ва И. Н. Кушнерев и К^о в Москве, 1900. – 31 с.

883. Памятная книжка Киевских городских училищ на 1905 год. – К.: Тип. Т-ва И. Н. Кушнарев и К^о, 1905. – 72 с.

884. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1895 – 1896 учебный год. – Ч. 1. Киевская губерния. – К.: Типо-литография Высочайше утв. Т-ва И. Н. Кушнерев, 1896. – 182 с.

885. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1900 год / Изд. Управления учебного округа. – Ч. 1. Киевская губерния. – К.: Лито-Типография Т-ва И. Н. Кушнерев, 1900. – 228 с.

886. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1901 год. – К.: Изд. Управления учебного округа, 1901. – Ч. 1. Киевская губерния. – 251 с.

887. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1906 – 1907 год. – К.: Изд-е Управления учебного округа, 1907. – 376 с.

888. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1908 год. – К.: Изд. Управления учебного округа, 1908. – 492 с.

889. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1913 – 1914 учебный год. – Ч. 1. Высшие и средние учебные заведения. – К., 1913. – 443 с.

890. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1913 – 1914 учебный год. – Ч. 2. Народное образование. – К.: Типография Т-ва И. Н. Кушнерев и К^о, 1913. – 234 с.

891. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1914 – 1915 учебный год. – Ч. 1. Высшие и средние учебные заведения. – К.: Типография Т-ва И. Н. Кушнерев и К^о, 1914. – 445 с.

892. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1914 – 1915 учебный год. – Ч. 2. Народное образование. – К., 1914. – 234 с.

893. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1915 – 1916 учебный год. – Ч. 1. Высшие и средние учебные заведения. – К., 1916. – 475 с.

894. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1915 – 1916 учебный год. – Ч. 2. Народное образование. – К., 1916. – 274 с.

895. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1916 – 1917 учебный год. – Ч. 1. Высшие и средние учебные заведения. – К.: Типография Т-ва И. Н. Кушнерев и К°, 1917. – 815 с.

896. Памятная книжка Киевского учебного округа. – К., 1890. – 120 с.

897. Памятная книжка Киевского учебного округа. – Ч. 1. – К., 1892. – 120 с.

898. Памятная книжка Киевского учебного округа. – Ч. 1. Киевская губерния. / Сост. Луцкевич А. А. – К., 1889. – 169 с.

899. Памятная книжка Киевской губернии на 1914 год с приложением адрес-календаря губернии. – К.: Киевский губернский статистический комитет, 1914. – 340 с.

900. Памятная книжка Киевской епархии. – К.: Тип. т-ва И. Н. Кушнерев и К°, 1910. – 552 с.

901. Памятная книжка Киевской епархии. Историко-статистические сведения об учреждениях духовных ведомств и обще-статистические сведения по всем сторонам епархиальной церковно-религиозной жизни / Сост. А. Воронов и священник В. Антонов. – К.: Тип. Г. Г. Корчак-Новицкого, 1882. – 407 с.

902. Памятная книжка. – Ч. 1. Киевская губерния. – К., 1892. – 120 с.

903. Памятная книжка. – Ч. 1. Киевская губерния. – К., 1894. – 128 с.

904. Памятная книжка. – Ч. 1. Киевская губерния. – К., 1897. – 186 с.

905. Памятная книжка. – Ч. 1. Киевская губерния. – К., 1899. – 210 с.

906. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. / Под ред. Н. А. Тройницкого. – XVI. Киевская губерния. – Санкт-Петербург: ЦСК МВД, 1903. – 312 с.

907. План землеустроительных и гидротехнических работ на 1914 год по Киевской губернии. – К., 1914. – 184 с.

908. План землеустроительных и гидротехнических работ на 1915 год по Киевской губернии. – К., 1915. – 111 с.

909. План землеустроительных и гидротехнических работ на 1916 год по Киевской губернии. – К., 1916. – 89 с.

910. План землеустроительных и гидротехнических работ по Киевской губернии. – К., 1913. – 121 с.

911. План землеустроительных работ на полевой период 1913 года по Киевской губернии. – К., 1913. – 121 с.

912. План работ по огнестойкому строительству в районах землеустройства на строительный сезон 1915 года по Киевской губернии. – К., 1915. – 127 с.

913. План работ по огнестойкому строительству в районах землеустройства на строительный сезон 1916 года по Киевской губернии. – К., 1916. – 131 с.

914. Полное собрание Законов Российской империи. – СПб.: Тип-я II отделения собственной Е. И. В. канцелярии, 1866. – Собр. 2-е., отд. 2. – Т. 38. – № 39118. – 1000 с.

915. Полное собрание Законов Российской империи. – СПб.: Тип-я II отделения собственной Е. И. В. канцелярии, 1866. – Собр. 2-е., отд. 2. – Т. 40. – № 41779. – 991 с.

916. Полный свод Законов Российской империи: в 2-х книгах / Под ред. обер-прокурора Судебного Департамента Правительствующего Сената А. А. Добровольского; Сост. А. Л. Саатчиан. – Кн. 1. – Т. I – VIII. – СПб.: Издание книжного магазина «Законоведение», 1908. – 3522 с.

917. Полный свод Законов Российской империи: в 2-х книгах / Под ред. обер-прокурора Судебного Департамента Правительствующего Сената А. А. Добровольского; Сост. А. Л. Саатчиан. – Кн. 2. – Т. IX – XVI. – СПб.: Издание юридического книжного магазина И. И. Зубкова, 1911. – 4679 с.

918. Положение о передаче хлеба в распоряжение государства и о местных продовольственных органах. – Вып. 1. – К.: Типография В. П. Бондаренко и П. Ф. Гнездовского, 1917. – 32 с.

919. Помещение участкового агронома: подробные списки предметов, входящих в состав мебелировки, библиотеки и учебной обстановки агрономического участка. – К., 1913. – 44 с.

920. Постановка воспитательной части Киевского первого коммерческого училища. – Б. м., б. г. – 9 с.

921. Постановления Киевской духовной консистории // Киевские епархиальные ведомости. – № 1 (1 января). – 1894. – С. 3.

922. Правила для студентов Киевской Духовной Академии, установленные Правлением Академии на основании Устава Духовных Академий, а также указов и распоряжений высшего духовного правительства. – К., 1898. – 19 с.

923. Правила и программы курсов по сельскому хозяйству, его отдельным отраслям и кооперации, устраиваемых земством в Киевской губернии. – К., 1913. – 44 с.

924. Правила содействия Киевского губернского земства кустарному производству и продаже обожженного кирпича и гончарной черепицы. Утвержденные Вторым очередным Киевского губернского земства собранием 1912 года. – К., 1913. – 9 с.

925. Правила, относящиеся к общественному порядку, безопасности и благоустройству города Киева. – К., 1856. – 15 с.

926. Празднование 50-летнего юбилея в Киевском институте благородных девиц 22 августа 1888 г. – К.: Тип. С. В. Кульженко, 1888. – 29 с.

927. Праздны псаломнические места // Киевские епархиальные ведомости. – № 2 (16 января). – 1895. – С. 13.

928. Праздны священнические места // Киевские епархиальные ведомости. – № 17 (1 сентября). – 1895. – С. 224.

929. Предварительные данные об урожае хлебов и других полевых растений и трав в Киевской губернии в 1913 году. – К.: Тип. Императорского ун-та Св. Владимира, 1913. – 38 с.

930. Приложение к смете губернских и частных земских повинностей по Киевской губернии на трехлетие 1896 – 1898 гг. – Б. м., б. г. – 147 с.
931. Приложение к смете губернских и частных земских повинностей по Киевской губернии на трехлетие 1902 – 1904 гг. – Б. м., б. г. – 180 с.
932. Приходские училища в Юго-Западном крае: их возникновение и средства содержания. – К., 1900. – 173 с.
933. Программы Киевской министерской женской гимназии. – К., 1907. – 56 с.
934. Программы курса VIII класса Киевской частной А. Т. Дучинской гимназии. – К., 1903. – 34 с.
935. Проект Положения о сельском и волостном управлении, выработанный подкомиссией Киевского губернского совещания по пересмотру законоположений о крестьянских общественных управлениях. – К., 1905. – 63 с.
936. Проект сметы губернских земских повинностей на 1912 год. – К., 1912. – 67 с.
937. Проект сметы губернских земских повинностей на 1913 год. – К., 1913. – 101 с.
938. Проект сметы губернских земских повинностей на 1914 год. – К., 1914. – 120 с.
939. Проект сметы губернских земских повинностей на 1915 год. – К., 1915. – 86 с.
940. Распоряжение епархиального начальства // Киевские епархиальные ведомости. – № 22 (16 ноября). – 1870. – С. 137.
941. Распоряжения епархиального начальства // Киевские епархиальные ведомости. – № 10 (16 мая). – 1870. – С. 74 – 137.
942. Рашевский Н. Н. О положении рабочих на сахарных заводах / Н. Н. Рашевский. – К.: Типография 1-й Киевской Артели Печатного дела, 1907. – 24 с.
943. Реальные училища: краткий обзор. – Б. м., б. г. – 43 с.

944. Речь и отчет о состоянии Киевской Духовной Академии за 1896/1897 учебный год. – К., 1897. – 50 с.

945. Речь и отчет о состоянии Киевской Духовной Академии за 1897/1898 учебный год. – К., 1898. – 76 с.

946. Речь и отчет о состоянии Киевской Духовной Академии за 1898/1899 учебный год. – К., 1899. – 116 с.

947. Речь и отчет о состоянии Киевской Духовной Академии за 1899/1900 учебный год. – К., 1900. – 99 с.

948. Речь и отчет, читанные на торжественном акте Киевской женской гимназии 14 июня 1883 года. – К., 1883. – 42 с.

949. Сборник правил и положений о стипендиях, существующих при учебных заведениях Киевского учебного округа / Сост. А. Сопецкий. – К.: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1892. – 179 с.

950. Сборник правил и положений о стипендиях, существующих при учебных заведениях Киевского учебного округа / Сост. А. А. Луцкевич. – К.: Типография Т-ва И. Н. Кушнерев, 1901. – 24 с.

951. Сборник сведений по Киевской губернии и адрес-календарь на 1887 год / Сост. секретарь Киевского губернского статистического комитета В. Г. Мозговой. – К.: Типография Губернского статистического комитета, 1887. – 248 с.

952. Сборник статей по кооперации и сельскому хозяйству. – К., 1911. – 111 с.

953. Свеклосахарные заводы Российской империи с официальными статистическими данными за кампанию 1871 – 1872 г. / Сост. П. Чубинский. – К. : В университетской типографии, 1873. – 76 с.

954. Свод постановлений и распоряжений о специальных испытаниях на учительские звания / Сост. окружной инспектор Киевского учебного округа Л. Извольский. – К.: Типо-литография Т-ва И. Н. Кушнерев и К^о, 1898. – 142 с.

955. Свод статистических сведений по средним учебным заведениям Киевского учебного округа за 1889 – 1894 годы / Сост. И. В. Посадский – К.: Типография С. В. Кульженко, 1895. – 25+ 20 с.

956. Свод статистических сведений по средним учебным заведениям Киевского учебного округа за десятилетие 1889 – 1898 годы / Сост. И. В. Посадский – К.: Тип. Кушнерев и Ко, 1899. – 60 с.

957. Священник Мартиниан Славачевский. Речь окончившим курс учения в церковноприходской школе и выдержавшим испытания на льготное свидетельство // Киевские епархиальные ведомости. – № 9 (1 мая). – 1894. – С. 236, 238, 692, 696.

958. Сельское хозяйство Украины. – Х.: Изд. отдел. Н.К.З., 1923. – 232 с.

959. Смела. Краткое статистико-экономическое описание имений и заводов графов Льва Алексеевича, Алексея, Андрея и Григория Андреевичей Бобринских в Киевской губернии, для Всероссийской выставки 1913 года в Киеве / Сост. В. Головня. – К.: Типография Р. К. Лубковского, 1913. – 198 с.

960. Совещание съезда представителей епархиальных училищных советов Южной России и Западного Края // Киевские епархиальные ведомости. – № 17 (1 сентября). – 1894. – С. 493.

961. Состояние учебных заведений Киевского учебного округа с 1901 по 1911 год. Таблицы к диаграммам, представленным Учебным округом на Всероссийскую выставку 1913 года в Киеве / Сост. ассистентом Киевского коммерческого Института при кафедре статистики Н. А. Волжиным. – К.: Типография Т-ва И. Н. Кушнарев и К°, 1913. – 103 с.

962. Список лицам духовного звания, кои Святейшим Синодом удостоены награждению ко дню рождения Его Императорского Величества // Киевские епархиальные ведомости. – № 20 (17 мая). – 1915. – С. 187 – 188.

963. Список населенных мест Киевской губернии / Издание 3-е Киевского губернского комитета. – К.: Типография Присутственных мест, 1895. – 368 с.

964. Список населенных мест Киевской губернии / Издание Киевского губернского комитета. – К.: Типография Ивановой, 1900. – 1896 с.

965. Справочные сведения о некоторых русских хозяйствах. – СПб., 1897. – Вып. 1. – 345 с.

966. Статистические сведения по народным и частным училищам губерний Киевской, Волынской, Подольской, Полтавской и Черниговской Киевского учебного округа за 1885 г. – К., 1886. – 118 с.

967. Сулима К. П. Свекло-сахарное производство в санитарном отношении / К. П. Сулима. – СПб.: Типография М. М. Стасюлевича, 1892. – 223 с.

968. Сулима К. П. Об упорядочении сельскохозяйственного отхожего промысла Киевской губернии / Сулима К. П. // Труды Пятого Киевского областного сельскохозяйственного съезда / Сост. приват-доцент университета св. Владимира Т. В. Локоть. – К.: Типография Петра Барского, 1903. – С. 69 – 78.

969. Тарасенко В. Е. О горных породах семейства габбро из Радомысельского и Житомирского уездов Киевской и Волынской губернии [Диссертация]. – К.: Тип. Т-ва И. Н. Кушнерев и К^о, 1895. – 347 с.

970. Теплицко-Ситковецкое заповедное имение: сельскохозяйственная монография / По данным Главной конторы управления имением И. В. Лещенко. – К.: Тип. С. В. Кульженко, 1897. – 435 с.

971. Труды Киевского областного сельскохозяйственного съезда: 2-й съезд / Под ред. С. М. Богданова. – К., 1892. – 112 с.

972. Труды Киевского областного сельскохозяйственного съезда: 5 съезд / Под ред. Т. В. Локтя. – К., 1903. – 241 с.

973. Труды комиссии по описанию имений, состоящих при Киевском обществе сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности. – К., 1893. – 560 с.

974. Труды Первого Киевского областного сельскохозяйственного съезда / Под ред. И. М. Ревы. – К., 1890. – 272 с.

975. Уездным землеустроительным комиссиям, мировым посредникам и землемерам землеустроительных комиссий Киевской губернии циркулярно «Руководящие указания». – К., 1914. – 16 с.

976. Указатель фабрик и заводов Южного края, Санкт-Петербурга и Варшавы / Изд. Х. Б. Грац. – Вильна: Тип. А. Зака, 1896. – 240 с.

977. Урожай хлебов и трав в хозяйствах крестьян Киевской губернии в 1907 году. – К., 1908. – 54 с.

978. Урожай хлебов, других полевых растений и трав в Киевской губернии в 1912 году. – К., 1913. – 36 с.

979. Устав Киевского дворянского собрания. – К.: Типография Д. С. Повальского, 1896. – 15 с.

980. Устав Киевского дворянского собрания. – К.: Типография М. П. Фрица, 1879. – 15 с.

981. Устав Киевского дворянского собрания. – К.: Типография М. П. Фрица, 1879. – 15 с.

982. Устав Киевского женского коммерческого училища имени Л. Н. и Н. Н. Володкевич. – К.: Типография 1-й Киевской Артели Печатного Дела, 1917. – 28 с.

983. Устав Киевского коммерческого училища, основанного купеческим обществом. – К., 1901. – 24 с.

984. Устав Частного женского коммерческого училища Л. Н. Володкевич в г. Киеве. – СПб.: Сенатская типография, 1900. – 16 с.

985. Хлебная торговля в Киевской губернии / Обследование, произведенное Агрономическим отделом земской управы Киевской губернии под руководством и редакцией И. Г. Черныша – К.: Типо-литография насл. К. Ш. Круглянского, 1914. – 290 с.

986. Хуторские хозяйства Киевской губернии: результаты обследования, произведенного в 1908 – 1909 гг.: в 2-х т. – К.: Т-во «Печатня С. П. Яковлева», 1911. – Т. 1. – 408 с.; Т. 2. – 309 с.

987. Цены на главнейшие продукты сельского хозяйства в Киевской губернии в 1910 – 1911 годах. – К.: Типография Н. Т. Корчак-Новицкого, 1913. – 8 с.

988. Цены на главнейшие продукты сельского хозяйства в Киевской губернии в 1910 – 1911 годах. – К.: Тип. Имп. ун-та св. Владимира, 1912. – 198 с.

989. Цены на главнейшие продукты сельского хозяйства в Киевской губернии в 1913 – 1914 и 1914 – 1915 годах. – К.: Типография Н. Т. Корчак-Новицкого, 1916. – 18 с.

990. Частные училища. – Б. м., б. г. – 10 с.

991. Шульгин В. Я. Юго-Западный край под управлением Д. Г. Бибикова (1838 – 1853) / В. Я. Шульгин // Древняя и новая Россия: сборник. – 1879. – Т. II. – № 5. – С.10, 19 – 21.

992. Юбилейное торжество в честь одного из сельских пастырей // Киевские епархиальные ведомости. – № 8 (16 апреля). – 1894. – С. 220 – 223.

993. Ярон С. Г. Киев в восьмидесятых годах: воспоминания старожила / С. Г. Ярон. – К.: Типография Акционерного о-ва «Петр Барский в Киеве», 1910. – 211 с.

994. Ярошевич А. И. Производительность сельского хозяйства и производственные районы Киевской губернии / Ярошевич А. И. – К.: Тип. Н. Т. Корчак-Новицкого, 1911. – 54 с.

995. Яснопольский Л. Снабжение г. Киева скотом и мясом за десятилетие (1906 – 1915 гг.) / проф. Л. Яснопольский. – Петроград, 1916. – 59 с.

Література

996. Анфимов А. М. Динамика землевладения в России 1906 – 1914 гг. / А. М. Анфимов. – М.: Ин-т истории СССР, 1989. – 81 с.

997. Анфимов А. М. Крестьянское хозяйство Европейской России. 1881 – 1904 / А. М. Анфимов. – М.: Наука, 1980. – 239 с.

998. Анфимов А. М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX – начало XX века) / А. М. Анфимов. – М.: Наука, 1969. – 394 с.

999. Бабкин М. А. Духовенство Русской православной церкви и свержение монархии (начало XX в. – конец 1917 г.) / М. А. Бабкин. – М.: Гос. публичная историческая библиотека России, 2007. – 532 с.

1000. Безаров А. Социально-психологические особенности еврейских погромов в Российской империи в конце XIX ст. / Александр Безаров // Исторична панорама: Збірник наук. ст. Спеціальність «Історія». – Вип. 9. – Чернівці: Чернівецький національний університет, 2009. – С. 7 – 36.

1001. Бовуа Д. Битва за землю в Україні. 1863 – 1914: Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Даніель Бовуа; Переклад з польської на українську мову Зої Борисюк / Наук. ред. Наталія Яковенко. – К.: Критика, 1998. – 334 с.

1002. Богачевська-Хом'як М. Білим по білому: Жінки в громадському житті України 1884 – 1939 / Богачевська-Хом'як М. – К.: Либідь, 1995. – 442 с.

1003. Болебрух А. Г. Нариси з історії громадської самосвідомості (суспільна думка України та Росії XI – XIX ст.) / Болебрух А. Г. – Дніпропетровськ: П. П. «Ліра ЛТД», 2008. – С. 378, 426.

1004. Бондаревський А. В. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року / Бондаревський А. В. – К.: Вид-во Акад. наук УРСР, 1961. – 128 с.

1005. Борисенко М. Штрихи до соціальної історії України / Мирослав Борисенко // Пам'ять століть. – 2006. – № 6. – С. 68 – 77.

1006. Боханов А. Н. Крупная буржуазия России (конец XIX в. – 1914 г.) / Боханов А. Н. / Рос. акад. наук, Ин-т рос. истории. – М.: Наука, 1992. – 260 с.

1007. Бочаров В. В. Ліквідація общинного землекористування в Україні (1906 – 1917 рр.) / В. В. Бочаров // Наука. Релігія. Суспільство. – 2005. – № 2. – С. 3 – 9.

1008. Бочаров В. В. Нарис аграрного розвитку України на початку ХХ ст. / В. В. Бочаров // Наука. Релігія. Суспільство. – 2006. – № 3. – С. 34 – 42.

1009. Бочаров В. В. Соціально-економічне становище селянства України на початку ХХ ст. / В. В. Бочаров // Наука. Релігія. Суспільство. – 2009. – № 2. – С. 3 – 6.

1010. Буравський О. А. Поляки Волині у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. / Буравський О. А. – Житомир: Вид-во ЖДУ, 2004. – 168 с.

1011. Буряк Л. Жіноча освіта в Україні в контексті урбанізації / Лариса Буряк // Пам'ять століть. – 2006. – № 2. – С. 52 – 61.

1012. Васильчук В. М. Німці в Україні: історія і сучасність (друга половина ХVІІІ – поч. ХХ ст.) / Васильчук В. М. – К.: Вид.центр КНЛУ, 2004. – 341 с.

1013. Верховцева І. Г. Волосні земства Правобережної України: перший досвід врядування / Верховцева І. Г. // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали четвертих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди. – Дніпропетровськ: Дніпропетровський національний університет, 2002. – С. 126 – 131.

1014. Вірченко В. В. Жіночі навчальні заклади у м. Києві (1861 – 1920 рр.) / В. В. Вірченко, А. П. Коцур; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К.: Чернівці: Книги ХХІ, 2007. – 196 с.

1015. Воскресенская И. В. Российская империя. Полная энциклопедия «Сословий, титулов, чинов» / Ирина Воскресенская. – М.: Астрель, Олимп, 2009. – 492 с.

1016. Гайдай Л. І. Деякі аспекти капіталістичної еволюції селянського господарства Правобережної України / Гайдай Л. І. // Український історичний журнал. – 1982. – № 7. – С. 116 – 123.

1017. Гайдай Л. І. Роль кооперації у розвитку капіталізму в селянських господарствах Правобережної України (1906 – 1914 рр.) / Гайдай Л. І. // Український історичний журнал. – 1977. – № 4. – С. 100 – 108.

1018. Гладиш Л. А. Радомишль: ключі від міста: нариси про історію міста / Людмила Гладиш. – Житомир: Полісся, 2007. – 272 с.

1019. Голобуцький О. Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця ХІХ – початку ХХ ст. / О. Голобуцький, В. Кулик. – К.: Смолоскип, 1996. – 124 с.

1020. Горенко Л. М. До аграрної історії України: деякі аспекти соціально-економічного розвитку Правобережної України в ХІХ ст. (історико-економічні дослідження) / Горенко Л. М., Присяжнюк Ю. П., Черкаський інженерно-технологічний ін-т. – Черкаси: Сіяч, 1996. – 91 с.

1021. Гримич М. Подвірне землеволодіння в Україні у ХІХ ст. / Марина Гримич // Історичний журнал. – 2005. – № 1. – С. 19 – 26.

1022. Гуменюк А. О. Соціальна і національна структура міського населення Правобережної України (друга половина ХІХ ст.) / Гуменюк А. О. // Український історичний журнал. – 1993. – № 10. – С. 77 – 85.

1023. Гуржій І. О. Основні види непрофесійної діяльності київських купців: суспільна значущість і моральні заохочення (ХІХ ст.) / Гуржій І. О. // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського: Зб. наук. праць. – Вип. 27: Історичні науки. – Миколаїв: МДУ, 2009. – С. 52 – 63.

1024. Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60 – 90-х років ХІХ ст. / І. О. Гуржій. – К.: Наукова думка, 1986. – 189 с.

1025. Гуржій О. І. Деякі проблеми становлення купецького стану в Україні / Гуржій О. І.; НАН України, Інститут історії України. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2004. – 82 с.

1026. Даценко І. Вплив європейської університетської системи на вищу освіту Росії ХІХ ст. / Ірина Даценко // Шевченківська весна. Історія.: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції молодих учених. – Вип. VI: У 2-х част. / Редкол.: проф. В. Ф. Колесник (голова), к.і.н. Ю. В. Латиш (відп. ред.) та ін. – Ч. 2. – Праці аспірантів та студентів: У 2-х т. – Т. 1. – К.: СПД Цимбаленко Є. С., 2008. – С.113 – 115.

1027. Двойнікова О. В. Діяльність селянської кооперації Правобережної України в умовах Першої світової війни / Двойнікова О. В. // Вісник Львівської комерційної академії: серія – гуманітарні науки. – Львів: Видавництво Львівської комерційної академії, 2009. – Вип. 8. – С. 131 – 137.

1028. Двойнікова О. В. Еволюція споживчої кооперації в умовах ринкових відносин на Правобережній Україні (кінець XIX – початок XX століття) / О. В. Двойнікова // Зб. навч.-метод. матеріалів і наук. статей історичного факультету ВДУ імені Лесі Українки. – Вип. 7. – Луцьк: Вежа, 2002. – С. 116 – 119.

1029. Десятніков І. В. Особливості використання найманої праці у сільському господарстві Правобережної України в кінці XIX – на початку XX ст. / І. В. Десятніков // Україна Соборна. – Вип. 4. – Т. 1. – 2006. – С. 297 – 301.

1030. Добренєков В. И. Фундаментальная социология: в 15 томах / Добренєков В. И., Кравченко А. И. – Т. 4. Общество: статика и динамика. – М.: ИНФРА –М., 2004. – 1120 с.

1031. Документы по истории крестьянской общины 1861 – 1880 гг. / Сост. Л. И. Кучумова, ред. А. М. Анфимов. – М.: АН СССР, Ин-т истории СССР, 1983. – 223 с.

1032. Донік О. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.) / Олександр Донік. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – 271 с.

1033. Донік О. М. Благодійність в Україні (XIX – початок XX ст.) / О. М. Донік // Український історичний журнал. – 2005. – № 4. – С. 169.

1034. Донік О. М. Купецтво як стан в Україні (XIX ст.) / О. М. Донік // Український історичний журнал. – 2006. – № 3. – С. 16 – 41.

1035. Донік О. М. Купецьке промислове підприємництво в Україні (XIX – початок XX ст.) / О. М. Донік // Проблеми історії України XIX – початок XX ст. – Вип. 11. – 2006. – С. 154 – 168.

1036. Донік О. М. Промислове підприємництво дворянства України в XIX ст.: урядова політика, особливості розвитку, галузеві напрямки / О. М. Донік // Український історичний журнал. – 2000. – № 5. – С. 18 – 41.

1037. Донік О. М. Просвітницька діяльність родини Терещенків в Україні / Олександр Донік // Етнічна історія народів Європи. – 2000. – Вип. 4. – С. 34 – 39.

1038. Донік О. М. Участь дворян України в промисловому виробництві (початок ХІХ ст. – 1850-ті рр.) / О. М. Донік // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – 2007. – Вип. 13. – С. 121 – 136.

1039. Донік О. М. Станові та представницькі об'єднання купецтва України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. / О. М. Донік // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – Київ: Інститут історії України, 2009 – Вип. ХVІ. – С. 159 – 172.

1040. Драч О. О. Вища жіноча освіта Наддніпрянщини: досвід організації та засади діяльності Київських вищих жіночих курсів (1878 – 1886 рр.) / Драч О. О. // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: [зб. наук. праць] / Ред. кол.: С. І. Світличенко та ін. – Д.: Вид-во Дніпропетровського національного університету, 2008. – Вип. 6. – С. 218 – 226.

1041. Драч О. О. Морально-етичні аспекти осмислення вищої жіночої освіти в Російській імперії / Драч О. О., Олійник М. М. // Наука. Релігія. Суспільство. – 2008. – № 2. – С. 33 – 39.

1042. Драч О. О. Православна церква і організація шкільної справи в Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / Драч О. О. // Матеріали Другої Всеукраїнської науково-практичної конференції «Православ'я. Наука. Суспільство: проблеми взаємодії» / За ред. В. Масленка. – Черкаси: ЧНУ, 2004. – С. 149 – 151.

1043. Драч О. О. Сільська школа в Україні: особливості організації навчального процесу (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / Драч О. О. // Український селянин: Зб. наук. праць. – 2004. – Вип. 8. – С. 98 – 101.

1044. Драч О. О. Соціальний портрет слухачок вищих жіночих курсів (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / О. О. Драч // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – Київ: Інститут історії України, 2009. – Вип. ХVІ. – С. 448 – 437.

1045. Драч О. О. Створення мережі початкових шкіл в українських губерніях Російської імперії / Драч О. О. // Український селянин: зб. наук. праць. – Вип. 3. – 2001. – С. 179 – 181.

1046. Драч О. О. Шлях вищої освіти: проблема схвалення дівочого вибору російським суспільством (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / Драч О. О. // Наука. Релігія. Суспільство. – 2009. – № 2. – С. 18 – 23.

1047. Дроздов И. Г. Заработная плата сельскохозяйственных рабочих до и после Октября / Дроздов И. Г. – М.; Л.: Прибой, 1930. – 128 с.

1048. Економічна історія України: історико-економічне дослідження: в 2 т. / ред. рада В. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін. – К.: Ніка-Центр, 2011. – Т. 2. – 608 с.

1049. Енциклопедія історії України / Гол. ред. колегії В. А. Смолій. – Т. 4. – К.: Наукова думка, 2007. – 528 с.

1050. Заец А. С. Сахарная промышленность в Украине: становление, развитие, реструктуризация / А. С. Заец. – К.: Наукова думка, 2004. – 326 с.

1051. Иванов Л. М. О капиталистической и отработочной системах в сельском хозяйстве помещиков на Украине в конце ХІХ ст. / Л. М. Иванов // Вопросы истории сельского хозяйства, крестьянства и революционного движения в России / Под ред. Н. М. Дружинина, В. К. Яцунского. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1961. – С. 312 – 336.

1052. Извлечение из отчета Киевского епархиального училищного совета за 1892 год // Киевские епархиальные ведомости. – № 8 (16 апреля). – 1894. – С. 120, 126.

1053. Ієвлева В. Пам'ятки індустріального розвитку Києва кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. / Ієвлева Валерія. – К.: Прес-Кіт, 2008. – 248 с.

1054. Історія народного господарства УРСР: у 3-х т., 4-х кн. / Редкол.: І. І. Лукінов (голова) та ін. – Т. 1. Економіка досоціалістичних формацій / Редкол.: Т. І. Дерев'якін та ін. – К.: Наукова думка, 1983. – 463 с.

1055. Історія українського селянства: нариси у 2-х томах / Ред. рада: В. М. Литвин (голова) та ін. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 2006. – 631 с.

1056. Казьмирчук Г. Д. Винокуріння у Київській губернії в ХІХ ст. / Казьмирчук Г. Д. // Соціальна історія: Наук. зб. / За ред. Г. Д. Казьмирчука. – К.: Логос, 2009. – Вип. V. – С. 25 – 28.

1057. Казьмирчук Г. Д. Соціальні аспекти в житті й діяльності причту церкви Різдва Пресвятої Богородиці в селі Кальник наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ ст. / Казьмирчук Г. Д., Казьмирчук М. Г. // Соціальна історія: Наук. зб. – Вип. ІІ. – К.: Логос, 2007. – С. 6–30.

1058. Казьмирчук Г. Роде наш красний: Село Кальник. – Кн. ІІ. Документи й дослідження соціальних проблем села Кальника наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ ст. / Казьмирчук Григорій, Казьмирчук Марія. – К.: Логос, 2008. – 249 с.

1059. Казьмирчук М. Г. Архівні матеріали ЦДІАК України про соціальний розвиток Київської губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. / Казьмирчук М. Г. // ІІ Міжнародно-наукова конференція молодих учених, присвячена 175-річчю Київського національного університету імені Тараса Шевченка (23 – 24 квітня 2009). – С. 11 – 13.

1060. Казьмирчук М. Г. Гендерне питання в освітніх закладах Київської губернії у 60 – 90-х роках ХІХ ст. // Проблеми історії та історіографії України: програма і матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 360-річчю початку Козацької революції 1648 – 1667 рр. та 90-річчю Гетьманату П. Скоропадського. 23 квітня 2008 року. – К.: Науковий світ, 2008. – С. 43 – 45.

1061. Казьмирчук М. Г. Жителі с. Кальника – вихованці середніх і вищих навчальних закладів / Казьмирчук М. Г. // Історичні записки: Збірник наукових праць. – Вип. 15. – Луганськ: Вид-во СНУ імені Володимира Даля, 2007. – 86 – 94.

1062. Казьмирчук М. Г. Початкова освіта в Київській губернії середини ХІХ – початку ХХ ст. (на матеріалах Липовецького повіту) / Казьмирчук М. Г. // Шевченківська весна. Історія: Матеріали Міжнар. наук.-практичної конференції молодих учених. – Вип. VI: У 2-х ч. / Редкол.: проф. В. Ф.

Колесник (голова). – Ч. I. Праці вчених. – К.: СПД Цимбаленко Є. С., 2008. – С. 20 – 22.

1063. Казьмирчук М. Г. Початкова школа с. Кальника: соціальний аспект / Казьмирчук М. Г. // Наука. Релігія. Суспільство. – Донецьк: Донецький державний інститут штучного інтелекту та ін., 2007. – № 2. – С. 39 – 44.

1064. Казьмирчук М. Г. Соціальний розвиток Київської губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. (за фондами Центрального історичного архіву України у м. Києві) / Казьмирчук М. Г. // Соціальна історія: наук. зб. / За ред. Г. Д. Казьмирчука. – К.: Логос, 2009. – Вип. V. – С. 44 – 52.

1065. Казьмирчук М. Г. Соціальний розвиток Київської губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. (за фондами Центрального історичного архіву України у м. Києві) / Казьмирчук М. Г. // Соціальна історія: Наук. зб. / За ред. проф. Г. Д. Казьмирчука. – К.: Логос, 2009. – Вип. V. – С. 44 – 52.

1066. Казьмирчук М. Г. Формування станів та особливості їхнього етнічного складу на Правобережній Україні у другій половині ХІХ ст. / Казьмирчук М. Г. // Часопис української історії / за ред. доктора іст. наук, проф. А. П. Коцура. – К., 2009. – Вип. 15. – С. 81 – 90.

1067. Казьмирчук М. Г. Цукрова промисловість у Київській губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. / Казьмирчук М. Г. // *Materiały V Międzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji Strategiczne pytania światowej nauki.* – 2009. – Volume 8. Pedagogiczne nauki. Historia. Filozofia. Przemysł. Nauka i studia. – S. 46 – 48.

1068. Казьмирчук М. Г. Деякі аспекти соціальної діяльності ломбардів України на зламі ХІХ – початку ХХ ст./ М. Г. Казьмирчук // Наукові записки. Серія: Історичні науки. – Вип. 9. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2005. – С. 55 – 63.

1069. Казьмирчук М. Г. Початкова освіта в Київській губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. (на матеріалах Липовецького повіту) // Сторінки історії: Збірника наукових праць / Відп. ред. Н. Ф. Гнатюк. – Вип. 26. – К.: ІВЦ «Видавництво Політехніка», 2008. – С. 77 – 85.

1070. Казьмирчук М. Г. Соціальна діяльність ломбардів підросійської України (1886 – 1917 рр.) / Марія Казьмирчук. – К.: Логос, 2007. – 155 с.

1071. Казьмирчук М. Г. Соціально-економічний розвиток Київської губернії (1861 – 1917 рр.) / Казьмирчук М. Г. – К.: Логос, 2011. – 398 с.

1072. Кандидов Б. Церква і селянський рух у 1905 році. – К.: Партвидав «Пролетар», 1932. – 72 с.

1073. Каппелер А. Россия – многонациональная империя: Возникновение. История. Распад / С. Червонная (пер. с нем.). – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 344 с.

1074. Карнаухова Е. С. Размещение сельского хозяйства России в период капитализма (1860 – 1914 гг.) / Карнаухова Е. С. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1951. – 212 с.

1075. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція на рубежі XIX – XX ст.: соціально-політичний портрет / Касьянов Г. В. – К.: Либідь, 1993. – 176 с.

1076. Кирьянов Ю. И. Жизненный уровень рабочих России (конец XIX – начало XX в.) / Ю. И. Кирьянов. – М.: Наука, 1979. – 287 с.

1077. Кирьянов Ю. И. Социально-политический протест рабочих России в годы Первой мировой войны (июль 1914 – февраль 1917) / Кирьянов Ю. И. – М.: РАН Ин-т российской истории, 2005. – 216 с.

1078. Коберник К. Церковна археологія в КДА: Інформаційно-аналітичний ресурс історіографічної та джерелознавчої бази / Катерина Коберник // Шевченківська весна. Історія.: Матеріали Міжнар. наук.-практичної конференції молодих учених. – Вип. VI: У 2-х част. / Редкол.: проф. В. Ф. Колесник (голова), к.і.н. Ю. В. Латиш (відп. ред.) та ін. – Ч. 2. – Праці аспірантів та студентів: У 2-х т. – Т. 1. – К.: СПД Цимбаленко Є. С., 2008. – С. 180 – 182.

1079. Кобченко К. А. «Жіночий університет Святої Ольги»: історія Київських вищих жіночих курсів / Кобченко Катерина Аркадіївна; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К.: МП Леся, 2007. – 271 с.

1080. Ковальченко И. Д. Всероссийский аграрный рынок. XVII – начало XX в.: Опыт качественного анализа / Ковальченко И. Д., Милов, Л. В. – М.: Наука, 1974. – 413 с.

1081. Комарніцький О. Б. Містечка Волині і Київщини у добу Української революції 1917 – 1920 рр.: Монографія / О. Б. Комарніцький; за науковою ред. проф. О. М. Завальнюка. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. – 312 с.

1082. Кордонский С. Г. Сословная структура постсоветской России / Симон Кордонский. – М.: Институт Фонда «Общественное мнение», 2008. – 216 с.

1083. Коцур А. П. Становлення та діяльність Київського товариства грамотності (1882 – 1908 рр.) / А. П. Коцур, О. В. Гордійчук. – К.: ФОП Корзун Д. Ю., 2011. – 196 с.

1084. Краинский В. Е. О женском сельскохозяйственном образовании деревенской русской женщины / Краинский В. Е. // Труды Пятого Киевского областного сельскохозяйственного съезда / Сост. Т.В. Локоть. – К.: Типография Петра Барского, 1903. – С. 41 – 45.

1085. Краснікова О. М. Соціальний статус українського селянства епохи вільного підприємництва (кінець XIX – початок XX ст.) / Краснікова О. М. // Вісник Полтавської державної аграрної академії. – 2006. – № 1. – С. 94 – 98.

1086. Крестьянское движение в России в 1901 – 1904 гг.: Сб. документов / Отв. ред. А. М. Анфимов. – М.: Наука, 1998. – С. 23 – 148, 203.

1087. Кривошия І. І. Місто Умань у власності графів Потоцьких (друга чверть XVIII – перша третина XIX ст.): територія конфлікту, компромісу чи взаємодії? / І. І. Кривошия // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Інститут історії України, 2009. – Вип. XVI. – С. 173 – 185.

1088. Кругляк Б. А. Кооперативна торгівля на Україні в період імперіалізму / Б. А. Кругляк // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – Вип. 23. – 1989. – С. 50 – 55.

1089. Кругляк Б. А. Промислові монополії і внутрішня торгівля на Україні / Кругляк Б. А. // Український історичний журнал. – 1986. – № 10. – С. 81 – 90.

1090. Кругляк Б. А. Розвиток капіталістичних форм внутрішньої торгівлі на Україні в 60 – 90-х роках XIX ст. / Кругляк Б. А. // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – Вип. 14. – 1980. – С. 48 – 53.

1091. Кругляк Б. А. Роль постійної торгівлі в розвитку капіталізму на Україні (60 – 90-ті роки XIX ст.) / Б. А. Кругляк // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – Вип. 17. – 1983. – С. 53 – 58.

1092. Кругляк Б. А. Торговельна буржуазія в Україні (60-ті роки XIX ст. – 1914 р.) / Кругляк Б. А. // Український історичний журнал. – 1994. – № 6. – С. 72 – 81.

1093. Кругляк Б. Джерела з історії розвитку внутрішньої торгівлі на Україні в 60 – 90-х роках XIX ст. / Кругляк Б. // Архіви України. – 1971. – № 5. – С. 88 – 91.

1094. Кругляк М. Особливості навчального процесу у вищій духовній школі підросійської України кінця XIX – початку XX ст. (на прикладі Київської духовної академії) / Марина Кругляк // Проблеми історії та історіографії України. Програма і матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 360-річчю початку Козацької революції 1648 – 1667 рр. та 90-річчю Гетьманату П. Скоропадського / Наук. ред. проф. Казьмирчук Г. Д. – К.: Науковий світ, 2008. – С. 51 – 54.

1095. Кругляк М. Побут студентства підросійської України другої половини XIX ст. (за спогадами випускників) / Марина Кругляк // Шевченківська весна. Історія.: Матеріали Міжнар. наук.-практичної конференції молодих учених. – Вип. VI: У 2-х част. / Редкол.: проф. В. Ф. Колесник (голова), к.і.н. Ю. В. Латиш (відп. ред.) та ін. – Ч. 2. – Праці

аспірантів та студентів: У 2-х т. – Т. 1. – К.: СПД Цимбаленко Є. С., 2008. – С.211 – 213.

1096. Кругляк М. Стан здоров'я студентства підросійської України в другій половині XIX – на початку XX ст. / Марина Кругляк // Історична панорама: Зб. наук. ст. Спеціальність «Історія». – Вип. 9. – Чернівці: Чернівецький національний університет, 2009. – С. 37 – 51.

1097. Крутиков В. В. Источники по социально-экономической истории Украины периода капитализма (1861 – 1900): Учебное пособие / Крутиков В. В. – Днепропетровск: МВССО СССР, 1980. – Ч.1. – 133 с.

1098. Крутиков В. В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформенний період / Крутиков В. В. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1992. – 172 с.

1099. Крутиков В. В. Соціальна структура міської буржуазії України напередодні революції 1905 – 1907 рр. / В. В. Крутиков // Український історичний журнал. – 1992. – № 3. – С. 57 – 66.

1100. Кузнець Т. В. Православне духовенство Уманщини XIX – початку XX століття: Монографія / Тетяна Кузнець. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2006. – 607 с.

1101. Курінна Т. М. З витоків благодійності й освіти єврейських громад в Україні у XIX – на початку XX ст. / Т. М. Курінна // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2006. – Вип. 30. – Кн. 2: Кураківські читання. – 2005. – С. 420 – 434.

1102. Курінна Т. М. З витоків благодійності й освіти єврейських громад в Україні у XIX – на початку XX ст. / Курінна Т. М. // Український історичний журнал. – 2005. – №. 1. – С. 257 – 267.

1103. Кучеренко М. О. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського) / Кучеренко М.О., Панькова С. М., Шевчук Г. В. – К.: Кий, 2006.– 662 с.

1104. Лазанська Т. І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.) / Лазанська Т. І., НАН України, Інститут історії України. – К., 1999. – 282 с.

1105. Ленін В. І. Повне зібрання творів. Переклад з п'ятого російського видання / В. І. Ленін. – К.: Вид-во політичної літератури України, 1969. – Т. 1. – 620 с.

1106. Ленін В. І. Повне зібрання творів. Переклад з п'ятого російського видання / В. І. Ленін. – К.: Вид-во політичної літератури України, 1969. – Т. 2. – 647 с.

1107. Лещенко М. Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60 – 90-ті роки XIX ст.) / Лещенко М. Н. – К.: Наукова думка, 1970. – 304 с.

1108. Лещенко М. Н. Селянський рух на Правобережній Україні в період революції 1905 – 1907 рр. / Лещенко М. Н. – К.: АН УРСР. Ін-т історії, 1955. – 232 с.

1109. Лось Ф. Е. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX и в XX ст. (конец XIX ст. – 1904 г.) / Лось Ф. Е. – К.: Госполитиздат, 1955. – 332 с.

1110. Лось Ф. Є. Робітничий клас України в 1907 – 1913 роках / Лось Ф. Є. – К.: Вид-во Акад. наук УРСР, 1962. – 196 с.

1111. Лось Ф. Є. Формування робітничого класу на Україні / Лось Ф. Є. – К.: Товариство для поширення політ. та наукових знань УРСР, 1949. – 27 с.

1112. Малаков Д. В. Прибуткові будинки Києва / Дмитро Маликов. – К.: Кий, 2009. – 383 с.

1113. Мельник Л. Г. Про розвиток капіталізму у великих поміщицьких господарствах Правобережної України (60-90-ті роки XIX ст.) / Мельник Л. Г. // Український історичний журнал. – 1974. – № 4. – С. 23 – 45.

1114. Меша В. Г. Православна церква і робітничий клас в Україні в останній чверті XIX ст. / В. Г. Меша // Гілея. – 2008. – Вип. 15. – С. 19 – 23.

1115. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): в 2-х томах / Б. Н. Миронов. – СПб., 1999. – Т.1. – 541 с.

1116. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): в 2-х томах / Б. Н. Миронов. – СПб., 1999. – Т.2. – 567 с.

1117. Михайлюк О. В. Селянство як «уявлена спільнота» / Михайлюк О. В. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2009. – Вип. 27. – С. 89 – 98.

1118. Молчанов В. Життєвий рівень чиновників правоохоронних установ в Україні у ХІХ – на початку ХХ ст.: Інститут історії НАН України / Володимир Молчанов. – К., 2007. – 113 с.

1119. Молчанов В. Б. Життєвий рівень київських поліцейських у ХІХ – на початку ХХ ст. / В. Б. Молчанов // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – К.: Інститут історії України, 2009. – Вип. ХVІ. – С. 226 – 287.

1120. Москалюк М. Розвиток переробної промисловості у Наддніпрянській Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. – Тернопіль, 2009. – 336 с.

1121. Нестеренко О. О. Заробітна плата промислових робітників України наприкінці ХІХ ст. / Нестеренко Олександр Олександрович. – К., 1951. – 62 с.

1122. Нестеренко О. О. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці ХІХ і на початку ХХ ст. / О. Нестеренко. – К.: Держполітвидав УРСР, 1952. – 180 с.

1123. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні: в 3-х т. / О. О. Нестеренко. – Ч. II. Економіка підготовки Великої жовтневої соціалістичної революції – К.: Держполітвидав УРСР, 1962. – 580 с.

1124. Новікова І. Е. Історичний розвиток банківської системи в Україні в умовах становлення ринкових відносин (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / І. Е. Новікова. - Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друк-Сервіс», 2011. – 304 с.

1125. Опря Б. О. Дружини православних священиків та їх роль у сім'ї в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. / Б. О. Опря // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – К.: Інститут історії України, 2009. – Вип. ХVІ. – С. 458 – 464.

1126. Осадчий Т. И. Земля и землевладельцы в Юго-Западном крае: (на Украине, Подолии и Волыни) / Т. И. Осадчий – К.: Типография Петра Барского, 1899. – 130 с.

1127. Павко А. І. Політичні партії, організації в Україні: кінець XIX – початок XX століття: зародження, еволюція, діяльність, історична доля. Кінець XIX ст. – лютий 1917 р. / Павко А. І. – К., 1999. – 248 с.

1128. Панченко П. П. Аграрна історія України / П. П. Панченко, О. Ф. Мельник, В. А. Вергунов. – К. : Просвіта, 2007. – 532 с.

1129. Панченко П. П. Аграрна історія України / Панченко П. П., Шмарчук В. А. – К. : Знання, 2000. – 342 с.

1130. Парасунько О. А. Положение и борьба рабочего класса Украины (60 – 90-е годы XIX в.) / Парасунько О. А. – К.: Изд-во Акад. наук УССР, 1963. – 576 с.

1131. Пашук В. Заробітчани Правобережної України (друга половина XIX ст.) / Володимир Пашук. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001. – 188 с.

1132. Перерва В. Історія шкільництва в містах і селах Київщини XIX – на початку XX ст. / Перерва В. – Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2008. – 672 с.

1133. Пилипенко О. Видатні грецькі підприємці в Україні у XIX – на початку XX ст.: біографічні нариси / Олександр Пилипенко // Українська біографістика. – 2008. – Вип. 4. – С. 181 – 191.

1134. Поліщук Ю. М. Національні меншини Правобережної України в політико-правовому полі Російської імперії в кінці XVIII – на початку XX століття: аналіз джерельної бази / Ю. М. Поліщук // Гілея. – 2008. – Вип. 17. – С. 116 – 131.

1135. Порш М. Автономія України і соціал-демократія / Микола Порш. - К.: Друкарня Акц. Т-ва Петра Барського, 1917. – 79 с.

1136. Поткина И. В. Правовое регулирование предпринимательской деятельности в России, XIX – первая четверть XX в. – М.: Норма, 2009. – 304 с.

1137. Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5-ти томах / За заг. ред. М. В. Цівка, О. В. Петришина. – Т. 1. Методологічні та історико-

теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України. – Х.: Право, 2008. – 728 с.

1138. Присяжнюк Ю. Ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (друга половина XIX – початок XX ст.) / Присяжнюк Ю. // Український історичний журнал. – 1999. – № 3. – С. 23 – 33.

1139. Присяжнюк Ю. Українська освіта як традиційне явище в умовах модернізації: історико-антропологічне дослідження / Присяжнюк Юрій Петрович. – Черкаси: Вертикаль, 2005. – 95 с.

1140. Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія [друга половина XIX – початок XX ст.] / Присяжнюк Юрій Петрович. – Черкаси: Вертикаль, 2007. – 640 с.

1141. Присяжнюк Ю. Українське селянство XIX – XX ст.: еволюція, ментальність, традиціоналізм: навчальний посібник для студентів іст. ф-тів / Черкаський державний ун-т ім. Богдана Хмельницького та ін. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2002. – 119 с.

1142. Прокопенко А. Освіта як чинник соціальних змін / Прокопенко Андрій – К.: Четверта хвиля, 2008. – 160 с.

1143. Рашин А. Г. Население России за 100 лет (1811 – 1913 гг.): статистические очерки / Рашин А. Г. / Под ред. С. Г. Струмилина. – М.: Госстатиздат, 1956. – 352 с.

1144. Рашин А. Г. Формирование рабочего класса России: историко-экономические очерки / Рашин Адольф Григорьевич / Под ред. С. Г. Семашко. – М., Изд-во соц.-экономической лит-ры, 1958. – 624 с.

1145. Реєнт О. П. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861 – 1914 рр.) / Реєнт О. П., Сердюк О. В. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 365 с.

1146. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / Олександр Реєнт. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 340 с.

1147. Реєнт О. П. Україна XIX – XX ст. Роздуми та студії історика / Реєнт Олександр. – Корсунь-Шевченківський: ФОП Майданченко І. С., 2009. – 486 с.
1148. Робітничий рух на Україні в період імперіалізму: зб. статей / За ред. д.і.н. Ф. Є Лося і П. А. Лаврова. – К.: Держполітвидав УРСР, 1961. – 273 с.
1149. Романцов В. О. Українці на одвічних землях (XVIII – початок XXI ст.) / Романцов В. О. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2004. – 200 с.
1150. Россия сельская. XIX – начало XX века: сб. статей / А. П. Корелин (отв. ред.); РАН Институт российской истории. – М.: РОССПЭН, 2004. – 368 с.
1151. Рубач М. А. Социальная структура аграрных отношений и классовое расслоение крестьянства в украинской деревне к 1917 г. / М. А. Рубач // Особенности аграрного строя России в период империализма / Редкол. С. М. Дубровский и др. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1962. – 343 с.
1152. Савицький В. І. Генеза благодійності в Україні (Методологія історії соц. роботи в Україні): навч. посіб. / Савицький В. І.– К.: НТУУ «КПШ», 2007. – 136 с.
1153. Симоненко Р. Г. Україно-польські відносини та боротьба за єдність України (XIX – початок XX ст.): нариси / Симоненко Р. Г., Табачник Д. В. – К.: Либідь, 2007. – 704 с.
1154. Ситняківська С. М. Ремісничча освіта в Україні (друга половина XIX – початок XX століття) / Ситняківська С. М. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – 170 с.
1155. Сказания о населенных местностях Киевской губернии, или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / Укладач Л. И. Похилевич. – Беля Церьков, 2005. – 642 с.
1156. Слабченко М. Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття / М. Є. Слабченко. – Т.2. – К.: Державне видавництво України, 1927. – 278 с.
1157. Социальная политика / под. общ. ред. Н. А. Волгина. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Изд-во «Экзамен», 2008. – 943 с.

1158. Социально-демографические процессы в российской деревне (XVI – начало XX в.) / Ред. ком.: Ковальченко И. Д. и др. – Вып. 1. – Таллин, 1986. – 228 с.

1159. Стебут И. А. Настоятельные нужды сельского хозяйства в Юго-Западном крае / Стебут И. А. // Земледелие. – 1898. – № 37. – С. 579 – 580.

1160. Степаненко Г. В. Жіночі духовні школи в Україні у ХІХ – на початку ХХ ст.: шлях від елементарної до педагогічної освіти / Г. В. Степаненко // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – 2007. – Вип. 13. – С. 184 – 196.

1161. Стороженко М. В. З мого життя / Упоряд. тексту та ілюстрацій, автор вступної статті В. Ульяновський. – К.: Либідь, 2005. – 430 с.

1162. Ступак Ф. Я. Благодійність та суспільна опіка в Україні (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.) / Ступак Ф. Я. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – 269 с.

1163. Ступак Ф. Я. Діяльність земств у галузі суспільної опіки та доброчинності / Ф. Я. Ступак // Наука. Релігія. Суспільство. – 2009. – № 4. – С. 143 – 148.

1164. Сулига І. Г. Агропропаганда – важлива ланка діяльності земств Правобережної України та Бессарабії / Сулига І. Г. // Науковий вісник Ізмаїльського державного педагогічного інституту. – Ізмаїл, 2000. – Вип. 9. – С. 37 – 41.

1165. Сулига І. Г. До питання про поширення земського самоврядування на Правобережну Україну / Сулига І. Г. // Науковий вісник Ізмаїльського державного педагогічного інституту. – Ізмаїл, 1999. – Вип. 7. – С. 14 – 19.

1166. Сулига І. Г. Земства і селянська кооперація в Правобережній Україні на початку ХХ ст. / Сулига І. Г. // Український селянин. – Черкаси: Черкаський державний університет, 2002. – Вип. 5. – С. 59 – 61.

1167. Сулига І. Г. Земства України – організатори і учасники Всеросійської 1913 року виставки у Києві / Сулига І. Г. // Науковий вісник

Ізмаїльського державного педагогічного інституту. – Ізмаїл, 2000. – Вип. 8.– С. 8 – 10.

1168. Сулига І. Г. Київське Товариство західних земств / Сулига І. Г. // Науковий вісник Ізмаїльського державного педагогічного інституту. – Ізмаїл, 2001. – Вип. 10. – С. 21 – 23.

1169. Сулига І. Г. Південно-Західні комітети Всеросійського земського союзу в Україні на початку Першої світової війни / Сулига І. Г. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2001. – Вип. III. – С. 234 – 239.

1170. Сучков І. В. Соціальний і духовний облик учительства Росії XIX – XX ст. / Сучков І. В. // Отечественная история. – 1995. – № 1. – С. 65 – 69.

1171. Тарковский К. Н. Социально-экономическая история России начала XX в.: Советская историография середины 50-х – 60-х гг. / Тарковский К. Н., АН СССР, Ин-т истории СССР. – М.: Наука, 1990. – 290 с.

1172. Теличук П. П. Економічні основи аграрної революції на Україні. – К.: Вид-во КДУ, 1973. – 190 с.

1173. Темірова Н. Р. Поміщики України в 1861 – 1917 рр.: соціально-економічна еволюція / Темірова Н. Р. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – 319 с.

1174. Темірова Н. Р. Поміщицьке господарство Правобережної України в II половині XIX – на початку XX ст. / Темірова Н. Р. // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. –Серія. Історія. – 2002. – Вип. 59. – С. 6 – 10.

1175. Теплицький В. П. Реформи 1861 року і аграрні відносини на Україні (60 – 90-ті роки XIX ст.) / Теплицький В. П. – К.: АН УРСР, Ін-т економіки, 1959. – 308 с.

1176. Тимошенко В. Підприємницька діяльність дворянства Правобережної України в пореформений період / Василь Тимошенко // Часопис української історії. – 2008. – Вип. 10. – С. 94 – 98.

1177. Тимошенко В. І. Губернські предводителі дворянства Правобережної України другої половини ХІХ ст.: соціокультурний портрет / Тимошенко В. І. // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – К.: Інститут історії України, 2009. – Вип. ХVІ. – С. 288 – 295.

1178. Титова О. До питання про вищу жіночу освіту на Україні в другій половині ХІХ ст. / Титова О. // Український історичний журнал. – 1971. – № 10. – С. 85 – 91.

1179. Ткаченко О. Становище спеціальної професійної освіти в Україні у ХІХ ст. / Ткаченко О., Соловійова Т. // Наукові записки з української історії Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». – Переяслав-Хмельницький, 2009. – Вип. 22. – С. 69 – 74.

1180. Фареній І. А. Кооперативний рух у Наддніпрянській Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. / Фареній І. А. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2008. – 432 с.

1181. Фареній І. А. Національні цінності в ідеологічних засадах кооперативного руху в Наддніпрянській Україні на початку ХХ ст. / Фареній І. А. // Вісник Львівської комерційної академії. (Серія – Гуманітарні науки). – Львів: Видавництво Львівської комерційної академії, 2009. – Вип. 8. – С. 115 – 125.

1182. Федько О. М. Політичні партії і селянство в 1905 – 1907 рр. (діяльність партійних і непартійних організацій в селах Правобережної України). – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2007. – 248 с.

1183. Чернышев И. В. Община после 9 ноября 1906 г. (По анкете Вольного Экономического Общества) / И. В. Чернышев. – Ч. 1. – Петроград: Типография «Экономия», 1917. – 196 с.

1184. Чорний С. Національний склад населення України в ХХ сторіччі: довідник / Сергій Чорний – К.: ДНВП «Картографія». – 2001. – 88 с.

1185. Шевченко В. М. Скасування кріпосного права у 1861 році: спроба нетрадиційного аналізу / Віктор Шевченко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – 96 с.

1186. Шелымагин И. И. Фабрично-трудовое законодательство в России (вторая половина XIX века) / Иван Иванович Шелымагин. – М.: Юрид. изд-во тип. «Путь Октября», 1947. – 188 с.

1187. Шепелев Л. Е. Царизм и буржуазия в 1904 – 1914 гг.: проблемы торгово-промышленной политики / Л. Е. Шепелев. – Л.: Наука, 1987. – 272 с.

1188. Шестаков А. В. Очерки по истории наемного труда в сельском хозяйстве России / Шестаков А. В. «Никодим». – Т. 1. – Ч. 1 и 2. – М.: Изд-во Красная новь, 1924. – 232 с.

1189. Шип Н. А. Интеллигенция на Украине (XIX в.): Историко-социологический очерк / Шип Н. А. – К.: Наукова думка, 1991. – 172 с.

1190. Шип Н. А. Організаційно-правові засади діяльності Київської духовної академії (1819 – 1919 рр.) / Шип Н. А. – К.: УДУФМТ, 2008. – 48 с.

1191. Шип Н. А. Суспільно-політичне і духовне життя українців у складі Російської імперії (XIX ст.) / Шип Н. А. – К.: УАЗТ, 2004. – 99 с.

1192. Шип Н. А. Стан та перспективи дослідження історії Київської духовної академії (1819 – 1919 рр.) / Н. А. Шип // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Інститут історії України, 2009. – Вип. XVI. – С. 17 – 37.

1193. Шляхов О. Б. Освіта в Україні в умовах становлення ранньо-індустріального суспільства (кінець XIX – початок XX ст.) / Шляхов О. Б. // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: [зб. наук. праць] / Ред. кол. С. І. Світличенко та ін. – Д.: Вид-во Дніпропетровського національного університету, 2008. – Вип. 6. – С. 210 – 218.

1194. Шляхов О. Б. Особливості урбанізаційних процесів в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. / О. Б. Шляхов // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: зб. наук. праць. – Вип. 8. – 2010. – С. 131 – 149.

1195. Щерба Т. Становлення органів міського громадського управління на Правобережній Україні у другій половині XIX ст. / Тетяна Щерба. – Черкаси: Брама, 2000. – 96 с.

1196. Щербак Н. О. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) / Надія Щербак – К.: ПЦ «Ризографіка», 2005. – 616 с.

1197. Щербатюк В. М. Фонди Державного архіву Київської області як важливе джерело дослідження селянського руху України 1917 – 1921 рр. / Щербатюк В. М. // Гілея: Наук. вісник. – 2009. – № 19. – С. 96 – 103.

1198. Якименко М. А. Переселення селян з України на Далекий Схід в епоху ринкових реформ кінця XIX – початку XX ст. / Якименко М. А. – Полтава: Інтер Графіка, 2003. – 129 с.

1199. Якименко М. А. Переселенський рух у Наддніпрянській Україні в роки столипінської реформи (1908 – 1913 рр.) / Якименко М. А. – Полтава: РВВ ПДАА, 2009. – 148 с.

1200. Glenn E. Russia: A Country Study / Glenn E., Curtis E. – Washington: GPO for the Library of Congress, 1996. – 450 s.

1201. Guroff G. Entrepreneurship in Imperial Russia and the Soviet Union / G. Guroff, F. Carstensen (ed). – Princeton, 1983. – 253 p.

1202. Lieven D. The aristocracy in Europe, 1815 – 1914 / Dominic Lieven. – N. Y., 1992. – 186 p.

1203. Orman E. Tahancza Poniatowskich: z dziejow szlachty na Ukraine w XIX wieku / Elzbieta Orman / Polska Akademia Umiejetnosci Fundacja Lanckoronskich. – Krakow, 2009. – 416 s.

1204. Rieber A. Merchants and Enterpreneurs in Imperial Russia / Alfred J. Rieber. – Chapel-Hill, 1982. – 371 p.

1205. Seton-Watson H. The Decline of Imperial Russia 1855 – 1914 / H. Seton-Watson. – New York, 1964. – 406 p.

1206. Tevlina V. Formation of an Educational and Training System for Social Work in the Russian Empire, 1860s to the early 1900s. / Tevlina V. // Social History. – Vol. 33:3. – 2008. – P. 299 – 316.

1207. Tevlina V. The Russian Empire and the West: Integration of Social Policies. – Archangelsk: Solti, 2008. – 308 s.

1208. Zhuk S. I. Russia's lost reformation: Peasents, Millenialism and Radical sects in Southern Russia and Ukraine, 1830 – 1917 / S. I. Zhuk. – Baltimore, Maryland: The Jhon Hopkins University Press, 2004. – 457 s.

Автореферати дисертацій

1209. Верховцева І. Г. Діяльність земств Правобережної України (1911 – 1920 рр.) 2004 года: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / І. Г. Верховцева. – Черкаси, 2004. – 20 с.

1210. Дубінський В. А. Аграрне питання Наддніпрянської України в українській громадсько-політичній думці у 1890 – 1917 роки: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України». – Кам'янець-Подільський, 2009. – 20 с.

1211. Богатчук С. С. Залізничний транспорт України у другій половині XIX – на початку XX ст.: соціально-економічний аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / С. С. Богатчук. – К., 2000. – 18 с.

1212. Гуз А. М. Культурно-освітня діяльність земських установ в Україні (1864 – 1914 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / А. М. Гуз. – К., 1997. – 24 с.

1213. Кругляк М. Е. Життя та побут студентства підросійської України другої половині XIX – початку XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / М. Е. Кругляк. – К., 1997. – 16 с.

1214. Лиса О. І. Політичні настрої інтелігенції Наддніпрянської України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / О. І. Лиса. – К., 2010. – 20 с.

1215. Магась В. О. Всеросійський селянський союз в Україні у 1905 – 1907 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / В. О. Магась. – Кам'янець-Подільський, 2009. – 20 с.

1216. Обметенко О. М. Соціально-економічна діяльність земств України (середина 60-х – 90-х років ХІХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / О. М. Обметенко. – К., 2002. – 17 с.

1217. Сколуб М. В. Особливості українського національного Відродження в середині ХІХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / М. В. Сколуб. – Черкаси, 2010. – 20 с.

1218. Студінський В. А. Паперова промисловість України (ХV – ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / В. А. Студінський. – Чернівці, 2005. – 34 с.

1219. Сухенко Т. В. Середня жіноча освіта в Україні (ХІХ – початок ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / Т. В. Сухенко. – К., 2001. – 20 с.

1220. Фартучна Г. В. Студентство міста Києва у суспільно-політичному житті України (1900 – 1917): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / Г. В. Фартучна. – Київ, 2010. – 16 с.

1221. Щерба Т. О. Міське самоврядування на Правобережній Україні у другій половині ХІХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / Т. О. Щерба. – Донецьк, 2001. – 20 с.

Електронні ресурси

1222. Верко С. Земства і земкоми [Електронний ресурс] / Сергій Верко // Всеукраїнський дайджест «Наша земля». – 10 – 16 листопада 2007 р. – № 42. – Режим доступу до дайджесту: http://www.zemukr.org.ua/index.php?Itemid=36&id=148&option=com_content&task=view

1223. Кальницький М. Где учились Киевские евреи [Електронний ресурс] / Михаил Кальницький, Борис Хандрос // Еврейский обозреватель: страницы истории. – Ноябрь 2003.– Режим доступу до журн.: http://www.jewukr.org/observer/eo2003/page_show_ru.php?id=390

1224. Пушкар С. Баптистское пробуждение на Украине в конце 19 – начале 20 веков [Електронний ресурс] / Сергей Пушкар // Для тебя: христианский сайт. – Режим доступу: <http://www.foru.ru/slovo.13850.1.html>

1225. Решетников Ю. Обзор истории евангелистско-баптистского братства в Украине [Електронний ресурс] / Юрий Решетников, Сергей Санников. – Одесса: Богомыслие, 2000. – 246 с. – Режим доступу: http://krotov.info/history/20/iz_istori/reshetn.html

1226. Сейко Н. А. Етнічні громади київського учбового округу та їх добродійна діяльність (на прикладі німецької національної меншини) [Електронний ресурс] / Сейко Н. А. // Електронна бібліотека Житомирського державного університету. – Режим доступу: <http://eprints.zu.edu.ua/995/>

1227. Таранец С. Правовое положение старообрядцев города Киева и Киевской губернии в конце XVIII – начале XX вв. [Електронний ресурс] / Сергей Таранец. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/monitoring/religious_digest/34503/

1228. Шепеляев Л. Е. Титулы, мундиры и ордена Российской империи [Електронний ресурс] / Л. Е. Шепеляев. – М.: ЗАО «Центрполиграф», 2005. – Режим доступу: <http://bibliotekar.ru/CentrTitul/index.htm>

ДОДАТКИ

Додаток А

Еквіваленти системи мір

Міри відстані

Аршин – 16 вершків – 4 чверті – 2 1/3 дюйми – 71,12 см

Верста – 500 сажнів – 1,067 км

Вершок – 4, 445 см

Сажень – 3 аршини – 2,1336 м

Фут – 30,48 см

Дюйм – 2,54 см

Міри ваги

Буряків: Берковець – 10 пудів – 163,8 кг

Рідини: Відро – 30 фунтів – 20 пляшок з горілкою – 16 пляшок з вином – 12 куклів – 12,299 л – 134,297 кубічних вершків

Бочка – 40 відер – 800 пляшок – 492 л

Корець (кухоль) – велика міра зернового хліба та меду – 1 ківш – 1 кухоль – 1,23 л – 10 чарок – 3 фунти води – 1228,5 грама

Чверть – 3 л

Пляшка – 0,6 л – 5 чарок.

Пляшка для вина – 0,75 л

Чарка – 0,123 л

Зерно: Чверть – 64 фунти – 25,6 кг – 30,7 л

Хліб: чверть – 1/4 каді

Кадь – 20 відер

Осьмина – восьма частина

Дрова: Кубічний сажень – 9,3 метри кубічні – 320 пудів

Пуд – 40 фунтів – 16,38 кг

Фунт – 12 унцій – 0, 409 кг – 409,5 г.

Лот – 12,8 грам

Унція – 29,86 грам

Міри поверхні

Десятина – 2400 квадратних сажнів – 1,092 га

Десятина казенна – 1 га

Морг – 1 арпан – 60 акрів – 0,6 дес

Влук – 16,5 га

Гроші

У 1910 р. 1 руб. = 2,7 французьких франків = 2,5 австрійські крони = 53 американських центів.

У другій половині ХІХ ст. 1 злотий = 15 коп.

1 фунт чорного хліба коштував 3 коп., а білого – 5 – 6 коп.

1 фунт м'яса коштував 10 – 20 коп., а 1 фунт цукру коштував 12 коп.

[1001, с. 15]

Додаток Б

Відомості про населення з розподілом його за національностями та конфесіями у містах Київської губернії на 1914 р.

Місто	Загальна кількість осіб на 1913 р.	Православні	Лютерани	Євреї	Католики	Вірмени	Татари	Караїми	Інші
Київ	574356	449535	11259	56318	44037	100	1293	808	11006
Бердичів	82848	20162	-	52279	10137	-	-	-	270
Васильков	35467	24410	14	10910	49	-	-	-	84
Звенигородка	21188	12247	-	8411	523	-	2	-	61
Канів	12820	88652	-	4115	29	-	6	-	18
Липовець	10838	5861	-	4744	195	-	16	-	22

[557, арк. 127зв.– 212зв.]

Додаток В

Розподіл приватновласницьких земель за станами та іншим групам

Категорія землевласників	Площа приватновласницької землі	
	абсолютні числа	у відсотках
Дворяни	1518203,5	73,25
Селяни	312353,8	15,07
Купці	54014,5	2,61
Міщани	53742,5	2,59
Почесні громадяни	46592,4	2,25
Чиновники	15868,2	0,76
Духівництво	5815,0	0,28
Іноземці	2436,3	0,12
Інтелігенція	10316,1	0,51
Співвласники	25842,3	
Товариства цукрових заводів	16820,7	0,81
Ошадні та промислові товариства	7000,9	0,34

[744, с. 6]

Додаток Г

Кількість заводів та робітників на них у Київській губернії

Фабрики та заводи	1880 р.		1881 р.		1882 р.		1883 р.		1884 р.		1885р.		1886 р.		1887 р.		1888 р.	
	К-ть заводів (1)	К-ть робітників (2)	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2
Цукрово-пісочні	66	25005	66	26150	66	27662	68	27985	68	27192	68	27381	66	25692	70	28487	61	24060
Цукрово-рафінадні	5	2741	5	2454	5	2204	5	2141	5	2417	4	2489	5	2669	6	2618	4	2319
Винокурні	104	1387	107	1568	107	1541	102	1460	94	1290	91	1212	87	1132	114	2118	77	1063
Пиво і медоварні	52	506	52	516	43	434	44	481	48	432	42	325	38	277	66	540	39	324
Тютюнові	25	771	27	892	29	1165	23	1122	24	1114	24	1259	21	1291	17	2487	16	1226
Махоркові	-	-	-	-	-	-	11	238	9	200	5	156	6	240	-	-	7	263
Механічні	24	1083	24	978	28	991	25	1039	26	1181	26	1253	26	1304	17	649	26	992
Скляні	4	90	5	102	2	78	4	114	4	98	-	-	-	-	-	-	-	-

[746; 747]

Додаток Д

Збут селянських кустарних виробів

Промисли	Кількість дворів	Скупник-посередник (у %)	На замовлення (у %)	На базар чи ярмарок (у %)	На замовленню місцевих споживачів (у %)	Працюють на себе (у %)
Шкіряний	481	1,2	62,6	17,3	18,9	0
Швецький	3891	0,6	56,6	13,4	29,4	0
Ковальський	1046	0,4	28,7	3,8	67,0	0
Деревообробний	2110	9,6	36,6	21,5	30,9	4,4
Гончарний	1942	40,3	18,4	40,0	1,3	0
Ткацький	4303	0,3	3,5	2,4	90,9	2,9

[715]

Додаток Е

Витрати кустарів-малоземельних селян

Промисли	Чистий прибуток від промислу	Витрати на утримання сім'ї та господарства	Припадає на 1 душу обох статей	Боргу на утримання сім'ї і господарства (на двір)
Швецький	256	250	48	28
Ковальський	391	273	35,4	46
Гончарний	111	160	30	115
Ткацький	22	119	37	12

[715]

Додаток Ж**Різні типи посуду та їхня вартість**

Назва простого ужиткового посуду	Вартість виробів за сотню	Час витрачений на виробництво (у днях)
«плоский»	1 руб. 20 коп.	2
«келаш»	1 руб. 80 коп.	1 ½
«горща»	1 руб. 60 коп.	1
«кашник»	1 руб. 30 коп.	½

[715]

Додаток 3

Кількість шлюбів, новонароджених та померлих у Київській губернії наприкінці XIX ст.

Міста та повіти	1877 р.			1878 р.			1880 р.			1885 р.			1886 р.			1887 р.		
	Шлюби (1)	Народжуваність (2)	Смертність (3)	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3
Київ	1104	4522	3593	1137	5158	4428	1430	5322	4471	1529	6173	4775	1429	6193	4925	1323	6205	4768
Київський повіт	1927	10724	6838	2015	10442	7339	2036	11288	7298	2165	12405	7500	2046	12767	7623	1914	13088	8701
Бердичів	326	1584	1761	392	1725	1371	349	1693	1431	396	1882	1512	382	1977	1284	357	1968	1518
Бердичівський повіт	1463	8334	5364	1685	8605	5877	1461	8991	5367	1944	10031	6300	1574	9962	5820	1278	10168	5427
Васильків	93	661	553	160	663	452	138	842	582	135	701	598	139	710	514	122	729	529
Васильківський повіт	2133	11451	7684	2214	11219	8558	2327	12558	7499	2367	13462	9127	1919	13472	8496	1576	13318	8443
Канів	54	358	292	58	344	238	66	380	181	65	392	165	55	374	210	74	391	190
Канівський повіт	1265	8241	5052	2013	10890	8076	1914	11730	6812	1926	12215	6469	1879	11947	7626	1587	12102	7336
Липовець	117	520	362	103	556	508	50	358	218	84	450	233	97	462	264	79	474	308
Липовецький повіт	1315	7461	6220	1716	7665	6203	1460	8212	5947	1693	9075	4749	1440	8633	5159	1325	8930	5241
Радомисель	68	435	282	64	323	262	69	314	210	73	298	187	89	361	152	89	333	183
Радомисельський повіт	1606	2469	5742	2013	9561	6024	1893	10016	5350	2162	11514	6302	1986	11815	6532	1801	12092	6892
Сквира	88	446	479	107	428	334	94	393	249	145	561	376	146	651	345	115	612	361
Сквирський повіт	1400	8869	6911	1686	8757	6128	1515	9344	5576	1942	10475	6701	1675	10324	6183	1194	10428	5780
Тараща	88	398	294	87	429	280	81	398	220	90	426	336	87	463	202	78	465	198
Таращанський повіт	1637	8676	6050	1955	9549	6501	1925	10224	6394	1767	10878	6946	1625	10690	6966	1427	10585	5460
Умань	183	993	1135	232	976	842	204	760	726	250	842	721	254	827	655	214	787	639
Уманський повіт	1717	9124	5916	2265	9969	7542	2125	11426	6469	2620	12873	8149	1781	12742	8367	214	787	639
Черкаси	140	740	434	141	756	540	171	798	505	167	1001	664	177	1053	814	166	1120	533
Черкаський повіт	1271	8537	5121	2054	10985	10907	2317	11850	7686	2137	13313	7915	2178	13538	8555	1989	13244	6366
Чигирин	42	360	297	78	382	418	92	408	286	72	396	202	70	422	260	76	399	329
Чигиринський повіт	1299	7789	5750	1754	8577	7665	2024	9413	6220	1815	10102	5922	1492	9928	6640	1569	9852	5161
Звенигород	92	607	387	109	572	409	128	587	367	119	679	360	137	666	294	103	671	293
Звенигородський повіт	1557	9370	5327	2061	10451	7876	1884	10998	6679	1958	11578	7418	1632	11957	6762	1636	11086	6625

[745; 746; 747]

Додаток II

Кількість шлюбів, новонароджених та померлих у Київській губернії наприкінці XIX ст.

Губернія	1881 рік			1882 рік			1883 рік			1884 рік		
	Шлюби (1)	Народжуваність (2)	Смертність (3)	1	2	3	1	2	3	1	2	3
Київ	1373	5308	4462	1410	5341	4860	1517	5857	4517	1450	5857	4718
Київський повіт	2170	11076	7908	2077	11653	8335	2249	12130	7757	2051	11900	6932
Бердичів	412	1656	1641	508	1923	1864	397	1819	1778	350	1856	1447
Бердичівський повіт	1741	8415	6203	1872	10159	6133	1797	8834	7081	1620	9697	6328
Васильків	133	718	497	142	703	497	155	720	539	164	682	442
Васильківський повіт	2287	11779	8247	2390	13576	9165	2403	1299	8473	2289	13090	7104
Звенигородка	137	601	6026	142	644	405	107	660	461	128	653	324
Звенигородський повіт	2053	10561	352	2125	11657	8716	2009	11167	7803	2096	12159	6604
Канів	61	317	221	72	388	220	69	353	287	70	381	215
Канівський повіт	1887	10937	6997	2108	12778	9380	2119	11822	7803	1888	12114	6099
Липовець	36	287	224	124	622	396	140	493	3966	83	454	212
Липовецький повіт	1658	7849	5417	1712	8716	5688	1920	8979	6507	1428	8664	4995
Радомисель	100	298	155	83	343	240	120	463	252	100	386	186
Радомисельський повіт	1984	10097	7635	2117	10978	7200	2384	10993	6838	2042	10904	6440
Сквира	101	408	285	134	500	435	136	506	308	126	515	398
Сквирський повіт	1800	8733	6407	1914	10494	6875	1861	9849	7029	1524	9935	6200
Тараща	89	384	249	97	460	354	91	403	247	105	426	191
Таращанський повіт	1875	9493	5873	1817	10764	8013	2045	10383	8091	1825	10745	5807
Умань	214	692	756	240	768	701	177	338	370	183	629	531
Уманський повіт	2248	11011	6683	2397	12612	8955	2387	11754	8608	2105	12329	7120
Черкаси	145	879	665	165	951	571	162	921	608	188	939	521
Черкаський повіт	2344	11808	7858	2268	12247	11258	2193	12824	7738	2445	12752	6279
Чигирин	55	376	216	75	414	286	82	412	334	80	398	215
Чигиринський повіт	1841	9216	5365	1849	10239	8018	1668	9795	6939	1877	9837	5373
Всього	26744	132899	90342	27838	148929	108565	28170	144414	100804	26226	147701	84687

[746]

Додаток К
Київські генерал-губернатори в 1863 – 1914 рр.

Анненков М.М.	1862-1865
Безак О. П.	1865-1869
Дондуков-Корсаков О.М.	1869-1877
Чертков М.І.	1877-1881
Дрентельн О.Р.	1881-1888
Ігнат'єв О.П.	1889-1897
Драгомиров М.І.	1897-1904
Клегель І.П.	1904-1905
Сухомлинов В.А.	1905-1908
Трепов Ф.Ф.	1908-1914

[1001, с. 16]